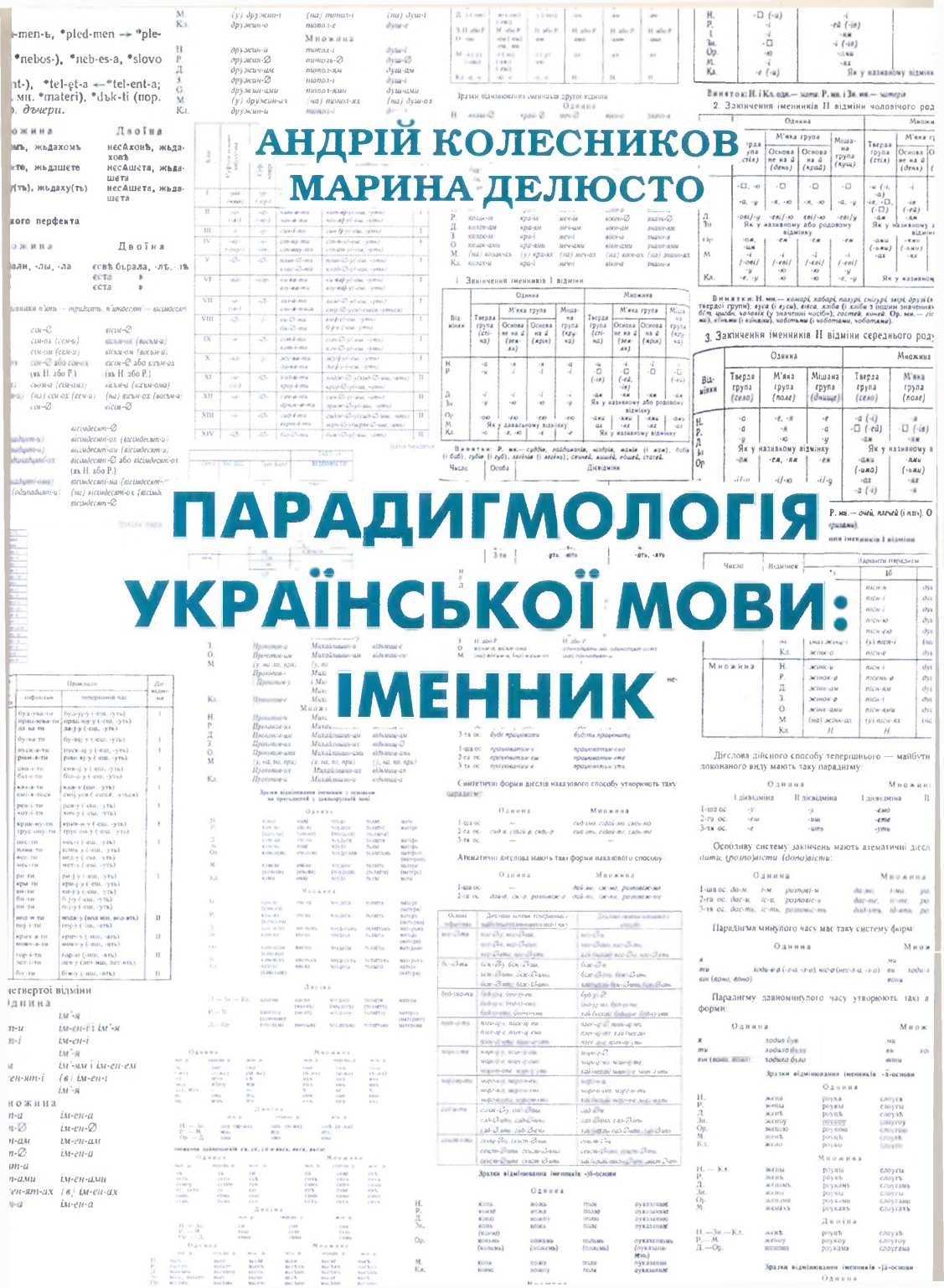
АНДРІЙ КОЛЕСНИКОВ
МАРИНА ДЕЛЮСТО

ПАРАДИГМОЛОГІЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ: ІМЕННИК



ІЗМАЇЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

АНДРІЙ КОЛЕСНИКОВ
МАРИНА ДЕЛЮСТО

ПАРАДИГМОЛОГІЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ: ІМЕННИК

Навчальний посібник
для здобувачів філологічних спеціальностей
закладів вищої освіти

Ізмаїл

2024

УДК 811.161.2’367.622(075.8)
ББК 81.2Укр-923
К 60

Рекомендований до друку вченою радою
Ізмаїльського державного гуманітарного університету
(протокол № 1 від 30 серпня 2024 року).

РЕЦЕНЗЕНТИ:

Гриценко П. Ю., доктор філологічних наук, професор, директор Інституту української мови НАН України;

Венжинович Н. Ф., доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови Ужгородського національного університету;

Коваленко Н. Д., доктор філологічних наук, професор кафедри української мови Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Колесников А., Делюсто М. Парадигмологія української мови: іменник : навчальний посібник. Ізмаїл: ІРБІС, 2024. 284 с.

У посібнику описаний іменник як частина мови із застосуванням інноваційного підходу до дескрипції морфологічного рівня граматики, який визнає основною спостережуваною граматичною одиницею не слово, а словоформу як складник парадигми. Морфологічні парадигми іменника (словозмінні, формотвірні, словотвірні) схарактеризовано як білатеральні структури (від граматичних значень до форм й у зворотному порядку) з урахуванням їхньої неповноти, лакунарності, дефектності, диспропорції з орієнтацією переважно на літературний стандарт сучасної української мови. Лексико-граматичні розряди іменника при цьому розглянуто як парадигматичні схеми, а числівник і прийменник – як компоненти формантів, що виражають значення числа і відмінка. До кожного розділу подано запитання і завдання, текстовий матеріал доповнений таблицями та схемами. Посібник містить список літератури та перелік умовних скорочень.

Для студентів, аспірантів, науковців, викладачів, усіх, кого цікавлять українська мова, питання граматики.

© Колесников А., Делюсто М., 2024
© ІРБІС, 2024

ЗМІСТ

Передмова 4
1. Іменник як частина мови 5
2. Лексико-граматичні розряди іменника…….. …….. .16
2.1. Обчислювані та необчислювані іменники. .. . . . …… . . .18
2.2. Власні та загальні назви. . . …….. . . . . ……31
2.3. Істоти та неістоти. . …….. . . . . ……38
3. Граматична категорія роду. Рід іменників. . . . . …… 47
3.1. Рід і займенникові іменники……... . . . . ……66
4. Граматична категорія числа. Число іменників…… 73
4.1. Числівник і категорія числа іменників……... 90
4.1.1. Класифікація числівників……...96
4.1.2. Морфологічні та синтаксичні парадигматичні особливості кількісних числівників ……105
5. Граматична категорія відмінка. Відмінок іменників.……..119
5.1. Називний відмінок……...127
5.2. Родовий відмінок……...128
5.3. Давальний відмінок……...131
5.4. Знахідний відмінок……...132
5.5. Орудний відмінок……135
5.6. Місцевий відмінок……138
5.7. Кличний відмінок……139
6. Прийменник..…… 144
6.1. Семантична класифікація прийменників……...152
6.2. Прийменники і відмінкова парадигматика……168
6.2.1. Родовий відмінок……...168
6.2.2. Давальний відмінок……...192
6.2.3. Знахідний відмінок……193
6.2.4. Орудний відмінок……..209
6.2.5. Місцевий відмінок……219
7. Відмінювання та парадигматика іменників. Типи відмін іменників…...227
7.1. Іменники І відміни……230
7.2. Іменники ІІ відміни……..237
7.3. Іменники ІІІ відміни……256
7.4. Іменники ІV відміни……259
7.5. Іменники множинної відміни……262
7.6. Іменники ад'єктивної відміни……266
7.7. Різновідмінювані іменники……267
7.8. Незмінювані іменники……269
7.9. Займенникові іменники……...272
Література . . . . . ……280

Умовні скорочення . . . . . ……...…282

Світлій пам'яті
Лідії Володимирівни Колесникової
присвячуємо

ПЕРЕДМОВА

Навчальний посібник «Парадигмологія української мови: іменник» є продовженням написаного одним з авторів і виданого 2020 року посібника «Парадигмологія української мови: теоретичні питання». Методологія і підходи до аналізу й викладу матеріалу залишаються такими ж. Зокрема, систему частин мови й окремі її фрагменти автори прагнули описати не як ізольовані класи слів і словоформ, а, відбиваючи континуальність і градуальність структури мови, з урахуванням взаємодії частин мови та граматичних категорій. Цим описом намагалися відповісти на питання, як функціонує граматична система в галузі парадигмології, представити цілісну картину такого функціонування. Дивлячись на обраний фрагмент системи української мови крізь призму наявних дескрипцій, подекуди свідомо оминули висвітлення такого аспекту, як «історія питання», шукаючи відповіді не в думках авторитетів, а в самій мові, намагаючись, з одного боку, уникнути таким чином зайвої теоретизації, прагнучи бути зрозумілим читачеві, а з іншого, усвідомлюючи, що граматика – це не писані закони, а об'єктивні правила, закономірності, за якими функціонує мовна система, і за якими ці закони (норми граматики, правопису) мають бути написані.

Посібник присвячено іменникові як частині мови в його автосемантичному (номінативному) і синсемантичному проявах. У морфологічній структурі іменника функціонують два службових морфологічних класи слів: прийменник і числівник. Перший (як слово-афікс) обслуговує граматичну категорію відмінка іменника, а другий, перебуваючи лише переважно у сфері службових слів, – граматичну категорію числа іменника. Тому відзначені класи слів також знайдуть опис у цьому посібнику.

ІМЕННИК ЯК ЧАСТИНА МОВИ

Іменник у парадигмології української мови характеризує статус самостійної і повнозначної частини мови, яка має категорійне значення предметності, має синтаксично незалежні номінативні морфологічні категорії роду (МК класифікаційного типу), числа (переважно словозмінна для обчислюваних і несловозмінна для необчислюваних іменників МК) та відмінка (словозмінна МК), виконуючи найтиповіші (не притаманні іншим частинам мови) синтаксичні ролі підмета і додатка (*Учень читає книжку*), менш типову – іменної (іменникової) частини складеного присудка (*Брат стане лікарем*), а також неосновні функції означення (властиву передусім прикметнику) та, переважно прислівникову, обставини (*Проводимо урок мови. Дерева ростуть у лісі*).

Номінативність МК іменників корелює із їхньою ЛГР належністю. Так, *рід* іменників позначає *стать істот* (чол. р. ≈ чоловіча стать, самець, жін. р. ≈ жіноча стать, самка, сер. р. ≈ недоросла істота, стать якої нерелевантна): *учень – учениця, чоловік – жінка – дитя, вовк – вовчиця – вовченя*. *Число* іменників позначає *кількість* предметів (істот, понять, опредметнених дій тощо), позначених лише обчислюваними субстантивами (однина ≈ один предмет, множина ≈ два і більше предмети): *книжка – книжки, студент – студенти, день – дні, стрибок – стрибки*. Відмінок іменника, в якому більшість грамем багатозначна, позначає якісно-функційну характеристику позначуваного іменником поняття, напр., Н. в. може передавати суб'єктне значення, Зн. в. – об'єктне, Ор. в. – інструментальне, М. в. – атрибутивне, як, напр., у реченні (*Учень пише конспект ручкою в зошиті*).

Не викликають сумнівів думки українських лінгвістів щодо центральності іменника (та дієслова) в граматичній структурі української мови, що проявляється як у семантичному, морфологічному, так і в синтаксичному плані (СУМ 2017, с. 31-36). Зокрема, чітко виділяється іменник з-поміж інших частин мови за семантикою, оскільки «…найвиразніше протиставлені одна одній назви предметів і не-предметів (ознак). Перше протиставлення охоплює іменник, з одного боку, і дієслово, прикметник, прислівник і числівник, з іншого боку. В такому плані семантична центральність іменника як єдиного класу слів на позначення предметів не викликає сумніву. Іменник сам забезпечує протиставлення назв предметів чотирьом сукупностям класів слів, які вказують на різновиди ознаки» (Вихованець, Городенська 2004, с. 44). Іншими словами, всі інші повнозначні частини мови семантично обслуговують іменник, називаючи його процесуальні (дієслово) й непроцесуальні (прикметник і прислівник) ознаки.

До міркувань щодо центральності іменників і дієслів в ієрархії частин мови, а також іменних частин мови (іменника, прикметника, числівника),

прислівника і класу займенникових слів, до зауваженого, див. (Вихованець, Городенська 2004, с. 44-47), додамо свої уточнення. Якщо номінативно в українській мові іменник об'єктивно переважає дієслово, то за синтаксичними ознаками без дієслова не можна уявити основної комунікативної одиниці української мови – речення (лише номінативні речення не можуть задовольнити комунікативних потреб людини).

Тут слід зауважити, що, виходячи з аксіоми, що мова є системою категорій відображення дійсності, виконуючи *референтну* (номінативну) функцію (без чого вона не могла б виконувати двох інших своїх визначальних функцій: *когнітивної* (засобу поведінкової соціальної координації когнітивного процесу; колективного простору конструювання (= пізнання) світу людиною) та *комунікативної*), слід визнати, що її знакові одиниці, крім номінативної функції, реалізованої на рівнях лексики, морфеміки, у частиномовній семантиці, семантиці граматичних категорій, має й інші важливі функції (прономінальну, виражальну (напр., емоцій, волі), імітаційну) тощо. Крім того, функції знакових одиниць мови можуть стосуватися й відображення у мові зовні «нематеріальних», недоступних до безпосереднього пізнання за допомогою органів чуття людини, але невід'ємних складників об'єктивного матеріального світу, дійсності. Таким параметром є *час*, як складник просторово-часового континууму, в якому існують усі фізичні (і не тільки) субстанції, відображений структурою мови насамперед у граматичній категорії *часу*. Позначувана іменником предметність має *просторові* параметри, концептуалізовані мовою на осі координат із крайніми точками «компактність» – «дисперсність» та відображені іменниковими ЛГР як обчислюваність – необчислюваність (компактність – дисперсність *у часі* денотатів деяких іменників (*день, стрибок, звук*) концептуалізовані так само). Дія, процесуальна ознака, яку передає дієслово, розгортаються насамперед *у часі* (*писав, пишу, писатиму*), а для дієслів руху – й у просторі (*виїхав, від'їхав, їду, приїхав, під'їхав, заїхав, переїхав*). Час як фізична й філософська категорія відбита в українській мові не лише граматичною категорією *часу*, але й категорією *виду* та, певною мірою, категорією *способу*, семантичні поля яких (із ГК часу) накладаються. Останній, передаючи своїми грамемами значення реальності – ірреальності дії, стосується часу тим, що лише реальна дія (дійсний спосіб) має перебіг у часі, ірреальні способи (наказовий і умовний) перебувають поза часом, зокрема умовний спосіб, хоч і використовує форму минулого часу (*зробив би*), але не може передавати значення дії, що передує мовленнєвому акту, оскільки цієї дії не було (аналогічно й з іншого боку, пор.: «Історія не знає умовного способу»). Таким чином, без дієслова, матерія, відображена у мові насамперед морфологічним класом іменників, позбавлена необхідного для свого буття четвертого (часового) виміру, застигла в часі й майже позбавлена динаміки у просторі, постає відірваною від життя, від його динаміки, але така ситуація не відповідає дійсності, не задовольняє об'єктивного визначення мови як системи категорій відображення дійсності. Це позначається на тому, що дієслово стає обов'язковим компонентом основної комунікативної одиниці мови – *речення*, зокрема його типової мінімальної форми, що складається з *підмета* (= суб'єкта як носія процесуальної ознаки, типово вираженого іменником чи особовим займенником-іменником) і *присудка* (= предиката як процесуальної ознаки суб'єкта, типово вираженого дієсловом).

Але *комунікація* – це не просто повідомлення про певну дію суб'єкта, подію, що з ним сталася, чи про стан суб'єкта, а повідомлення про це мовця (адресанта) слухачеві (адресату). Комунікація обов'язково відбувається в комунікативному акті між людьми (особами) і цей комунікативний параметр відображає у мовній системі ГК *особи*, у межах якої системою морфологічних форм особових (предметно-особових) займенників

і синтаксично залежних від них дієслівних форм протиставлені три ролі (грамеми): мовця / адресанта (і сукупності осіб, до складу яких входить мовець), співрозмовника / адресата (і сукупності осіб, до складу яких входить мовець), предмета повідомлення / особи, яка не бере участі у комунікації (і сукупності осіб, до складу яких входить ця особа). Семантична основа цієї категорії міститься в особових займенниках, але граматично домінує вона у словозмінній дієслівній категорії *особи*, де вона взаємодіє із ГК *часу* в межах часткової особово-числової і часової словозмінної морфологічної підпарадигми, а також способу в межах особово-числової підпарадигми наказового способу, де (внаслідок семантичної взаємодії ГК *особи* і *способу*) відсутня грамема першої особи однини.

Комунікативного аспекту стосується й семантика категорій *часу* (мовний час відрізняється від фізичного точкою відліку, віссю координат, центром якої є момент комунікативного акту: передування йому, збіг з ним або слідування за ним), *способу* (як одного із засобів вираження модальності – відношення змісту висловлювання до дійсності, а це завжди – ставлення особи (мовця) до змісту висловлювання, хоч виокремлюють й особливу суб'єктивну модальність, але саме з погляду мовця зміст повідомлення постає як реальний чи ірреальний), а також *стану* як інтерпретаційної категорії, що представляє (залежно від погляду чи бажання мовця) одну і ту ж подію з акцентом уваги на суб'єктові дії (активний стан) чи на її об'єктові (пасивний стан).

Таким чином, з погляду когнітивної й комунікативної функцій мови визначальними (системоутворювальними для мови) є дієслівні категорії часу, виду, способу, особи та стану і саме дієслово як єднальна ланка відповідних лексичного і граматичного (морфологічного і синтаксичного) рівнів мовної структури. Тому й для основної комунікативної знакової одиниці синтаксичного рівня (речення) дієслово є визначальним структурним компонентом.

Щодо морфологічного критерію, на нашу думку, все ж сильнішим за дієслово є іменник. І питання тут не в кількості граматичних категорій, а в їхній якості. Морфологія іменника значно потужніша завдяки тому, що три субстантивні ГК є його власними, незалежними й номінативними категоріями, які поширюються через синтаксичні зв'язки на інші частини мови. Рід, відмінок і число поширюються на прикметникові слова (прикметники, зокрема порядкові, дієприкметники, займенникові прикметники), число і рід поширюються як залежні категорії також на дієслівні словозмінні форми (число – в межах особово-числових підпарадигм майбутнього, теперішнього і минулого часу, а також наказового способу, а рід – лише в межах такої підпарадигми минулого часу: *написав, написала, написало, написали*). Натомість з-поміж дієслівних категорій (не лексико-граматичних, а власне граматичних) самостійними хоч і є чотири категорії (стан, вид, час, спосіб), але вони є суто дієслівними у своєму морфологічному прояві (не поширюваними на інші частини мови), крім того, дві з них (стан і вид) несловозмінні (формотвірні й словотвірні), інші дві (вид і час) поєднані в такій категорії як аспект і тісно взаємодіють між собою семантично та формальнопарадигматично (доконаний вид не має теперішнього часу й аналітичних форм майбутнього часу), крім того, час взаємодіє з іменниковими ГК числа і роду, а також із дієслівною ГК способу (та особи) у форматі дієслівної словозміни. Категорія ж особи, хоч

і формує дієслівну словозміну, але є категорією синтаксично залежною і семантично співвідносною з лексико-граматичною категорією особи особових займенників.

Стосовно синтаксичних ознак іменника, в підручнику (СУМ 2013, с. 252-253) названо як *найважливішу* таку ознаку – здатність мати при собі узгоджене означення (*осінній день, осіння пора, осіннє небо* тощо), оскільки флексії узгоджених з іменником словоформ є основним засобом оформлення всіх морфологічних значень в іменниках без флексій (*міжнародне журі, літературне кафе, старої леді*). Ми згодні, що це – дуже важлива синтаксична ознака іменника, але навряд визначальна, важливіша за типовість функції підмета.

Місце іменника з-поміж іменних частин мови, безумовно, центральне, але вважаємо, що іменник конкурує в цьому статусі лише з прикметником, оскільки числівник, на нашу думку, не є самостійною частиною мови, а є радше службовою (у сучасній термінології української граматики ≈ словом-морфемою (СУМ 2017), а точніше – словом-афіксом), як і прийменники, сполучники, зв'язки та частки. Як прийменник обслуговує (служить для вираження значень і бере участь як регулярний компонент творення морфологічних форм) ГК відмінка іменника, так само і числівник виконує службову функцію в межах ГК числа іменника, протиставляючи грамеми неозначеної однини і множини (форми числа іменників без числівника) й означеної однини і множини (форми іменників із числівниками), виконуючи спільну з іменником синтаксичну роль[1].

Займенник, на нашу думку, можна розглядати як окремий морфологічний клас – частину мови (СУМ 1969), чи фактично еквівалентний частинам мови морфологічний клас займенникових слів (Вихованець, Городенська 2004) – передусім на підставі їхньої синсемантичності (на відміну автосемантичності інших повнозначних частин мови, які мають референт у світі дійсності, напр., *літак, новий, гарно*). Синсемантичні слова (*він, такий, як*) співвідносяться з референтом (денотатом і поняттям) через автосемантичне слово (функція *заміщення*) або із поняттям через *вказівку*[2] (часто супроводжувану в комунікації

[1] Числівник, згідно з концепцією градуальності мовної структури, лише переважно службова частина мови, яка має ознаки й самостійної: наявність словозміни (значно послабленої в діалектах, просторіччі), складніші синтаксичні зв'язки з іменником (керування й узгодження), здатність мати, хоч і нечисленні, синсемантичні відповідники (*скільки, ніскільки, стільки, стільки-то, скільки-небудь, скількись*). Проте переважають у числівника ознаки службових частин мови. Окрім названих, це уживання у побутовій комунікації виключно разом з іменником (окремо числівник уживаний лише в математичних науках); відмінювання більшості числівників у літературному стандарті лише за відмінками, за відсутності роду і граматичного числа; тенденція до невідмінюваності, особливо складених числівників, у діалектній формі мови; обмеженість і непоповнюваність лексичного складу числівників. Тому числівник, знаходячись в континуумі з крайніми точками повнозначність і самостійність, з одного боку, неповнозначність і службовість, з іншого, перебуває значно ближче до другої, але назвати його словом-афіксом об'єктивно немає підстав.

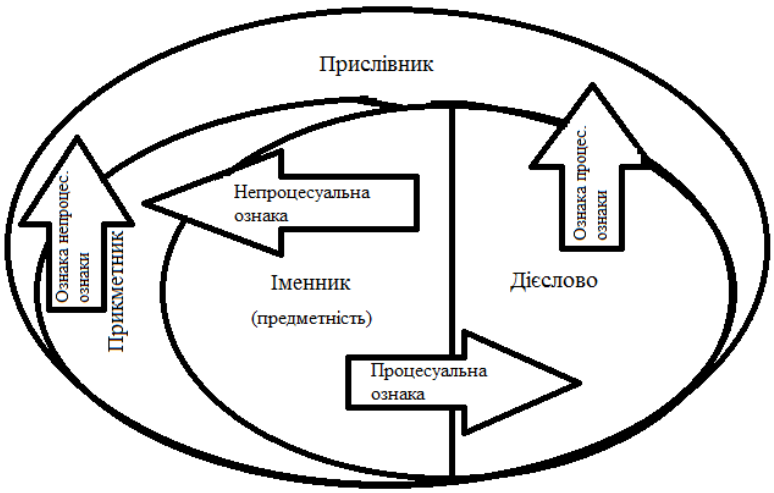
[2] *Вказівну* функцію називають також *дейктичною*, а *заміщувальну – анафоричною*, зумовленою контекстом. Такий контекст (зазвичай попередній) називається *антецедентом*, а контекст із займенником

вказівними жестами) на денотат. Але займенник не можна відносити до іменних (відмінюваних) частин мови, адже займенниковість, хоч і різною мірою та неоднаково в різних стилях і формах мови, поширюється на всі повнозначні (й автосемантичні) частини мови. Проте морфологічна система нав'язує нам доцільність розгляду займенникових слів як підкласів у межах повнозначних частин мови, що не відкидає можливості їх детальнішого окремого опису.

Наше бачення місця іменника в системі частин мови окреслено у схемі № 1 і таблиці 1.

Схема № 1

Іменник як семантичний частиномовний центр і залежні від нього повнозначні частини мови



називається *анафоричним елементом, еквівалентом*. Так, у реченні *Брати на панщину ходили, поки лоби їм поголили* (Т. Шевченко) *анафоричним елементом* є займенник *їм,* а антецедентом – іменник *брати*. Але антецедент може міститися і в наступному контексті (*Хто прийшов? – Студентка*). Виділяють також окрему *кванторну* (*кількісну*) функцію займенників (*весь, всякий, кожний, скільки, ніскільки*) (Горпинич 2004, с. 147). Але, на нашу думку, незаслужено ігнорована в описах дуже важлива, пов'язана з анафоричною і вказівною, займенникова функція *заповнення пауз*, дуже часто спостережена в розмовному мовленні (*Миколо, я (пауза) це (пауза) пішов на ринок, пошукаю (пауза) це (пауза) насос. Я (пауза) цейво (пауза) вийду, (пауза) потой (пауза) походжу*). Визнання цієї функції синсемантичних слів незручне для граматичної традиції, адже руйнує її усталені канони щодо займенників.

Таблиця 1. Система частин мови в українській мові

Повнозначна і самостійна частина мови	Інші частиномовні класи		Морфологічна парадигматика			Референтна співвіднесеність					Номінативність / автосемантичність	Наявність ЛГР	Прономінальний відповідник (займенник)	Морфологічні категорії									Типова синтаксична функція	Здатність бути реченням
			Наявність словозміни	Наявність формотворення	Розвинене словотворення	Називає			Виражає	Імітує				Рід	Число	Відмінок	Вид	Час	Стан	Спосіб	Особа	Ступені порівняння		
						Предметність	Ознака процесуальна	Ознака непроцесуальна																
Іменник			+	+	+	+					+	+	+	+	+	+							+	+
	Числівник		(+)					(+)			(+)		(+)			+								+
	Прийменник																							+
Особовий займенник			+											+	+	+					+			+
Дієслово	Зв'язка (функція)		+	+	+		+				+	+	(+)	+	+		+	+	+	+	+		+	+
Прикметник			+	+	+			+			+	+	+	+	+	+						+	+	+
Прислівник				(+)	(+)			+			+	(+)	+									+	+	+
	Частка	Формотворчі (і словотворчі)																						+
		Інші частки																						+

	Сполучник																						+
	Вигук							+															+
	Звуконаслідування								+														+

На типовість певної ознаки частини мови, інтенсивність її прояву, більшу граматичність вказує у таблиці більший розмір позначки, зафарбованість клітинки, дужки вказують на протилежне.

За словотвірним критерієм іменник також центральний, оскільки має *розвинену словотвірну підсистему*. Похідні іменники марковані такими суфіксами як фіналями основ (а також конфіксами із фінальним суфіксальним компонентом)[3]: *-ак (держак), -ик (рушник), -ач (зрошувач), -к (іриска), -иц (дійниця), -ищ (днище), -ок (свисток)* та ін. – із предметним значенням; *-ість (спритність), -ств (-цтв, -зтв) (геройство, виробництво, убозтво), -от (мерзлота), -ин (глибина), -изн (новизна), -изм (-ізм) (ліризм, гуманізм), -інь (височінь), -об (злоба), -яв (курява), -анн, -енн, -інн' (виконання, дослідження, ходіння), -к (оранка), -от (робота), -ощ (хитрощі), -ин (плутанина), -н (тупотня), -б (боротьба)* – з абстрактним значенням; *-ень (кисень), -ець (вуглець), -в (питво), -ин (деревина, баранина)* – з речовинним значенням; *-ин (капустина, картоплина)* – з одиничним значенням; *-ств (-цтв) (студентство, козацтво), -й (> подовження кінцевого приголосного твірної основи) (верб'я, мотуззя, гілля), -в (мишва), -н' (мурашня), -от (звірота), -ість (людність), -инн (бурячиння), -ин (садовина, вільшина), -ник (осичник), -няк (дубняк), -еч (малеча), -изн (старизна), -ар (мошкара), -ор (дітвора), -ій (братія), -ур (професура), -ік (символіка), -атик (проблематика), -ат (секретаріат), -ітет (генералітет), -арій (інструментарій)* – зі збірним значенням; *-ар (шахтар, ковзаняр), -ець (динамівець), -ник (кулеметник), -ік (прозаїк), -ир (бригадир), -ист (-іст) (таксист, шахіст), -ант (комерсант), -ент (студент), -ч (-ач) (читач), -ій (водій), -тель (учитель), -ак (-к) (співак, писака), -ун (стрибун), -ок (їдок), -чик (льотчик), -атор (агітатор), -итор (репетитор), -ер (тренер), -ат (делегат), -ик (відмінник), -ак (-чак) (чужак, весельчак), -ач (багач), -ань (здоровань), -ун (дикун), -ш (лівша)* – зі значенням «назви осіб за родом діяльності» чол. р.; *-анин (-янин), -чанин, -ин (молдованин, пражанин, харків'янин, полтавчанин, грузин), -ець (-анець) (полтавець, українець, американець), -ич (русич), -ак (словак), -ит (одесит)* – зі значенням «назви осіб за територіальною ознакою» чол. р.; *-к (вчителька, шахістка, грузинка, парижанка), -иц' (льотчиця), -ин' (продавчиня, філологиня), -ш (педікюрша), -их (ткачиха, ковалиха), -ес (поетеса), -ис (актриса), -х (пряха), -ух (свекруха), -ал' (ткаля)* – зі значенням «назви осіб жіночої статі» жін. р.; *-ак (гусак), -ень (півень), -ур (снігур), -ел (козел)* – зі значенням «назви тварин» чол. р.; *-иц' (вовчиця), -их (слониха)* – зі значенням «назви самок тварин» жін. р.; *-ен' (вовченя), -атк (ягнятко), -к (ягняточко)* – зі значенням «недоросла тварина» сер. р.; *-ок (садок, мішечок), -ик (Петрик, ножик), -усь (татусь), -к (вічко, ранка), -ун' (татунь, татуньо, матуня), -ечк (донечка, сердечко), -ус' (матуся), -очк (мамочка), -ц (деревце), -еньк (доріженька, серденько)* тощо – зі

[3] Тут наводимо приклади деяких суфіксів як маркерів іменникових основ, щоб продемонструвати багатство формальних словотвірних іменникових засобів, не претендуючи на повноту опису ані усіх іменникових суфіксів, ані способів словотворення, ані словотвірних типів та моделей, який реалізовано в морфемології та словотворі як складниках морфології.

зменшувально-пестливими значеннями; *-ищ (носище), -иськ (дівчисько), -уг (злодюга), -уган (діduган), -ук (звірюка) тощо* – із збільшувально-згрубілим значенням; *-ок (пролісок, зачіпок), -к (підніжка), -ник (подорожник), -ств (безумство)*, уживаними у складі префіксально-суфіксальних формантів.

Щодо семантики і за словотвірними характеристиками (переважною синхронною непохідністю, або відіменниковою, переважно модифікаційною похідністю) в цілому справедливо *центральними (ядерними)* визнають так звані *первинні іменники*, які називають предмети (неживі й живі) матеріального світу, яким властива сема «речовість»: *книга, книжка, жінка, батько, дощ, рис, фізик* тощо (СУМ 2017; СУМ 2013, с. 251). На різних рівнях семантичної периферії розташовують так звані предикатні субстантиви, утворені від дієслів (*хід, ходіння, допомога, буття, написання*), прикметників (*хитрість, доброта, зелень, (дивитися у) майбутнє, хитрощі*), числівників (*двійка, сотня*) (СУМ 2013, с. 252). Не позбавлене сенсу й віднесення на периферію незмінюваних (невідмінюваних) іменників (*трюмо, колібрі, леді*) та іменників-займенників (*я / ми; ти / ви; він / вона / воно / вони; себе; хто, що; ніхто, ніщо; хтось, щось, абихто, казна-що* та ін.) (СУМ 2013, с. 252), за розгляду їх у складі іменників. Але тоді слід віднести до периферії й множинні (*окуляри, штани, дріжджі*), ад'єктивні іменники (*минуле, їстівне, черговий*), а також однинні субстантиви (*добро, студентство*). На нашу думку, треба бачити різні площини периферійності. З погляду словотвірних ознак центральними (щодо первинності, елементарності) є синхронно непохідні субстантиви (*стіл, ліс, ніч, дощ, рис*), а периферійними – похідні, до того ж периферійність зростатиме залежно від модифікаційності до мутаційності значень похідних, структурної складності похідних (*столик > зайчиха > звірота > студентка > записувач, хитрість, виробництво*). З іншого боку, якщо центральність визначати як типовість, ураховуючи, що в структурі української мови більшість іменників похідні, то як центральні слід розглядати саме такі іменники.

З погляду семантики центральними є назви із значенням предметності, хай і похідні та структурно складні (*книжка, річка*[4]*, стілець, людина*), а периферійними – назви опредметнених ознак, навіть, якщо вони є структурно простішими за твірні (*біг, хід, синь, біль < білий*). Але й тут можливі різні підходи, скажімо за розподілу референтів (зокрема денотатів) іменників за семантичною ознакою «можливість сприймання за допомогою різних сенсорних відчуттів» (зором, слухом, нюхом, на дотик, на смак), ці відчуття можна розглядати окремо і комплексно (в групах). Напр., конкретна предметність – це ознака референта іменника бути сприйманим зором як окремий матеріальний предмет (чи істота) із чіткими

[4] В українській мові зменшувально-пестливий суфікс *-к* у структурах наведених слів зазнав десемантизації, через що семантично нейтральними стали саме похідні слова, а слова непохідні (*книга, ріка*) уживані на позначення лише великого предмета.

просторовими параметрами (*шафа, дім, стіл, ластик; вовк, брат*), а також тактильно (до матеріальних предметів та істот можна доторкнутися і відчути їх на дотик). Водночас є чимало іменників з елементарними структурами, які не мають чітких просторових параметрів. На дотик, без чіткої просторової локалізації, сприймані денотати речовинних іменників, які із деякими конкретно-предметними об'єднує сема «речовість» (*рис, овес, жито, вино, молоко, вода, глина, вапно, шовк*). Частина з них також сприймана на смак (переважно їстівні та питні речовини), на нюх (*вино, нафта*). Не мають чітких просторових параметрів денотати деяких структурно синхронно простих іменників, сприймані на слух (*звук, тон, фон*), але їх теж можна віднести до розряду семантично центральних субстантивів, оскільки сприймані денотати мають хоч і не просторову, як денотати конкретно-предметних іменників, але часову окресленість, локалізованість, функціонуючи як обчислювані іменники. Тому є підстави говорити окремо про обчислюваність і сему «речовість» як ознаки семантичного центру субстантивів. Водночас наведена із посиланням на джерело (СУМ 2013, с. 251) як приклад семантично ядерної лексема *дощ* навряд має чітку сему «речовість». Це слово позначає явище природи: «Атмосферні опади, що випадають із хмар у вигляді краплин води» (https://sum.in.ua/s/doshh). Словник не фіксує цієї семи, яка, утім доволі слабко проявляється у процесі міжрозрядної перехідності. Натомість подібне до дощу явище природи на позначення зимових атмосферних опадів «у вигляді білих зіркоподібних кристалів чи пластівців, що становлять собою скупчення таких кристалів» (https://sum.in.ua/s/snigh) має більш виразну вторинну семантику речовості, оскільки позначає також суцільну масу таких опадів, що лежить на поверхні чого-небудь. Це явище як омонімію лексико-граматичних розрядів (абстрактних і речовинних) детальніше ще розглянемо, але тут зауважимо, що, напевно, речовість субстантивів є слабшою порівняно з конкретною предметністю як центральною ланкою обчислюваності іменників, семантичною ознакою для визначення семантичного ядра цієї частини мови. Крім того, «речовість» навряд властива багатьом назвам істот, теж, очевидно семантично центральних субстантивів (*дід, баба, вовк*). Опора на органи чуття, за допомогою яких сприймаємо денотат того чи того субстантива, теж не самодостатній критерій визначення семантичного ядра іменника, адже навіть у значенні іменників на позначення абстрактних понять може бути базова семантика зорового (*жовтизна*), тактильного (*холоднеча*), смакового (*гіркота*), нюхового (*ароматизація*), звукового (*звучання*) сприйняття відповідних понять. Таким чином, семантичним центром іменника є синхронно непохідні назви предметів і осіб із семантикою конкретної предметності, яку характеризує локалізована у просторовому вимірі просторово-часового континууму концептуалізація сприйманої зором і на дотик субстанції, позначеної іменником (*стіл, дід*), а також

локалізована у часовому вимірі цього континууму концептуалізація денотатів, сприйманих слуховими рецепторами (*фон, тон*), та відрізків часу (*мить, день, ніч, доба*), уявлення про які в носіїв мови складається як на основі сенсорного досвіду (*вдень світло, світить сонце* – зорове сприйняття, *вдень тепліше за ніч* – тактильне сприйняття), а також завдяки когнітивному ефекту мовної діяльності як колективного простору конструювання світу. Дві останні групи іменників разом з непохідними речовинними іменниками (*рис, жито, вода*), хоч і перебувають в центральній семантичній зоні іменниковості, але ближче до її периферії.

Незмінювані (невідмінювані) іменники периферійні (навіть найперифериійніші) за парадигматичною ознакою – в них морфологічна словозмінна парадигма відсутня, оскільки відсутні форми, що протиставляють значення цієї іменникової парадигми. За цією ж ознакою периферійними є й множинні та однинні іменники (у зв'язку з неповнотою відмінкових підпарадигм числа), а також іменники ад'єктивної відміни та різновідмінювані (*Прокопів, Михайлишин, бабище*) (через належність до вторинних, менш типових для іменника типів відмінювання). На парадигматичну периферійність для іменників ад'єктивної відміни накладається й словотвірна та семантична.

Іменники у своєму *синсемантичному прояві* також мають специфічні лексико-граматичні, словозмінні та словотвірні ознаки. Основними функціями займенникових іменників є вказівка, заміщення, а також функція заповнення пауз. В особових займенникових іменниках виразніше проявляється категорія особи (не лише як лексико-граматична, а як власне ГК, яка, до того ж, структурує відповідну категорію дієслів та є засобом реалізації синтагматичної парадигматики особи і роду автосемантичних іменників) і роду (яка виступає разом із числом як регулярна формотвірна ГК: *він, вона, воно, вони*). Специфічними словотвірними ознаками займенникових іменників, що зближує їх із займенниковими словами інших частин мови, є регулярний прояв заперечності (*ніхто, ніщо, нікого, нічого*) та неозначеності (*хтось, щось, хто-небудь, що-небудь, дехто, дещо, абихто, абищо, будь-що, казна-що, бозна-хто*), які формують так звані «розряди займенників за значенням».

Запитання. Завдання

1. Який статус має іменник у парадигмології української мови?
2. Опишіть критерії центральності іменника та дієслова в граматичній структурі української мови.
3. Чому іменник є семантичним частиномовним центром?
4. Наведіть приклади первинних іменників.
5. Які субстаниви розташовують на різних рівнях периферії?
6. Прокоментуйте іменники, що становлять периферію за парадигматичними ознаками.

7. Наведіть приклади займенникових іменників та прокоментуйте їх статус в парадигмології української мови.

ЛЕКСИКО-ГРАМАТИЧНІ РОЗРЯДИ ІМЕННИКА

Іменники поділяються на лексико-граматичні розряди (ЛГР) за відношенням лексико-граматичної семантики груп субстантивів (зі спільною референтною віднесеністю) до їхнього семантичного і формального прояву в морфологічних категоріях іменника (роду, числа, відмінка), у їхній *парадигматиці*, а також подекуди словотвірних особливостях, що також є відбиттям лексичної специфіки у морфології, результатом чого є об'єктивне визначення їхньої семантики як лексико-граматичної.

ЛГР, як було зазначено (Колесников 2020), у парадигмології характеризуємо як класи слів, що визначають структурну еквівалентність їхніх парадигм. Їх ще називають *граматичними розрядами*, в яких об'єднані слова з однаковою *парадигматичною схемою*. Утім, ширше використовуємо все ж термін ЛГР, оскільки він, на нашу думку, точніше відповідає змістові позначуваного явища, дозволяючи використовувати цей термін не лише для позначення граматичних розрядів, а й інших граматично релевантних підрозрядів лексики. Водночас граматична релевантність є обов'язковою ознакою ЛГР, яка відрізняє їх від тематичних груп лексики (назви будівель, інструментів, ігор, обрядів тощо).

У першій частині циклу посібників ми писали, що чіткої ієрархії ЛГР іменників, нав'язаної системою взаємодії лексики з ГК немає, але її можна встановити щодо ЛГР як фактів граматики, якщо диференціювати ЛГР як граматичні розряди (парадигматичні схеми) і їхні підрозряди. Крім того, ієрархічне представлення системи ЛГР іменників допоможе, сподіваємося, навести лад у їхніх традиційних, дещо хаотичних, класифікаціях.

На першому рівні членування на підставі відношення іменників до ГК *числа*, яке зумовлює специфіку парадигматичних схем відповідних розрядів із частковою парадигмою цієї категорії, всі іменники поділяються на *обчислювані* (злічувані, конкретні, раховані), які мають значення числа (однини і множини) у структурі морфологічних парадигм, та *необчислювані* (незлічувані, нераховані), які не мають у структурі своїх морфологічних парадигм значень числа, позначаючи поняття, які не піддаються лічбі.

На другому рівні членування знаходить морфологічне обґрунтування необчислюваність, яка пояснюється семантикою відповідних підкласів *необчислюваних* субстантивів (*абстрактних, речовинних, збірних*), що мають специфічні словотвірні ознаки. Ці розряди слів вже не можна інтерпретувати як повноцінні граматичні розряди, оскільки вони розрізняються насамперед семантикою і словотвірними структурами.

Виділяються тут хіба що збірні іменники, парадигматична схема яких представлена формами лише однини. Їхня категорійна числова семантика також специфічна, оскільки формою однини передається множинність як одне ціле.

Також на другому рівні членування відбувається поділ іменників на ЛГР залежно від інших граматичних категорій, а також від категорії числа, але за іншою ознакою (не за обчислюваністю). Для ГК *числа* такою ознакою стає закріплення іменника за значенням однини, яке реалізується в ЛГР *власних* назв (*Київ, Дністер, Карпати, Чернівці, Ялпуг*), оскільки власні назви позначають предмет чи істоту індивідуально, виділяючи позначуване із класу однотипних предметів чи істот, в їхньому референційному значенні домінує денотативний компонент, тоді як *загальні* називають предмети як представники класу предметів і в їхньому значенні переважає концепт (*річка, озеро, місто*). Це зумовлює різні парадигматичні схеми цих розрядів. Загальні назви мають протиставлення значень числа (однини і множини) у структурі своїх морфологічних парадигм, а власні назви не мають таких протиставлень і «by default» виражають своїми формами значення однини, через що більшість із них має і форми тільки однини. Лише для деяких власних назв як виняток можливе уживання у множині (*родина Петренків, у класі три Ірини*). Також у зв'язку із зазначеною специфікою парадигматичної схеми власним назвам властива унікальна парадигматична диспропорція, коли навіть поза контекстом значення однини передається протилежною (*Суми, Черкаси, Чернівці*) чи відсутньою (*Торонто, Дебюссі, Олів'є, Люсі*) морфологічною формою. Традиційно в багатьох граматичних описах на власні і загальні назви поділяють усі іменники, але ми наголошуємо, що цей поділ актуальний лише для обчислюваних субстантивів, оскільки серед необчислюваних іменників власних назв немає.

На цьому ж рівні відбувається поділ іменників на ЛГР *істот і неістот*. Це теж стосується виключно обчислюваних іменників, адже істот з-поміж необчислюваних немає. Підставою для такого поділу є відношення іменників до двох ГК – *роду і відмінка*. У назвах істот категорія *роду* є номінативною, спрямованою на передання статі референта (чол. р. ≈ чоловіча стать, самець, жін. р. ≈ жіноча стать, самка, сер. р. ≈ недоросла істота, стать якої нерелевантна), а в назвах неістот – суто структурною (*підручник, книжка, видання* – різні форми роду цих лексичних синонімів нічого семантично в межах роду не протиставляють). Ця семантична особливість проявляє себе й формально на словотвірному рівні – у назвах істот ГК роду має статус словотвірної категорії, формуючи словотвірну морфологічну парадигму (*вчитель – вчителька, учень – учениця, політик – політикиня, лис – лисиця – лисеня*). Крім того, істоти і неістоти диференціює прояв ГК *відмінка*, зумовлюючи різні парадигматичні схеми цієї категорії, зокрема відмінності наявні у грамемах Зн. в. (діє така формула збігу форм

цього відмінка із Р. в. та Н. в.: істоти у множині та чол. р. ІІ відміни однини мають збіг форм Зн. в. із Р. в., а в неістотах відповідні форми Зн. в. збігаються із Н. в.), Кл. в. (цей відмінок характеризує своєрідна лакунарність у назвах неістот, викликана семантичною нереалізованістю в мовленні цієї грамеми: *столе, парто, ноче* – форми лише модельовані системою, але майже не реалізовані в узусі), Р. в. (назви істот іменників ІІ відміни мають флексію *-а*, а неістот – можуть мати й флексію *-у*: *батька, майстра, хруща, Петра*, але *Парижу, року, дому, тайфуну, заводу*).

На третьому рівні членування ЛГР констатуємо, що істоти поділяються за семантикою та словотвірними ознаками на назви осіб і тварин (які не є граматичними розрядами), а від речовинних іменників, окрім субстантивів на позначення рідин, регулярно творяться одиничні (сингулятивні) іменники, що належать як підрозряд до ЛГР (граматичного розряду) обчислюваних: *зернина, зернинка* (від *зерно*), *цибулина, цибулинка* (від *цибуля*), *картоплина, картоплинка* (від *картопля*) тощо.

Отже, граматичними розрядами з-поміж ЛГР іменників є лише обчислювані та необчислювані іменники, власні і загальні назви, істоти та неістоти.

Таким чином, система ЛГР іменників має такий вигляд (див. табл. 2).

Таблиця 2. ЛГР іменників

<table>
<tr><td colspan="4">ГК числа (референт піддається лічбі – 1 чи ні – 2)</td></tr>
<tr><td colspan="2">1. Обчислювані іменники</td><td colspan="2">2. Необчислювані іменники</td></tr>
<tr><td colspan="2" rowspan="2">ГК числа (індивідуальне називання референта, референт – більшою мірою денотат – 1 чи називання референта як представника класу, референт – більшою мірою поняття – 2)</td><td rowspan="2">Абстрактні</td><td rowspan="2">Збірні</td><td rowspan="2">Речовинні</td></tr>
<tr><td>Власні назви</td><td>Загальні назви</td></tr>
<tr><td colspan="4">ГК роду (рід позначає стать, рід – словотвірна категорія – 1, рід – семантично пуста класифікаційна категорія – 2); ГК відмінка (Зн. в. = Р. в. – 1, Зн. в. = Н. в. – 2)</td></tr>
<tr><td colspan="2">1. Істоти</td><td colspan="2">2. Неістоти</td></tr>
<tr><td>Назви осіб</td><td>Назви тварин</td><td colspan="2"></td></tr>
</table>

Обчислювані та необчислювані іменники

На підставі парадигматики *категорії числа* виділяють, з одного боку, ЛГР *обчислюваних* (*злічуваних* чи *рахованих*) іменників, які частіше у класифікаціях розрядів називають *конкретними* (протиставляючи їх абстрактним), оскільки референти цих іменників піддаються лічбі, і, як наслідок, парадигматична схема цих іменників протиставляє значення однини і множини, а з іншого, *необчислювані* (*незлічувані, нераховані*) іменники, парадигматична схема яких не протиставляє значень однини і множини. Останні поділяються за семантикою, морфологічними та словотвірними особливостями на абстрактні, речовинні та збірні.

Можливий інший підхід до цієї об'єктивної класифікації – не з боку грамеми однини як вихідної структури класифікації, а з боку множини. Тоді обчислювані іменники називають *дискретними* (оскільки множинності, що складаються з таких об'єктів, зберігають дискретну структуру), а *недискретними* є назви речовин, назви гомогенних сукупностей об'єктів, назви властивостей і станів, що не мають чітких просторових та часових меж. На нашу думку, таке перегортання об'єктивної системи координат, хоч і має, на перший погляд[5], право на існування з позицій логіки, але нічого не вирішує у класифікації й не має необхідної пояснювальної сили, тому, на нашу думку, не потрібне.

Обчислювані іменники позначають обчислювану предметність, тобто такі предмети та істот, які можна порахувати (*книга, студент, село, вікно, вартовий, учительська*), а також поняття, явища, концептуалізовані у мові як обчислювані, які, не позначаючи конкретної предметності, можуть репрезентуватися окремо (локалізовано в уяві мовців щодо просторово-часового континууму) і також піддаватися лічбі (*ніч, день, крок, звук, думка, стрибок, кілограм, метр, функція, категорія, відмінок, назва*). До обчислюваних (конкретних) належать також власні назви (*Петро, Оксана, Дунай, Кишинів, Котляревський*), здатність піддаватися лічбі яких закладена, але різною мірою обмежена, оскільки вони називають предметність індивідуально (тобто типово в однині). Така семантична парадигматична схема зумовлює специфічну формальну організацію парадигм власних назв, де домінують однинні форми (singularia tantum). Така організація має винятки у вигляді тих власних назв, у яких творення корелятивних форм множини зі значеннями множини лише обмежене, але потенційно можливе (пор.: *Тетяни, Тетян, Тетянам, Тетянами*), якщо власна назва має форму однини, і неможливе, якщо власна назва вже має множинну форму (*Чернівці, Суми, Карпати*), натомість, фактично, позначаючи однину. Напр., в Україні є дев'ять населених пунктів із назвою *Пологи* – одне місто (Запорізької області) і вісім сіл (Київської, Вінницької, Полтавської, Сумської та ін. областей), але за необхідності протиставлення однини і множини використовуються форми числа гіперонімів (*села, населені пункти із назвою Пологи – село, населений пункт із назвою Пологи*) або географічні локалізатори (*Пологи Київської області – Пологи Київської і Вінницької областей*).

Деякі обчислювані іменники мають форми pluralia tantum (*ножиці, окуляри, сани, ворота* тощо), а також нульову формальну морфологічну репрезентацію (незмінювані іменники типу *бюро, депо, ательє, поні,*

[5] Якщо брати за точку відліку множинність, то поза класифікацією залишаються власні назви, які не мають цього значення; також не вписуються в цю класифікацію іменники, в яких одиничність виражена словотвірно і форми однини яких аж ніяк не асоціюються із множинністю (*цибулина, зернинка, кивок*). Нелогічним також є ототожнення множини і множинності, сукупності, яка може бути обчислюваною (*зграя, полк, гурт*) і необчислюваною (*студентство, кіннота, воронння*).

кенгуру тощо). Вони, становлячи собою факти такого різновиду диспропорції морфологічних парадигм (у цьому випадку – часткової парадигми числа), який називається *морфологічною недостатністю*, компенсують її, виражаючи значення числа, протиставлені у семантичній складовій парадигматичної схеми обчислюваних іменників, за допомогою синтагматичної парадигматики, специфічної для кожного з цих формальних підкласів (див. далі опис відповідних типів парадигм).

Незважаючи на численні факти диспропорції у частковій парадигмі числа між системою її значень і системою її форм, ці факти все ж менш регулярні, ніж факти пропорційності цієї парадигми. Умовно системною, типовою формальнопарадигматичною ознакою ГК числа обчислюваних (загальних назв) є їхня здатність мати корелятивні словозмінні форми числа, які типово «by default» виражають значення: «один предмет» (форма однини) – «більше ніж один предмет» (форма множини). Нетиповою, умовно асистемною такою ознакою цих іменників є протилежне – не мати таких форм, натомість мати форми лише однини (singularia tantum), або лише множини (pluralia tantum), або не мати морфологічних форм. Але такі асистемні факти мають свою системність, актуалізовану наявністю в парадигматичній схемі обчислюваних іменників (загальних назв) протиставлених числових значень, що потребують формального вираження й отримують його у мовній системі у вигляді синтагматичної парадигматики.

Типовим, умовно системним для обчислюваних (власних назв), є наявність у парадигматичній схемі значення однини, але послаблення, лакунарність значення множини. Така семантична структура парадигми зумовлює у формальному морфологічному її прояві типовість форм singularia tantum, які передають значення однини «один предмет». Окремі групи таких іменників мають здатність мати корелятивні форми множини, що виражають значення числа, що менш типово (*Оксана – Оксани, Андрій – Андрії*). Також менш типовими для обчислюваних (власних назв) є форми pluralia tantum, поширені лише в окремих групах таких іменників, і незмінювані форми, які теж «by default» сприймаються як носії значення однини, але, за потреби протиставлення множини, це значення теж може знаходити форму на рівні синтаксису (пор.: *Кюрі – родина Кюрі, ця Кейт – ці Кейт*).

Конкретним іменникам протиставлені розряди іменників, що позначають предмети, які не піддаються лічбі, – *необчислювані* (абстрактні, речовинні, збірні) іменники. Їхня парадигматична схема не має значень числа (ні однини, ні множини), але правило системної зумовленості мовних знаків спричиняє наявність в їхній словозмінній відмінковій парадигмі якоїсь однієї форми – singularia tantum (*молоко, студентство*), або pluralia tantum (*дріжджі, піжмурки*), або ж, якщо це запозичення, незмінюваної форми – нульової морфологічної репрезентації форми (*рагу, пюре*).

Відсутність значень числа необчислюваних іменників зумовлює відсутність не лише словозмінної, а й загалом будь-якої граматичної парадигми цих субстантивів. Число для них (як рід для неістот) є суто класифікаційною ГК, і це стосується навіть незмінюваних іменників, числова форма (NB – не значення) яких обов'язкова на синтаксичному рівні (*смачне пюре* – одн., сер. р.). Це типова для необчислюваних іменників парадигматична будова. Але деякі необчислювані іменники singularia tantum можуть, не виражаючи кількісних протиставлень, утворювати корелятивні форми множини. Тут мова використовує можливість протиставлення формам однини форм множини для розрізнення нечислових значень (просторовості, сортності, тривалості чи інтенсивності тощо), що виражають такі форми множини: *води, піски, болі* тощо. Такі форми можна розглядати як факти формотворення (чи словотворення) в межах ГК числа.

Показово обчислюваність / необчислюваність відображають форми числа іменників прикметникової (ад'єктивної) відміни (*черговий, вартовий, минуле, солодке*). Вони, транспонуючись з узгоджуваних з відповідним обчислюваним чи необчислюваним поняттям форм (синтагматичної парадигми), доволі чітко відбивають семантичну парадигматичну схему цих ЛГР. Обчислювані (загальні назви) послідовно набувають корелятивних форм однини і множини (зберігають їх із прикметникової в іменниковій словозміні): *вартовий – вартові, присутній – присутні, посівна – посівні*. Обчислювані (власні назви) тяжіють до однинних семантично навантажених форм: *Хмельницький, Роздільна, Шевченкове, Поплавський – Поплавська – родина Поплавських*. Необчислювані ж обирають однинні семантично пусті форми числа: *майбутнє, пісне, солоне*.

Обчислювані й необчислювані іменники закономірно розрізняються й сполучуваністю із числівниками. Обчислювані сполучаються з означено-кількісними числівниками (*п'ять книжок, семеро дівчат*), а необчислювані – лексично обмежено лише з неозначено-кількісними (*багато любові, мало дітвори, забагато глини*).

До розряду *абстрактних* належать іменники, які позначають абстрактні поняття (властивості, якості, дії, стани, почуття, психічні стани, наукові поняття, проміжки часу), що концептуалізовані як чітко не визначені у просторі чи у часі, тому є незлічуваними: *свіжість, теплота, гіркота, доброта, добро, білизна, мужність, важливість, хитрощі, героїзм, геройство, патріотизм; горіння, ізоляція, розвиток, біг, бігання, біганина, дрімки, пахощі; любов, ненависть, подив, здивування, захоплення, сум; непритомність, біль; гравітація, діалектика, дарвінізм, швидкість, час; сутінки, щодення, вічність, минуле*.

Традиційно абстрактність протиставляють конкретності на підставі сприймання органами чуття: розрізнення за допомогою дотику, зору, нюху, смаку тощо, яке начебто властиве конкретним іменникам і сприйняття не за допомогою органів чуття, а «інтелектуально», яке начебто властиве

абстрактним іменникам (СУМ 2013, с. 255-256). Таке визначення абстрактності не є граматично релевантним. На нашу думку, абстрактними іменниками слід уважати лише первинно (у своєму вихідному значенні) необчислювані субстантиви. Саме необчислюваність і є першою диференційною ознакою абстрактності іменників, що, утім, об'єднує їх зі збірними та речовинними. Розрізняють їх – семантичні, словотвірні та деякі словозмінні ознаки. Таким чином, абстрактність іменника – це його необчислюваність, пояснювана абстрактною семантикою, адже для абстрактних понять типовою є необчислюваність.

Другою диференційною ознакою абстрактних іменників є словотвірні особливості. Більшість абстрактних іменників мотивовані прикметниками та дієсловами, рідше – іменниками, та містять словотвірні суфікси *-ість (сміливість, молодість, радість); -ств/о (геройство, безумство) -цтв/о (садівництво), -зтв/о (убозтво); -от/а (дрімота, доброта); -нн/я (змагання, планування), -енн/я (застереження); -тт/я (каяття, майбуття); -изм (волюнтаризм), -ізм (анархізм); -ощ/і (пустощі, пахощі); -ин/а (штовханина, біганина); -ø/ø (біг, спів); -ій/а (філософія); -ик/а (діалектика)* та ін. Лише невелику кількість абстрактних іменників становлять синхронно немотивовані слова, напр.: *добро, зло, розум, лихо, біда, горе, гул, гам, дебати*.

Більшість абстрактних іменників уживається у формі singularia tantum (*боротьба, атеїзм, любов, добро, біль, жаль*), а менша частина – у формі pluralia tantum (*пустощі, лестощі, перемовини, шахи*), але вони можуть бути й незмінюваними: *спа* (водолікування), *лото* (назва гри), *кіно* (вид мистецтва), *радіо* (передавання та отримання інформації за допомогою електромагнітних хвиль радіочастотного діапазону), *ретро* (назва стилю) тощо.

Проблемою у віднесенні іменників до ЛГР абстрактних є континуальність властивості обчислюваності та численні випадки перехідності з конкретних до абстрактних і навпаки, яка реалізується лише у реченні, у контексті.

Напр., іменники, інтерпретовані у джерелах (пор. СУМ 2002, с. 290) як абстрактні, можуть набувати множинної форми, і саме цей формальний клас (окрім іменників із суфіксом *-ощ* типу *хитрощі, пустощі*, слів на позначення ігор типу *шахи, шашки, піжмурки*, які є однозначно абстрактними) перебуває на межі між обчислюваністю і необчислюваністю (власне абстрактністю). На нашу думку, якісь із них на осі конкретності – абстрактності знаходяться ближче до точки «конкретність» (*канікули, вакації, іменини, оглядини, переговори*), а інші – до точки «абстрактність» (*перегони, вибори, дебати, сутінки, опади*), про що свідчать ті поняття, через які вони визначаються в тлумачних словниках[6], з одного боку,

[6] Можна також встановлювати вихідну ЛГР належність і шляхом аналізу корпусів текстів: в якому значенні частіше уживаний той чи той іменник – конкретному (обчислюваному) чи абстрактному

переважно обчислювані (*перерва; обряд, свято; обряд, огляд; розмова, бесіда, обговорення*), з іншого – переважно необчислювані (*змагання; обрання; обговорення; напівтемрява; волога*).

Так само неоднозначно інтерпретовані й деякі іменники, що мають форму однини, оскільки вони потрапляють в активну зону перехідності (точніше – омонімії ЛГР) між конкретними й абстрактними іменниками, оскільки часом важко сказати, яке з їхніх значень первинне – абстрактне, напр., *назва* як результат опредметнення процесу, що передається дієсловом *називати* (пор. однозначно абстрактний відповідник *називання*), *мрія* як ментальний процес моделювання найкращого, *думка* як мисленнєвий процес, *праця* як процес *роблення* чогось, *сон* як стан свідомості, *відмінок* як назва категорійного значення, чи конкретне, напр., (*назва – назви*) як результат називання, (*мрія – мрії*) як результат *мріяння*, (*праця – праці*) як результат процесу *праці* (*роботи*), (*сон – сни*) як результат *сновидіння*, (*відмінок – відмінки*) як конкретна категорія (певної частини мови) і грамема цієї категорії (пор. *сім відмінків*). Нам видається, що, в першу чергу, ми уявляємо їх саме як обчислювані.

Лексичні значення іменників цієї активної зони омонімії (перехідності) ЛГР конкретних і абстрактних іменників, мають, зазвичай, лексичні відповідники (синоніми) однозначно абстрактні, але похідні за допомогою матеріально виражених морфем (*називання, мріяння, думання, розпрацювання (розпрацьовування), відмінювання* тощо). Це свідчить про більшу типовість структурної похідності абстрактних іменників, аніж їхньої структурної непохідності. Іменники *привіт, приліт, зліт, відліт, вхід, перехід, відхід* тощо також концептуалізуються в українській мові насамперед як обчислювані, які можуть мати й абстрактні відповідники-омоніми, натомість оформлені «матеріально вираженими» суфіксами похідні сприймаються насамперед як абстрактні (*привітання, вітання, відлітання, входження, відходження* та ін.).

Ближче до точки «конкретність» знаходяться іменники, віднесені до абстрактних, що мають властивість перехідності до конкретних (СУМ 2002, с. 290): *висновок, пропозиція, метод, функція, суперечка, ознака, обов'язок, правило, закон* тощо.

Думку, що традиційний термін «перехідність», краще замінити на термін «омонімія» розрядів, підтверджують й інші факти омонімії конкретності й абстрактності: *можливість – можливості, швидкість – швидкості, протест – протести, властивість – властивості, успіх – успіхи* тощо.

Абстрактні можуть набувати форм множини й залишаючись в цьому розряді. Тоді такі форми множини набувають значень, які перебувають поза межами ГК числа, через що інтерпретовані як несловозмінні. Це такі

(необчислюваному), до того розряду він первинно й належить. Такий прийом стосується й визначення належності слів до інших розрядів.

значення: 1) різних проявів якості, властивості, дії, стану: *нові можливості, високі швидкості*[7]*, морські глибини, технічні шуми*; 2) тривалості та (чи) інтенсивності прояву ознаки, стану: *холоди, морози, дощі, болі*; 3) розчленованості дії на акти: *крики, хрипи, стогони*.

Омонімія абстрактних і збірних дещо менш поширена, пов'язана із синонімією суфіксів та власне перехідністю (не виключено, що одне зі значень з'явилося у мові раніше, а інше – пізніше), напр.: *адвокатура, режисура, бідно́та, синоні́міка, симптоматика* тощо.

Існує також омонімія абстрактних і речовинних іменників, але вона теж не так поширена, як омонімія абстрактних і конкретних, напр., *сніг, дощ* як явище природи (*Сьогодні прогнозують сильний сніг (дощ)*.) – абстрактні іменники і *сніг, дощ* як речовина (*Випало багато снігу. Пора прибирати сніг. Повні долоні дощу.*) – речовинні іменники.

До ЛГР *збірних* іменників належать слова на позначення сукупності гомогенних (однорідних) або подібних предметів, осіб чи тварин (*апаратура, жіноцтво, вороння, мишва*).

Типові збірні іменники становлять собою мотивовані суфіксальні утворення: *агентура, студентство, звірота, сушняк*. Деякі немотивовані необчислювані іменники також можуть мати семантику збірності (*меблі, посуд, білизна* – в цих слів знаходять особливу семантику гетерогенної (неоднорідної) збірності (*посуд: тарілки, ложки, виделки, стакани* та ін.), яка протиставляється гомогенній), але їхня належність до цього розряду сумнівна не лише з погляду словотвірної похідності, а й морфологічних ознак та семантики, тому такі слова перебувають у крайній периферійній зоні збірності або й поза її межами.

Критеріями збірності є не просто необчислюваність зі значенням гомогенної сукупності та похідність, а й характер цієї похідності, тип твірної бази. *Центральну* групу збірних іменників становлять суфіксальні похідні від обчислюваних іменників, зокрема й субстантивованих слів (*молодий – молодь, рідний – рідня, юний – юнь, рваний – рвань, гнилий – гниль, садовий (плід, рослина) – садовина*), і словотвірне значення в них виражається відповідними суфіксами: *-ств/о (цтв/о) (студентство, селянство, птаство, парубоцтво, воїнство, козацтво); -от/а (парубота, голота, жінота, бідно́та́, кінnота, піхота, звірота, дрібнота); -й/а (вороння, цеглиння, брусся, каміння, листя, колоддя, коріння, колосся, пруття, струччя, залізяччя, хробаччя, павуччя, вербʼя, дубʼя, жолуддя, шмаття, мотуззя), -н/я (мурашня, хробаччя, пташня, комарня, дітлашня, офіцерня, сіромашня); -в/а (мушва, братва, панва, мошва, мушва, мишва, грошва); -еч/а (стареча, малеча, молодеча); -ій/я (братія, адміністрація,*

[7] Значення форм множини цих іменників відрізняються від числових значень їхніх обчислюваних омонімів, наведених у попередньому абзаці, де йдеться саме про можливість обчислення, напр., реалізованого у реченні: *Коробка передач має чотири швидкості (5, 6, 7 швидкостей) і ці швидкості вмикаються по черзі*.

інженерія, інтелігенція); -ор/а (мошкара, дітвора); -ість (людність);-инн/я (стеблиння, стебелиння); -изн/а (старизна); -ич (галич); -ар/а (мошкара); -ор/а (дітвора); -ань (ламань); -ур/а (адвокатура, агентура, мускулатура, автура); -ик/а (-ік/а) (орнаментика, символіка, синоніміка, топоніміка); -атик/а (проблематика, симптоматика); -ат (секретаріат, пролетаріат); -ітет (генералітет); -арій (інструментарій).

В українській мові на *периферії* збірності як семантичної категорії (а подекуди за її межами як лексико-граматичної категорії) перебувають деякі похідні, що є назвами переважно сукупностей предметів рослинного світу. За допомогою суфіксів *-ник, -няк* творяться назви на позначення гомогенних сукупностей рослин, названих твірними основами (*сливник, сливняк, дубняк, вишняк, сосняк, лозник, лозняк, осичник, осичняк, липняк*), але такі сукупності піддаються лічбі і мають відповідно корелятивні словозмінні форми числа (множини) на позначення множини лісів та садів (*дубняки, сливняки, вишняки*), а це не відповідає вимозі необчислюваності збірних.

Друга група таких іменників – похідні із суфіксами *-й/а (бадилля), -ин/а (-овин/а) (озимина, садовина)* та *-инн/я (-овинн/я) (картоплиння, маковиння)*, які, хоч і є необчислюваними, але творяться не від конкретних іменників, як субстантиви першої групи, а від таких іменників, що поєднують ознаки речовинності та збірності, іноді не відрізняючись семантично від твірних баз, напр.: *огудиння* (те ж саме, що *огудина* і *огуд – стебла, гілки виткої, повзучої або сланкої рослини*), рідше – від суто речовинних (*заліззя – куски заліза*). Твірна база іменників, які творяться за допомогою суфіксів *-й/а, -инн/я (-овинн/я)*, що, на нашу думку, знаходяться на межі збірності і речовинності (*бадилля (стебла і листя трав'янистих і коренеплідних рослин), кукурудзиння (стебла кукурудзи), гарбузиння (стебла і листя гарбуза), огірчиння (стебла, огудина огірків), картоплиння (бадилля картоплі), морквиння (бадилля моркви), бурячиння (бадилля буряку), маковиння (бадилля маку), віниччя (однорічна трав'яна рослина з високим пишним стеблом і дрібним листям, що використовується переважно для виготовлення віників)*), має зазвичай як формальний компонент іменник, концептуалізований як речовинний (*картопля, морква, буряк, кукурудза*), рідше – конкретний (*огірок, віник*), і як семантичні компоненти – конкретні і збірні (*стебла* і *листя*). У зв'язку із цим, з одного боку, в них наявна семантика збірності 'сукупність стебел як одне ціле', а з іншого, – семантика речовинності. Остання посилюється й наявною в більшості із них семою 'відходи', побічний продукт від основної речовини (*кукурудзи, картоплі, буряку*).

Іменники із суфіксом *-ин/а (-овин/а)* (*ярина, яровина, озимина, садовина, городина*) творяться від субстантивованих прикметників (*ярий, озимий, садовий, городній*) і також мають семантичні складники речовинності (*сходи або посіви ярих чи озимих культур: пшениці, проса,*

ячменю, буряку; овочі: капуста, морква, картопля) і збірності (твірною базою для *садовини* є переважно обчислювані назви дерев (*яблуня, груша, вишня*) і їхніх плодів).

Окрему периферійну групу збірних іменників становлять похідні від прізвищ за допомогою суфікса *-іан/а* субстантиви (*Шевченкіана, Шекспіріана, Моцартіана*), що називають сукупність творів особи, названої твірною базою.

Деякі збірні іменники мають додаткову стилістичну забарвленість (*матросня, солдатня, офіцерня, братва, русня*) – до збірності додається негативна оцінка.

Збірні іменники в українській мові є найбільш граматикалізованим ЛГР з-поміж інших розрядів цієї частини мови. Збірність передбачає словотвірну кореляцію із твірними базами конкретних іменників, регулярність і обов'язковість якої дозволяє відносити збірність до явищ граматикоподібної деривації. Обчислювані іменники в українській мові типово мають співвідносні словозмінні форми граматичного числа (однини і множини) і, меншою мірою, але теж типово, форми на позначення сукупної множинності (збірності), напр.: *миша – миші – мишва, жінка – жінки – жіноцтво (жіноти), парубок – парубки – парубоцтво (парубота), птах – птахи – птаство, професор – професори – професура* тощо. На тлі такої типовості моделі творення збірних іменників впадає у вічі парадоксальне, диспропорційне співвідношення мовної форми і значення – «за формою – однина, а за змістом – множина». Це значення послідовно виражене й на синтаксичному рівні у можливості взаємозаміни синтаксичних конструкцій зі збірними іменниками формою множини обчислюваних іменників, що є їхньою твірною базою (*дітвора вийшла на вулицю – діти вийшли на вулицю*).

За нівеляції множинності ('сукупності') у семантиці, збірні можуть потрапляти у функційну зону накладання семантичних полів збірності і речовинності (коли на перший план виходить семантичний компонент 'одне ціле'), але власне збірні мають поєднувати компоненти ('сукупність' і 'як одне ціле').

Те, що збірні регулярно творяться тільки від конкретних іменників, позначаючи необчислювану 'сукупність як одне ціле', актуалізує їх розмежування (у зв'язку з ймовірним поплутанням) із речовинними (*макарони, крупа, жито, олія, смородина, малина*) та конкретними іменниками на позначення сукупностей типу *полк, рота, загін, ліс, стадо, отара, народ, команда, трупа, ансамбль* та ін., які мають корелятивні значення і форми числа (*народ – народи, полк – полки, зграя – зграї, стадо – стада, отара – отари, ліс – ліси*).

Незважаючи на протиставлення збірності й обчислюваності (обчислювані мають бути твірною базою для збірних, які позначають сукупність, множинність як одне ціле), між збірними і конкретними

іменниками може бути й перехідність, напр., іменник *клавіатура*, утворений свого часу як збірний на позначення нероздільної сукупності клавіш, має денотат, який наразі став настільки функціональним, що цей іменник концептуалізувався насамперед як обчислюваний. Семантика ‘сукупності клавіш’ відійшла в ньому на другий план, поступившись місцем семантиці конкретної предметності, про що свідчить його повна парадигма (СУ) та можливість уживання з означено-кількісними числівниками (*дві клавіатури*).

Збірні іменники відрізняються від інших необчислюваних і тим, що серед них немає незмінюваних іменників. Крім того, збірні не набувають нечислових форм множини, не пов’язаних із переходом до обчислюваних, на відміну від абстрактних і речовинних іменників. Ці факти також підтверджують думку про дуже високий рівень граматикалізованості цього ЛГР.

Речовинні іменники позначають однорідні за своїм складом маси (речовини, матеріали, продукти тощо), які можна поділити на частини, що зберігають властивості цілого, і які підлягають виміру, а не лічбі.

За семантикою до розряду речовинних належать: назви рідких речовин (*вода, рідина, нафта, бензин, пальне, олія, патока, сусло, молоко, вино, пиво, крем, компот, мед, вершки, лате, каберне*); рідких, твердих та сипких продуктів харчування людей (*цукор, сало, борошно, хліб, чай, макарони, консерви, дріжджі, пюре, солодке, свинина, баранина*) та кормів для тварин (*силос, сіно, корм*); різноманітних матеріалів (*вапно, цемент, деревина, глина, асфальт, граніт, пісок, цегла, віск, пластмаса*); овочів та ягід (*картопля, цибуля, горох, морква, капуста, малина, ожина, полуниця, суниця, аґрус, смородина*); деяких інших рослин (*м’ята, папороть, конюшина, бузина, шипшина, глід, бузок, жасмин*), зокрема трав і злаків (*звіробій, деревій, льон, жито, пшениця, просо*); хімічних елементів та їхніх сполук (*водень, кисень, сірка, азот, залізо, вуглець, озон, фосфор, літій, кальцій, нікель, платина, селен, йод*), зокрема металів (*золото, срібло, алюміній, чавун, сталь, латунь, бронза*); ліків (*стрептоцид, новокаїн, пірамідон, анальгін, парацетамол, феназепам, аспірин*); тканин (*полотно, сукно, шовк, тканина, ситець, бавовна, вовна, тік, піке*) тощо. Ці семантичні підгрупи речовинних взаємонакладаються у лексичному матеріалі цього ЛГР, зокрема *пшениця* – це і сипка речовина, і рослина, і злак, і продукт харчування, і матеріал для виготовлення хліба, *олія* – і рідка речовина, і продукт харчування, і матеріал, що використовують у процесі приготування страв.

Як необчислювані, речовинні іменники уживані переважно у формі singularia tantum (*мед, молоко, бавовна, золото, вапно, фосфор, просо, глід*), дещо меншою мірою – у формі pluralia tantum (*вершки, дріжджі, висівки, змилки, дрова, макарони, крупи, парфуми, помиї*), а можуть мати й незмінювану форму (*рагу, фрикасе, шардоне, лате, піке*).

Словотвірні особливості речовинних відрізняють їх від абстрактних і збірних, оскільки більшість речовинних іменників української мови – це немотивовані слова, а порівняно менша частина – мотивовані суфіксальні утворення: *свинина, яловичина, кофеїн, паливо, пальне*. Відмінність їхня полягає й у тому, що моделі, за якими утворені ці похідні, можуть бути доволі регулярними (*курятина, телятина, гусятина, качатина, ягнятина, голуб'ятина* і навіть *собачатина, котятина; анальгін, пектусин, аспірин, кофеїн*), але вони не продуктивні, використовуються як засоби оказіонального словотворення (*щурятина, страусятина, жаб'ятина; антивірусин, нароботунеходин*).

З-поміж граматичних особливостей речовинних привертає до себе увагу здатність однинних форм утворювати несловозмінні форми множини з нечисловими значеннями: 1) видів, сортів речовини: *сталь – сталі, вино – вина, олія – олії, вода – води*; 2) великого простору поширення певної речовини: *територіальні води, піски пустелі, сніги Арктики*; 3) назв ланів, засіяних сільськогосподарськими культурами: *ячмені, пшениці, вівса, гречки, коноплі*; 4) виробів із певної речовини: *фарфори, шовки, бархати*.

З іншими необчислюваними речовинні об'єднує неможливість їхнього поєднання з означено-кількісними числівниками, натомість здатність сполучатися зі словами на позначення неозначеної кількості (не можна сказати *чотири цементи, п'ять медів*, але можна – *багато (мало) меду*). Водночас здатність *підлягати виміру* в речовинних іменниках проявляється більшою мірою, ніж в інших необчислюваних субстантивах, що знаходить реалізацію в регулярності їх сполучень зі словами, які виражають міру речовини, вимірними словами, так званими мезуративами (*відро, пляшка, чашка, склянка, банка, літр, центнер, кілограм, тонна, галон* тощо). Речовинні іменники однинної і незмінюваної форми поєднуються із такими словами, а також зі словами на позначення неозначеної кількості, у Р. в. у формі однини (*відро води, один кілограм м'яса, п'ять літрів олії, багато золота, філіжанка смачного лате*), на відміну від конкретних, які вживаються у множині (пор.: *відро цвяхів, гора книг, сковорідка смачних котлет, багато цікавих інтерв'ю*). У Р. в. одн. речовинні іменники чоловічого роду ІІ відміни з двох можливих флексій (*-а* і *-у*) надають перевагу флексії *-у* (*ложка цукру, банка меду, трохи пороху, метр сатину*).

У розмовному мовленні трапляються конструкції, в яких деякі речовинні іменники все ж поєднуються із деякими (від *одного* до *чотирьох*) означено-кількісними числівниками і лише у Зн. в. і Н. в. цих сполук – переважно в об'єктному значенні. Це стосується назв деяких напоїв (*дві кави, три капучино, один кефір, два молока*), а також деяких овочів (*дві капусти, три картоплі, одна морква*) у комунікативній ситуації купівлі-продажу відповідних товарів. У першому випадку це пов'язано з еліпсисом мезуратива (*дві /~~філіжанки~~/ кави, дві /~~пляшки~~/ молока*), при цьому й

числівник, й іменник набувають морфологічного оформлення відповідно нового синтаксичного оточення (без мезуратива) – до правил узгодження числівника *один* з іменником і керування іншими числівниками формою Н. в. множини (*одне молоко*, а не *одна /~~пляшка~~/ молока*, *один /~~пакет~~/ молока*; *два йогурти*, а не *дві /~~пляшки~~/ йогурту, два /~~пакети~~/ йогурту*). У другому випадку речовинні іменники уживають замість нормативних у літературному стандарті обчислюваних одиничних похідних (*одна капуста* замість *одна капустина*).

Деяким речовинним іменникам властива омонімія з обчислюваними іменниками, напр., представники семантичної групи обчислюваних іменників назв дерев (*сосна, дуб, груша, береза, яблуня, клен, ясен, в'яз, бук*) регулярно переходять до розряду речовинних, позначаючи деревину цих дерев.

Пишучи про збірність, ми зазначали, що деякі групи іменників, що за формальними маркерами традиційно відносять до збірних, зокрема із суфіксом *-ин/а (-овин/а)* (*ярина, яровина, озимина, городина*), суфіксами з компонентом *-й/а*, перебувають у зоні накладання ознак збірності і речовинності, але, мабуть, ближче до останньої. На нашу думку, наявність такого вже субморфного компонента, як суфіксальний *-й/а*, не може бути аргументом для кваліфікації іменників як збірних. Із синхронного погляду, у низці таких іменників української мови вже відбувся повний перехід (без омонімії) зі збірних до речовинних. Напр., іменники *бадилля* (*стебла і листя трав'янистих і коренеплідних рослин*), *збіжжя* (*рослини та зерно хлібних злаків*) не мотивовані спільнокореневими обчислюваними іменниками (основами яких мали б бути *бадил-*[8] і *збіг-*), таким чином, вони не відповідають ознаці «збірність» і структурно. Іменники ж *пір'я* і *волосся* отримують тлумачення як сукупність *пір'їн* (https://sum.in.ua/s/pir.ja) і *волосин* (https://sum.in.ua/s/volossja). Слова *перо* і *волос* послабили у своїй семантиці обчислюване значення (його, і це доводять визначення понять *пір'я* і *волосся* у тлумачному словнику, перетягнули на себе сингулятивні іменники *пір'їна* і *волосина*), натомість *перо* і *волос*, якими структурно та історично мотивовані іменники *пір'я* і *волосся*, знаходять, з-поміж інших, таке тлумачення: *«Перо – збірн. Пір'я, оперення. Гуси – велика, швидкоростуча, переважно травоїдна птиця, яка дає м'ясо і жир, а також пух та перо»* (https://sum.in.ua/s/pero); *«Волос – збірн. Те саме, що волосся»* (https://sum.in.ua/s/volos). Зрозуміло, що тут констатуємо помилкове, але поширене в лексикографічній практиці, занадто широке тлумачення збірності, насправді *перо* і *волос* – це речовинні іменники, що підтверджує наведений контекст (*…м'ясо і жир, а також пух та перо* – тобто матеріали). Тлумачення ж слова *перо* як ідентичного до *пір'я*, а *волос*

[8] Навпаки, від слова *бадилля* твориться одиничний іменник *бадилина*.

– до *волосся*, доводить, що іменники *пір'я* і *волосся* теж втратили ознаку збірності і перейшли до речовинних.

Одиничні (*сингулятивні*) іменники становлять собою структурний підрозряд обчислюваних, що вирізняються творенням від деяких речовинних іменників за допомогою суфікса *-ин* і вживанням лише в жіночому роді. Твірними базами для одиничних послідовно виступають речовинні іменники кількох семантичних груп: назв овочів (*капуста – капустина, цибуля – цибулина, морква – морквина, картопля – картоплина, перець – перчина*), сипких речовин доволі крупної фракції, які можуть бути водночас і назвами овочів (*насіння – насінина, пшениця – пшеничина, зерно – зернина, горох – горошина, квасоля – квасолина, просо – просина, пшоно – пшонина, крупи – крупина, макарони – макаронина*), деяких інших матеріалів, які водночас можуть бути й сипкими речовинами (*пісок – піщина, цегла – цеглина, солома – соломина*). Також спорадично можуть утворюватися одиничні від назв частин рослин (*бадилля – бадилина*) та від інших речовинних іменників (*пір'я – пір'їна, волосся – волосина*).

Наявність суфікса *-ин* без урахування його словотвірного значення не є самодостатньою ознакою одиничних іменників, адже є омонімічні суфікси (і суфіксальні субморфи) зі значенням речовинності (*телятина, гусятина, качатина, конюшина, смородина, шипшина, тканина* тощо), збірності (*ярина, озимина, городина*) та значенням однини істоти за умови часткового суплетивізму форм числа (*діти – дитина, люди – людина, кияни – киянин, інопланетяни – інопланетянин, селяни – селянин*).

У зв'язку з тим, що в українській мові можлива омонімія основ речовинних (*перли*) і обчислюваних (*перло – перла, перла – перли*) іменників із кореляцією одиничних утворень (*перлина*), уважаємо семантично наближеними до одиничних субстантивів похідні від деяких обчислюваних, асоційованих із речовинами. Напр., *краплина* формально походить від конкретного іменника *крапля*, але семантично *краплина* – результат виокремлення частинки речовини (рідини). Схоже відбувається й з іменниками *намистина* (*намисто* мислиться як сукупність одиниць речовини – *перлів*), *стеблина* (*стебло* асоціюється із сукупністю *стебел*). Саме з речовинними значеннями твірних асоціюються й похідні *хлібина, травина, очеретина*.

Одиничні іменники мають здатність регулярно бути твірною базою для похідних субстантивів із здрібніло-пестливим забарвленням, що утворюються за допомогою суфікса *-к*, зберігаючи своє сингулятивне значення (*зерно – зернина – зернинка, цибуля – цибулина – цибулинка*). К. Г. Городенська відзначає, що цей суфікс поляризує значення одиничності й збірності, бо збірні іменники на *-ин-* не поєднуються з цим формантом (ЕУМ, с. 445). В цілому, хоч існують і винятки (демінутив *свининка*), ми згодні із цією думкою.

Граматичне протиставлення кількісного вияву в одиничних іменниках як обчислюваних виражається у словозмінних формах числа (*квасолина – квасолини, перлинка – перлинки*), у здатності означатися кількісними числівниками (*три горошини, чотири насінини, сто перчинок, п'ять квасолин, десята цибулина*).

Власні та загальні назви

Обчислювані іменники за характером номінації (узагальнене називання предметності з переважанням концептуального значення мовного знака чи індивідуальне називання явища позамовної дійсності з акцентом на денотативному значенні референта) поділяються на загальні та власні назви.

Загальні назви (апелятиви) є назвами предметів (істот, осіб, понять) як представників класів однорідних предметів (*хлопець, собака, кіт, місто, село, річка, озеро, країна, планета*). *Власні назви* (оніми) є назвами предметів (істот, осіб, понять) як індивідуальних, унікальних, одиничних явищ (*Петро, Сірко, Мурчик, Одеса, Кислиця, Дністер, Ялпуг, Китай, Сатурн*). Індивідуальне називання пов'язане з виділенням предмета з ряду однорідних, однотипних предметів. Напр., є поняття і конкретний предмет (водойма) *річка*, ми розуміємо значення цього слова приблизно так, як його тлумачить словник («*Водний потік, що живиться із джерела або стоком атмосферних опадів і тече по видовжених зниженнях рельєфу від верхів'я до гирла*» https://sum.in.ua/s/richka, https://sum.in.ua/s/rika), але дещо простіше. Коли ми чуємо, читаємо, вимовляємо це слово, в нашій уяві виникає енграма – мисленнєвий, зоровий, слуховий, тактильний, нюховий образ (чи комплекс енграм), сформована на ґрунті власного сенсорного досвіду, координована, співвіднесена із цим звуковим (літерним, артикуляційним) комплексом (і доповнена) через мову, через комунікацію (уся інформація, яку ми чули, читали про це поняття: перші слова матері про якусь річку, визначення річки зі шкільного підручника, розмови про річку із братом під час риболовлі тощо). Все це насамперед уявлення про денотат, яким є якась конкретна річка (*Дніпро, Дністер, Дунай, Ворскла, Міссісіпі* тощо), результат концептуалізації явища позамовної дійсності у *загальній назві* й за допомогою *загальної назви*. Коли ж ми сприймаємо знак *Дунай* (*власну назву*), в нашій уяві також виникає енграма (чи енграми), наповнена різними значеннями, смислами, асоціаціями, але у форматі того складника значення, яке співвідносить знак із явищем позамовної дійсності (денотативного значення), семантичне наповнення цього слова однозначне (і воно лише одне): *це конкретна річка, друга за довжиною і площею басейну річка в Європі, що бере початок в горах Шварцвальда, у Німеччині, далі тече через Відень, Братиславу, Будапешт і Белград – столиці Центральної та Східної Європи, через дельту Дунаю в Румунії та Україні вливається в Чорне море.*

Власні і загальні назви є граматичними розрядами, оскільки мають різні парадигматичні схеми щодо структури часткової парадигми числа. У загальних назв – вона повна: із протиставленням значень однини і множини (*книжка – книжки, одна книжка – п'ять книжок, одні штани – дві пари штанів, одне ательє – три ательє, соціолінгвістичне інтерв'ю – соціолінгвістичні інтерв'ю*). Натомість власні назви є індивідуальними найменуваннями окремих одиничних об'єктів, тому їхнє типове мовне граматичне значення ГК числа – це значення однини. Навіть коли власна назва має множинну форму (*Суми, Маяки*) мовці уявляють об'єкт, позначуваний мовним знаком саме в однині. Структурна схема парадигми числа цих іменників має лакунарну систему значень множини. Вона не є неповною, а саме лакунарною, оскільки, як обчислювані іменники, деякі підрозряди власних назв можуть набувати й значень множини (*Оксани, п'ять Оксан*). Натомість, як зазначав Ю. О. Карпенко, саме належність одиниці є провідною ознакою власних назв, і «десятки тисяч *Олен* та *Сергіїв*, що живуть в Україні, не поєднуються в поняття «Олена» й «Сергій»: кожній особі її ім'я належить індивідуально, незалежно від наявності чи відсутності тезок» (ЕУМ, с. 84).

Розмірковуючи над наповненням власних і загальних назв денотативним і поняттєвим семантичними складниками, Ю. О. Карпенко слушно зауважив, що загальні назви є носіями понять, а «власні назви включають усю відому мовцеві інформацію про свої денотати, без певних узагальнень, і тому пов'язані з поняттями лише тією мірою, якою вказують на різновид об'єктів, до яких належать їхні денотати. Так, власна назва *Київ* указує на те, що її денотат – місто. Тому власні назви, не будучи носіями понять, включають їх у свою семантичну структуру, утримують на рівні сем: у семантичну структуру власної назви *Київ* входить сема «місто», яка виражає поняття 'місто'» (ЕУМ, с. 84). Розглядаючи відношення слів *місто* і *Київ, Львів, Одеса, Харків* та *річка* і *Дніпро, Дністер, Дунай, Прут*, констатовано, що *загальні* назви *об'єднують, узагальнюють* однорідні об'єкти, а *власні* назви, навпаки, їх *розрізняють, диференціюють*. Тобто загальні назви виконують *генералізуючу* функцію, а власні назви – *диференційну*, що також є їхньою істотною розрізнювальною ознакою. Власні назви з'являються тоді, коли індивідуальне розрізнення набуває суспільної значущості (ЕУМ, с. 84-85).

Власні назви – це не лише однослівні назви. Є з-поміж них чимало словосполучень, що виконують граматичну роль іменника (*Чорне море, Червоне море, Південний Буг, Кривий Ріг, Біла Церква, Нова Царичанка, Волинська область, Андріївський узвіз, бульвар Тараса Шевченка*), інші похідні, утворені внаслідок трансформації синтаксичних одиниць (*Франкфурт-на-Майні, Білгород-Дністровський, Камянець-Подільський, Слобода-Романівська, Рудня-Городище*). Власні назви можуть бути результатом субстантивації інших частин мови *Котляревський*

(прикметника), кличка собаки *Стрибай* (дієслова), персонаж М. Коцюбинського *Ох* (вигуку), можуть утворюватися від інших власних назв (*Шевченкове, Хмельницький, Івано-Франківськ*).

Власними назвами осіб є як однослівні одно- і двокореневі слова (*Олена, Петро; Кузьмівна, Сергійович; Степаненко, Перебийніс, Петровська-Ковальчук; Голомозий*), так і багатослівні структури (*Петро Сергійович Степаненко*).

Орфографічною особливістю власних назв є їхнє написання з великої букви, але не все, що пишеться з великої букви, є власною назвою. Так, в енциклопедії «Українська мова» зазначено, що всупереч своїй орфографії, назви сортів, скажімо черешні, *Ярославна, Франциc* та ін. належать сукупностям одиниць, що об'єднуються відповідними поняттями, і тому вони не є власними назвами (ЕУМ, с. 84). Натомість «Український правопис» 2019 р. визначає назви сортів як власні назви, які можуть писатися з великої чи малої букви залежно від сфери уживання: в неспеціальних текстах назви сортів рослин беремо в лапки і пишемо з малої букви (зокрема й власні назви): *груша «парижанка», малина «геракл», пшениця «золотоколоса», троянда «глорія-дей»*, натомість у спеціальній літературі в назвах сортів рослин перше слово (і всі власні назви) пишемо з великої букви: *картопля Серпанок, огірок Корольок, слива Зарічна рання, смородина Софіївська, тюльпан Рембрандта* (УП, с. 89).

З одного боку, така інтерпретація, на нашу думку, спричинена поплутанням орфографічних і граматичних ознак слів, викликаних традиційною гіперорієнтацією мовознавства на вторинну писемну форму мови, а з іншого, усвідомлення наявності ознак власних назв у назвах сортів, як і того, що це не всі необхідні ознаки (тому можливе написання з малої букви). Назви сортів речовин і сукупностей конкретних предметів не є власними назвами стосовно речовин, які вони називають. Власна назва стосується поняття «сорт», яке піддається лічбі, і позначеного обчислюваним іменником *сорт*. Поняття «сорт» (*Категорія, розряд якого-небудь товару щодо його якості. Різновид предмета, товару, виробу однакового матеріалу, однієї виробки і т. ін.*: https://sum.in.ua/s/sort) стає необхідним тоді, коли з'являється інша «категорія», інший «різновид», тому сортів огірків багато, але один із них – *Корольок*. Тому конструкцію *огірок Корольок* треба розгорнути – це *огірок сорту Корольок*, оскільки назва *Корольок* не розрізняє *огірки*, а розрізняє їхні сорти, а *сорт сливи Зарічна рання* (повна конструкція) розрізняє не *сливи* (*слива Зарічна рання*), а *сорти сливи*. Унормований і домінантний в українській мові еліпсис слова *сорт* (чи *ґатунок, різновид*) не має вводити в оману лінгвістів, але за такого еліпсису фактично відбувається перехід іменника з розряду власних назв до розряду загальних, так само, як, напр., відбувається й субстантивація, коли прикметник перебирає на себе морфологічні функцію і значення еліптизованого іменника, пор.: *У школі є учительська ~~кімната~~* і *У школі є*

учительська. Тому й у «неспеціальних текстах» правопис назв сортів рослин унормований із малої букви.

Ще одним засобом графічного позначення власних назв є використання лапок. Вони часто застосовуються в такому їх різновиді, як *індивідуальні найменування*. Для найменувань використовуються загальні назви чи словосполучення, а також інші власні назви (*парфуми «Бузок», готель «Південний Буг», пароплав «Україна»*). Найменуваннями є назви установ (*Верховна Рада України*) та підприємств (*акціонерне товариство «Нафтогаз України»*), партій (*політична партія «Батьківщина»*), товариств (*товариство «Просвіта»*), вишів (*Київський національний університет імені Тараса Шевченка*), видавництв (*видавництво «Либідь», видавництво «Ранок»*), органів друку (*газета «Факти», газета «Літературна Україна», журнал «Всесвіт»*), засобів пересування (*круїзний лайнер «Гармонія морів», поїзд «Чорноморець», літак «Мрія»*), магазинів (*магазин «Ярослав»*), фірм (*фірма «Імідж»*), заводів (*завод «Фармак»*), банків (*банк «Південний»*), готелів (*готель «Дніпро»*), ресторанів (*ресторан «Либідь»*), клубів (*спортивний клуб «Сокіл»*), кінотеатрів (*кінотеатр «Київська Русь»*), аеропортів, станцій метро, зупинок громадського транспорту (аеропорти *«Бориспіль», «Київ»*; станції метро *«Академмістечко», «Поштова площа», «Університет»*; зупинки *«Вулиця Обсерваторна», «Караваєві Дачі»*), мистецьких колективів (*оркестр «Віртуози Києва»*), відрізків часу (*епоха Відродження*), історичних подій (*Друга світова війна*), ураганів (*ураган Ірма*), алмазів (*«Гоппе»* – алмаз густо-синього кольору з Індії вагою 44 карати), витворів духовної культури: заголовки літературних творів (*поема «Енеїда», роман «Сто років самотності»*), назви творів мистецтва (назви музичних творів, творів живопису тощо: *опера «Катерина», балет «Лебедине озеро», картина «Запорожці пишуть листа турецькому султанові»*) та ін.

Окрему підгрупу найменувань становлять торгові назви продуктових, парфумерних товарів, вин, мінеральних вод та інших напоїв (*ковбаса «Краківська», сир «Королівський», цукерки «Асорті», шоколад «Світоч», духи «Лілея», кросівки «Пума», шампунь «Оливковий»; вино «Перлина степу», коньяк «Таврія», мінеральна вода «Моршинська»*). Ці найменування, як і назви сортів, перебувають у периферійній зоні власних назв. Відповідне найменування не є власною назвою речовини, а є власною назвою сорту (*сир ~~сорту~~ «Королівський»*), типу пакування (*цукерки «Асорті»*), фірми (*кросівки ~~фірми~~ «Пума»*) тощо, тобто обчислюваного іменника, який зазнав еліпсису. Тут ми сформулюємо ще одну важливу рису власних назв – обов'язкове семантичне співвідношення із відповідною загальною назвою, яка є обчислюваним іменником.

За денотатами розрізняють такі класи власних назв:

1) *антропоніми* – особові імена людей (імена, імена по батькові, прізвища, прізвиська, псевдоніми) (*Микола, Михайло, Надія, Ніна, Петрович, Кузьмівна, Петренко, Корольов, Журавель, Леся Українка*);
2) *зооніми* – клички тварин (*Барсик, Мурчик, Сірко, Рябко, Ряба, Біла, Руда, Безхвоста, Дикун, Вертуха, Соня, Чорнушка, Сивоха, Карий, Довгошия, Гнідий, Стрілка, Чорнолоба*);
3) *топоніми* – назви географічних об'єктів *(м. Київ, м. Черкаси, с. Райлянка, річка Дніпро, озеро Китай, країна Україна, гори Карпати, ліс Вовчі Гори)*, які поділяються на *гідроніми* – назви водойм (*Дунай, Ворскла, Ялпуг, Синевир*), *ойконіми* – назви поселень (*Одеса, Ізмаїл, Миргород, Гуляйполе, Шевченкове, Матроска*); *ороніми* – назви будь-яких об'єктів рельєфу земної поверхні: гір, гірських хребтів, горбів, долин, низовин, котловань тощо (*Кордильєри, Еверест, гора Звивиста, Лисі горби, Савуків курган, Причорноморська низовина*) та ін. види (*хороніми* – назви областей, районів, *дрімоніми* – назви лісів, *мікротопоніми* – назви невеликих населених пунктів, *урбаноніми* – назви внутрішньоміських об'єктів тощо);
4) *космоніми* – астрономічні назви (*Сатурн, Юпітер, Чумацький Шлях, Велика Ведмедиця, Козеріг, туманність Андромеди*);
5) *теоніми* та *міфоніми* – найменування божеств (*Сварог, Перун, Дажбог, Христос*), міфічних істот (*Вій, Змій-Горинич, Івасик-Телесик, Баба-Яга, Коза-Дереза, Цар Горох*);
6) *ергоніми* – назви організацій, виробничих та суспільних об'єднань. Ця група власних назв включає величезну кількість найменувань: партій, товариств, заводів, клубів, кінотеатрів, магазинів, фірм тощо (*кінотеатр «Україна», готель «Дніпро»* та ін.);
7) *хрононіми* – назви відрізків часу, подій (*Коліївщина, Перша світова війна, Середньовіччя, Сталінські репресії, Ренесанс, Бароко*);
8) *хрематоніми* – назви окремих предметів, явищ, творів, що включають власні назви матеріальних предметів – кораблів (*теплохід «Леся Українка»*), поїздів (*поїзд «Чорноморець»*), ураганів (*ураган Каміла*), алмазів (*алмаз «Південна зірка»*) тощо та витворів духовної культури – заголовки творів (*вірш «Заповіт»*), назви музичних творів (*Крейцерова соната*), творів живопису (*картина «Дев'ятий вал»*), кінофільмів (*«Україна в огні», «Земля»*) та ін.

Ще одна відмінна і дуже важлива ознака власних назв – їхня кількість. На тлі ілюзорності переважання в мові загальних назв, яка формується через те, що вони становлять собою активний, центральний шар лексики, переважають у мовленні, на перший погляд дивує факт, що у мові насправді власних назв набагато більше. В українській мові одних топонімів кілька мільйонів. На мільйони треба рахувати також ергоніми та хрематоніми. Але більшість власних назв відома не всім мовцям, тому складається хибне враження, що їх у мові менше, ніж загальних. Насправді все навпаки. Загалом у мові на одну загальну припадає до кількох сотень власних назв.

Все це робить актуальними лексикографічну фіксацію власних назв, їх спеціальне вивчення як одиниць лексики і граматики. Насамперед як лексичні одиниці вони знаходять його у спеціальній науці – *ономастиці*. Вивчення їх у граматичному, парадигмологічному аспекті не менш актуальне, адже їм властива особлива «граматична поведінка», більше порівняно із загальними назвами розмаїття і варіативність парадигматичних типів (пор. форми М. в.: *по Білгороду-Дністровському, по Білгороду-Дністровському, у Білгороді-Дністровському, на Білгороді-Дністровському*), сполучень з відповідними загальними назвами (*у місті Києві* і *у місті Київ*).

Ті власні назви, які мають форму однини (однинну), у разі називання такої реалії, яка може збігатися із назвою іншої реалії або інших реалій, за комунікативної необхідності називання множини цих реалій, можуть набувати форм множини. Скажімо, часто трапляється, що в одному колективі є декілька осіб з однаковими іменами, чи прізвищами, чи іменами по батькові, тоді можливі реалізації таких власних назв у формах множини *у класі три Ірини, Оксани, п'ять Сергіїв, Івановичів, у школі багато Петренків* тощо. Спорадичне уживання у множині може стосуватися й інших груп власних назв: зоонімів (*Мурчики, Стрілки*), ергонімів (існує багато *«Дрібничок», «Риб», «Свіжих м'яс», «Взуттів»* як назв магазинів), топонімів (серед сіл України багато *Шевченкових*, у світі є чимало *Одес*, у 2021 році з'явився ще один *Нью-Йорк* (у Торецькій міській територіальній громаді Бахмутського району Донецької області), в Україні є багато *Голопузівок* – так часто називають куток села, де начебто жили бідні люди). Позначення формою множини групи осіб, що мають однакову індивідуальну назву, пов'язано й з називанням родин чи династій: *родина Петренків, династія акторів Садовських*.

Але власним назвам властиве розмаїття форм. Вже сказано було про множинні власні назви, зокрема про існування в Україні дев'ятьох населених пунктів із назвою *Пологи*, в яких за необхідності протиставлення значень однини і множини використовуються форми числа гіперонімів – відповідних загальних назв (*села із назвою Пологи – село із назвою Пологи*), географічні локалізатори (*Пологи Київської області – Пологи Київської і Вінницької областей*), числівників (*Нам відомо, що в Україні є дев'ять Пологів*). Останній контекст оказіональний (в ньому не вистачає еліптизованого елемента *населений пункт*), але можливий, зрозумілий, і потрібний в ситуації, коли треба лаконічно повідомити цю інформацію.

Власні назви, що мають незмінювану форму (*Дідро, Дені, Кіліманджаро, Гонолулу, Торонто, Сан-Паулу, Ріо-де-Жанейро*), також потенційно можуть виражати числове протиставлення так само, як це відбувається з іншими обчислюваними незмінюваними іменниками, за допомогою семантичного узгодження і координації (*Усі Сан-Хосе названі так невипадково, ця Кейт – ці Кейт, Кейт прийшла – Кейт прийшли*), за

допомогою сполучення із числівниками (*У світі існує багато Сан-Хосе, але три Сан-Хосе (американський, костариканський і гватемальський) – найвідоміші*), а також у специфічний для власних назв спосіб (*Дені Дідро* (французький філософ) – *родина, династія Дідро*). Власні назви доповнюють явище незмінюваності іменників за рахунок застиглих форм Р. в. (*вулиця Миру, вулиця Перемоги, провулок Шевченка, проспект Героїв*).

Розряд власних назв поповнюється за рахунок загальних. Це явище називається *ономатизацією*. Так, українські імена осіб (*Любов, Надія, Віра*), прізвища (*Зозуля, Чайка, Голуб, Вовк*) є результатом такого процесу. Типовою моделлю формування українських прізвищ (*Швець, Шевчук, Шевченко, Коваль, Ковальчук, Коваленко, Колісник, Колісниченко, Стельмах* тощо) є трансформація назв осіб за фахом (*швець*), їхніх синів (*шевчук, шевченко*) у власні назви. Шляхом ономатизації творяться й найменування (*газета «День», кінотеатр «Дружба», балетна студія «Кияночка»*).

Власні назви можуть переходити у загальні, коли набувають значення узагальненої назви цілого типу людей чи класу однорідних предметів. Це явище називається *апелятивацією*. Воно виникає як результат перенесення за схожістю (*геркулес* – від *Геркулес* – давньоримський герой і бог; *меценат* – від *Гай Цільній Меценат* – давньоримський державний діяч і покровитель мистецтв; *прометей* – від *Прометей* – у грецькій міфології син титана Япета й німфи Клімени Фетіди, який викрав з Олімпу вогонь і передав його людям, за що був ув'язнений богами; *донжуан* – від *Дон Жуан* – легендарний іспанець, розпусник і беззаконник, персонаж багатьох художніх творів) чи за суміжністю (*бостон* – назва тканини і *бостон* – різновид вальсу – за географічною назвою *місто Бостон*; *панама* – традиційний головний убір еквадорського походження, що потрапив у Європу та Азію через *Панаму*; *капрі* – короткі штани, довжиною приблизно до середини гомілки, які вперше з'явилися на італійському острові *Капрі*; *ампер* – одиниця вимірювання сили електричного струму, названа на честь французького фізика *Андре-Марі Ампера*; *ват* – одиниця вимірювання потужності, названа на честь шотландського винахідника *Джеймса Ватта*; *Вольт* – одиниця вимірювання електричної напруги, електрорушійної сили та різниці потенціалів, названа на честь італійського фізика *Алессандро Вольта*; *ньютон* – похідна одиниця вимірювання сили, названа на честь англійського науковця, основоположника класичної фізики *Ісаака Ньютона*; *ом* – одиниця вимірювання електричного опору, названа на честь німецького фізика *Георга Ома*; *дизель* – двигун внутрішнього згоряння, у якому використовується легке нафтове пальне, названий іменем свого винахідника *Рудольфа Дізеля*; *кардан* (карданна передача, універсальна муфта, механізм Кардана) просторовий шарнірний механізм, що складається з центральної хрестовини і двох посаджених на кінці валів-вилок, що шарнірно сполучені з кінцями хрестовини, названий на честь

його винахідника італійського фізика, математика, філософа *Джироламо Кардано*; мансарда – поверх у горішньому просторі, фасад якого повністю або частково утворений поверхнею (поверхнями) даху, названий на честь архітектора *Франсуа Мансара*; *галіфе* – штани, що облягають гомілки і сильно розширюються на стегнах, названі на честь французького генерала *Гастона Галіфе*).

Істоти та неістоти

Поділ іменників на назви істот і неістот пов'язаний із тим, що назви істот, якими є виключно обчислювані іменники, в процесі розвитку мови набули особливих морфологічних ознак. По-перше, рід в них сформувався як категорія номінативна, яка грамемами чол. р. і жін. р. доволі послідовно розрізняє стать референтів (це й стало причиною формування ГК роду в ідіомах, що були генетичними попередниками української мови), а сер. р. – вказує на недорослість (*дід, баба, дитя*). Із цим пов'язаний розвиток граматикоподібного деривaційного прояву цієї категорії (*автор – авторка, дизайнер – дизайнерка, порадник – порадниця, учень – учениця, плавець – плавчиня, продавець – продавчиня*; *заєць – зайчиха – зайченя, лис – лисиця – лисеня*). По-друге, виникнення протиставлення розрядів істот і неістот пов'язане із потребою розрізнити форми підмета (суб'єкт дії) і прямого додатка (об'єкт дії), які в спільнослов'янській мові були переважно тотожними, але саме для назв істот притаманний активний вияв цих функцій. Внаслідок цього форма назв істот Зн. в. у функції додатка (об'єкта дії) замінилася формою Р. в. Спочатку це стосувалося назв осіб, пізніше ця нова форма поширилася й на назви тварин. У неістот давня форма Зн. в. (тотожна Н. в.) збереглася, оскільки функції підмета і прямого додатка, які була б потреба розрізнити за допомогою морфологічних форм в межах одного речення, для назв неістот були (і залишаються) не притаманними.

Ці дві граматичні ознаки (здатність розрізняти стать референтів за допомогою ГК роду і здатність протиставляти об'єкт дії суб'єктові за допомогою форм Зн. в., відмінних від форм Н. в.) і є базовими відмінностями назв істот від назв неістот. У зв'язку з тим, що істот з-поміж необчислюваних іменників немає, уважаємо, що для необчислюваних іменників це протиставлення є нерелевантним.

Удокладнимо інформацію про зазначені відмінності істот і неістот, доповнивши їх деякими іншими, більш і менш релевантними граматичними ознаками цих ЛГР.

Диференціація назв істот і неістот за ГК роду (для більшості істот, зокрема осіб, ГК роду є номінативною (семантичною) категорією (позначає стать), а для всіх неістот вона є суто структурною) – хоч і важлива їхня ознака з погляду історії мови (потреба розрізнення статі істот стала поштовхом до формування ГК роду) та її сучасного стану (посилення граматичності / обов'язковості фемінітивів), але менш помітна для

традиційних описів граматики, орієнтованих на граматичні (насамперед словозмінні) форми, а не значення. ГК роду іменників, не маючи власної словозмінної парадигматичної організації, впливає на словозмінну організацію (за категоріями відмінка і числа) за типами парадигм (в сучасній українській мові склалася чітка кореляція між поділом іменників за родами і типами відмін). Семантичне наповнення форм роду назв істот спричиняє формування її словотвірної парадигматики (парадигматичних схем), яка рухається за шкалою граматичності у напрямку збільшення останньої до точки «формотвірна парадигма».

Значно більше уваги у граматичних описах приділено Зн. в. як діагностичній формі для розрізнення назв істот і неістот. Іменники чоловічого роду ЛГР назв істот у Зн. в. одн. і множ. мають форму, спільну з Р. в., а назви неістот – форму, спільну з Н. в.: *побачив сина (синів), зустрів друга (друзів), запросив гостя (гостей), слухав жайворонка (жайворонків), ловити метелика (метеликів)* і *бачив підручник (підручники), поклав зошит (зошити), беру цвях (цвяхи)*. Іменники жін. р. та сер. р. розрізняються як назви істот чи неістот лише у формах множини: *кликали сестер, бачив рисей, узяв кошенят* і *розстелили хустки, слухали новини, відчинили вікна*.

Розрізнення за граматичними ознаками в іменниках чол. р. чіткіше, ніж в інших слів, оскільки в основі своїй воно спирається на давнє протиставлення осіб чоловічої статі усім іншим істотам і предметам. Саме чоловіки були активними діячами й об’єктами дій: вони вели активне соціальне життя, обіймали посади (тому іменники *голова, староста, суддя* закріпилися в українській мові насамперед у чол. р.), полювали, воювали тощо.

Використання цієї діагностичної форми можна подати у вигляді формули. Якщо у множині іменників всіх родів форми Зн. в. = Р. в. – то це істоти; в іншому випадку діє така формула для множини: Зн. в = Н. в. – неістоти. Але іноді, частіше в периферійних групах назв істот, трапляється, що у множині можливі варіантні форми (*вивчати мікроби* і *мікробів*), а в однині чол. р. є властивий назвам істот збіг форм Зн. в. з Р. в. (*бачити мікроба*). Тоді постає питання, чи належать до істот іменники, які належать до сер. р. чи жін. р. (не маючи диференціації за Зн. в. в однині), а в множині мають варіантні, властиві і для істот, і для неістот форми Зн. в., типу *бактерія, інфузорія, амфібія, щука* тощо. Лексикографічна фіксація (див. https://lcorp.ulif.org.ua/dictua/) і опис їх як назв істот, з одного боку, ґрунтується на їхній семантиці (*земноводні, риби*), але не враховує їхньої можливої омонімії із назвами страв (*їсти щуку*), засобів пересування (*Амфібія може пересуватись і суходолом, і водою*), як і перехідного, периферійного характеру непохідної структури (*бактерія, інфузорія*).

У літературному стандарті, але значно частіше в розмовному мовленні, в діалектній формі української мови, трапляються лексично, контекстуально і граматично обмежені відхилення від цієї чіткої

закономірності. Деякі назви істот (свійських тварин і комах) можуть вживатися в обох формах, але лише у множині (*пасти гусей, овець, коней, телят, ягнят, розводити бджіл, ловити мух* і *пасти гуси, вівці, коні, телята, ягнята, розводити бджоли, ловити мухи*), в однині ж можливий лише збіг із Р. в. (*бачити/ годувати/ бачити коня, півня*). Оцінки цих питомих українських діалектних форм у різних джерелах різні. З одного боку, хрестоматійне нормативне уживання в українській мові форм Зн. в., що формально збігається із формою Р. в.: *Мені тринадцятий минало. Я пас ягнята за селом* (Т. Шевченко), підтверджена й спостереженнями лінгвістів про їхню поширеність у діалектній формі мови. А, з іншого, констатуємо ігнорування нормативності цих форм в українській мові сучасними лексикографічними джерелами (СУ, ГСУЛМЕ), помірковані оцінки їх як менш поширених (УП, с. 111), допустимих, але менш уживаних, таких, що поступово зникають (Горпинич 2004, с. 50).

Наш погляд на ці форми ураховує тенденцію до нормування в українській мові рис, що диференціюють її з російською. На нашу думку, такі міцні питомі риси української мови мають бути закріплені в майбутньому як сильніша норма, яка не руйнує протиставлення істот і неістот, й обов'язково відбиті у сучасних лексикографічних джерелах.

У назвах неістот в українській мові спостережене схоже явище відхилення від основної формули розрізнення цих ЛГР, але воно стосується лише форм однини іменників чол. р., переважно назв побутових предметів, дерев, документів та ін. (*узяв ножа, поклав олівця, уклав акта, вивчив вірша, розгорнув довідника, зрізав дуба, написав листа, подарував персня*). Такі форми, теж ігноровані названими лексикографічними джерелами, визнаються варіантними до тих, що збігаються із називним відмінком (УП, с. 120). Поширенішими у літературному стандарті називають форми на зразок *принеси ніж* (Горпинич 2004, с. 51), але лінгвісти констатують поширеність у діалектній формі української мови специфічних форм, які теж відрізняють її від генетично спорідненої, а тому потребують пріоритетного нормування.

Також відхилення від розрізнення істот і неістот у Зн. в. мають назви деяких танців і пісень: *гопак, козачок, тропак, краков'як* (*танцювали гопака, співати пісень*).

Виникши як граматичний засіб розрізнення живих істот (які діють і є об'єктами дії, мають стать) і неживих предметів (які є об'єктами дії, але не діячами, а лише носіями ознаки, стану, не мають статі), ЛГР істот і неістот дещо розійшлися зі своєю первинною семантикою (істот як живих істот, а неістот як неживих предметів). Тому сучасна синхронна диференціація істот і неістот у граматиці та живого і неживого у реальній дійсності не збігаються.

З одного боку, як слушно зауважує В. О. Горпинич, живими з біологічного погляду «є всі об'єкти, в яких відбувається обмін речовин:

люди, тварини, птахи, комахи, мікроорганізми, рослини» (Горпинич 2004, с. 48). Але з позиції граматики (використовуючи формулу Зн. в. = Р. в. / Н. в.) іменники, що називають об'єкти рослинного світу (*дуб, осика, липа, ромашка* тощо), не належать до істот. Також не є істотами назви сукупностей людей і тварин (*народ, плем'я, військо, полк, череда, отара, рій, гурт*), назви мертвих істот (*труп, трупик, тіло, останки, рештки, прах*). Напр., *бачу дуб (дуби), бачу народ (народи), бачу труп (трупи)*.

З іншого боку, парадигматичну схему істот, де Зн. в. має форму, тотожну Р. в., приймають назви деяких неживих предметів і понять: антропоморфних та зооморфних реалій (*робот, андроїд, гуманоїд, рептилоїд*; пор.: *бачити робота, андроїда, гуманоїда* і *роботів, андроїдів, гуманоїдів*), зокрема міфічних, казкових, фантастичних істот (*мавка, лісовик, демон, чорт, диявол, ангел, домовик, дракон, змій, відьма, сатир, кентавр, русалка, Зевс, Нептун, Деметра, інопланетянин, прибулець, чужопланетянин, косміт, грей*; пор.: *бачити чорта, кентавра, прибульця*), мерців (*мертвець, мрець, померлий, умерлий, мерлий, мертвий, мертвяк, небіжчик, покійник, покійний; померла, умерла, небіжчиця, покійниця, покійна, мертва*; пор.: *бачити мерця, померлого* і *мерців, померлих*), деяких ляльок (*пупс, пупсик, кукла*; пор.: *купувати пупса, пупсика* і *пупсів, пупсиків*; *робити кукл*), а також стадій розвитку комах (*личинка, гробак*; пор.: *бачити гробака* і *гробаків*), мікроорганізмів (*бактерія, інфузорія, амеба, бацила, спірохета, мікроб, кок, стрептокок*), деяких карт (*король, дама*), шахових фігур (*ферзь, королева, кінь, слон*), страв (*варений півень, смажений кабанчик, запечений гусак*).

Наявність семантичних груп іменників, що поєднують семантичні складники, притаманні назвам істот і назвам неістот, формує периферійні, перехідні між ЛГР назв істот і неістот, явища. При цьому в багатьох випадках одна і та ж реалія позамовної дійсності може концептуалізуватися в українській мові в окремих грамемах числа Зн. в. як істота і як неістота. Таке, з-поміж названих семантичних груп (і в цьому вони виявляють подібність до назв свійських тварин), послідовно властиво назвам мікроорганізмів (*досліджувати бактерії, мікроби* і *досліджувати бактерій, мікробів*). Деякі назви мікроорганізмів, які належать до чол. р. (*бачити мікроба, кока, стрептокока, диплокока, стафілокока*), мають у Зн. в. одн. форму істот, що дозволяє співвідносити їх із назвами істот, але існують і ті назви мікроорганізмів, що співвідносяться із неістотами (*бачити мікроорганізм, вірус, вібріон*).

Назви деяких карт, шахових фігур і страв як істоти мають переважно перехідний (за допомогою лексико-семантичного способу словотворення) від назв неістот до істот характер (*король, дама, королева, кінь, слон*). З-поміж самостійних (не транспонованих) назв шахових фігур, іменник *ферзь* належить до істот, а *пішак* – до неістот.

Назви істот, якщо вони стають назвами страв, які приготовані із цих істот, мають тенденцію до послаблення концептуалізації їх як істот, напр., назви риб належать до ЛГР істот (*піймати карася / карасів, сазана / сазанів, окуня / окунів*), а назва страв має тенденцію до вживання їх у формі істот в однині (*їсти карася, окуня*) і неістот та істот у множині (*їсти карасів* і *карасі*, *їсти окунів* і *окуні*). Очевидно, тут є певна фразеологізація конструкції *їсти + Зн. в. множ.*, а також кореляція із розміром тварин, з яких приготована страва. Порівняймо концептуалізацію в однині назв страв як істот (*скуштувати молюска, з'їсти рака, засмажити кабанчика*), але в розмовній мові у назвах цих страв із дрібних тварин переважатимуть форми неістот у множині (*їсти раки, омари, молюски*), водночас у назвах страв із крупніших тварин переважатимуть форми істот в однині (*їсти смаженого кабанчика*), рідше уживатимуться форми істот і неістот у множині (*їсти смажених кабанчиків* і *смажені кабанчики*).

Омонімія назв істот і неістот може бути пов'язана із перехідністю з розряду неістот до істот. Назви деяких предметів (*мішок* у значенні *тюхтій; дуб, пень* у значенні *бовдур*), які вживаються в переносному значенні як назви осіб із негативною характеристикою, а також деякі інші назви неістот (*геній, тип, типаж, унікум, талант, обдарованість*) набувають морфологічних ознак істот: *Цього пня не переконаєш! Чи можна терпіти таких пнів! Знаю я таких типів (геніїв, талантів)*. Саме такий напрям перехідності (від неістот до істот) визначаємо і в інших випадках (*бачити зірки на небі* і *зустрічати зірок спорту*, *у небі побачили українські винищувачі* «літаки» та *під оплески зустрічали українських винищувачів* «пілотів», *слухати приємний баритон* «голос» і *слухати відомого баритона* «співця»).

Протилежний напрям перехідності (від істот до неістот) в українській мові також спостережено, напр.: слово *супутник* спочатку позначало лише людину, яка йде поруч із кимось (*побачив свого супутника*), а потім назву *супутник* отримують небесні тіла, що рухаються навколо інших, і тип космічного апарату із таким само типом руху (*Бачиш цей супутник? Он, блимає.*); слово *двірник* спочатку позначало людину, яка прибирає у дворі (*бачити двірника*), а потім стало позначати також механічний очищувач лобового скла авто (*увімкнути двірники*); первинно слово *кріт* позначало тварин, які живуть під землею і використовують нори та тунелі, які вони самі викопали (*побачити крота*), а потім так стали називати прилади і рідини для прочищення труб (*купити кріт*); так само слово *йорж* називало дрібну прісноводну рибу родини окуневих із колючими плавцями (*піймати йоржа*), а потім стало називати й щітку для чищення чого-небудь (*візьми йорж*). Під час ономатизації також може відбуватися й перехід від істот до неістот (*купити «Запорожець»*), але він може бути граматично неповним – зі збереженням Зн. в., що дорівнює Н. в. (*підбили «Тигра», у повітря підняли «Антея»*).

Іноді напрям перехідності, що призвів до омонімії, не встановлюється вірогідно синхронно. Так, віддієслівні іменники із суфіксом *-ник* (*вантажник, прибиральник, розподільник*) та *-ач* (*вмикач, вимикач, роз'єднувач, з'єднувач*) можуть (із різною нормативністю) уживатися на позначення неістот та істот. З історичного погляду логічним є те, що спочатку людина виконувала певні дії (*вантажити, прибирати*), а потім з'являються прилади і механізми, що їх виконують, а з іншого, деякі лексеми з'являються на позначення дій, пов'язаних саме з приладами і механізмами (*вмикати, вимикати, роз'єднувати*), але синхронно (на фоні синонімії суфіксів *-ник* і *-ач*) ця мотивація не так помітна. Крім того, науково-технічний прогрес стирає межу між похідними на позначення ручної й автоматизованої праці.

Узгоджувані відмінкові форми прикметникових слів (синтаксичний спосіб протиставлення істот і неістот) дублюють ознаки істот і неістот змінюваних іменників різних словозмінних типів (*бачу свого нового друга / своїх нових друзів – бачу свій новий підручник / свої нові підручники; бачу цих красивих лускокрилих – бачу свої нові окуляри*), але незмінювані іменники виражають свою належність до істот чи неістот за допомогою лише таких синтаксичних форм (*зустрів свого візаві, зустрів своїх візаві; побачив далекий Борнео, дме теплий сироко, відкрив власні ательє*).

З-поміж синтаксичних форм диференціації істот і неістот слід назвати також співвідношення їх із питально-відносними займенниками: назв істот – із займенником *хто*, а неістот – *що*. Особові прономінативи (*я, ми, ти, ви*) співвідносні лише з назвами істот, а саме – з назвами осіб (*Павле, де ти був?*), а предметно-особові прономінативи (*він, вона, воно, вони*) – співвідносні з назвами істот і з назвами неістот (*Вивчив вірш. Він мені сподобався.*; *Зустрів Івана. Він зі мною порадився.*).

З-поміж словозмінних парадигматичних типів назв істот, окрім змінюваних іменників із повною парадигмою числа і відмінка (а обидві ці категорії є засобами розрізнення цих ЛГР щодо грамеми Зн. в.), наявні змінювані власні назви з лакунарною частковою парадигмою множини (*Вітер* /кличка коня/, *Шевчук, Петренко* /прізвища чоловіків/, *Олена, Сергій*), незмінювані іменники (*кенгуру, какаду, візаві, рантьє, Дороті, Дідро, Петренко* /жіноче прізвище/), а також особливий різновид множинних іменників на позначення видів різного таксономічного рангу (типів, родів, класів, рядів, підрядів, родин тощо) тварин, комах, що поєднують свою множинність із прикметниковим типом відмінювання іменників (*котові, парнокопитні, хордові, псові, моржеві, твердокрилі, лускокрилі, членистоногі, трахейнодишні, відкритощелепні, прихованощелепні*). Бути множинним іменником – не обов'язкова морфологічна ознака назв істот на позначення їх видів. Серед них є синонімічні назви, оформлені як множинні іменники, словосполучення та іменники з повною парадигмою числа (*хижі, хижі звірі, хижаки*), назви

видів лише із повною парадигмою та більшою функційною навантаженістю форм множини (*ссавець – ссавці*) чи однини (*вівчарка – вівчарки*), а також незмінювані (*колі, динго*).

У зв'язку з тим, що іменники жін. р. та сер. р. не виражають протиставлення істот і неістот в однині, для реалізації діагностичної функції Зн. в. важливо звернути увагу на те, що ці іменники, належачи до парадигматичного типу з повною парадигмою числа, не мають повного набору засобів диференціації істот і неістот щодо прояву Зн. в., але вони можуть бути назвами істот. Окрім іменників І відміни (*бачу сестер, подруг*; *корів* і *корови*), в цій парадигматичній підгрупі істот є іменники ІІ відміни сер. р. (*бачу дитяток, немовляток*; *телятко* і *телятка, поросяток* і *поросятка*), ІІІ відміни (*бачу мадемуазелей*; *ланей* і *лані, рисей* і *рисі, кефалей* і *кефалі*) та ІV відміни (*бачу дитят, немовлят*; *телят* і *телята*). У ІІІ відміні виділяється іменник *мати*, який диференціюється як істота і в однині, і в множині (*бачу матір, матерів*).

Збіг форм Зн. в. і Р. в. множини властивий безваріантно, а рідше – як ознака однієї з варіантних форм, усім назвам істот. Але є одне відхилення від цієї закономірності, що виявляється у словосполученнях типу *вступити в члени товариства, іти в солдати, вийти в люди, взяти в служниці, мітити в генерали, піти в інженери*, у яких назви істот мають форми Зн. в., спільні з Н. в. Натомість цей виняток пояснюється фразеологізованістю цих словосполучень з іменниками, які (іменники *солдат, інженер* тощо) в усіх інших контекстах реалізуються із збігом форм Зн. в. і Р. в. множини і (для іменників чол. р.) – однини, тому є істотами.

Третьою, теж граматично важливою для розрізнення ЛГР істот і неістот ознакою, є послідовна й обов'язкова реалізація назвами істот значення Кл. в. і лакунарність такого значення у назв неістот. Істоти назви осіб обов'язково виражають це значення в морфологічних формах Кл. в. різних типів відмінювання іменників, які мають засоби розрізнення цієї грамеми (*мамо, сестро, Маріє, Галю, друже, брате, батьку, Сергію, Сашку, дитятку, мадемуазеле*). Назви тварин реалізують це значення теж обов'язково, але потреба кликати тварин, особливо диких, є нечастою (*поросятку, телятку, Стрілко, Сірку, Рябку* і *вовче, лисице, слоне*). Натомість реалізація Кл. в. назв неістот є спорадичною, лексикалізованою (стосується обмеженої кількості лексем), пов'язаною з уособленням (тобто частковим контекстуальним переходом до назв осіб), фразеологізованою і комунікативно обмеженою. Мовці не уживають форм Кл. в. неістот типу *столе, парто, стільцю, аркушу, телефоне, гаманцю*, але вони модельовані, структурно дозволені системою мови, подані в сучасних лексикографічних джерелах (СУ, ГСУЛМЕ), у деяких – із позначкою (*), що вказує на їхній особливий (лакунарний) статус (СУ); лише окремі лексеми, в окремих конструкціях і комунікативних ситуаціях реалізують ці форми, напр., в

урочистих промовах і текстах, у художніх текстах (*рідна школо; рідна мово, Україно; країно; земле моя; О, земле!; Батьківщино*).

Назви істот формально відмежовуються від неістот певною мірою й у Р. в. однини. Іменники чол. р. ІІ відміни, що позначають істот, мають лише флексію *-а (-я)* (*батька, мрійника, конструктора, учня, Івана, коня, сіяча, слона, грузина, європейця* тощо), а в назвах неістот можливі флексії (*-а /-я* чи *-у /-ю*), вибір яких залежить від інших чинників (пор.: *відмінка, молотка, ступеня*, але *поверху, спирту, буревію*).

Граматичне розрізнення назв істот і неістот, як уважали раніше (СУМ 1969, с. 62)[9], виявляється також у Д. в. (та М. в.) однини, де іменники ІІ відміни – назви істот частіше, порівняно з назвами неістот, мають флексією *-ові, -еві*. Новіші морфологічні описи наголошують, що у Д. в. форми на *-у* та *-ові, -еві* уживані як варіантні без додаткових значеннєвих навантажень (*лісу – лісові, комітету – комітетові, дощу – дощеві*) і, хоч закінчення *-у* переважає в іменниках сер. р., практика свідчить, що паралелізм форм на *-у* та *-ові, -еві* можливий не лише серед іменників – назв істот на *-о* (*лошатку – лошаткові*), а й іменників – назв неістот (*серцю – серцеві, лихо – лихові*) (СУМ 2002, с. 317). Стосовно закінчення *-ові, -еві* в М. в. також відзначено тенденцію до поширення його на всі парадигматичні різновиди ІІ відміни, навіть на іменники – назви неістот сер. р. (крім тих, що закінчуються на *-а (-я)*): *по світові, на рушникові, по тілові* тощо (СУМ 2002, с. 319). Також дослідники підкреслюють роль закінчення *-ові, -еві* в усуненні омонімії форм Р. в. і Д. в. на *-у*: *допомога інституту* (коли *інститут допомагає*) і *допомога інститутові* (коли *інституту (інститутові) допомагають* (СУМ 2002, с. 317). З одного боку, ця думка відбиває об'єктивну картину поширення флексій *-ові, -еві* у цих відмінках, її динаміку, пояснює її причини, а з іншого, не заперечує попередню, адже, по-перше, флексії *-ові, -еві* у Д. в. однини не поширюються на іменники – неістоти сер. р. на *-а(-я)* (*життю, міжгір'ю, верхів'ю, пониззю*) та багато іменників, що не належать до істот, на *-о* (*теплу, добру, злу*) та *-е* (*морю, полю, сонцю*), виконуючи, таким чином, диференційну функцію, адже ці назви неістот (і назви, що знаходяться поза межами протиставлення істот і неістот) все ж не мають флексії *-ові, -еві*, але мають флексію *-у*, а в іменниках із флексією *-о* протиставлення ще чіткіше – форми істот обов'язково мають флексію *-ові*, (*батькові, на батькові, дядькові, на дядькові*), а форми неістот мають це закінчення лише як виняток у Д. в. (*серцеві*), та у Д. в. і М. в. (*лихові*). Про нормативність форм *сонцеві, тілові* можна говорити лише як про тенденцію динаміки. По-друге, іменники чол. р. ІІ відміни хоч і мають варіантні флексії *-у* та *-ові, -еві* незалежно від належності до істот чи неістот, але у мовленні все ж пріоритетними є форми істот на *-ові, -еві*: *Петрові, юнакові,*

[9] У цьому ж джерелі зазначено: «Також у називному відмінку множини форма з флексією *-ове* засвідчується тільки в назвах істот (осіб)» (СУМ 1969, с. 62). Це справедливо і сьогодні щодо окремих проявів діалектної форми української мови південно-західного наріччя.

авторові, синові, татові, Григорові, видавцеві, батькові, ковалеві, Сергієві. Про це сказано, зокрема, й в останньому академічному підручнику: «Давальний відмінок іменників чоловічого роду однини із флексіями *-ові, -еві* закріпився в назвах істот, передусім в назвах осіб…», але «…форма давального відмінка на *-ові, -еві* поширюється також на інші назви, диференціюючи в такий спосіб омонімічні флексії *-у* для родового відмінка й *-у* для давального відмінка» (Вихованець, Городенська 2004, с. 110).

Розрізнення істот і неістот за категорією роду (яку детальніше розглянемо у наступній структурній частині праці) стосується структурування словотвірних *парадигматичних схем ГК роду*, наявних і номінативних у назв істот, і відсутніх, позначених семантично пустими класифікаційними формами, у назв неістот. Тому явище спільного роду, пов'язане із складною взаємодією формального і семантичного змісту показників роду стосується саме істот, а насамперед осіб.

Як підрозряди ЛГР істот, *назви осіб* і *назви тварин* мають не тільки особливості у структуруванні словотвірних *парадигматичних схем ГК роду* (особи найпослідовніше розрізняють значення роду (статі) у формах чол. р. і жін. р., а неістоти – чол. р., жін. р. і сер. р.), але й словозмінні відмінності: у назвах осіб найрегулярніше (обов'язково) проявляє себе форма Кл. в. (*сестро, брате, друже*), а також флексія *-ові, -еві* у формах Д. в. та М. в. іменників ІІ відміни.

Запитання. Завдання

1. Дайте визначення поняття «лексико-граматичний розряд». Які ще назви використовують на позначення цього класу слів?
2. Опишіть ієрархію лексико-граматичних розрядів іменника.
3. У чому вбачають специфіку ЛГР обчислюваних та необчислюваних іменників?
4. Наведіть приклади обчислюваних іменників форми pluralia tantum.
5. Наведіть приклади обчислюваних іменників з нульовою формальною морфологічною репрезентацією.
6. Які субстантиви складають ЛГР необчислюваних іменників?
7. Схарактеризуйте специфіку абстрактних іменників. Які їх диференційні граматичні ознаки?
8. Чи можуть абстрактні іменники набувати форм множини? Якщо так, то наведіть приклади.
9. У якій формі singularia tantum чи pluralia tantum функціонує більшість абстрактних назв?
10. Опишіть критерії збірності іменників. Які іменники становлять центральну групу збірних? Які субстантиви перебувають на периферії цього ЛГР?
11. Чи є серед збірних незмінювані іменники?

12. Схарактеризуйте особливості ЛГР речовинних іменників. Яким речовинним іменникам властива омонімія з обчислюваними? Наведіть приклади.
13. Опишіть словотвірні та парадигматичні ознаки сингулятивів.
14. За якими критеріями розрізняють власні та загальні назви в парадигмології української мови?
15. У чому полягає важлива відмінна ознака власних назв?
16. Які класи власних назв розрізняють за денотатами?
17. Чи правильне твердження про те, що власним назвам властиве розмаїття форм? Обґрунтуйте свою думку.
18. Наведіть приклади ономатизації та апелятивації в українській мові.
19. З чим історично пов'язаний поділ іменників на назви істот і неістот?
20. Наведіть усі можливі ознаки розрізнення назв істот та назв неістот в сучасній українській мові.
21. Прокоментуйте приклади відхилення від розрізнення істот і неістот у Зн. в. іменників.

ГРАМАТИЧНА КАТЕГОРІЯ РОДУ. РІД ІМЕННИКІВ

ГК *роду* в українській мові поширюється на форми іменників, прикметників, займенникових іменників та прикметників, дієслів (у минулому часі та умовному способі, у формах дієприкметників), окремих числівників, але лише в іменникові ця категорія є самостійною, синтаксично незалежною, на всі інші частини мови вона поширюється як синтаксично залежна від іменникових форм роду. Таким чином, іменник є лексико-граматичним центром прояву ГК роду в українській мові, від якого вона завдяки синтаксичним зв'язкам узгодження і координації поширюється на інші лексико-граматичні класи слів. Терміном *рід*, окрім самої категорії називають також одну з грамем цієї (традиційно тричленної) категорії.

ГК *роду іменника* є однією з визначальних характеристик іменника як частини мови. Це його несловозмінна (класифікаційна) триграмемна номінативна морфологічна категорія, в межах якої протиставлені три класи слів – чоловічого (*брат, батько, підручник*), жіночого (*жінка, рись, мати, книжка, ніч*) та середнього роду (*вікно, море, щастя, теля*). Кожному із цих класів слів притаманна специфіка відмінювання, узгодження, координації.

Номінативною ця категорія є для іменників ЛГР істот, у яких форми роду переважно позначають належність до біологічної статі (*хлопець, учень, дівчина, учениця, півень, вовчиця*), натомість для неістот категорія роду є структурною, оскільки ці іменники розподілені за граматичними характеристиками роду у зв'язку із правилом системної зумовленості мовних знаків і форми роду неістот нічого не позначають у позамовній дійсності (*підручник, книжка, видання*).

Рід іменника є його класифікаційною ГК, оскільки іменники лише належать до певного роду, а не змінюються за родами, не є формами роду одного слова (ми не можемо змінити рід іменників *дівчина, півень, видання, книжка, підручник* взагалі, а іменників *учень, викладач, вовк* – у межах форм одного слова), але назви істот, де форми роду іменників позначають стать істот доволі регулярно творять від назв чол. р., які позначають чоловічу стать (або істоту незалежно від статі), похідні слова жін. р. на позначення жіночої статі (*учень – учениця, викладач – викладачка, вовк – вовчиця /вовчиха*). Крім того, в назвах істот сер. р., як засіб позначення нейтральності щодо статі (а саме таку нейтральність проявляють назви неістот), закріпився за назвами малят, недорослих істот, стать яких нерелевантна (*дитя, немовля, кошеня, вовченя*). Утім, навіть середній рід не можна вважати маркером неістот, розподіл яких за родами ніяк не мотивований семантично (пор. назви зернових культур чол. р.: *овес, ячмінь*; жін. р.: *пшениця, гречка*; сер. р.: *жито, просо*), «не випливає з яких-небудь реальних особливостей» (СУМ 2002, с. 296) референта.

Протиставлення за родом виражене у формах однини. Кожен іменник (навіть невідмінюваний), який має значення однини, належить до одного з трьох родів. У формах множини родове протиставлення не виражене, тому множинні іменники (*ворота, двері, канікули, вершки, Суми*) не мають роду. Протилежне стверджує концепція парного роду, згідно з якою ГК роду іменника є безвинятковою, в ній виділяють чотири грамеми – окрім чол. р., жін. р. і сер. р., виділяють (на підставі узгодження з формами множини) ще так званий *парний рід*, до якого й зараховують множинні іменники, див. (Горпинич 2004, с. 51).

Назви істот як центральний для прояву ГК роду ЛГР іменників виражають рід через кореляцію формальних показників форм роду із семантичною мотивацією цих форм – статтю істот, яку ці форми позначають, розрізняючи лише стать в межах одного поняття: *батьки* (*мати* і *батько*), *діти* (*син* і *донька*), *сурогженці* (*брат* і *сестра*), *батьки батьків, старі люди* (*дідусь, дід* і *баба, бабуся*). Виразно семантична мотивація знаходить прояв у явищі спільного роду (*нероба, сирота*).

Формально рід іменників української мови виражається: 1) *морфологічними формами*, зокрема у межах *словозміни* – характером основ і системою флексій іменника у його відмінкових формах та *словотворення* – суфіксальним та флективним способами словотворення; 2) *синтаксичними засобами* – узгодженням і координацією.

Майже усі іменникові суфікси, що є фіналями основ (окрім *-ощ – хитрощі, пустощі*), несуть інформацію про родову належність субстантивів. Чол. р. маркують, напр., суфікси: *-ак (держак), -ик (рушник), -ок (гудок), -ач (змішувач), -изм (-ізм) (ліризм, трагізм), -ень (водень), -ець (вуглець), -ник (осичник), -няк (вишняк), -ат (секретаріат), -арій (депозитарій), -ок (садок), -ик (ножик), -уган (дідуган)* тощо. Жін. р. маркують суфікси: *-к (книжка), -иц (дійниця), -ість (хитрість), -от*

(смакота), -ин (мілина),-изн (новизна), -інь (далечінь), -об (хвороба), -яв (синява), -к (оранка), -от (турбота), -ин (тяганина), -н (тупотня), -б (сівба), -ин (деревина, свинина), -ин (цибулина), -в (мишва), -н (дітлашня), -от (голота), -ість (людність), -ин (городина), -еч (стареча), -ар (мошкара), -ор (дітвора), -ій (братія), -ур (професура), -ік (символіка), -атик (симптоматика), -очк (мамочка) та ін. Сер. р. маркують суфікси: *-ищ (річище), -ств (геройство), -анн, -енн, -інн (подолання, вивчення, сидіння), -в (питво), -ств (-цтв) (селянство, виробництво, жіноцтво), -й (верб'я, зілля), -инн (бурячиння), -ц (пивце)* тощо. Деякі суфікси, переважно з модифікаційним значенням, можуть закінчувати основи іменників різного роду: *-ищ (днище, вовчище, бабище), -к (вічко, ранка), -ун' (татуньо, матуня), -ечк (донечка, сердечко), -еньк (душенька, серденько), -ус' (матуся, дідусь)*.

Словотвірні суфікси назв істот як носії номінативного ГЗ мають більшу регулярність. Назви осіб чоловічої статі (і незалежно від статі) чол. р. марковані суфіксами: *-ар (шахтар), -ець (гуртківець), -ист (-іст) (гітарист, журналіст), -ник (візник), -ік (хімік), -ир (командир), -ант (симулянт), -ент (студент), -ч (-ач) (сіяч, вусач), -ій (водій), -тель (вихователь), -ак (співак), -ун (хитрун), -ок (стрілок), -чик (льотчик), -атор (плантатор), -итор (репетитор), -ер (тренер), -ат (делегат), -ик (відмінник), -ань (вусань), -ун (бігун)*. Назви осіб за територіальною ознакою мають суфікси: *-анин (-янин), -чанин, -ин (молдованин, парижанин, киянин, ізмаїльчанин, грузин), -ець (-анець) (українець, американець, ізмаїлець), -ич (русич), -ак (поляк), -ит (московит)*. Від назв осіб чол. р. регулярно творяться назви осіб жіночої статі жін. р. за допомогою суфіксів та словотворчих флексій: *-к (вихователька, бібліотекарка, молдованка), -иц' (льотчиця, щасливиця), -ин' (майстриня, фахівчиня), -ш (манікюрша), -их (ткачиха, чабаниха), -ес (баронеса), -ис (актриса), -х (сваха), -ух (свекруха, веселуха), -ал' (ткаля)*; *онук – онука, кум – кума, Олександр – Олександра, Валентин – Валентина*.

Донедавна вважалося, що таке співвідношення «не має регулярного, обов'язкового характеру, тому що значна частина іменників у формі чоловічого роду використовується для позначення осіб як чоловічої, так і жіночої статі…», а «…відповідні іменники виступають насамперед як узагальнені особові назви» (СУМ 2002, с. 294). Друга частина цього твердження, принаймні на той час, відповідала дійсності, але не перша, адже здатність чол. р. назв осіб позначати особу загалом не має затуляти від нас об'єктивної регулярності творення від таких іменників назв осіб жіночої статі жін. р. Із виданням «Українського правопису» 2019 р. ситуація з назвами осіб дещо змінилася у бік посилення їхньої граматичності. Зокрема, зазначено, що «за допомогою суфіксів *-к-(-а), -иц-(-я), -ин-(-я), -ес-(-а)* та ін. від іменників чол. р. утворюємо іменники на означення осіб жіночої статі. Найуживанішим є суфікс *-к-(-а)*, бо він поєднуваний із різними типами основ: *авторка, дизайнерка, директорка, редакторка, співачка,*

студентка, фігуристка та ін. Суфікс *-иц-(-я)* приєднуємо до основ на *-ник*: *верстальниця, набірниця, порадниця* та *-ень*: *учениця*. Суфікс *-ин-(-я)* сполучаємо з основами на *-ець*: *кравчиня, плавчиня, продавчиня* і приголосний: *бойкиня, майстриня, лемкиня*. Суфікс *-ес-(-а)* рідковживаний в українській мові: *дияконеса, патронеса, поетеса*» (УП, с. 39-40). Як бачимо, правило розширює нормативність фемінітивів, які можуть бути утворені від іменників – назв осіб із різними структурами основ. Водночас у правилі не сказано, що назви осіб чол. р. тепер мають позначати лише особу чоловічої статі й ними не можна тепер називати жінок, а жінок тепер можна називати лише фемінітивами. Але саме так було інтерпретовано це правило мовними активістами в медіа, де ми стали спостерігати чимало нових утворень, уживаних обов'язково, якщо референтом є жінка (*фахівчиня, гравчиня, філологиня*), іноді всупереч милозвучності (*теоретикиня, математикиня*), із виходом за межі унормованих суфіксальних засобів *член-кин-я, колеж-анк-а*[10]. Експериментування з творенням фемінітивів дає нам нові слова, раніше неможливі в українській мові (*електрикиня, пілотеса*), але структурна можливість їх творення не заперечує того, що залишаються інші обмеження для творення форм цієї словотвірної (чи вже формотвірної?) парадигми. Обмеження стосуються назв професій, сфер діяльності типово жіночих (*нянька, покоївка, швачка, стюардеса, секретарка, друкарка, машиністка, проститутка, повія*), міфічних істот жіночої статі (*мавка, русалка, відьма*), сфер діяльності типово чоловічих (*пілот, електрик, сантехнік, посол; сержант, капітан, майор, капрал; кардинал, панотець, єпископ, архієрей, протоієрей, піп*), міфічних істот чоловічої статі (*янгол, демон, чорт, біс, люцифер, дідько*). Ці семантичні обмеження можуть накладатися на структурні, пов'язані з омонімією модельованого фемінітива з іншою лексемою (*водолазка* – назва светра, *пілотка* – назва головного убору, *секретарка* – назва технічного працівника, тому не підходить для назви адміністративної посади), його важковимовністю, складністю його структури (*патологоанатом, електротехнік, слюсар-інструменталіст, зубний технік, практичний психолог, вчитель-практик* та ін.), складених назв (*головний бухгалтер* чи *головна бухгалтерка* та ін.).

Таким чином, на сучасному етапі розвитку української мови назви осіб мають граматикоподібну словотвірну парадигматичну схему роду, де від більшості назв осіб чоловічої статі і незалежно від статі чол. р. регулярно творяться назви осіб жіночої статі жін. р. із тенденцією до збільшення регулярності таких форм. Загалом така тенденція відбиває специфіку граматики української мови, в якій, на відміну від російської, грамеми роду назв істот мають значно чіткішу кореляцію зі статтю (чол. р.

[10] Це слово стали активно уживати на позначення колеги жіночої статі, а не подруги, хоч морфологічна форма твірного іменника *колега* може використовуватися на позначення жіночої статі, виходячи з належності до І відміни, подібності у зв'язку із цим до іменників спільного роду (як *суддя, староста* тощо).

і жін. р.) та недорослістю істоти (сер. р.), пор.: рос. *ребенок, младенец, цыпленок, волчонок* і укр. *дитя, немовля, курча, вовченя*.

Назви тварин також мають свої суфікси на позначення роду. Одні з них маркують іменники чол. р.: *-ак (гусак), -ень (півень), -ур (снігур), -ел (козел)*. Більш обов'язкові суфікси жін. р., що утворюють похідні від назв чол. р. (назв самців або назв незалежно від статі) на позначення самок цих тварин: *-иц' (ведмедиця), -их (зайчиха)*. Суфікси сер. р. назв тварин, а також словотвірні флексії (*вовч-а*), мають значення недорослості: *-ен' (лисеня), -атк (зайчатко), -к (ягняточко)*.

На фоні регулярного протиставлення форм роду назв істот за допомогою словотвірних формантів і флексій (*раба, зайча*) форми із семантичним протиставленням знаходять інтерпретацію як суплетивні: *хлопець – дівчина, брат – сестра, дядько – тітка, друг – подруга, бик – корова – теля*.

Найпослідовнішим в українській мові є *синтаксичне* вираження роду іменника – шляхом формального й семантичного узгодження з формами прикметників та морфологічно подібних до них слів (узагальнено-якісних займенників, порядкових числівників та дієприкметників) у функції означення чи такої ж координації з дієсловом у функції присудка, а також співвіднесення із займенниками (*він, воно, вона*), іменниками (*чоловік, хлопець, жінка, дівчина*): *жінка-патологоанатом, вона електротехнік, він слюсар-інструменталіст, дівчина-зубний технік, вчитель-практик виступила*.

У незмінюваних іменників граматичний рід виражається тільки синтаксично (*довгохвостий кенгуру, широке шосе, смачна салямі, какао зварене, алое росло, авто під'їхало*).

Основним, типовим показником родової віднесеності іменників в українській мові є характер основи і система флексій і більшість іменників розподіляється за родами саме так, тобто *морфологічно*.

Згідно з морфологічним критерієм розподілу іменників за родами, виходячи з початкової форми Н. в. одн. іменників, до *чоловічого* роду належать: а) більшість іменників з кінцевим приголосним основи II відміни (*віл, степ, гай, ступінь, місяць, гараж, ведмідь*), за винятком іменників жін. р. III відміни (*ніч, путь*) – іменники різних відмін мають різні флексії непрямих відмінків (пор. Ор. в. *степ-ом* і *ніч-ю*); б) частина іменників із флексією *-а (-я)*, що мають синхронну чи діахронну мотивацію чол. р. статтю (*староста, голова, суддя, гайдамака, воєвода, Микола, Ілля*) або не мають такої мотивації (*собака, домина, носюра, ножака*); в) деякі іменники з флексією *-о*, віднесеність до чол. р. частини з яких також мотивована статтю істот (*батько, дядько, соловейко, вітронько, Павло, Петро, Дмитро, Гаврило, Данило, Дніпро*); г) деякі іменники, похідні від іменників чол. р. на кінцевий приголосний основи за допомогою суфікса *-ищ*, із закінченням *-е* (*котище, вовчище, парубчище*).

До *жіночого* роду належать: а) більшість іменників з флексією *-а (-я)* І відміни *(вода, рука, вишня, сестра, душа, Софія, парта, ткаля)*, крім деяких (вже зауважених) чол. р. цієї ж відміни та сер. р. (ІІ і VI відмін); б) частина іменників на приголосний ІІІ відміни *(ніч, радість, міль, тінь, сіль, твердь, ожеледь, честь, міць)* та іменник *мати*.

До *середнього* роду належать: а) майже всі іменники з флексією *-е* і більшість – з флексією *-о (море, поле, сонце, яйце, плече, місце, горе, видовище, кільце, віконце; срібло, вікно, дно, озеро, весло, коло, марево, суспільство)*; б) частина іменників із закінченням *-а (-я)*, зокрема похідні за допомогою етимологічного суфікса *-й*, іменники ІІ відміни, які в Н. в. однини мають закінчення *-я* після подовження або збігу приголосних *(знання, насіння, ходіння, життя, буття, дозрівання, тертя, подвір'я, довір'я, листя)*; та іменники VI відміни, з флексією *-а(я)* (*теля, ягня, курча, ведмежа, немовля, ім'я, вим'я, тім'я*), що у деяких непрямих відмінках мають суф. *-ат*, *-ят; -ен* (*ведмежати, ведмежаті, теляти, теляті; імені, племені*).

Спеціальної флексії початкової форми іменника (Н. в. одн.) для вираження родової віднесеності, як бачимо, немає. Родова віднесеність виявляє себе в системі всіх відмінкових закінчень. Так, іменники з нульовою реалізацією флексії чол. р. і жін. р. розрізняються в інших відмінках: *читач, читач-а, читач-еві (читач-у), читач-ем, читачу; ніч, ноч-і, ноч-і, нічч-ю, ноч-е*. Але й система флексій – теж не завжди достатній критерій для розрізнення роду іменників. Напр., іменники чол. р. і сер. р. об'єднуються в одному типі відмінювання (ІІ відміна) (*батько, соловейко, Петро; срібло, дно, перо*), а іменники жін. р. з флексією *-а (-я)* разом з іменниками чол. р. у з цією ж флексією становлять І відміну (*староста, Ілля; сестра, земля*). В цих випадках реальними засобами розрізнення роду також стають синтаксичні (*наш батько* і *наше срібло*, *наш Ілля* і *наша сестра*).

Особливе місце в граматичній системі української мови посідають так звані іменники *спільного роду*. Спільний рід – це не окрема грамема, а явище, суть якого полягає в тому, що формальні морфологічні показники роду цих іменників, а також (зазвичай) семантична мотивація їхнього роду дозволяє співвідносити їх із різними грамемами роду завдяки синтаксичним засобам.

Найбільшу групу іменників спільного роду становлять субстантиви з флексією *-а (-я)*: *сирота, нероба, волоцюга, кусака, роботяга, посіпака, злюка, витріщака, рубака, п'яниця, причепа, задавака, зівака, бідолаха, тихоня, служака, заводіяка, базіка, задирака, роззява, базіка, кривляка, гуляка, трудяга, стиляга, бідняга, молодчага, ледацюга, жаднюга, бродяга, добряга, знайда, заблуда, приблуда, заправила, шельма, прожога, бестія, замазура, невдаха, недоторка, плакса, рюмса, підлиза, нездара, нахаба, ненажера, потвора, заїка, каліка, ябеда* та ін.

Родова диференціація іменників спільного роду (а, разом із тим, і диференціація референтів за статтю) здійснюється за допомогою синтаксичних засобів (*він був якимось невдахою – вона була якоюсь невдахою*).

До спільного роду також відносять іменники з флексією *-о* назв осіб за певними ознаками, схильностями типу *ледащо, базікало, забудько, незнайко, непосидько* та ін.; із суфіксом *-ищ-* і флексією *-е* із семантикою згрубілості (*дівчище, хлопчище, вовчище, дубище, бабище, свекрушище, відьмище, гадючище, ручище*).

Серед таких іменників виділяють подвійний рід: чоловічо-жіночій (*лівша, каліка, забіяка, білоручка*) та чоловічо-середній (*парубійко, базікало*). Чоловічо-середній та жіночо-середній рід мають похідні іменники із суфіксом *-ищ*. Це зумовлено поєднанням двох чинників: флексією *-е*, властивою середньому роду, та родом твірної бази – чоловічим (*дуб – дубище, вовк – вовчище*), жіночим (*рука – ручище, гадюка – гадючище*) або середнім (*плече – плечище, багно – багнище*). В останньому випадку ці чинники не суперечать одне одному, а в перших двох – суперечать. Така суперечність збільшується із наповненням форми роду семантикою статі істот (*хлопчище, бабище*). Ті іменники із суфіксом *-ищ*, що мають чоловічо-середній рід, не зазнають суттєвих структурних змін у морфологічних парадигмах (окрім зміни форми Зн. в. множ. у назвах істот, напр., *хлопчищ*), адже іменники і сер. р. на *-е*, і чол. р., що є твірними базами для цих іменників, належать до одного типу відмінювання (ІІ відміни), натомість такі іменники, що мають жіночо-середній рід трансформують морфологічну парадигму сер. р. (ІІ відміни), набуваючи форм І відміни в Р. в., Д. в., Ор. в. і М. в., формуючи одну з підгруп різновідмінюваних іменників: *бабищі, бабищі, бабищею, (у, на, по, при) бабищі* (Вихованець, Городенська 2004, с. 108).

Більшість іменників спільного роду є експресивно забарвленими (негативно-оцінними, аугментативними значеннями) назвами осіб як носіїв певних властивостей, характерні розмовному мовленню.

За словотвірними ознаками іменники спільного роду – похідні переважно віддієслівні та відприкметникові слова, утворені за допомогою таких способів: 1) флективного (*вереда, вояка, непосида, нероба, знайда*); 2) суфіксального: *-к(а)* (*гуляка, забіяка*), *-яг(а)* (*блудяга*), *-ук* (*злюка*), *-юг(а)* (*волоцюга*), *-ин(а)* (*сиротина*), *-л(о)* (*базікало*), *-к(о)* (*непосидько*), *-иськ(о)* (*чортисько*), *-ищ(е)* (*вовчище*); 3) складно-флективного (*білоручка, верховода, пустомеля, скоробреха*).

Розряд іменників спільного роду поповнюваний. Властивостей іменників спільного роду набувають назви осіб за родом діяльності, які первинно належали до чол. р. (оскільки називають осіб за такою діяльністю, якою раніше займалися тільки особи чоловічої статі), типу *листоноша, суддя, голова* (керівник), *староста, колега, воєвода*; а також іменники первісно жін. р., ужиті у переносному значення на позначення чоловіків або

жінок (*гадюка, жаба, зміюка, баба, мавпа*), напр.: *наша давня (наш давній) колега, він такий (вона така) гадюка*.

До спільного (чоловічо-жіночого) роду належать також деякі незмінювані, зокрема прізвища (*Гюго, Віардо, Кюрі*), назви осіб (*візаві, протеже, конферансьє*), тварин (*динго, коала*).

Із синхронного погляду до спільного (чоловічо-жіночого) роду можна віднести також українські прізвища (*Коваленко, Левчук, Вусик, Могила* тощо), які залежно від конкретного змісту мають подвійне значення чол. р. або жін. р. (СУМ 1969, с. 55) на позначення особи, відповідно, чоловічої або жіночої статі, напр.: *наш Коваленко відповів* і *наша Коваленко відповіла*. Поводячи себе як субстантиви спільного роду синтаксично, морфологічно такі іменники можуть належати як до спільного роду (*Могила, Капиця, Притула*), так і чол. р. (*Степаненко, Ковальчук, Вусик*).

Назви осіб за професією, посадою за морфологічними ознаками чол. р. (*бригадир, слідчий, директор, професор, інспектор, інженер, нотаріус, майстер, машиніст*), ужиті на позначення осіб жіночої статі, також синтаксично можуть сполучатися із формами, що вказують на жін. р. і жіночу стать референта. В одних джерелах, де такі назви віднесено до подвійного роду, зазначено специфіку синтаксичного вияву роду цих слів: атрибутивні слова узгоджуються з формою іменника, а предикативні – зі змістом (*наш директор вирішила, здібний інженер сконструювала*) (СУМ 1969, с. 55), в інших – вказівка на особу жіночої статі дозволяється за допомогою ширшого спектру аналітичних засобів (*Наша професор вже повернулася з відпустки. Вона вже стала до роботи*), однак звернено увагу на іншу суттєву відмінність назв істот чол. р. від іменників спільного роду, що вони в непрямих відмінках сполучаються лише із чол. р. залежних слів (*нашого професора Ольгу Петренко, нашому професору Ользі Петренко*) (СУМ 2002, с. 302).

Як бачимо, належність іменників до *назв істот*, зумовлює появу в них *граматичної (морфологічної й синтаксичної) парадигми роду*. Структура цієї парадигми відрізняється в назв осіб і назв тварин. Назви осіб послідовно протиставляють грамеми чол. р. на позначення чоловічої статі та жін. р. на позначення жіночої статі, а назви тварин відносно послідовно протиставляють три грамеми роду: чол. р. на позначення чоловічої статі, жін. р. на позначення жіночої статі та сер. р. на позначення недорослої тварини.

Найпослідовніше таке протиставлення відбувається в синтагматичній парадигматиці, де форми роду, що вказують на стать, можуть суперечити морфологічним формам (*наша професор Петренко*), виконувати функцію додаткового засобу розрізнення роду, коли морфологічна форма дозволяє співвідношення з різними грамемами роду (*ця стара базіка* і *він такий базіка*; *такий базікало* і *це базікало*). Останнє співвідношення формальних морфологічних, семантичних складників і синтаксичних засобів вираження

семантики роду і становить собою центр явища, яке має назву «спільний рід».

Доволі послідовно семантично навантажений рід істот проявляє себе у словотвірній парадигматиці: *автор – авторка, співак – співачка, директор – директорка, студент – студентка, порадник – порадниця, учень – учениця, продавець – продавчиня, філолог – філологиня, бойко – бойкиня, майстер – майстриня, поет – поетеса* тощо.

Таке протиставлення, незважаючи на збільшення його обов'язковості, граматичності, ще не дозволяє констатувати, що чол. р. назв істот позначає лише чоловічу стать. Він і досі може позначати особу жіночої статі (*бухгалтер виступила на зборах*) та особу незалежно від статі. Усі особові іменники чол. р., крім тих, що за своїм лексичним значенням закріплені як назви чоловіків (*син, юнак, чоловік, брат*), можуть називати особу абстраговано від статі (в однині), або множину осіб обох статей (*кожен киянин любить своє місто, будинок учителя, усі студенти прийшли на лекцію*).

Семантичне навантаження парадигми роду назв істот зумовлює лексичне і морфологічне (словотвірне) вираження значень роду в них навіть у множині (*усі хлопці / дівчата прийшли на тренування, учениці класу зробили усі вправи*).

У *назвах тварин* категорія роду виражає протиставлення за статтю дещо менш послідовно порівняно із назвами осіб, але своєрідно. По-перше, парадигматична схема роду назв тварин, як вже було зазначено, має трикомпонентну організацію: до протиставлення чол. р. на позначення самця та жін. р. на позначення самиці додається грамема сер. р. на позначення маляти тварини. За співвідношенням морфологічних словозмінних засобів вираження роду зі словотвірними, синтаксичними та семантичними ознаками роду є *чотири групи назв тварин*. Перші дві групи становлять назви диких та свійських тварин, зокрема ссавців, птахів, переважно типових для фауни України (рідше – представників інших ареалів), таких, що мають господарське або культурне значення для українців, тому максимально граматикалізованих у межах зазначених грамем роду: 1) іменники чол., жін. та сер. роду, що є суплетивними формами (*бик (бугай, віл) – корова (телиця) – теля, кабан (кнур) – свиня – порося, кінь (жеребець) – кобила – лоша (жереб'я), баран – вівця – ягня*); 2) іменники чол., жін. та сер. роду, що є суфіксальними утвореннями (*вовк – вовчиця (вовчиха) – вовченя (вовча), лис – лисиця – лисеня, слон – слониха – слоненя, лев – левиця – левеня, ведмідь – ведмедиця – ведмежа (ведмедя, ведмеденя), заєць – зайчиха – зайченя (зайча), лось – лосиця – лосеня, перепел – перепелиця – перепеленя (перепеля), гусак – гуска – гуценя (гуся), індик – індичка – індиченя (індича), кіт – кішка – кошеня (котеня), сокіл – соколиця – соколеня, фазан – фазаниха (фазанка) – фазаненя* тощо). Трапляються й поєднання цих основних моделей, скажімо, співіснування словотвірних і суплетивних форм роду як варіантних (*качур (селезень) –*

качка – каченя (кача), козел (цап) – коза – козеня (цапеня)), а також неповнота такої словотвірної парадигми (*кит – ø – китеня, зубр – ø – зубреня*). Зі збільшенням господарської значущості тварини збільшується й кількість таких корелятів (та їх варіантів), які поряд із семантикою статі, що передається через форми роду, виражає важливі функції тварини певної статі, віку тощо, напр.: *квочка* (курка, що висиджує або водить курчат), *лошак* (молодий кінь), *мерин* (кастрований жеребець), *льоха, свиноматка* (свиноматка), *вепр* (самець дикого кабана), *телиця* (молода корова, яка ще ні разу не телилася) тощо.

Другі дві групи становлять назви диких тварин, птахів, значна частина яких нетипові для фауни України, а також дрібних ссавців, риб, земноводних, плазунів, комах незалежно від їхніх ареалів, тому менш граматикалізованих у межах зазначених грамем роду як назв тварин незалежно від їхньої статі: 3) чол. р. (*глухар, тетерев, снігур, сазан, короп, товстолобик, судак, варан, крокодил, кажан, комар, тарган, метелик*); 4) жін. р. (*козуля, лань, акула, форель, оса, бджола*). Чимало іменників, що називають дорослу тварину формами чол. р. і жін. р. незалежно від статі, мають кореляти сер. р. на позначення маляти тварини (*карась – карася, окунь – окуня, сом – соменя, вуж – вуженя, пацюк – пацюченя; рись – рисеня, сарна – сарненя, білка – білченя, щука – щученя, жаба – жабеня, ластівка – ластовеня (ластів'я), сорока – сороченя, ворона – вороненя*), а окремі назви чол. р., використовуючи граматичну потенцію (за необхідності – потреби підкреслити стать – від назви тварини чол. р. можуть бути утворені оказіональні кореляти на позначення жіночої статі і недорослої тварини, напр.: *крокодил – крокодилиця* /як *буйволиця – крокодиленя* /як *вуженя*), мають потрійну кореляцію (*павук – павучиха – павученя*). Обов'язковість грамеми сер. р. зі значенням недорослості демонструє й нормативність творення таких форм від деяких незмінюваних іменників, напр., *кенгуру – кенгуреня*. Назви малят тварин сер. р. регулярно утворюють зменшувально-пестливі похідні з суфіксом *-атк, -ятк* і фл. *-о* (*лоша – лошатко, каченя – каченятко*) та вторинні похідні із таким само значенням і суфіксом *-к* (*ягня – ягнятко – ягняточко, теля – телятко – теляточко*).

Таким чином, назви тварин, що не містять вказівки на стать (і недорослість), можуть належати як до чол. р. (*лев, заєць, дельфін, окунь, горобець*), так і до жін. р. (*білка, акула, жаба, козуля, білуга*). Від більшості таких назв чол. р. регулярно утворюються суфіксальним способом іменники жін. р. – назви самиць (*лев – левиця, слон – слониха, заєць – зайчиха*), але назви жін. р. не утворюють подібних парних чол. р., натомість назви малят тварин сер. р. потенційно можуть бути утворені іменниками і чол. р., і жін. р. Окремі назви тварин І відміни (*собака, лелека*) належать до чол. р. і жін. р., і як видову назву використовують чол. р. (*дикий собака, білий лелека*), але іменник *собака* не утворює корелята жін. р., а *лелека*

утворює (*лелечиха*), водночас обидва мають кореляти сер. р. (*собача, собаченя, цуценя, щеня; лелеченя, лелеча*).

Щодо розрізнення статі формами роду особливе місце з-поміж назв тварин посідають назви свійських тварин, що мають господарську цінність, типу *баран – вівця, козел – коза, півень – курка, бик – корова, качур – качка, гусак – гуска* та ін. У багатьох із них, на відміну від назв диких тварин, іменник чол. р. позначає самця, а жін. р. – самицю і водночас є родовою назвою тварини, оскільки саме самиці мають господарське значення, годують людей. Тримають у господарстві й розводять саме *курей, овець, корів, качок*, а не *півнів, баранів, биків* та *качурів*, оскільки саме *кури* несуть яйця, *корови* дають молоко тощо, натомість самців використовують для розплоджування, або, часто лише за умови кастрації, вирощують на м'ясо.

Слід зауважити, що в українській мові назви двох найвідоміших свійських тварин, яких не використовують для отримання продуктів харчування людини, мають родову назву чол. р. Іменник *собака* морфологічно належить до чол. р. і може набувати синтаксичної форми жін. р. у випадку позначення самиці, а також має корелят сер. р. – *собача* (*цуценя*). Для боротьби з гризунами українці тримають *котів* (а не *кішок* чи *кошенят*).

З-поміж назв свійських тварин є й чотиричленні парадигматичні схеми, в яких перший член є родовою назвою тварини (може бути як чол. р., так і жін. р.), а поряд з ним виступають назви самця (чол. р.) і самиці (жін. р.), а також маляти тварини (сер. р.): *кінь – жеребець, лошак (молодий кінь), мерин (кастрований жеребець) – кобила – лоша, жереб'я; свиня – кабан (кастрований самець), кнур (некастрований самець), вепр (самець дикого кабана) – свиня, льоха, свиноматка – порося*; *корова – бик, бугай, віл – корова, телиця – теля*.

Найпослідовніше синтаксичне вираження роду назв тварин реалізується за допомогою узгодження і координації (*сірий вовк біг / сіра вовчиця бігла / сіре вовченя бігло*), а також через співвідношення із займенниками *він / вона / воно* та лексемами *самець / самиця, самка / маля, дитинча, пташеня*[11] (*акули, вовка, крокодила, горобця* тощо).

В українській мові в межах ГК роду існують також специфічні явища *хитання в граматичному роді* та *в морфологічному оформленні* (розподілі за відмінами) іменників *у межах одного роду*. Специфіка явищ полягає в тому, що рід в українській мові сформувався як класифікаційна категорія, в якій граматичні форми істот розподілені за трьома грамемами роду залежно від семантики статі й недорослості, а граматичні форми неістот – відповідно до правила системної зумовленості мовного знака – довільно, але в межах мимовільних трьох грамем роду. Класифікаційність категорії зумовлює те, що її компонентами є різні слова, а її граматичність передбачає те, що ці слова потенційно можуть мати однакове лексичне значення, але різну

[11] Для назв птахів.

родову належність. В назвах істот різна родова належність за хитання у роді не диференціює різні ГЗ роду – не протиставляє стать чи недорослість референтів. Ці випадки й називаються хитанням у роді (*зал – зала, птах – птаха*).

Як категорія класифікаційна, рід іменників структурував словозмінні класи іменників – типи відмін. Але належність до того чи того роду визначається не лише за початковою формою Н. в. одн., а за словоформами всієї словозмінної парадигми, а ці словоформи можуть бути різними навіть для іменників одного роду, адже сучасні типи відмін української мови, сформувавшись з орієнтацією на рід, все ж характеризуються здатністю мати іменники одного роду в різних типах відмін. Жін. р. об'єднує формальні класи I і III відміни, чол. р. об'єднує іменники II і I відміни, а сер. р. – іменники II і IV відміни. Тому іменники, так само як і щодо роду, можуть виявляти хитання щодо типів відмінювання, маючи різні структури основ, флексійні набори, але залишаючись в межах однієї грамеми роду: чол. (*гайдамак* і *гайдамака*, *Дніпр* і *Дніпро*), жін. (*бистрина* і *бистрінь*), сер. (*ім'я – імення – імено*).

Хитання у роді відбувається між чол. р. II відміни і жін. р. I відміни: *барліг – барлога, виплат – виплата, ставень – ставня, бурт – бурта, відбиток – відбитка, ґанджа – ґанджа, ковил – ковила, округ – округа, осуд – осуда, продаж – продажа, зал – зала, ідіом – ідіома, клавіш – клавіша, птах – птаха, змій – змія, жираф – жирафа, листонош – листоноша, недоук – недоука, бідак – бідака, бідолах – бідолаха, вбивець – вбивця, верховод – верховода, сусід – сусіда* тощо.

Деякі варіанти мають первісне або давнє походження: *жар – жара, завіс – завіса, хід – хода, барліг – барлога, змій – змія*. Більшість же таких варіантів є пізнішими запозиченнями з грецької, латинської, французької, німецької та ін. мов: *арабеск – арабеска, бакенбард – бакенбарда, браслет – браслета, зал – зала, ідіом – ідіома, манер – манера, метод – метода, клавіш – клавіша, плацкарт – плацкарта, туфель – туфля* тощо.

Ряд іменників має паралельне морфологічне оформлення в чол. р. та сер. р. у межах II відміни: *коромисел – коромисло, терен – терно; безлад – безладдя, вугіль – вугілля, полумінь – полум'я*. Можливі також хитання між іменниками жін. р. I відміни та сер. р. II відміни: *підстріха – підстрішшя, титла – титло, Ворскла – Ворскло*. А є й такі іменники, що мають варіантні форми трьох родів*: ґонт – ґонта – ґонтя, перл – перла – перло, плес – плеса – плесо*.

Хитання є також між іменниками чол. р. II відміни і жін. р. III відміни, у яких форма Н. в. одн. збігається (*бутель, дрож, купіль, харч*), пор.: Р. в. (*купелі* і *купелю*), Д. в. (*купелі* і *купелю, купелеві*), Ор. в. (*купелею, купіллю* і *купелем*).

Інколи трапляються варіантні форми, з яких різні форми жін. р., що мають різні парадигми, протиставляються одній формі чол. р.: *продаж* (чол.

р.) – *продажа – продаж* (жін. р.), *крадіж* (чол. р.) – *кража – крадіж – крадіжка* (жін. р.).

Хитання у роді – явище динамічне. Більшість із наведених прикладів, мабуть, уже не можна назвати чистим хитанням, адже це та ланка граматичної системи, де активно взаємодіють дві протилежні тенденції розвитку мови – поява нових варіантів (через внутрішньомовну аналогію, вплив діалектів української мови, запозичення з інших мов) і усунення цих варіантів через нормування (як стихійний процес самозбереження системи, адже безмежне варіювання руйнує систему, і свідому кодифікацію літературного стандарту). Тому паралельні форми роду, з'являючись на певний період часу як рівноправні, омонімічні, згодом або зовсім розходяться за значеннями, або починають виявляти часткову семантичну диференціацію: стильову (діалектна, розмовна норма, літературна норма), власне стилістичну (науковий, розмовний, художній стиль), функційну (сильна – слабка норма).

Частина іменників жін. р. або подвійного роду на *-а* становить норму літературної мови (*заблуда, верховода, нездара, нероба, олія, гайдамака*), тоді як відповідні утворення чол. р. на приголосний (*заблуд, верховод, нездар, нероб, олій, гайдамак*) є архаїчними або діалектними, і навпаки, низка іменників чол. р. на приголосний становить літературну норму (*намет, осуд, апогей, апофеоз, парад, синонім, тигр, хор*), а дублетні форми на *-а* (*намета, осуда, апогея, парада, синоніма, тигра, хора*) є застарілими або діалектними.

Нерідко за окремими варіантами закріплюються суттєві семантичні відмінності або й цілком відмінні значення. У таких випадках ідеться про окремі слова, відмінність яких полягає не лише в роді, а й у лексичному значенні, напр.: *хід – Рух, переміщення кого-, чого-небудь у якомусь напрямі* (https://sum.in.ua/s/khid) (пор. *повний хід*) і *хода – Процес ходіння; ходьба* (https://sum.in.ua/s/khoda) (пор. *урочиста хода*); *задум – Задуманий план дій; намір* (https://sum.in.ua/s/zadum) (пор. *розгадати задум*) і *задума – Стан того, хто заглибився в думки, роздуми* (https://sum.in.ua/s/zaduma) (пор. *глибока задума*); *ідіома – Притаманний тільки даній мові стійкий зворот, що виражає єдине поняття* (https://sum.in.ua/s/idioma) та *ідіом – Мова чи діалект*.

Хитання форм іменників одного роду – це коли іменники з однаковим лексичним значенням, але різним морфологічним оформленням, потрапляють до різних парадигматичних типів (та підтипів), проте зберігають родову належність. Напр., є паралельні форми чол. р., оформлені в парадигмах II і I відміни: *гайдамак* і *гайдамака*, *бурлак* і *бурлака*, *вояк* і *вояка*, *неборак* і *неборака*, *вужак* і *вужака*. Серед іменників чол. р. можливі й подвійні форми, що репрезентують парадигматичні підтипи в межах II відміни (на приголосний звук і на *-о*): *Дніпр – Дніпро, браток – братко, дідунь – дідуньо, татунь – татуньо* тощо. Подвійні та навіть потрійні форми трапляються й серед іменників сер. р. (в межах підтипів II відміни і

IV відміною): *рам'я* і *рамено*, *ім'я – імення* та *імено*. Чимало подвійних форм I і III відміни спостерігається серед іменників жін. р.: *бистрина – бистрінь, височина – височінь, глибина – глибінь, куделя – кудель, кужіль, одежа – одіж, постеля – постіль, січа – січ, латина – латинь, роля – роль*.

Хитання іменників щодо типів відмінювання пов'язане із хитанням щодо роду, адже з'явилося насамперед внаслідок історичного переходу від колишніх типів відмінювання за типами основ до відмін за родами. Внаслідок нормування в літературному стандарті рівноправних дублетних утворень залишилось небагато. У більшості випадків нормативною для літературного стандарту сучасної української мови є одна з варіантних форм.

Констатуючи тенденцію літературного стандарту до зменшення кількості таких варіантних утворень, відзначимо відмінність між цим явищем і хитанням у роді. Воно полягає в тому, що варіантні форми роду із часом мають сильнішу тенденцію набувати диференціації за значеннями, в чому простежується вплив додаткового семантичного навантаження категорії роду, натомість наявність лише формальних відмінностей синонімічних утворень за відсутності відмінностей у родовому оформленні призводить лише до поступового витіснення варіантної форми як функційно слабшої чи стилістично маркованої.

Рід іменника як граматична категорія, що структурує морфологічні парадигми іменника (словотвірні парадигми назв істот) та словозмінні парадигми залежних від іменника слів (прикметникових слів та дієслів), проявляє себе у парадигматиці іменників ад'єктивної (прикметникової) відміни й незмінюваних іменників.

Іменники *ад'єктивної відміни* в процесі субстантивації набувають рід відповідно до належності до ЛГР, які формують парадигматичні схеми слів, що до них входять. Так, в процесі субстантивації назви неістот (та необчислювані іменники) втрачають прикметникову словозміну за родом взагалі, закріплюючись за одним якимось родом. За сер. р. (або, рідше, за множиною *озимі, ярові, зернові, овочеві*) закріплюються необчислювані іменники, які втрачають, стаючи іменниками, й прикметникову словозміну за числом (*сучасне, минуле, майбутнє, колишнє, прийдешнє, нове, значуще, наше, скоромне, пісне, коштовне, неповторне, пальне, солодке, смачненьке* тощо). Обчислювані іменники загальні назви неістот, зберігаючи словозміну за числом, набувають роду еліптизованого в процесі субстантивації іменника: жін. р. *учительська* (~~*кімната*~~), *набережна* (~~*вулиця*~~), *ламана, крива* (~~*лінія*~~); чол. р. *глухий, дзвінкий, шиплячий, голосний* (~~*звук*~~); сер. роду *похідне, твірне* (~~*слово*~~). Обчислювані іменники власні назви, потребуючи зазвичай більш глибинного діахронного аналізу, поводять себе схожим чином, набуваючи форм жін. р. (*Лозова, Роздільна, Ясинувата* – гіпероніми *станція, станиця* жін. р.); сер. р. (*Шевченкове, Вишневе, Липове, Братське, Старокозаче, Приморське, Вилкове, Рівне* – гіпероніми *село, селище, поселення, місто* сер. роду); чол. р. (*Ведмежий,*

Веселий, Лютий – гіперонім *хутір* чол. р.). Модель закріплення власних назв та їх компонентів у певному роді (*Білгород-Дністровський, Кам'янець-Подільський, Велика Писарівка*) пов'язана також із застиглою формою означення.

Якщо в процесі субстантивації прикметники перетворюються на назви істот, зокрема осіб, то вони зазвичай зберігають (окрім словозміни за числом, якщо обчислювані не є власними назвами), ще й словозміну за родами: чол. р. і жін. р. (*черговий – чергова, старий – стара, малий – мала, наречений – наречена, молодий – молода, знайомий – знайома, хворий – хвора*). Назви тварин цього формальнопарадигматичного типу (*рудий, вухастий, смугастий*) також зберігають можливість кореляції за родом: чол. р., жін. р. і сер. р. (*твій смугастий (~~кіт~~) сидить, твоя смугаста (~~кішка~~) сидить, твоє смугасте (~~кошеня~~) сидить*). Виняток із цієї закономірності становлять деякі назви видів тварин різного таксономічного рангу, які мають форму pluralia tantum (*твердокрилі, котові, котоподібні, хижі, мангустові, гієнові, псові, ластоногі, парнокопитні, жуйні, китоподібні* тощо). Морфологічна недостатність вираження роду цих іменників компенсується за допомогою сполучення зі словами *самець / самка / маля, дитинча*, а також *представник / представниця сімейства, роду, виду, родини* тощо, напр.: *цей представник родини котових / ця представниця родини котових*. Остання синтагматична модель не є обов'язковою для вираження роду і статі, оскільки, не протиставляючи третю грамему назв тварин (сер. р. на позначення дитинчати тварини), вона не обов'язково протиставляє й стать, а може співвідноситися лише із формальним родом (*рись є представницею / представником родини котових, лев є представником родини котових*). Але контексти *самка рисі / самець рисі / дитинча рисі; самець / самка / дитинча представника родини котових* чітко вказують на рід і стать тварини.

Граматичні закони сполучуваності іменника з іншими словами вимагають узгодження морфологічних прикметників і координації форм минулого часу дієслів щодо роду іменника, тому *незмінювані іменники*, позбавлені морфологічних форм роду, у зв'язку з обов'язковістю вираження граматичних значень у мові набувають відповідних синтаксичних граматичних форм. Такі граматичні форми як наслідок особливого (семантичного) узгодження і координації формують і складають парадигми за парадигматичними схемами тих ЛГР, до яких належать ті чи ті іменники.

З-поміж незмінюваних іменників основну за чисельністю групу становлять запозичення, які мають різний ступінь адаптації в українській мові. Чимало з них, є екзотизмами (*кімоно, якудза, валіде*) та історизмами (*ідальго, ефенді, дуче*), уживаними рідко, або й невідомими пересічним носіям мови, не фіксованими словниками, тому зі зменшенням активності[12]

[12] У порівнянні різних лексико-граматичних одиниць, а не в часі.

незмінюваної іменникової лексеми у мові зростає непевність, хитання її щодо роду, а загалом незмінюваним іменникам властива динаміка у цій граматичній ознаці. Напр., деякі назви племен та мов (*азанде, ібібо, нонсу, таодзе* тощо), сортів винограду (*усахелоурі, хихві, халілі, мтевандіді, дондглабі, кабистоні*) та ін., відомі лише вузькому колу фахівців, тому, потрапивши у мовлення простого мовця, такі назви не завжди коректно співвіднесені з денотатом, як наслідок, родове оформлення неадаптованих екзотичних назв має подекуди випадковий (рандомний) характер. На таке оформлення, окрім ЛГР належності, впливає рід гіпероніма, характер основи, фіналь якої може ототожнюватися із фіналлю змінюваного слова, рід у мові-джерелі. Більш адаптовані незмінювані іменники, що не стали історизмами, відомі більшості мовців (саме на них ми закцентуємо увагу), підпорядковуються й більш закономірним правилам розподілу за родами.

Якщо незмінювані іменники є назвами істот, то вони мають систему значень роду (≈ статі), яка має бути заповнена граматичними формами.

Загальні назви осіб, чимало з яких під час запозичення називають саме чоловіків, чоловічі роди занять, асоційовані із чоловіками (*денді, кюре, падре, буржуа, рантьє, маестро, аташе, пресаташе, рефері, шевальє, ефенді, бамбіно, камікадзе, рамолі, інкогніто, гуру, месьє, рантьє, ранчеро, мачетеро, суперкарго, чичероне, сомельє, шоколатьє, ідальго, кабальєро, команданте, мафіозі, ніндзя, тифозі, якудза, Алла, єті, мирі, хаджі, ребе, тореро, янкі, мачо* тощо), закріплюються за чол. р. (*справедлив**ий** рефері зупини**в** поєдинок*). Назви осіб, які називають лише осіб жіночої статі (*мадам, міс, місіс, міледі, фрау, фрейлейн, фрекен, фру, пері, ханум, валіде, хасекі, емансипе, кокет, травесті, інженю* та ін.), мають жін. р. Але, як ми зазначали, граматичною особливістю назв осіб є те, що вони мають парадигматичну схему ГК роду, в якій протиставлений чол. р. на позначення чоловічої статі й особи незалежно від статі, і жін. р. на позначення особи жіночої статі. Така схема поширюється на назви осіб, що є представниками народів, племен, омонімічні із назвами самих племен, що не є істотами (*йоруба, абабде, бакуба, маорі, барі* та ін.), а також на інші назви осіб (*протеже, візаві, конферансьє, портьє, круп'є, папараці, наці, гринго, комільфо*), пор.: *виступив мій протеже / виступила моя протеже, знайомий конферансьє / елегантна конферансьє*. Спостереження над динамікою граматичної поведінки назв осіб засвідчує, що в процесі адаптації запозичених назв осіб за родом занять, іншими ознаками з'являється й потреба розрізнення статі. Напр., раніше конферанс був тільки чоловічий, а зараз поширені жіночий і парний, тому для забезпечення цих значень роду (≈ статі) з'явилися й відповідні синтагматичні засоби (форми). Закономірно передбачити унормування такої ж адаптації й в інших назв осіб за певними ознаками (*рефері, аташе, рамолі, камікадзе, рантьє, сомельє* тощо).

Синтагматичні парадигми роду незмінюваних назв осіб подібні до парадигм роду змінюваних назв осіб (*відомий академік виступив / відомий*

академік виступила, він академік / вона академік; наш трудяга почав працювати / наша трудяга почала працювати, він трудяга / вона трудяга; наш конферансьє відкрив концерт / наша конферансьє відкрила концерт, він конферансьє / вона конферансьє), але, на думку деяких мовознавців, пор. (СУМ 2017, с. 154), незмінювані іменники – назви осіб не утворюють аналітичних форм роду зі спеціалізованою лексемою на зразок *дівчина, хлопець, юнак*, що поширено серед змінюваних професійних номінацій (*хлопець-тракторист, жінка-капітан, жінка-президент*). Проте ми не бачимо якихось мовних перешкод, а навпаки – об'єктивну потребу в унормуванні форм типу *жінка-аташе, дівчина-аташе*, як і, можливо, деяких похідних словотвірних корелятів (*реферина, аташиня, камікадзиня*).

Запозичені незмінювані іменники – власні назви осіб послідовно набувають роду, що відповідає статі особи. Жін. р. отримують жіночі імена (*Джанет, Мерилін, Кейт, Бетсі, Мері, Янсуло, Шелеме*), прізвища, коли вони називають жінок (*Дюма, Параді, Руставелі, Гапріндашвілі, Думбадзе, Живаго, Білих, Дурново*), пор.: *Шановна Кейт!, Дорога Шелеме!, Високодостойна Іді Дюма!, Ванесса Параді, Нона Гапріндашвілі, Лідія Дурново*; чол. р. – чоловічі імена (*Бакі, Валі, Асабе, Таначи, Джонні*), прізвища, коли вони називають чоловіків, пор.: *Шановний Асабе!, Терентій Гапріндашвілі, Петро Дурново, бачила Джонні Деппа*. Українські прізвища є незмінюваними лише тоді, коли вони позначають жінок (*бачу Павла Яремчука / Петренка, Вовка/* і *бачу Олену Яремчук /Петренко, Вовк/*), таким чином, відсутність словозмінної парадигми і є морфологічним маркером форм жін. р. таких іменників, який доповнюється синтагматичними засобами (*наша Яремчук – наш Яремчук*).

Незмінювані іменники – назви тварин також відбивають семантичну структуру парадигми роду змінюваних іменників цього ЛГР, але своєрідно. Лексикографічна тенденція фіксувати такі іменники у чол. р. (*поні, какаду, гризлі, нанду, фламінго, марабу, боа, сапажу, агуті, жако, ківі*) в процесі адаптації цих іменників призводить до необхідності розрізнення статі багатьох тварин за допомогою синтагматичних форм роду, тому вони переходять до іменників спільного – чол. р. і жін. р. (*кенгуру, шимпанзе, окапі, гуанако, колібрі, динго, ара, колі, коала, галаго, макі, уакарі, хаскі, гну, рамбульє, зебу, агамі, путасу*). Проте окремі незмінювані іменники – назви тварин унормовані в жін. р. На це впливає передусім слабка потреба диференціації таких істот за статтю, а також жіночий рід слова-гіпероніма: *івасі, фугу (риба), цеце (муха)*. Незмінювані назви тварин спільного (чол. р. і жін. р.), як і змінювані назви тварин, мають тричленну парадигму значень і форм роду, протиставляючи у грамемах чол., жін. та сер. роду відповідно чоловічу, жіночу стать та недорослість, але виражають ці значення лише, або переважно, синтагматично. І навіть іменники лише чол. р., потенційно (в цьому немає жодних об'єктивних перешкод з боку граматичної системи української мови) можуть утворювати корелятивні синтаксичні форми

чол. р. (*великий кенгуру, малий шимпанзе, поні, гризлі, кенгуру стрибав; самець кенгуру; він*), жін. р. (*велика кенгуру, мала шимпанзе, поні, гризлі, кенгуру стрибала; самка кенгуру; вона*) і сер. р. (*мале кенгуру, мале шимпанзе поні, гризлі, кенгуру стрибало; дитинча кенгуру, пташеня какаду; воно*), пор. (СУМ 2017, с. 153). В окремих випадках нормативними стають і словотвірні форми (*кенгуру – кенгуреня, кенгуря, кенгурятко*), але на фоні варіантності словотвірних форм сер. р., викликає питання відсутність у стандарті форми жін. р., теж легко модельованої (*кенгуриха, кенгурица*), як і модельованих словотвірних форм роду деяких інших іменників (*шимпанзиха, шимпанзеня; коалиха, коаленя*), адже без цих форм парадигми мають вигляд неповних, дефектних, морфологічно недостатніх.

Більшість незмінюваних обчислюваних назв неістот і необчислюваних іменників (*депо, шосе, купе, таксі, авто, манго, інтерв'ю, алібі, медресе, попурі, купе, рубаї; пюре, какао, рагу, віскі, кіно, дезабільє* тощо) належить до сер. р., виражаючи це значення синтагматично: *нове ательє, вагонне депо, маршрутне таксі, цікаве інтерв'ю, незаперечне алібі, наше таксі; таксі під'їхало, какао зварилося, ательє відчинилося; Бачу таксі. Воно вже їде*. Це об'єктивне і незаперечне правило, але така закономірність нерідко порушується, зокрема в деяких іменників, рід яких встановлюється відповідно до роду гіпероніма, «метаіменника», що позначає родову назву (СУМ 2017, с. 155). Згідно із цією закономірністю іменники *сироко, торнадо, памперо* належать до чол. р., оскільки гіперонім *вітер* чол. р.; так само чол. р. мають: *сулугуні, брі* (бо *сир*), *мачете* (бо *ніж*). Натомість до жін. р. належать субстантиви: *гінді, урду, фарсі* (*мова*), *мільдью* (*хвороба винограду*), *кольрабі* (*капуста*), *салямі* (*ковбаса*), *авеню* (*вулиця*), *фейхоа* (*рослина*). Іноді рід незмінюваних іменників визначається подвійно, напр., *каберне, бієнале*, згідно з даними «Українського лінгвістичного порталу» (СУ), мають чол. і сер. рід, натомість сучасна граматика української мови (СУМ 2017, с. 155-158) для назв винограду надає перевагу чол. р. (бо гіперонім *виноград* чол. р.), а для іменника *бієнале* пропонує потрійний рід. Дійсно, належність до неістот зумовлює сер. р. іменника *бієнале* (*популярне бієнале*), співвіднесення з гіперонімами *форум, фестиваль* зумовлює чол. р. (*популярний бієнале*), а з гіперонімом *виставка* – жін. р. (*популярна бієнале*). Щодо назв винограду (*ркацителі, каберне, сапераві, аліготе, шардоне*), на нашу думку, чол. р. для них актуальний лише для виноградарів, адже для винних сортів винограду немає потреби називати ними плоди, їх не споживають, а споживають лише вино з цих плодів, тому частіше буде не *смачний*, а *смачне каберне* (*сапераві, аліготе* тощо). Середній рід гіпероніма *вино* накладається на граматичну закономірність уживання речовинних незмінюваних іменників у сер. р.

Рід мови-джерела як мотиваційний чинник визначення роду незмінюваних іменників послаблюється, пор. *па-де-труа* (іменник чол. або сер. роду – СУ), але подекуди залишається єдиним чинником для

визначення роду, напр., *альма-матер* – іменник жін. р., оскільки лат. *alma mater* – мати-годувальниця).

З-поміж незмінюваних іменників є й множинні, які не мають роду (*командос, барбудос, ультрас, праймеріз, бітлз, равіолі, лінґвіні, медіа, мас-медіа*), а також ті, що можуть вживатися як іменники множинні і сер. р. (*галіфе, капрі, таро*). Множинність таких іменників оформлюється синтаксично (*брутальні командос, агресивні ультрас, довгоочікувані праймеріз, смачні равіолі, українські медіа, модні капрі, таро показали*) і спричинена числом мови-джерела та семантикою множини референта (*командос, праймеріз, равіолі*), множинністю гіперонімa, як обчислюваного (*капрі – штани, шорти*), так і необчислюваного (*равіолі, лінґвіні – макаронні вироби*).

Рід незмінюваних топонімів визначається закономірно родом гіперонімa – відповідної загальної назви. Так, *Токіо, Тбілісі, Торонто, Бордо, Сан-Франциско, Ріо-де-Жанейро* (міста), *Ері, Аргентино, Київ, Комо* (озера) – іменники сер. р., тому що слова *місто, озеро* сер. р.; *Міссісіпі, По, Міссурі, Конго, Янцзи* (річки), *Кіліманджаро, Лхоцзе, Макалу, Дхаулагірі* (гори), *Марокко, Бурунді, Вануату, Гаїті, Джибуті, Перу* (країни, республіки) – іменники жін. р., тому що гіпероніми *річка, гора, країна, республіка* жін. р.; *Капрі, Борнео, Хонсю, Гаїті* (острови) – іменники чол. р., оскільки слово *острів* чол. р.: *далеке Сан-Франциско, гостинне Баку, чарівний Капрі, широка Міссісіпі, велична Кіліманджаро, вся Перу, глибоке Ері*. Так само незмінювані власні назви органів друку, газет, журналів за правилами літературного стандарту набувають роду відповідної загальної назви: *«Нью-Йорк Таймс»* (газета) *повідомила, французька* (газета) *«Ле Фігаро» зазначила, «Космополітен»* (журнал) *почав підтримувати політичних кандидатів*.

Незмінювані абревіатури буквеного і звукового типу мають рід основного (стрижневого, граматично головного) слова відповідної повної назви: *славетний ХТЗ, український НПЗ* (завод), *дивовижний НЛО* (об’єкт), *КПІ* (інститут) *досяг успіхів* (чол. р.); *Київська ГЕС, Чорнобильська АЕС* (електростанція), *загальновідома ООН (організація), АБС* (система) *спрацювала* (жін. р.). В абревіатурах змішаного типу рід також може встановлюватися за стрижневим словом: *райво, міськво* (відділ) *повідомив*. Як множинні, такі що не мають роду, функціонують і деякі абревіатури, в яких стрижневе слово закодоване у множині (*США поставили ультиматум, українські ЗМІ*).

Ортологічна спрямованість навчального посібника вимагає звернути увагу під час характеристики іменників щодо ГК роду на морфологічний підклас *парних* (чи паристих) іменників. Це поняття не стосується так званого парного роду (тобто множинних іменників), як і тих множинних іменників, які називають парними помилково, намагаючись пояснити парноскладеністю предметів їхню множинну форму (*штани, окуляри, ножиці, плоскогубці*). Парні іменники – це обчислювані іменники, які

позначають реалії, що рахуються попарно і окремо, але найчастіше попарно, тому й уживані переважно у множині: *очі, брови, руки, ноги, туфлі, чоботи, боти, кеди, кросівки, капці, тапочки, черевики, шкарпетки, панчохи, бутси, штиблети, чанки, мюлі, берці, валянки, сандалі, кальцеї, калоші, в'єтнамки, босоніжки, личаки, ботфорти, постоли, онучі, чув'яки*. Тут уваги з погляду граматики потребує семантична група назв взуття, оскільки мовці часто вживають не той рід, який закріплений нормою літературного стандарту (*постіл, босоніжка, тапочка, капець, сандаля, штиблет, бутс, кросівка, кед, туфля, онуча, ботфорт*), а інший: *босоніжок, сандаль, тапочок, бутса, кросівок, кеда, туфель* тощо. Стосовно деяких із цих іменників словники (СУ) фіксують лише однину (*берці*), інші (*чанки, кальцеї*) взагалі не фіксовані. Відсутність форм однини парних іменників, які, хоч і рідко, але потрібні (*загубив одну? чи один? ?берцю? чи ?берць?*), характеризує їх відмінково-числову парадигму як морфологічно недостатню – в ній не вистачає форм однини, обов'язково маркованих в українській мові щодо роду. Своєрідну морфологічну недостатність (лакунарність) щодо однини й формального роду констатуємо й у випадку вагань мовців при виборі форм роду.

Рід і займенникові іменники

Своєрідно іменникова парадигма роду виявляє себе в *займенникових іменниках*, представлених двома групами слів: 1) *особовими займенниками*: власне особовими (*я, ти, ми, ви*), що співвідносяться лише з автосемантичними назвами осіб, і предметно-особовими (*він, вона, воно, вони*), які співвідносяться з автосемантичними назвами істот і неістот; 2) *питально-відносними* займенниками *хто* і *що*, які також через синтаксичний зв'язок диференціюють автосемантичні назви істот і неістот.

Питально-відносні займенникові іменники поділяються за функцією на первинні *питальні* (*хто, що*) і похідні *відносні*, коли ці слова використовуються у функції сполучних слів складнопідрядних речень. Вторинними є також трансформації питальних займенників у заперечні (*ніхто, ніщо*) та неозначені (*хтось, щось; хто-небудь, що-небудь; дехто; дещо; абихто, абищо*), пор.: *Хто сказав? / Ніхто не сказав. Хтось сказав*.

До займенникових іменників належать також субстантивовані займенникові прикметники, які називають *узагальнювальними*: *весь (вся, все, всі), кожний (кожен), усякий (усяк)*. Вони, стаючи іменниками, трансформують парадигматику подібно до автосемантичних субстантивів.

Особові займенникові іменники у складі своєї морфологічної (лексико-граматичної) парадигми мають підпарадигми особи, числа і (в однині III особи) роду, а також словозмінну парадигму відмінка. Питальні займенникові іменники, служачи еталонним (але орієнтовним) запитанням для диференціації істот / неістот, мають словозмінну парадигму відмінка та синтагматичну (внутрішньореченнєву) парадигму роду форм лише однини,

щоправда неповну, яка протиставляє форми лише чол. р. назв істот для Н. в. займенника *хто* (*Хто написав конспект?*) і сер. р. для Н. в. займенника *що* (*Що лежало на столі?*). Зовнішньореченнєва синтагматична парадигма роду (і статі – для назв істот) займенників *хто* і *що* (у їх заміщувальному прояві) є вже повною, співвідносячи ці питання з іменниками усіх родів однини і формами множини: *Хто лежав? – Дід лежав* (чол. р.). *Баба лежала* (жін. р.). *Немовля лежало* (сер. р.). *Люди лежали* (множина). *Що лежало? – Олівець лежав* (чол. р.). *Ручка лежала* (жін. р.). *Поліно лежало* (сер. р.). *Олівці лежали* (множина).

До розряду особових за семантикою ГК особи можна віднести й *зворотний* займенниковий іменник *себе*, який вказує на всі грамеми особи обох чисел, але як такі, які є і суб'єктом, і водночас об'єктом, адресатом дії або стану. Суб'єктна функція мовця, суб'єкта повідомлення в комунікативному акті властива лише І особі. Але займенник *себе* (а його завжди можна замінити синонімічною розгорнутою конструкцією із певною мірою субстантивованим означальним займенниковим прикметником *сам*[13]: *сам (самá, самó, самí) себе*) дозволяє представити усі особи як такі, що є водночас і суб'єктами, і об'єктами своєї власної дії, таким чином, він надає самості (самостійності, суб'єктності), властивій І особі, іншим грамемам особи (*ти поважаєш (сам) себе, ви поважаєте (самі) себе, вони поважають (самі) себе* – тобто *вони* (ІІ, ІІІ особа) теж мають своє *Я*, є істотами). Функціонуючи як займенник І особи, займенниковий іменник *себе* не замінюється займенником *я*: *я поважаю себе* (не *я поважаю мене*), *ми поважаємо себе* (не *ми поважаємо нас*). Це свідчить про чітку диференціацію функцій займенникового іменника І особи як лише суб'єкта і зворотного займенникового іменника як водночас суб'єкта і об'єкта, але об'єкта власної дії суб'єкта чи його стану. Таким чином, зворотний займенниковий іменник *себе* вказує на істоту, використання його для вказівки на неістоту (напр., у контексті: *Ця проблема вичерпала себе*) лексично і функційно обмежене.

Зворотний займенниковий іменник *себе* в усіх грамемах може доповнюватися означальним займенником *сам* (*сам себе, самі себе* тощо), що дозволяє розглядати таку конструкцію як повну форму зворотного прономена. Відповідниками таких власне-зворотних конструкцій є конструкції, що вживаються при формах множини особових займенників усіх трьох осіб, – це сполуки-зрощення (*один одного, одне одного, одна одну; один другого, одне другого, одна другу*), інтерпретовані як зворотні займенникові іменники (Вихованець, Городенська 2004, с. 196-197), які

[13] Основний зміст цього займенника – виділення самостійної ролі певної особи чи предмета. Він входить до складу багатьох переважно віддієслівних утворень, надаючи їм значення зворотності, незалежності дії (*самоаналіз, самовираження, самоврядування, самозахист*). Займенник *сам* у стійких зворотах часто поєднується зі зворотним займенником *себе*: *бути самим собою, заглиблений у самого себе, самому собі вірити* тощо.

передають взаємно-зворотні значення: *ми поважаємо…, ви поважаєте…, вони поважають…* (*один одного, одне одного, одна одну*). Але звернемо увагу, що значення реципрока міститься й у значеннях узагальнювальних займенникових іменників та деяких інших субстантивованих займенникових прикметників, ужитих у подібних сполуках: *усі усіх, кожний кожного* тощо.

Зворотний займенниковий іменник *себе* не має словозмінної парадигми роду і числа, але виражає ці значення в синтагматичній парадигмі: *я пригадую себе, малого; пригадую себе молодим; пригадав себе – я пригадую себе, малу; пригадую себе молодою; пригадала себе – ми пригадуємо себе, малих; пригадуємо себе малими; пригадали себе* (СУМ 2017, с. 227, 237). Особові займенники І і ІІ особи однини (*я, ти*) теж не мають словозмінної парадигми роду, але так само виражають рід синтагматично: *я був молодий (молодим), вона була молода (молодою), воно було молоде (молодим), вони були молоді (молодими)*.

До займенникових іменників відносять і такі слова з неповною відмінковою парадигмою, як *ні́кого* (стосується назв істот), *ні́чого* (стосується назв неістот). Вони, як і зворотний займенник, мають неповну відмінкову парадигму – без називного і кличного відмінків (Вихованець, Городенська 2004, с. 202). Крім того, вони втрачають зв’язок із грамемами роду на відміну від заперечно-узагальнювальних займенників *ніхто, ніщо*, які у Н. в. стосуються грамем, відповідно, чол. р. і сер. р.

Солідаризуємося з лінгвістами у думці, що «усі займенникові іменники охоплені категорією істот / неістот, яка певною мірою співвідносна з категорією роду або, можливо, є її підкатегорією» (СУМ 2017, с. 227), але, на наш погляд, рід є підкатегорією в межах категорії істот / неістот, потрібною для розрізнення статі істот. Крім того, розгляд займенників як окремого частиномовного розряду (в цьому випадку займенники представлені як доволі віддалені від їхніх автосемантичних відповідників) чи як периферійного розряду в межах автосемантичних частин мови призвів до певною мірою спотвореного їхнього сприйняття як чогось другорядного щодо номінативного складу частин мови. Насправді саме займенникові іменники становлять собою епіцентр мовної ГК особи, яка, взаємодіючи з ГК осіб / неосіб в межах ширшої ГК істот / неістот автосемантичних іменників, підпорядковує собі мовну ГК роду, прояви особи і роду синтаксично залежних від займенникових іменників синсемантичних та автосемантичних прикметників, а також дієслів.

Особа безпосередньо проявляє себе також у присвійних займенникових прикметниках: *мій, наш* – вказують на належність чогось І особі; *твій, ваш* – ІІ особі; незмінювані форми *його, її, їх* (та змінювана – *їхній*) – вказують на належність чогось ІІІ особі відповідно чол. р. та сер. р., жін. р. та множини; *свій* – вказує на належність чогось *собі* – особі, що передається формою зворотного займенника *себе*.

Ідею особи виражає сама займенниковість, орієнтована на мовлення, на комунікативний акт, адже особа як граматична категорія особових займенників диференціює ролі мовця – I особи однини (та сукупності осіб, до складу яких входить мовець – I особи множини), співрозмовника – II особи однини (та сукупності осіб, до складу яких входить співрозмовник – II особи множини) й особи (або предмета), яка не бере участі в комунікативному акті – III особи однини (та сукупності осіб (або предметів), які не беруть участі в комунікативному акті – III особи множини). Компоненти мовленнєвого акту завжди реалізуються з орієнтацією на мовця як центр комунікативної ситуації. В його інтерпретації з точкою відліку «момент мовлення» постає граматичний час, у граматичному способі мовець подає дію як реальну чи ірреальну, у граматичному стані мовець може представити її з акцентом уваги на суб'єкті чи на об'єкті. Так само з позицій мовця постають у граматиці в номінативній і синсемантичній реалізації істота / неістота, особа і пов'язаний із ними рід. На думку провідних українських граматистів, займенникові слова вказують на компоненти мовленнєвого акту, предмети та істот з позиції мовця. «Саме в цьому полягає егоцентризм займенникових слів, їхня постійна співвіднесеність із суб'єктом мовлення. Займенникові слова мають певні значення, структура яких складається з елемента вказівності й ознак, що відображають характеристики явищ із погляду їхньої співвіднесеності з мовцем» (Вихованець, Городенська 2004, с. 186). На нашу думку, саме в займенниковій лексиці розставлені точки координат, що є основою багатьох ГК номінативних частин мови. Невипадково вони відповідають еталонним діагностичним запитанням для виявлення частин мови, лексико-граматичних розрядів (*хто?, що?, скільки?, який?, котрий?*), морфологічних категорій (напр., часу – *коли?*; означеності / неозначеності – *стільки – скількись, скільки-небудь*; питальності / стверджуваності / заперечуваності – *скільки? – стільки – ніскільки*), окремих грамем (напр., *грамем відмінка*). З-поміж таких ГК є й особа (іменникова та дієслівна), і залежна від ГК роду іменникова категорія істоти / неістоти, і мовні категорії темпоральності (*коли?, тепер (зараз) – тоді*) та локативності (*де?, тут – там, цей – той, куди?, сюди – туди, звідки? звідси – звідти*), якості (*який? – такий, як? – так*), кількості (*скільки? – стільки*), причиновості / наслідковості (*чому? – тому*) та інші вже згадані дієслівні категорії.

ГК особи, що експліцитно і синтаксично незалежно (лексико-граматично) проявляється в займенникових іменниках, імпліцитно – в автосемантичних іменниках і експліцитно, але синтаксично залежно, морфологічно – в дієслівних формах, взаємодіє з *лексико-граматичною категорією істот / неістот* іменників, охоплюючи розряди *і осіб, і тварин*. Якщо в назвах *осіб* ця експліцитна категорія, проявляючись через семантичні й синтаксичні зв'язки із займенниками є *повною*, то в назвах *тварин* в ній *лакунарні*, об'єктивно суттєво обмежені грамеми I і II особи

(ролі мовця і співрозмовника не притаманні тваринам, але потенційно можливі, скажімо у казках, у розмовах із тваринами), а в назвах *неістот* парадигма особи *неповна*, а рід виконує лише структурну, не номінативну (як у назвах істот), функцію. При цьому в назвах осіб сер. р. на позначення малят має слабку автосемантичну підтримку (*дитя, маля, чадо*), натомість високу регулярність він має в назвах тварин (для кожної тварини є своя назва дитинчати сер. р., навіть для тих тварин, які не мають назви самки жін. р.: *горобеня, гороб'я, кенгуреня, кенгуря* тощо).

Підтвердимо зауважену парадигматику синсемантичних і автосемантичних іменників прикладами. В назвах (і прономенах) осіб реалізовані всі грамеми: І особи однини і множини (*я /студент/ пишу конспект* і *ми /студенти/ пишемо конспект* – лише семантична співвідносність ролей синсемантичних і автосемантичних слів у суб'єктній функції; *бачать мене – студента, бачу себе – студента* і *бачать нас – студентів, бачимо себе – студентів*), ІІ особи однини і множини (*ти /студент/ пишеш конспект* і *ви /студенти/ пишете конспект* – лише семантична співвідносність ролей синсемантичних і автосемантичних слів у суб'єктній функції; *бачу (бачать, бачимо) тебе – студента, бачиш себе – студента* і *бачу (бачать, бачимо) вас – студентів, бачите себе – студентів*) і ІІІ особи однини і множини, в яких займенникові іменники співвіднесені із семантично навантаженими і парадигматично (словотвірно) організованими формами роду однини автосемантичних іменників (*він /студент/ пише конспект, воно /немовля/ кричить*[14]*, вона /студентка/ пише конспект* і *вони /студенти/ пишуть конспект* – семантична й синтаксична ідентичність ролей синсемантичних і автосемантичних слів; *бачу (бачать, бачимо) його – студента, бачу (бачать, бачимо) його – немовля, бачу (бачать, бачимо) її – студентку* і *бачу (бачать, бачимо) їх – студентів*). У назвах (і прономенах) тварин парадигма ГК особи є неповною: лакунарними є грамеми І особи однини і множини (*я /корова/ їм траву* і *ми /корови/ їмо траву*; *бачать мене – корову, бачу себе – корову* і *бачать нас – корів, бачимо себе – корів*), ІІ особи однини і множини (*ти /корова/ їси траву* і *ви /корови/ їсте траву*; *бачу (бачать, бачимо) тебе – корову, бачиш себе – корову* і *бачу (бачать, бачимо) вас – корів, бачите себе – корів*), а грамеми ІІІ особи однини усіх родів і множини функційно не обмежені, семантично навантажені, і мають парадигматично (словотвірно) організовані форми роду однини автосемантичних іменників (*він /бик, заєць/ їсть траву, воно /теля, зайченя/ їсть траву, вона /корова, зайчиха/ їсть траву* і *вони /корови, зайці/ їдять траву*; *бачу (бачать, бачимо) його – бика, зайця, бачу (бачать, бачимо) його – теля, зайченя, бачу (бачать, бачимо) її – корову, зайчиху* і *бачу (бачать, бачимо) їх – корів, зайців*). У назвах же (і прономенах) неістот парадигма ГК особи є неповною –

[14] Констатуємо певну лакунарність істот (як осіб, так і тварин) щодо реалізації суб'єктної функції ІІІ особи одн. сер. р., оскільки недоросла істота обмежена щодо кількості активних видів діяльності.

реалізовані лише грамеми ІІІ особи однини усіх родів і множини, але форми роду неістот структурно зумовлені, семантично пусті, не мають словотвірних парадигм роду в автосемантичних відповідниках (*він /олівець/ лежить, воно /поліно/ лежить, вона /ручка/ лежить* і *вони /ручки/ лежать*; *бачу (бачать, бачимо) його – олівець, бачу (бачать, бачимо) його – поліно, бачу (бачать, бачимо) її – ручку* і *бачу (бачать, бачимо) їх – олівці*).

Українські граматисти зазначають, що категорія особи, найбільшою мірою стосуючись займенникових іменників, стосовно власне-іменників виявляється у дещо згорнутому вигляді (Вихованець, Городенська 2004, с. 98). Синтаксичні зв'язки номінативних іменників із займенниковими розгортають цей вияв, але тут ідеться про власний морфологічний вияв особи в номінативних іменниках – у відмінкових грамемах. Слушно зауважено, що номінативні іменники не виражають відмінковими формами грамеми І особи, натомість єдиним спеціалізованим засобом вираження ІІ особи, що вказує на адресата мовлення (співрозмовника, слухача), є кличний відмінок: *Чоловіче мій, запрягай коня!* (Л. Костенко) (Вихованець, Городенська 2004, с. 99). Третя ж особа, що називає об'єкт повідомлення, який не є ні мовцем, ні адресатом мовлення, не бере участі в комунікації, виражається номінативними іменниками без обмежень.

Таким чином, рід іменників – ГК, що має парадигматичну організацію. Граматичним центром такої організації є *назви істот*, узагальнена *парадигматична схема* яких протиставляє грамеми сер. р. зі значенням недорослості і чол. та жін. роду зі значенням дорослості, що виражають своєю чергою чоловічу і жіночу стать істот. Цю систему значень, специфічну для назв осіб і тварин, обслуговують лексико-граматичні, словотвірні й синтагматичні граматичні форми. В автосемантичному іменниковому прояві такі форми іноді (в іменникових типах відмінювання) суперечать одне одному (*професор, голова прийшла; студентки прийшли*). У таких випадках вказівка на стать референта часто реалізується за допомогою синтагматичної форми, але грамеми роду, як категорії сформованої не лише як номінативна, а й структурна, важливою функцією якої стало структурування формальних типів парадигм іменників, традиційно визначаються щодо морфологічних форм. Іноді суперечність між морфологічною формою і родом твірної бази та семантикою жіночої статі (*відьмище, бабище*) призводить до трансформації формальної парадигматики ІІ відміни сер. р. у різновідмінюваний тип.

Парадигматична організація роду іменників проявляється й в інших фактах неповноти, лакунарності форм (форми І і ІІ особи назв тварин, певні обмеження форм ІІІ особи назв малят тварин сер. р.), диспропорції форм і значень, які стосуються переважно назв істот і виражаються у вигляді морфологічної недостатності: словотвірної (*крокодил - ? - ?, сорока – ? – сороченя, карась – ? – карася*), морфолого-словотвірної (*кенгуру – ? – кенгуреня; твердокрилі, котові, парнокопитні; конферансьє, шимпанзе,*

ультрас). Закономірно рідше морфологічна недостатність роду стосується назв неістот, напр., коли у парних іменників – назв взуття (*берці, чанки, мюлі*) не вистачає форми однини для називання одного предмета з пари. В останньому випадку недостатність роду є побічним ефектом недостатності ГК числа (однини).

У периферійних типах відмінювання автосемантичних іменників реальність ЛГР істот / неістот і осіб / неосіб стає помітнішою, оскільки усувається потенційна суперечність між формами, що реалізують парадигматичні схеми цих ЛГР: незмінювані іменники послуговуються у забезпеченні значень роду лише (чи переважно) синтагматичними формами, а іменники ад'єктивної відміни самі є такими транспонованими формами.

Розгляд парадигматики роду займенникових іменників порівняно із парадигматикою номінативних іменників дозволяє констатувати, що парадигматика роду ІІІ особи особових займенників є важливим засобом компенсації морфологічної недостатності щодо роду автосемантичних іменників – назв істот (поряд із семантичним узгодженням і координацією) (*він нероба – вона нероба; він, великий шимпанзе – вона, велика шимпанзе – воно, маленьке шимпанзе*), натомість морфологічна парадигматична організація автосемантичних іменників щодо роду є засобом компенсації морфологічної недостатності роду займенників І і ІІ особи (*я / ти, хлопець – я / ти, студентка – я / ти, дитя*). Парадигматична організація ГК особи особових займенникових іменників компенсує також морфологічну недостатність вираження функцій відповідних грамем автосемантичних субстантивів.

Запитання. Завдання

1. Подайте визначення ГК роду іменників української мови.
2. Для якого ЛГР іменників ГК роду є номінативною? Що це означає?
3. Якими способами виражається рід іменників в українській мові? Наведіть приклади.
4. Що є основним, типовим показником родової віднесеності іменників в українській мові?
5. В іменників якого ЛГР наявна граматична парадигма роду?
6. Назвіть морфологічні ознаки іменників чоловічого, жіночого та середнього родів в українській мові.
7. Чи існує спеціальна флексія початкової форми іменника для вираження родової віднесеності?
8. У чому полягає сутність явища спільного роду. Подайте приклади, обґрунтуйте свою думку.
9. Опишіть особливості парадигматичної схеми роду для назв тварин.
10. Подайте приклади назв свійських тварин з чотиричленними парадигматичними схемами.

11. Наведіть приклади явища хитання в граматичному роді іменників української мови. Які причини виникнення цього явища?
12. Деталізуйте, між іменниками яких відмін відбувається хитання в граматичному роді.
13. Схарактеризуйте специфіку парадигматичних схем ГК роду парних іменників української мови.
14. У яких групах займенникових іменників парадигма роду має специфічну організацію?
15. Що є центром парадигматичної організації ГК роду іменників?
16. У чому полягають особливості парадигматики роду займенникових іменників порівняно із парадигматикою номінативних іменників?

ГРАМАТИЧНА КАТЕГОРІЯ ЧИСЛА. ЧИСЛО ІМЕННИКІВ

ГК числа в українській мові, маючи семантичний і формальний центр в іменниковій номінативній і синтаксично незалежній категорії числа, поширюється як синтаксично залежна категорія через зв'язки узгодження та координації з формами числа іменників на інші змінювані повнозначні частини мови (прикметник і дієслово), в яких вона є словозмінною і синтаксично залежною. Терміном *число* називають також одну з грамем цієї (традиційно двочленної) категорії.

Категорія числа іменників – номінативна, переважно словозмінна, синтаксично незалежна морфологічна категорія іменників, яка в сучасній українській мові має двочленну структуру – відмінкові форми (і значення) однини протиставлені відмінковим формам (і значенням) множини, поєднувана у формах числа з категоріями роду і відмінка. ГК числа іменників позначає кількість референтів (предметів, істот тощо), названих іменником, та будується протиставленням двох рядів значень – однини (один предмет) і множини (більше ніж один предмет). Це протиставлення реалізують лише обчислювані іменники (*зошит – зошити, книжка – книжки, вихователь – вихователі, горобець – горобці*). Для них категорія числа і є номінативною та переважно словозмінною. Необчислювані іменники також мають форми числа, але вони, не позначаючи кількості предметів, втілюють ГК числа як структурну, класифікаційну категорію, реалізовану у формах singularia tantum та pluralia tantum (*молоко, добро, студентство; дебати, вершки*). Серед обчислюваних також є форми singularia tantum та pluralia tantum. Останні трапляються з-поміж загальних назв на позначення предметів одягу (*штани, брюки, шорти, лосини*) та інших предметів (*ворота, двері, окуляри, ножиці* тощо). Серед власних назв також є формально множинні (*Кордильєри, Карпати, Суми, Черкаси* тощо). Інші власні назви тяжіють до формальної групи однинних (*Одеса, Київ, Париж* тощо). І серед обчислюваних, і серед необчислюваних є незмінювані іменники, які не мають морфологічних форм числа, натомість

мають синтагматичні форми (*це ательє відкрилося – ці ательє відкрилися, одне ательє – два ательє; це пюре – смачні равіолі*). Набір синтагматичних форм числа іменників, як форм номінативної ГК, різноманітніший в обчислюваних незмінюваних іменників і менш різноманітний в необчислюваних, в яких ГК числа також (як і в змінюваних цього розряду) є структурною.

Категорія числа іменників в українській мові може виражатися: 1) *морфологічно* – а) *системою флексій* відмінкових закінчень (формальний показник у Н. в. – флексія *-и (-і)* (*книжка – книжки, стіл – столи, комар – комарі*) та *-а (-я)* (*село – села, стадо – стада, поле – поля*); б) *наголосом*, який є допоміжним засобом у межах словозміни, що самостійно розрізняє деякі форми Р. в. одн. і Н. в. множ. (*верб**а**, верб**и** – в**е**рби, рук**а**, рук**и** – р**у**ки; м**о**ре, м**о**ря – мор**я***); в) *суфіксами* (*киянин – кияни, небо – небеса, мати – матері, плем'я – племена*); 2) засобами *синтаксичного зв'язку* – а) сполученням *іменників із кількісними числівниками* (означено- і неозначено-кількісними), які називають аналітичними формами числа, оскільки іменник із числівником у таких сполуках є одним членом речення (пор.: *учень – учні* і *один учень – п'ять учнів; одне ательє – дев'ять ательє,* а також *багато, безліч, купа, до біса ательє*), а сполуки з означено-кількісними числівниками ще виражають значення категорії означеності / неозначеності; б) *узгодженням* із прикметниками та *координацією* з дієсловами (*зелений дуб – зелені дуби, студент працює – студенти працюють*); в) *порядком слів* у реченні, що розрізняє значення точної і приблизної кількості аналітичних форм числа (*прийшло п'ять учнів – прийшло учнів п'ять*).

Синтаксичне вираження числа іменників за допомогою форм узгодженого чи координованого слова у змінюваних і корелятивних за числом обчислюваних іменниках лише дублює значення морфологічних форм числа (*нова книга – нові книги; студент читає / читав – студенти читають / читали; син радий (рад) – сини раді*), у незмінюваних же іменниках та формах pluralia tantum на позначення обчислюваних предметів синтаксичне вираження числа є єдиною його формою: *сіре кашне – сірі кашне; наше купе – наші купе; інтерв'ю сподобалось – інтерв'ю сподобались; одні ножиці – двоє ножиць, одні штани – п'ять пар штанів*.

У відносно нескладній (із синхронного погляду) за структурою ГК числа труднощі викликає взаємодія та поплутання семантичного і формального поділу іменників за числом, а також ототожнення поняття «множина» із поняттями «множинність», «сукупність», «дискретність». Останнє призводить до розгляду деяких однинних збірних (*студентство, професура*), речовинних (*збіжжя, макарони*), абстрактних (*вибори*), корелятивних за числом обчислюваних іменників на позначення сукупностей (*ліс, зграя, полк, загін, гурт*) як форм, що реалізують значення множини. Недодиференціація форм і значень – також поширена причина

труднощів у пізнанні ГК числа іменників. Якщо диференціацію форм і значень взяти як обов'язковий методологічний прийом при аналізі будь-якої, на перший погляд найпростішої, форми, за правильного розуміння (широкого і вузького) понять форми і значення, помилок можна уникнути[15]. Ми вчимо студентів застосовувати цей прийом методично, ставлячи провокаційне питання: *Чернівці* – це однина чи множина? Частина студентів, зазвичай більша їх частина, обстоює думку, що це – множина, адже, як слушно зауважував Ф. де Соссюр, в мові завжди беруться до уваги лише форми (Saussure, 1931). Іноді знаходяться й ті учні, які стверджують, що це однина, бо *Чернівці* – це одне місто. Вони звертають увагу на значення однини. Дедалі все рідше доводиться чути від студентів істинну версію: «Не вводьте нас в оману, викладачу! За формою – це множина, а за значенням – однина»[16]. Ми акцентуємо увагу студентів, що саме така відповідь правильна, і просимо їх, щоб вони уважно стежили за тим, щоб ні викладач, ні вони надалі не ототожнювали мовні форми і значення, і запам'ятали таке. *За значенням* числа іменники української мови поділяються на: 1) обчислювані[17], 2) необчислювані. *За формою* числа іменники української мови поділяються на: 1) *корелятивні* (що мають однину і множину), 2) *singularia tantum*, 3) *pluralia tantum*, 4) *незмінювані* (які морфологічної форми числа не мають). Співвідношення семантики і форм числа дає 8 гіпотетично можливих поєднань: 4 формальні вияви обчислюваності і 4 формальні вияви необчислюваності. Але центральними, типовими з них є: 1.1. – поєднання обчислюваності і корелятивності, 2.2. і 2.3. – поєднання необчислюваності зі змінюваністю і некорелятивністю (однинністю і множинністю). Менш типовим (напівперифірійним) є: 1.2. і 1.3. – поєднання обчислюваності зі змінюваністю і некорелятивністю, 1.4. – поєднання обчислюваності з незмінюваністю; а також 2.4. – поєднання необчислюваності з незмінюваністю. Комбінація 2.1. – поєднання необчислюваності зі словозмінною корелятивністю за числом неможлива, проте необчислюваність може поєднуватися з несловозмінною (граматикоподібною) корелятивністю, коли форми числа (множини) називають не кількість, а сорти (*столові вина*), великі території (*територіальні води*), інтенсивні процеси (*високі швидкості*).

[15] Думки про необхідність «…розмежування таких важливих понять, як числова форма іменника і зміст, яким вона наповнюється» (СУМ 2002, с. 305) автори доходять, але зазвичай в кінці розділів про ГК числа, натомість ця думка має пронизувати всю граматику.

[16] Причину зменшення кількості таких відповідей вбачаємо також у тому, що діти звикли до тестування, яке, навіть якщо критичне мислення закладене в людині, вбиває це мислення, оскільки тести не передбачають власної відповіді, а тільки вибір із запропонованих варіантів.

[17] Обчислювані можуть бути власними назвами і мати тоді парадигматичну схему числа, спеціалізовану на значенні однини. Будучи корелятивними лише потенційно, вони тяжіють до однинності форм і значень (*Київ, Познань, Париж*), можуть мати множинні форми, що, за відсутності синтагматичної форми, мають значення однини (*Суми, Черкаси*), та можуть мати незмінювану форму, також спеціалізовану, за відсутності іншої синтагматичної форми, на однині (*Токіо, Онтаріо, Торонто*).

Таким чином, граматичними розрядами, що визначають парадигматичні схеми ГК числа іменників є ЛГР обчислюваних, в яких є парадигматичне протиставлення значень однини і множини, і необчислюваних іменників, в яких ці значення не протиставляються. Наявність семантичного протиставлення зумовлює обов'язковість його вираження, яке відбувається на рівні морфологічних словозмінних форм (у зв'язку з чим типовим є поєднання обчислюваності і словозмінної корелятивності за числом: *книжка – книжки, учень – учні*), а якщо таке протиставлення не знаходить реалізації у морфологічних формах (обчислювані незмінювані та pluralia tantum), то воно обов'язково виражається у синтагматичній парадигматиці числа (*одні штани – дві пари штанів, трамвайне депо – трамвайні депо*), в межах якої незмінювані іменники реалізують особливі різновиди узгодження і координації – семантичні. Особливу парадигматичну схему в межах ЛГР обчислюваних мають власні назви. Вони, називаючи об'єкт індивідуально, актуалізують значення однини, яке читається навіть у множинних формах власних назв (*Суми, Черкаси*), проте, як для підрозряду обчислюваних, значення множини для власних назв теж можливе (*три Оксани*). Для необчислюваних іменників, які не мають числового семантичного протиставлення, закономірною є й відсутність формального протиставлення за числом. За принципом системної зумовленості мовних знаків більшість необчислюваних іменників української мови отримують пусті морфологічні форми числа (*добро, пиво, студентство; заздрощі, дріжджі*). В них число проявляється як класифікаційна категорія, подібно до роду неістот. Інша частина необчислюваних іменників мають незмінювану форму, але наявність словозмінного прояву числа в прикметників і дієслів зумовлює появу і в цих іменників синтагматичних форм числа, хоч і не організованих парадигматично, переважно однинних (*смачне пюре, рагу вариться*), проте здатних виражати такі ж несловозмінні числові значення, як і змінювані іменники (*ці рагу* – різні сорти речовини, напр., *овочеве* і *м'ясне рагу*).

Нагадаємо, що *обчислювані* іменники (конкретні, злічувані, раховані) – це не лише сприймані на дотик і зором назви предметів чи істот, до них належать й деякі іменники на позначення відрізків часу, явищ природи, окремих дій та ін., що піддаються лічбі: *стіл – столи, дерево – дерева, тиждень – тижні, день – дні, вистава – вистави, буревій – буревії, думка – думки, стрибок – стрибки, затемнення – кілька затемнень*. Такі іменники поєднуються з кількісними числівниками (*три брати, сім олівців, тринадцять учнів, п'ять днів*). Але навіть обчислювані іменники формою однини (без числівника) не обов'язково позначають один предмет, а формою множини – багато. Особливим значенням *форм однини* таких іменників є узагальнено-збірне значення: *У лісі росте* ***береза, осика, вільха.*** *Наближається весна і* ***день*** *вже стає більшим. Любіть* ***книгу*** *– джерело*

знань. Одиничний предмет тут інтерпретується як представник класу однорідних предметів, тому в такому контексті форма однини може бути заміненою формою множини.

Форми множини вживані на позначення однини власних назв (власне форми pluralia tantum: *Прилуки, Пологи, Афіни*), а також у значенні нерозчленованої множинності, сукупності загальних назв, подібних до значення однини іменників *гурт, ватага, полк, дивізія, бригада, колектив, ланка, шеренга, ряд, низка*, які виражають однину як сукупність багатьох істот та предметів, і форми множини яких вказують на кількісну визначеність сукупних одиниць (*гурти – два гурти, колективи – кілька колективів, шеренги – три шеренги*). Відзначається ця семантика у слів таких лексичних груп: а) назв осіб за соціальним положенням, віком, родом занять, національністю, територіальною ознакою: *геологи – люди веселі; гостинність киян; він служив у лакеях*; б) назв плодів та овочів: *яблука вже стиглі; повний кошик грибів*; в) назв парних предметів (*капці, кеди, шкарпетки, очі, вуха*) та множинностей, що становлять сукупність (*пальці, зуби, нігті, пазурі, ікла*).

З-поміж обчислюваних є невелика група формально множинних іменників (*кури, гуси, люди, діти*), множинність яких є наслідком виключно структурних особливостей їхніх основ. Іменники (*курка, гуска*) у множині мають фактично дві форми (часткових парадигми), і одна з них, та, що відрізняється структурно, потрапляє у формальний розряд множинних іменників. Але лексико-семантична мотивація форм числа (*курка – курки* і *кури*, *гуска – гуски* і *гуси*: *курки* і *гуски* – лише самиці) змушує сумніватися, що саме одноструктурні основи є словозмінними числовими корелятами. Стосовно парадигм слів (*людина, дитина*), то словник (СУ) подає одні й ті ж форми множини і як корелятивні, і як множинні.

Множинність як неповноту парадигми (№1), її лакунарність та / чи варіантність інтерпретації форм множини як форм іменників із повною парадигмою і pluralia tantum (№2) може спричиняти похідність обчислюваних іменників. Так, похідні *оченята, оченятка, рученята, рученятка, ноженята, дітлахи* у словнику (СУ) інтерпретовані як представники парадигматичного типу №2, натомість іменники *зубенята, зубоньки, дітки, дітиська* (форма *дітиськи* подана як корелятивна до *дітисько*)*, дітоньки, оченьки* подані лише як множинні (парадигматичний тип №1), а інші, однотипні за структурою із зазначеними, форми множини кваліфіковано як корелятивні за числом (*рученька – рученьки, ніженька – ніженьки, ножисько – ножиська, ручисько – ручиська*).

До множинних належать також обчислювані іменники на позначення видів різного таксономічного рангу тварин та рослин прикметникового типу відмінювання (*котові, парнокопитні, хордові, твердокрилі, лускокрилі, членистоногі, трахейнодишні, прихованощелепні; хвойні, хвощеподібні, гнетові, кактусові, папоротеподібні*). Обчислюваність цих

іменників обмежена їх неповним переходом до розряду іменників. Залишаючись термінологічними назвами, ці іменники у текстах зазвичай розгортаються у конструкції, де відповідні іменники є прикметниками: *парнокопитні тварини, лускокрилі комахи, хвойні дерева, кактусові рослини, судинні рослини, квіткові рослини; клас хвойних рослин, ряд парнокопитних тварин, тип хордових тварин* тощо. Значення числа, як і значення роду (лише назв тварин), таких іменників реалізуються обмежено саме у зв'язку із незавершеністю процесу субстантивації, яка «прив'язала» ці назви до форм множини. Проте й така морфологічна диспропорція (недостатність) може бути компенсована синтагматичними формами: шляхом повернення іменників до класу прикметників (*хвойне дерево – хвойні дерева; парнокопитна тварина – парнокопитні тварини*) та шляхом розгортання, уточненням за допомогою іншого обчислюваного іменника з повною числовою парадигмою конструкції з множинним прикметниковим іменником (*представник ряду парнокопитних – представники ряду парнокопитних, дерево класу хвойних – дерева класу хвойних*).

В іменників на позначення *необчислюваних* предметів форми числа не пов'язані з вираженням кількісного протиставлення. До необчислюваних належать абстрактні, збірні та речовинні субстантиви. Такі іменники мають або тільки форми однини – singularia tantum (*глибина, звірота, молоко*), або тільки форми множини – pluralia tantum (*дебати, вершки*). Необчислювані іменники можуть мати й незмінювану форму та належати до розряду абстрактних або речовинних (*кіно, сальдо, рагу, каберне* та ін.).

Форму *singularia tantum* мають: *абстрактні* іменники (*боротьба, жовтизна, тиша, блиск, змагання, радість, садівництво, дружба, успішність, рань, сміливість, сивина, біганина, лепет, порятунок*), *речовинні* іменники (*борошно, сіль, пиво, молоко, сталь, вапно, вода, мед, чавун, нафта, рис*), *збірні* іменники (*селянство, вороння, дітвора, студентство, агентура, дрібнота, рідня, люд, людність, людство*). До однинних іноді відносять і власні назви у формі однини (*Наталія, Віктор, Сірко, Буг, Полтава*), напр., (СУМ 2002, с. 304), хоч вони все ж можуть мати форми множини (коли позначають однакові найменування чи родини: *Одеси, Василі, Оксани, Шевченки, Гоголі*) на відміну від абстрактних, речовинних та збірних, які взагалі їх не утворюють, а якщо утворюють (абстрактні й речовинні), то реалізують формами множини нечислові значення.

Типові *збірні* іменники вживаються тільки в однині, форма множини для них неможлива. Вони можуть розглядатися як третє протиставлення у словозмінній морфологічній парадигмі категорії числа конкретних іменників. Схема, яка відображає тричленну будову цієї парадигми, має такий вигляд: форма однини (значення одиничності) – форма неозначеної множини (значення неозначеної розчленованої множинності) – форма збірності (значення сукупної множинності). Такий підхід враховує низку

системних властивостей форм збірності, що відрізняють їх від інших розрядів: 1) регулярне творення збірних від основ конкретних іменників відповідає явищу *граматикоподібної деривації* – форма збірності регулярно твориться від основ конкретних іменників (пор.: *автор – автори – автура; жінка – жінки – жіноцтво; воша – воші – вошва* тощо); 2) серед форм збірності, на відміну від слів, що входять в інші (звичайні) лексико-граматичні розряди, немає таких слів, які можна було б визнати результатом субстантивації слів інших частин мови, субстантивовані прикметники можуть бути лише твірною базою для збірних (пор.: *майбутнє, їстівне, учительська* і *молодий – молодь*); 3) відмінність лексико-граматичних розрядів простежується й у зв'язку з перехідністю самих лексико-граматичних розрядів іменників – фактів переходу у збірні будь-яких лексико-граматичних розрядів іменників не спостережено; 4) збірні іменники відрізняються від інших необчислюваних і тим, що серед них немає незмінюваних іменників; 5) збірні не набувають нечислових форм множини, не пов'язаних із переходом до обчислюваних, на відміну від абстрактних і речовинних іменників; 6) на відміну від іменників інших розрядів, форми збірності пов'язані як контекстуальні синоніми (омореферентні) з формами однини та множини обчислюваних іменників, що проявляється у можливості їх взаємозаміни у текстах, напр.: *студенту потрібен гарний підручник – студентам потрібен гарний підручник – студентству потрібен гарний підручник*.

Деякі іменники *singularia tantum* утворюють форми множини, але це обов'язково пов'язано з певними *семантичними нечисловими особливостями* цих вже несловозмінних форм, інтерпретованих як форми *pluralia tantum*. Значення таких форм множини залежить від ЛГР належності твірної бази. Творячи множину, *речовинні* іменники реалізують значення: 1) видів, сортів речовини: *сіль – солі (солі важких металів), грязь – грязі (лікувальні грязі), вино – вина (сухі вина), масло – масла, олія – олії, вода – води*; 2) великого простору певної речовини: *територіальні води, піски пустелі, сніги Арктики*; 3) ланів, засіяних сільськогосподарськими культурами: *ячмені, пшениці, вівса, гречки, коноплі*; 4) виробів із певної речовини: *шовки* (*ходити у шовках* – одягненим у вироби із *шовку*), *бархати*. Крім того, як вже зазначалося, у розмовному мовленні можливі конструкції, в яких деякі речовинні іменники (назви деяких напоїв *один кефір, два молока* та деяких овочів *дві капусти, одна морква*) поєднуються з означено-кількісними числівниками (від *одного* до *чотирьох*) у Зн. в. і Н. в. – переважно в об'єктному значенні (у ситуації купівлі-продажу відповідних товарів), що пов'язано з еліпсисом мезуратива (*дві /~~пляшки~~/ молока*) та уживанням речовинного іменника замість літературно нормативного обчислюваного одиничного (*одна капуста* замість *капустина*). *Абстрактні* іменники, творячи форми множини, реалізують такі значення: 1) різних проявів якостей, дій, станів: *нові можливості,*

виробничі потужності, технічні шуми; 2) тривалості, інтенсивності ознак, станів: *холоди, дощі, болі*; 3) розчленованості дій на акти: *хрипи, крики*.

Іменники, що мають форму *pluralia tantum*, представлені такими семантичними розрядами: 1) *обчислювані* іменники, семантику частини з яких часто визначають як «складні предмети», що мають дві однакові симетричні частини (так звані «парні» предмети[18]), що мають більше двох однакових частин чи багато дрібних частин, деталей (*ножиці, кліщі, обценьки, пасатижі, двері, тиски, ворота, сани, терези, ваги, носилки, штани, окуляри, граблі, триноги, шори* тощо); зокрема це назви: 1.1.) будівель, їхніх частин, споруд: *сіни, ворота, сходи, хори*; 1.2.) одягу (на нижню частину тіла): *штани, труси, шорти, лосини, бриджі, панталони, брюки, шаровари*; 1.3.) засобів пересування: *сани, санки, санчата, ґринджоли*; 1.4.) знарядь праці і предметів домашнього вжитку: *граблі, вила, ножиці, гострогубці, кусачки*; 1.5.) музичних інструментів: *цимбали, гусла, литаври*; 2) іменники на позначення *сукупностей речовин, предметів* (*надра, копалини, гроші, фінанси, дрова, меблі*) та *простору, вкритого заростями* (*джунглі, хащі, нетрі, плавні*), що становлять певну перехідну групу між *речовинними* і гетерогенно *збірними* іменниками; 3) *речовинні* іменники: *дріжджі, духи, вершки, макарони, помиї, крупи, ліки, консерви, покидьки, висівки, недоїдки, солодощі, пряноші, нутрощі*; 4) *абстрактні* іменники[19] – назви «складних дій, процесів, станів» (дій тривалих, що складаються з ряду окремих актів, а також в яких беруть участь багато суб'єктів, або таких, що мають численні об'єкти): *посиденьки, заходеньки, побігеньки, відвідини, вибори, дебати, нападки, переговори, перемовини, побої, перегони, пологи, чари, оплески, клопоти, пахощі, жалощі, хитрощі, ляси, теревені, хвастощі, пустощі*; особливі групи тут становлять назви почуттів, станів (*радощі, гордощі, жалощі, веселощі, труднощі, ревнощі, прикрощі*), обрядів (*проводи, поминки, заручини, роковини, іменини, розглядини, входини, зажинки, обжинки*), часових відрізків (*канікули, сутінки, будні*), а також ігор (*піжмурки, жмурки, городки, шахи, шашки*); 5) обчислювані *власні* назви (*Афіни, Курили, Альпи, Плеяди, Чернівці, Суми, Карпати*).

На перший погляд самоочевидний факт існування в українській мові форм *singularia tantum* і *pluralia tantum*, в теоретичних граматиках і прикладних дослідженнях нерідко піддається сумніву. Так, у «Граматичному словнику української літературної мови» (ГСУЛМ; ГСУЛМЕ) немає неповних парадигм singularia tantum. Це тому, що існує думка, згідно з якою форми множини в них легко модельовані і це відрізняє

[18] Ми вже відзначали, що справжні назви *парних* (чи *паристих*) предметів – це іменники типу *кеди, черевики, шкарпетки, рукавички, плечі, руки, очі, брови, вуха* тощо, які не є множинними, а лише частіше вживані у множині.

[19] Чимало іменників цієї групи характеризує здатність переходити в обчислювані (*вибори, дебати, переговори, перегони, іменини*), деякі з них навіть первинно мисляться (концептуалізуються) як обчислювані (*канікули*).

однинні від форм pluralia tantum, які не мають корелятивних граматичних форм іншого числа навіть як потенційних (модельованих), які, мовляв, є абсолютними іменниками одного числа. Але насправді, чимало множинних іменників мають відповідники в однині, які виражають нечислові значення, є іншими словами (*окуляри – окуляр, вибори – вибір*), числові значення, але вони інтерпретовані як множинні через свої структурні особливості і парність (*оченята – оченя, оченятка – оченятко, рученята – рученя, рученятка – рученятко, ноженята – ноженя, дітлахи – дітлах*), які є дублетними формами (*крупи – крупа, консерви – консерва, парфуми – парфум, клопоти – клопіт*), нерідко розмовними (*тяски – тяск, двері – дверя, дверь, меблі – мебля*). Таким чином, уявлення про множинні як винятково іменники одного числа – це міф. Насправді є множинні форми, де можливе моделювання однини і де воно неможливе, малоймовірне, непотрібне, семантично чи структурно обмежене, унеможливлене небажаною омонімією (*ножиці, ворота, штани, хитрощі, шахи* тощо). Так само й щодо форм singularia tantum. З-поміж них є форми, що утворюють множину із нечисловим значенням (*матеріали, коштовності, грязі, каплі, вина, біги*), і ці форми множини знаходять інтерпретацію вже як множинні; є й такі, що здатні переходити з необчислюваних до обчислюваних і через це набувати числової кореляції (*вхід* і *вхід – входи*, *бізнес* і *бізнес – бізнеси*, *дослідження* і *дослідження – три дослідження* тощо), а також такі іменники, які не можуть мати множину (*добро, хитрість, козацтво*). Крім того, й серед обчислюваних є функційно однинні іменники. Обмежене функціонування значень і більшості морфологічних форм множини не лише у власних назв (*Ізмаїл, Київ, Дніпро*), а й у низці інших обчислюваних, напр., у назвах місяців (*березень, травень, січень*), потреби рахувати які зазвичай не виникає (пор.: *п'ять березнів, вісім жовтнів*), та в деяких інших семантичних розрядах.

На жаль, такий прогресивний проєкт як «Граматичний словник української літературної мови» (ГСУЛМЕ) не вирізняє об'єктивний формальнопарадигматичний різновид іменників *singularia tantum*. При пошукові зразка парадигми іменника *студентство* цей ресурс (як і паперовий словник) відсилає до парадигми 1 О зі зразками словоформ іменників *блюдо, чадо*; коли шукаємо парадигму іменника *дітвора* він відсилає до парадигми 1 Ф іменників *анафора, тамада*, коли вводимо *веселість* – до парадигми 2 О И 1 іменників *повинність, особистість*, коли шукаємо *добро* – до парадигми 1 ФО У іменника *ребро*, коли шукаємо *молоко* – до парадигми 1 Ф Б іменника *молоко*, але із формами множини! (*молока́, моло́к, молока́м, молока́ми, на молока́х*). Це суперечить істині, вводить в оману користувача, оскільки, по-перше, об'єктивно не існує часткової парадигми множини зазначених іменників (немає ні форм, ні значень); по-друге, навіть якщо моделювати форми множини, окрім фантастичних флексій, непереконливий вигляд мають і пропоновані

наголошення (*до́бра* – Н. в. множ.), чергування (*до́бер* – Р. в. множ.), у збірних іменників виникають питання й щодо форм Зн. в. (істот чи неістот); а по-третє, для багатьох модельованих форм множини система української мови чинить опір наявними множинними формами із суфіксами *-ощ-* (*радощі, веселощі, хитрощі* тощо), які за моделювання інших (*радості, веселості, хитрості*) стають функційно непотрібними дублетами. Тоді щодо останніх форм постає питання нормативності і система української мови, безперечно, обере питомі українські форми із суфіксом *-ощ-*, а форми із суфіксом *-ость-*, хоч вони й генетично первинні, мають бути відкинуті системою як такі, що є нормою російської, а не української мови. Таким чином, не заперечуючи природну модельованість, органічність, уживаність деяких форм множини однинних іменників, нерідко лексикалізоване (лексично обмежене) чи фразеологізоване (обмежене фразеологічно, напр., *вибір із двох* ***зол*** *меншого*), як і форм однини множинних, не можна говорити про модельованість усіх форм, усіх лексем, усієї часткової парадигми числа іменників *tantum*.

З-поміж іменників *tantum* серед *pluralia tantum* (на відміну від *singularia tantum*) є слова на позначення *обчислюваних предметів* (*загальних назв*): *ножиці, сани, шорти* тощо. Власні назви як підрозряд обчислюваних мають форми однини, подібні до *singularia tantum* (*Київ*), і *pluralia tantum* (*Чернівці*), але вони спеціалізовані на вираженні значення однини, оскільки називають предмет чи істоту індивідуально. Натомість загальні обчислювані іменники у формі *pluralia tantum* виражають значення однини – множини не морфологічними формами, а синтаксично, і лише в один спосіб – сполученням із означено-кількісними числівниками *одні* (однина); *двоє, троє* та ін. (множина) й іншими словами-кванторами (*кілька, безліч, море, купа* тощо)[20]; а для плюративів із семантикою «парноскладеності» (*штани, ножиці, окуляри*) також сполуками із числівниками і допоміжним мезуративом *пара – одна пара* (однина); *дві, три пари* та ін. (множина): *одні шорти, двоє шортів, купа шортів, одна пара / дві пари шортів*.

Незмінювані іменники можуть бути необчислюваними речовинними (*какао, пюре*), абстрактними (*кіно, радіо*) та не мати потреби у лічбі, і такої можливості, а також обчислюваними, і тоді потребувати лічби. Усі незмінювані іменники узгоджуються і координують за числом семантично, але необчислювані мають нейтральні синтагматичні форми однини (*смачне какао кипить*), не сполучаються вони й із числівниками (якщо не реалізують розмовну потенцію еліпсиса мезуратива – *два пюре = дві порції пюре*), а синтагматичні форми числа незмінюваних обчислюваних

[20] Здатність первинно необчислюваних множинних іменників, так само, як і тих, що мають форми однини, сполучатися з кількісними числівниками зумовлена або їх переходом до обчислюваних (*двоє пологів, одні вибори*), або пов'язана із властивим розмовному мовленню еліпсисом мезуратива чи виявом значення сортів речовини: *одні духи, одні вершки – двоє духів, багато духів, двоє вершків* (вказівка на різновид чи кількість пакунків: *багато сортів* або *багато флаконів духів*).

іменників (*поні, інтерв'ю, меню, панно, амплуа, фойє*) семантично узгоджуються, координують та сполучаються з числівниками та прикладками, що вказують на їх реальне число, тобто кількісний вияв референтів: *один поні, цей поні, поні народився – два поні, ці поні, поні народилися; одне таксі, нове таксі, таксі зупинилося – нові таксі, усі таксі, таксі зупинилися; лемур-варі, повість-есе, роман-шоу – лемури-варі, повісті-есе, романи-шоу*.

Нечисленна група *незмінюваних* іменників має *множинні* синтагматичні форми (*командос, барбудос, ультрас, праймеріз, равіолі, медіа*), а також варіантні (множинні і повні щодо числа) синтагматичні парадигми (*галіфе, капрі, таро*). Належність таких іменників до множинних зумовлена семантичною і формальною множиною мови-джерела (*ультрас, командос, праймеріз*), множинністю гіпероніма (*капрі – шорти, лінґвіні – макарони*). Маючи системно зумовлені формальні синтагматичні множинні форми (*хоробрі командос, зухвалі ультрас, праймеріз відбулися, смачні лінґвіні, світові мас-медіа*), такі іменники, якщо вони належать до обчислюваних, теж реалізують референтну семантику числа, але більш обмеженими порівняно з іншими незмінюваними обчислюваними субстантивами засобами (*представник барбудос, один із ультрас, активіст ультрас, одна пара модних капрі*).

Таким чином, морфологічно недостатні щодо ГК числа іменники (за значенням – обчислювані загальні назви; за формою – незмінювані, множинні, незмінювані синтагматично множинні) компенсують цю морфологічну недостатність засобами синтагматичної парадигматики. Ці засоби значно багатші в більшості незмінюваних іменників, де семантичні узгодження і координація не обмежені формами (*нове авто їде – нові авто їдуть, одне авто – два / багато авто, авто-амфібія – авто-амфібії*), натомість множинні іменники мають узгоджувані й координовані за формою, а не за значенням, синтагматичні форми (*нові окуляри*), тому єдиним системним засобом формування синтагматичної парадигми ГК числа для них є форми із числівниками (*одні окуляри – дві пари окулярів, двоє окулярів*). Незмінювані іменники множинної синтагматичної парадигми спеціалізовані на реалізації значень множини, через що форми на зразок (*успішні праймеріз*) мають вигляд недостатніх, які теж знаходять засоби компенсації (*Праймеріз у штаті Південна Кароліна* (однина) *виграв кандидат №2, натомість праймеріз в інших штатах* (множина) *виграв кандидат №1*), з-поміж яких також найсистемнішим засобом є сполуки з числівниками (*одна пара галіфе – дві пари галіфе*).

Як бачимо, сполучення іменників із числівниками є найсистемнішим, найобов'язковішим засобом реалізації ГК числа іменників, тому (а також з багатьох інших причин) вони розглядаються в наукових граматиках як аналітичні форми числа.

Вчені констатують взаємодію морфологічних форм числа з числівниками і разом із тим категорії числа з категорією означеності / неозначеності. Якщо визнати, що числівник не є словом, а лексичною морфемою (Kuryłowicz 1936) й утворює з іменником єдиний член речення, тобто нероз'єднувану синтаксичну сполуку, тоді, на думку І. Р. Вихованця, варто говорити про безпосереднє входження числівників у категорію числа. На базі числівників та взаємодії граматичної ГК числа і мисленнєвої категорії означеності / неозначеності відбувається збагачення категоріального змісту числа. У зв'язку з цим посилюється поляризація неозначеного числа / означеного числа. Числівники роблять так звані морфологічно множинні іменники формами з реальною одиничністю або реальною й означеною множинністю, напр.: *одні ворота – троє воріт, одні сани – двоє саней*. Значення означеності найбільшою мірою спрямоване на форми множини. Морфологічна (синтетична) форма множини і форма множини з числівниками (аналітична форма) чітко виражають протиставлення неозначена множина / означена множина: *учні – двоє учнів, троє учнів, четверо учнів, сорок учнів* (Вихованець 1988, с. 68; Вихованець, Городенська 2004, с. 95).

Отже, розглядаючи парадигматику ГК числа іменників, слід диференціювати морфологічну і синтагматичну парадигматику.

Морфологічна парадигматика (як і синтагматична) структурована парадигматичними схемами двох класів протиставлюваних ЛГР: 1) обчислюваних – необчислюваних іменників; 2) власних – загальних назв. Обчислювані іменники загальні назви мають значення числа (однини і множини), а необчислювані – не мають цих значень. Власні назви вирізняються з-поміж інших обчислюваних своєю спеціалізованістю (незалежно від форми числа) на вираженні значень однини, оскільки є індивідуальними назвами. Значення множини в них, проте, за необхідності, може бути виражене.

Взаємодія семантичних парадигматичних схем числа з формальними парадигматичними типами (singularia tantum, pluralia tantum, незмінювані) та підтипами (функційно однинні з можливими лакунарними формами множини, функційно множинні з можливими лакунарними формами однини, незмінювані множинні) дає низку (15) парадигматичних моделей ГК числа іменника. Виходячи зі значеннєвих параметрів ГК числа – це: 7 моделей обчислюваних загальних назв, 4 моделі обчислюваних власних назв, 4 моделі необчислюваних. Формальні параметри ГК числа іменників дають: 5 моделей корелятивних і обмежено корелятивних за числом форм іменників, 3 моделі множинних іменників, 1 модель однинних іменників, 6 моделей незмінюваних іменників (див. табл. 3).

Таблиця 3. Парадигматичні моделі ГК числа іменника

№ парадигми	Тип морфологічної парадигми	Синтагматична парадигма	Знакова структура	Обчислювані				Необчислювані		Приклад
				Загальні		Власні				
				Одн.	Множ.	Одн.	Множ.	Одн.	Множ.	
1.	корелятивна	корелятивна	Значення	+	+					*книжка – книжки*
			Форми	+	+					
2.	неповна (множинні, морф. недост. форми)	корелятивна, компенсаційна (числівн.)	Значення	+	+					*ножиці*
			Форми	+						
3.	неповна, (незмінювані, морф. недост. форми)	корелятивна, компенсаційна (числівн. + сем. узгодження і координація)	Значення	+	+					*ательє*
			Форми	-						
4.	неповна, (незмінювані, морф. недост. форми)	обмежено корелятивна і компенсаційна (лакунарна формально ≈множинна)	Значення	-/+	+					*ультрас*
			Форми	-						
5.	обмежено корелятивна,	обмежено корелятивна, лакунарна (≈множинна)	Значення	+/-	+					*кросівки – кросівка*
			Форми	+/-	+					

	лакунарна (≈множинна)									
6.	обмежено корелятивна, лакунарна (≈множинна)	обмежено корелятивна, лакунарна (≈множинна)	Значення	-/+	+					*оченята – оченя, дітлахи – дітлах*
			Форми	-/+	+					
7.	обмежено корелятивна, лакунарна (≈однинна)	обмежено корелятивна, лакунарна (≈однинна)	Значення	+	+/-					*жовтень – жовтні*
			Форми	+	+/-					
8.	обмежено корелятивна, лакунарна (≈однинна)	обмежено корелятивна, лакунарна (≈однинна)	Значення			+	-/+			*Київ*
			Форми			+	-/+			
9.	неповна (множинні, морф. недост., конфліктні форми)	обмежено корелятивна, компенсаційна (числівн.), лакунарна (формально ≈множинна і семантично ≈однинна)	Значення			+	-/+			*Чернівці*
			Форми			+				
10.	неповна, (незмінювані, морф. недост. форми)	обмежено корелятивна, лакунарна (семантично ≈однинна) і компенсаційна (числівн. + сем. узгодження і координація)	Значення			+	-/+			*Торонто*
			Форми			-				
11.	неповна, (незмінювані,	обмежено корелятивна, компенсаційна	Значення			+	-/+			*США*

	морф. недост. форми)	(числівн.), лакунарна (формально ≈множинна і семантично ≈однинна)	Форми			-				
12.	неповна, (однинні, морф. надлишкові форми)	неповна (однинна), формальна надлишкова	Значення					-	-	*молоко*
			Форми					+		
13.	неповна, (множинні, морф. надлишкові форми)	неповна (множинна), формальна надлишкова	Значення					-	-	*дріжджі*
			Форми					+		
14.	неповна, (незмінювані форми)	неповна (однинна), формальна надлишкова	Значення					-	-	*пюре*
			Форми					-		
15.	неповна, (незмінювані форми)	неповна (множинна), формальна надлишкова	Значення					-	-	*таро*
			Форми					-		

Двокомпонентна категорія числа може розглядатися як тернарна і багаточленна, доповнена не лише інноваційною грамемою збірності, а й архаїчною, але ще живою в розмовній мові, грамемою двоїни.

В історії української мови *двоїна* (архаїчна індоєвропейська риса слов'янських мов) мала три іменникових форми – одну форму, спільну для Н. в., Зн. в., Кл. в. (*брата, сыны, рыбѣ, гости, камени*), другу – для Р. в. та М. в. (*брату, сынову, рыбу, гостию, камену*), третю – для Д. в. та Ор. в. (*братома, сынъма, рыбама, гостьма, каменьма*) – і охоплювала різні типи відмін іменників, а також займенникові (*вѣ, наю, нама* – I ос., *ва, ваю, вама* – II ос.; *сею, тою, сима, тѣма*), прикметникові (*преславныма учителема*) та дієслівні (*въстаста два волъхва; Ивану и Олексию написавшема книгы*) форми, але зникла десь після XIII ст. у зв'язку з поступовим зникненням послідовних засобів розрізнення цієї грамеми.

Іменники у формі двоїни рідко вживалися самостійно, звичайно вони виступали разом із числівниками *дъвѣ – дъва, обѣ – оба*. Також формантами у Н. в., Зн. в., Кл. в. були закінчення *-ѣ* (*дъвѣ руцѣ, обѣ селѣ*), *-и* (*дъвѣ ночи, обѣ матери*), *-а* (*дъва ножа*), *-ы* (*оба сыны*), у Р. в. та М. в. – *-у, -ову* (*дьвою руку, обою сынову*), у Д. в. та Ор. в. – *-ма* (*дъвѣма рукама, обѣма селома, ножема, сынъма*).

У сучасному українському літературному стандартові залишки форм двоїни зберігаються у закінченні *-има* в іменниках *очима, плечима, дверима, ушима, грошима* та в наголошуванні іменників у сполученні з числівниками *два, три, чотири*: *два бра́ти, дві сестри́, дві руки́, три вербы́, чотири відра́* та ін. (множ. *брати́, се́стри, ру́ки, ве́рби, ві́дра*). В Ор. в. збереглася форма двоїни числівника *десять* (*десятьма*); під впливом її і форм *двома, обома* давнє закінчення двоїни *-ма* засвоїлося й іншими кількісними числівниками (*трьома, чотирма, п'ятьма*), питально-відносним займенником *скількома*. Зберігає форму двоїни в Ор. в. також означальний займенник *всіма*. Залишки двоїни відомі українським діалектам. Насамперед це іменники із закінченням *-і* (з *-ѣ*) у Н. в. при числівниках *два, три, чотири* (*дві сестрі, три вербі, чотири відрі*), див. (Історія української мови 1978; Бевзенко 1960; ЕУМ).

Про вплив двоїни на теперішній стан ГК числа української мови йдеться і в сучасних підручниках з української літературної мови (СУМ 2017, с. 177-178). Зокрема, він стосується форм розмовної, діалектної форми сучасної української мови, переважно сполук із числівниками *два, три, чотири*, де вона знаходить вияв у специфічних формантах і наголошенні (*дві руці́, (в) обі ру́ці, дві нозі́, дві ха́ті, дві сло́ві, дві відрі́, дві мо́рі, в обидвох о́чу, два рука́ва, дві теля́ті* тощо), або лише в наголошенні: *два бра́ти* (двоїна) – *усі брати́* (множина).

Є слушною думка, що, з одного боку, уживання двоїни ґрунтоване на парності предметів (*береги, батьки, близнюки*), а також на наявності симетричних предметів, розташованих з обох боків осі симетрії (*очі, вуха,*

черевики), а з іншого, втрата регулярного функційного навантаження двоїни зумовлена її надлишковістю (форми із числівником *два* задовольняють це значення), а в минулому – наслідком силових втручань у граматичний лад української мови (СУМ 2017, с. 178).

Хоч двоїна – це насамперед факт історії української мови, але в іменниковій словозміні, у числівниково-іменникових формах, це доволі міцна питома її риса, яка й досі наявна в діалектах, а також відбита як живе явище у працях українських науковців, письменників і громадських діячів XIX–XX, і навіть XXI, ст. (С. Смаль-Стоцького, Є. Тимченка, А. Кримського, І. Огієнка, В. Сімовича, М. Номиса, П. Куліша, М. Старицького, Ю. Федьковича, І. Нечуя-Левицького, О. Довженка, О. Забужко та ін.), тому було б закономірно, якби двоїна, що була виключена у XX ст. з норм літературного стандарту української мови аби штучно зблизити її з російською, аби між цими мовами «не вбивати клин», була повернена до сучасного стандарту української мови, принаймні в тому вигляді, в якому вона була унормована до 1933 р. Утім, поки що говорити про це як факт, що здійснився, передчасно. Натомість фактом є те, що деякі живі залишки двоїни відбиті в сучасних іменникових парадигмах (*очима, плечима*), що такі відмінності, зумовлені двоїною, наявні у специфіці наголошення іменниково-числівникових сполук і вони потребують опису й фіксації, вкрай необхідні у довідкових джерелах. Таку необхідність сьогодні задовольнив «Граматичний словник української літературної мови» (ГСУЛМ), де залишки двоїни зафіксовані у частковій парадигмі обмеженого числа.

Запитання. Завдання

1. Схарактеризуйте ГК числа іменників української мови. Яка її структура?
2. Чим ГК числа відрізняється від інших ГК іменника?
3. Якими способами може виражатися ГК числа іменників в українській мові?
4. Висвітліть труднощі, пов’язані із взаємодією семантичного і формального поділу субстантивів за числом.
5. На які групи поділяються іменники української мови за значенням числа?
6. На які групи поділяються іменники української мови за формою числа?
7. Іменники якого ЛГР визначають парадигматичні схеми ГК числа?
8. Наведіть приклади формально множинних іменників.
9. Які субстантиви мають форму singularia tantum?
10. Опишіть семантичні групи іменників pluralia tantum.
11. Схарактеризуйте особливості реалізації ГК числа в незмінюваних іменників.

12. Скільки парадигматичних моделей уможливлює критерій взаємодії семантичних парадигматичних схем числа з формальними парадигматичними типами?
13. Прокоментуйте місце і роль грамеми двоїни у структурі ГК числа іменників української мови.

Числівник і категорія числа іменників

Кількісні відношення об'єктивної дійсності виражаються на словозмінному рівні як протиставлення одиничності і неозначеної множинності (*стіл – столи*), на словотвірному рівні (збірність – *студентство, солдатня*), а також на лексичному рівні. В українській мові є чимало слів, лексичне значення яких пов'язано з поняттям числа, кількості: *два, двоє, двійка, другий, троє, десять, десяток, сто, сотня, сотий, подвоїти, потроїти, мало, тричі, одиниця*. Проте не всі слова, що позначають кількість, містять у кореневій морфемі вказівку на кількість, становлять собою числівник як лексико-граматичний клас слів. Традиційно до числівників зараховують слова типу *два, двоє, двійко, троє, п'ять, десять, сто, багато, мало*; і не зараховують *двійка, десятка, сотня, подвоїти, тричі*. Причина полягає в тому, що одні слова (напр., *два* і *сто*) виражають лише кількість, їх зміст вичерпується позначенням абстрактного числа і не ускладнюється будь-яким іншим значенням (процесуальності *подвоїти* – дієслово), предметності (*трійка* – іменник), неіменникової якісності та водночас сумарності (*вп'ятьох* – прислівник), що властиві іншим частинам мови.

Традиційно, у шкільній граматиці, числівник розглядають як повнозначну частину мови, яка виражає абстрактне число або відповідну лексичному значенню числівника кількість однорідних предметів і виражає це значення у морфологічній категорії відмінка за обмеженого функціонування категорій роду і числа. Енциклопедія «Українська мова» дає лаконічніше визначення: числівник – частина мови, клас слів зі значенням кількості.

У науковій граматиці домінують альтернативні погляди на числівник і його обсяг. По-перше, це стосується порядкових слів, а по-друге, кількісних числівників, їхнього частиномовного статусу. Порядкові слова (*перший, другий, третій, п'ятий, восьмий* тощо), які шкільна традиція називає порядковими числівниками, кваліфікують як семантично замкнуту групу порядкових прикметників. Таке витлумачення статусу порядкових слів почало утверджуватися в українському мовознавстві з кінця 60-х рр. XX ст. (ЕУМ, с. 826). Цей погляд абсолютно обґрунтований, адже і за семантикою (*котрий? = який?* за порядком при лічбі – непроцесуальна ознака), і за морфологічними ознаками (узгоджувані з іменником словозмінні ГК роду, числа і відмінка) та синтаксичними функціями (означення) порядкові слова є прикметниками. Єдине, що пов'язує їх із

назвами чисел, це словотвірна ознака – похідність від їхніх основ, але словотвірний критерій виділення частин мови в жодному разі не може пересилювати семантичний, морфологічний і синтаксичний. Водночас слід розуміти, чому шкільна граматика розглядає ці слова як числівники. Вчитель має виробляти в учнів насамперед грамотність, орфографічні навички, і числівник є морфологічним класом, насиченим орфограмами. Структури порядкових слів співвідносні зі структурами числівників, а правила правопису, відмінювання цих двох морфологічних класів (числівників і порядкових слів) корелюють між собою, тому в шкільній програмі зручно розглядати їх поруч, в межах однієї частини мови, хоч і всупереч об'єктивній мовній реальності.

Заперечення частиномовного статусу числівників, як слушно зазначають сучасні українські граматисти (Вихованець, Городенська 2004, с. 152), будують також, як і його ствердження, на неоднакових засадах. Як приклад наводять концепції, які відносять числівникові слова до підкласів субстантивних, ад'єктивних та адвербіальних слів, а також ті, що заперечують не лише частиномовну природу числівників, а й їхню належність до слів – відомий погляд польського мовознавця Є. Куриловича, який на прикладі латинського словосполучення *centum equites* «сто вершників» кількісні числівники відніс до морфем лексичного порядку (centum +), протиставивши їх морфемам синтаксичного порядку (+ -es) (Kuryłowicz 1936).

Основою морфологічного класу числівника є число, яке є одним з найголовніших понять математичної науки, використовується для лічби, вимірювання та маркування. У математиці числа позначаються цифрами (0, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9 – арабські цифри; I V X L C D M – римські цифри) та їхніми комбінаціями (21, 975, 145 963; IV, XXI). У мові знаками для позначення чисел є не цифри, а числівники: прості (етимологічно однокореневі) – *нуль, пів, один, два, три, чотири, п'ять, шість, сім, вісім, дев'ять, десять, сорок, сто, тисяча, мільйон, мільярд* і складні та складені – *один на десять > одинадцять*, *два* (*по*) *десять > двадцять*, *три* (*по*) *десять* і *п'ять > тридцять п'ять*, *сто* і *п'ять* (*по*) *десять* і *вісім > сто п'ятдесят вісім*.

Безумовно, виникнення поняття числа пов'язано із практичними потребами людства, із (зумовленим цими потребами) прагненням людини пізнати об'єктивну дійсність, із зародженням і розвитком науки (*арифметики, геометрії, астрономії* тощо). Але число – річ нематеріальна, це абстракція. Число – це опредметнена кількість, а кількість є ознакою матеріальних речей[21], виражених у мові іменниками. Для того, щоб говорити про число як окреме поняття (а саме таким воно є для математики), оперувати ним, людині треба абстрагуватися від об'єктивного зв'язку його із предметом (предметами), кількість якого (яких) число позначає, як ми вже сказали, опредметнити його. Таке опредметнення в математиці здійснюється шляхом матеріалізації абстрактних чисел в оболонку цифр і їхніх комбінацій, а в мові – в оболонку слів (числівників).

[21] Матерія має якісну й кількісну ознаки. Це атрибути матерії – кваліативний і квантитативний.

Процес опредметнення чогось у мовознавстві має результатом появу іменника, яким передається опредметнена ознака. Непроцесуальна ознака *цікавий* опредметнюється в іменникові *цікавість*, процесуальна ознака *рухати* – в іменникові *рух*. Закономірно припустити й те, що ознака кількості також опредметнюється за допомогою іменника. Таким чином, назви абстрактних чисел логічно розглядати як абстрактні іменники. Тобто абстрактне число *п'ять*, що є результатом відриву кількісної ознаки предмета (*п'ять книжок*) від цього предмета, у мові виражається абстрактним іменником особливого числівникового розряду *п'ять*, який у реченні виконує типові для іменника функції підмета і додатка, закономірно змінюється за відмінками, зазвичай не має числа (адже як ГК воно є надлишковим, вже вираженим лексично) та роду (в ньому теж немає потреби). Водночас дослідники відзначають, що така субстантивація числівника може мати наслідком і набуття числівником у нумеративній функції категорій роду і числа (як в іменника): *Це п'ять поділимо на два* (Вихованець, Городенська 2004, с. 153). Числівниковий абстрактний іменник – дуже периферійний розряд іменників, похідний від числівника як службової частини мови (цим також пояснюється відсутність у більшості числівників роду і числа), – його функціонування обмежене математичними науками.

Як факт живої розмовної мови, *числівник* функціонує лише разом з іменником, позначаючи кількісну (квантитативну) характеристику предметності, вираженої іменником (*п'ять студентів, вісім олівців, двісті гривень, три кілограми картоплі*), виступає з ним як нероз'єднувана синтаксична сполука (один член речення), є засобом оформлення граматичного значення числа іменника, протиставляючи грамеми означеного числа (аналітичні форми іменників із числівниками) неозначеному (форми іменників без числівників), а в межах означеного числа – означену однину (*один олівець*) і означену множину (*десять олівців*).

Розвиток категорії кількості (і поява числівника) пов'язаний із розвитком людського мислення. Це, на думку Т. Лукінової, різні сторони одного процесу, в якому пізнання абстрактного числа пов'язане з найвищим рівнем абстрагування людської думки (Лукінова 2000, с. 11-12).

Найдавніші етапи становлення категорії кількості ґрунтувалися на безпосередньо чуттєвому сприйнятті. Рахування було конкретним, візуальним, предметним, перераховувалися конкретні предмети. При цьому *homo sapiens* на превелику силу відокремлював число від предмета, тому наступним кроком у пізнанні числа було співвіднесення цих реальних сукупностей з іншими рівновеликими множинами предметів, що використовувалися як замінники, еталони (пальці рук і ніг, вузлики, зарубки, камінці, черепашки тощо). Таке рахування, хоча йшлося теж про реальні предмети, лінгвісти розглядають як своєрідне моделювання

розумового процесу, тобто як певний крок у напрямку до абстрагування. У сучасних мовах є залишки давнього конкретного рахування – нумеративні слова (мезуративи), що називають найбільш вживані предмети, які найчастіше рахувалися: *три пари, двадцять голів (худоби)* тощо. Мезуративом є й слово *раз*, що самостійно вживається замість числівника *один*: *раз = один раз, два = два рази* тощо.

У дальшому процесі абстрагування в пізнанні числа, на думку Т. Лукінової, вирішальну роль відіграла творча людська думка. Але факти свідчать все ж про протилежне. Навички лічби, виникнення якої було пов'язане з використанням частин тіла (пальців рук і ніг), закріпилася у системах числення: п'ятірковій, десятковій, двадцятковій (такою, напр., була система числення цивілізації Мая). Ці системи не є продуктом вільного творчого розуму – це реальна предметна дійсність, до якої й досі апелює лічба: п'ять пальців однієї руки людини, десять пальців на руках, двадцять пальців на усіх кінцівках людини. В українській десятковій системі лічби (і числівників) справедливо вбачають вплив використання в минулому пальців рук для рахунку й елементарних дій із числами. Не випадково арабські цифри – це знаки в межах десяти, а в римських цифрах новий знак, відмінний від I, з'являється на позначення п'яти – V (= п'ять пальців однієї руки), а потім – на позначення десяти – X (= десять пальців рук однієї людини). Про єдність числа із предметом свідчать також і спостереження над племенами, які не прилучилися до цивілізації (вони й досі рахують на пальцях), а також над засвоєнням, пізнанням абстрактного числа дітьми.

Крім того, морфологічними іменниками є назви тисячі, тисяч і степенів тисячі, іменниковою є й етимологія деяких числівників як сучасної мови, так і засвідчених її історією.

Числівник *сорок*, за однією з версій, виник з іменника (др. *сорокъ**) зі значенням «в'язка з сорока соболиних чи куничих шкурок» та пов'язаний спільним коренем з іменниками (др. *сорокъ** – «мішок») і (др. *сорочька** – «міра відповідної кількості шкурок») (ЕСУМ 5, с. 356). В східнослов'янських мовах цей числівник витіснив первинний числівник *чотиридесят* (пор. *п'ятдесят, шістдесят* тощо).

Слово *тьма* у давньоруському рахунку мало значення: 1) 10 000 (очевидно, калька з тюрк. *tuman* «десять тисяч; туман, імла»; 2) військо в десять тисяч чоловік; 3) велика кількість, дуже багато. Сполучення *тьма-тьмуща* (*тьма тем*) позначало незліченну кількість (ЕСУМ 5, с. 691). До XVI ст. специфічні морфологічні іменники використовувалися для називання *100 000 – легіон* (др. *лєгєонъ*), *мільйона – леодр* (др. *леодръ*), *десяти мільйонів – ворон, сто мільйонів – колода, незліченна кількість* чи *мільярд – тьма тем*.

Слово *тисяча* етимологічно походить з індоєвропейської прамови від слова *сто* і буквально перекладається як «велика сотня», точніше – «*товсте, гладке* (ie. *tū(s), псл. *tyti – гладшати, набухати) *сто*» (ЕСУМ 5,

с. 574). У зв'язку з тим, що на тисячі рахують насамперед гроші (знову зв'язок із предметністю), у сучасному жаргоні тисяча грошових одиниць отримує додаткову (теж іменникову) назву *кусок*: *Знаєш, Митрофановичу, скільки я заробляю? Три куски чистими* (В. Шкляр).

Числівник *мільйон* (1 000 000) є запозиченням із французької мови (фр. *million*), де воно теж похідне (іт. *milione* – букв. «велика тисяча») (ЕСУМ 3, с. 476). Слово *мільйон* (як і *тисяча*, *мільярд*) вживається для позначення великої кількості чого-небудь. У сучасному просторіччі мільйон грошових одиниць часто замінюється сленговими словами *лимон* або *лям*: *Крамарка спокійно й байдуже одлічила п'ятсот "лимонів" і передала їх* (М. Івченко).

Числівник *мільярд* (1 000 000 000) – запозичення з французької мови; фр. *milliard* утворено за допомогою суфікса *-ard* від *million* (ЕСУМ 3, с. 476). В американській системі найменування чисел мільярду відповідає *більйон*. Числівник *трильйон* (1 000 000 000 000) теж запозичений з французької мови, де він утворений від million шляхом заміни початкового складу компонентом *tri-* «три».

Ці числівники належать до *іменникових* типів відмінювання і творяться за прозорими моделями. Так само за відповідними моделями із спільноіндоєвропейськими (латинськими) морфемами-складниками (*unus, duo, tres, quattuor, quinque, sex, septem, octo, novem, decem, centum* – 100, *mille* – 1000 + формант *-ільйон / -ильйон*) утворені й назви більших чисел: *квадрильйон* (1 000 000 000 000 000 – з 15 нулями); *квінтильйон* (з 18-ма нулями); *секстильйон* (з 21 нулем); *септильйон* – (з 24 нулями); *октильйон* (з 27 нулями); *нонільйон* (з 30 нулями); *децильйон* (з 33 нулями); *ундецильйон* (з 36 нулями); *дуодецильйон* (з 39 нулями); *тредецильйон* (з 42 нулями); *кваттуордецильйон* (з 45 нулями); *квіндецильйон* (з 48 нулями); *сексдецильйон* (з 51 нулем); *септендецильйон* (з 54 нулями); *октодецильйон* (з 57 нулями); *новемдецильйон* (з 60 нулями); *вігінтильйон* (з 63 нулями); *унвігінтильйон* чи *анвігінтильйон* (з 66 нулями); *дуовігінтильйон* (з 69 нулями); *тревігінтильйон* (з 72 нулями); *кватторвігінтильйон* (з 75 нулями); *квінвігінтильйон* (з 78 нулями); *сексвігінтильйон* (з 81 нулем); *септемвігінтильйон* (з 84 нулями); *октовігінтильйон* (з 87 нулями); *новемвігінтильйон* (з 90 нулями); *трігінтильйон* (з 93 нулями); *антрігінтильйон* (з 96 нулями); *дуотрігінтильйон* (з 99 нулями); *гугол* (із 100 нулями); *третрігінтильйон* (із 102 нулями); *кваттортрігінтильйон* (із 105 нулями); *квінтрігінтильйон* (із 108 нулями); *секстрігінтильйон* (із 111 нулями); *септемтрігінтильйон* (із 114 нулями); *октотрігінтильйон* (із 117 нулями); *новемтрігінтильйон* (із 120 нулями); *квадрагінтильйон* (із 123 нулями); *квінквагінтильйон* (із 153 нулями); *сексагінтильйон* (із 183 нулями); *септуагінтильйон* (із 213 нулями); *октогінтильйон* (із 243 нулями); *нонагінтильйон* (із 273 нулями); *центильйон* (із 303 нулями) тощо.

Традиційний розгляд числівника з основною увагою на його нумеративній функції (називання абстрактно-математичного числа), а не квантитативній (називання кількості предметів) мав би зобов'язати укладачів підручників докладно описувати моделі (парадигми) творення назв таких чисел. Але цього немає. Ба більше, великі числа традиційно ігноровані навчальними посібниками. Чому? Припускаємо, тому що вони, і це очевидно, не належать до центрального шару числівників. Про них знають і їх використовують не всі мовці, а лише ті, хто вивчає математику (і лише доти, доки вони її вивчають). Уживання мовних одиниць в межах наукового стилю, зокрема тут ідеться про межі лише математичних наук, – завдання стилістики. Це лише аспект вивчення національної мови, в якій *основною*, не обмеженою стилістично, *функцією* числівника є квантитативна. І в цій функції центральними є кількісні числівники на позначення чисел в межах від нуля до ста і в межах сотень. Із збільшенням чисел (назви сотень, тисяч, мільйонів, мільярдів, трильйонів тощо), функційне навантаження їх назв пропорційно зменшується.

Система числівників сучасної української літературної мови – результат тривалого історичного процесу її формування. Вона становить собою наразі кількісно обмежений і не поповнюваний набір слів дуже давнього (переважно спільноіндоєвропейського походження). Усі числа, вживані у літературній мові, окрім вже згаданих назв великих чисел (*більйон, трильйон, секстильйон* тощо), виражаються за допомогою лише п'ятнадцяти коренів: *один, два, три, чотири, п'ять, шість, сім, вісім, дев'ять, десять, сорок, сто, тисяча, мільйон, мільярд*. Наведені 15 слів є простими чи первинними, вузловими числівниками. Усі вони (крім слів *сорок* і *дев'яносто*) мають спільні корені в усіх слов'янських мовах. Числівник *один* – слов'янського походження (праслов'янське **edinъ*, **edьnъ* походить від індоєвропейських коренів: **ed* – займенника, спорідненого з лат. *ессе* – «*он*» та **inъ* – числівника, спорідненого з лат. *ūnus* – «*один*»), а числівники від *двох* до *десяти* – індоєвропейського. Числівники *сорок* і *дев'яносто* відомі лише у східнослов'янських мовах, інші слов'янські мови використовують на позначення відповідних чисел утворення за моделлю назв десятків, наявною і в українській мові: *чотири + десят*, *дев'ять + десят*.

Т. Лукінова зазначає, що головним типологічно подібним фактом, який характеризує індоєвропейські мови, є чітка й послідовна системна організація числівників. Це їхня особливість порівняно з усіма іншими морфологічними класами слів. Кількісні числівники, що є стрижнем числівникової системи, розташовані в ряд, що починається з числа *один*, де кожний наступний числівник позначає число, більше за попереднє на одиницю, який може бути продовжений нескінченно. Така нескінченність відбиває нескінченність Всесвіту (об'єктивної дійсності). Другою специфічною рисою числівників є те, що не можна ні вилучити з числового

ряду жодного елемента, ні додати в нього інший елемент (Лукінова 2000, с. 16-17). Третьою ознакою числівників, спільною для слов'янських та багатьох інших мов, є те, що безмежна кількість чисел виражається за допомогою обмеженого набору первинних лексичних елементів (саме вони, а також складні, входять до лексичного складу мови і фіксовані в словниках), від яких творяться складні та основна маса складених числівників (синтаксичних сполучень простих і складних числівників, які творяться за чіткими граматичними правилами, «жорсткими моделями»). І остання, варта тут уваги, виняткова особливість числівників, відзначена дослідницею, це наявність цифрових символів, з якими числівники співвідносяться (Лукінова 2000, с. 18-19).

Класифікація числівників

Для класифікації числівників є дві основні підстави: *семантична* та *структурна*. За *семантикою кількісні* числівники (*порядкові* слова є прикметниками) поділяються на *означено-кількісні* (називають точно визначену кількість: *п'ять, вісім, двадцять три* тощо) і *неозначено-кількісні* (називають невизначену кількість: *мало, чимало, багато, кілька* тощо). Кількісні числівники можуть позначати також *приблизну кількість*, яка передається синтаксичними засобами: уживанням власне кількісних та збірних числівників у постпозиції щодо іменника (*днів зо три, дітей з п'ятеро, олівців шість*); за допомогою слів *близько, менше, понад* та ін. (*близько ста гривень*). *Означено-кількісні* числівники можуть виражати кількість трьома способами: 1) *у цілих одиницях*, 2) *як частина цілого*, 3) *як сукупність*, *одне ціле*. Кількість *у цілих одиницях* позначають *власне кількісні числівники* (*десять м'ячів, сто гривень, двадцять чотири години*). Певну кількість частин цілого позначають *дробові числівники* (*дві третіх яблука, одна шоста доби, одна четверта години*). Кількість предметів як сукупність, одне ціле виражає група *збірних числівників* (*двоє дітей, троє ножиць, п'ятеро коней*). Власне кількісні та дробові числівники співвідносяться з назвами чисел та їхніх графічних знаків – цифр: *дев'ять* (9), *чотири п'ятих* (4/5). За *структурою* числівники можуть бути прості (*п'ять*), складні (*п'ятдесят*) і складені (*п'ятдесят п'ять*).

Означено-кількісні числівники є мовним знаком числа (цілого числа чи дробу), яке позначає кількість предметів (основна квантитативна функція числівника як службової частини мови). Таку реалізацію числівників можна співвіднести із цифровим записом, а також із назвою абстрактного числа (периферійна нумеративна функція числівника як числівникового іменника). Називаючи абстрактне число, числівники стають іменниками – вони вживаються самостійно в типових для іменника синтаксичних функціях (*сто ділиться на п'ять, до трьох додати чотири – буде сім*).

Називаючи певну кількість предметів, *означено-кількісні* числівники характеризуються несамостійним вживанням – поєднуються з обчислюваними іменниками і є з ними одним членом речення: *сім років, шість учнів*. У цій квантитативній функції числівники є службовими словами, що оформлюють аналітичні форми означеної однини і множини іменників.

Від більшості означено-кількісних числівників, які є семантичним ядром цього морфологічного класу слів, творяться похідні (*одиниця, двійка, трійка, четвірка, п'ятірка, шістка, сімка, вісімка, дев'ятка, десятка, одинадцятка, дванадцятка, тринадцятка, чотирнадцятка, двадцятка, сотка; п'ятерик, п'ятериця, десяток, сотня* та ін.). У цих словах послідовно виявляються іменникові категорії роду, числа і відмінка (роду і числа в більшості центральних означено-кількісних числівників немає), а також властиві іменнику синтаксичні функції. Похідні із суфіксом *-к* та слово *одиниця* можуть замінювати цифрові позначення чисел, але не абстрактні числа, а їх графічні знаки; натомість слова типу *десяток, сотня* можуть виступати у службовій функції, майже ідентичній числівниковій (*п'ятерик коней = п'ять коней, десяток яєць = десять яєць*).

Такі числівники, як *тисяча, мільйон, мільярд* тощо, також мають притаманні іменнику категорії роду, числа і відмінка, отже є морфологічними іменниками, але вони є єдиними мовними позначеннями відповідних чисел, тому граматична традиція зараховує їх до числівників; крім того, вони виступають синтагматичними компонентами складених числівників, сполучаючись із звичайними морфологічними числівниками (*п'ять тисяч, тисяча вісімсот дванадцять*). Такий же неоднозначний статус (через іменникове відмінювання) властивий і дробовим числівникам (*половина, третина, чверть*). Дробовий числівник *пів* є незмінюваною словниковою одиницею, яка донедавна (до видання «Українського правопису» 2019 р.) офіційно вважалася не словом (відповідно, і не частиною мови), а морфемою, бо мала писатися разом та через дефіс з іменником, половину референта якого вона позначає.

Неозначена кількість – це недиференційована, точно не визначена множина. Неозначено-кількісними є числівники із коренем *кільк-* і / або формантом *-надцять*: *кілька, декілька* (якась кількість до десяти); *кільканадцять, кільканадцятеро, надцять* (певна кількість до двадцяти); *кількадесят, кількадесятеро* (нечітка кількість у межах ста); *кількасот* (нечітка кількість у межах тисячі); *стонадцять*.

Із ними структурно (і семантично) співвіднесені *займенникові* числівники із коренем *кільк-* (пор. псл. **koli* «*кілька, скільки*», др. *коль* «*скільки*»), а саме, *питально-відносний* займенник *скільки, скілька* (розм. *скіки, скіко*) – результат злиття частки *съ* (значення приблизності) із *колько* «*скільки*» (ЕСУМ 5, с. 273) (та похідні *ніскільки, скільки-небудь, скількись*) і *вказівний* займенник *стільки* (розм. *стіки, стіко*) (др. *сътолико*) –

результат злиття частки *съ* (значення приблизності) із *толико* «*стільки*» (ЕСУМ 5, с. 419) (та похідне *стільки-то*). А. П. Грищенко зараховує *займенникові* числівники до неозначено-кількісних числівників, але вони все ж становлять самостійний підклас займенникових прислівників. Як і інші займенники, вони співвідносяться зі своїми номінативними відповідниками, а саме, вступають у кореляцію з кількісними числівниками: *Скільки коштує? – Тридцять гривень. І через тиждень буде стільки ж*. Лише у вторинній своїй функції вони уживаються у значенні неозначено-кількісних числівників: *стільки (скільки) турбот! = як багато турбот*.

Як *неозначено-кількісні* функціонують транспоновані у числівники інші частини мови, які в приіменниковій позиції піддалися явищу *нумералізації* (переходу в числівники) – прислівники (*мало, немало, чимало, замало, трохи, багато, небагато, забагато*; а також розм. *багатенько, багатечко, багацько*), іменники (*безліч, тьма, сила, хмара, море, маса, купа, океан, рій, полчище, ліс*), а також іменниково-прикметникові спільнокореневі сполуки-зрощення (*тьма-тьмуща, тьма-тьменна, сила-силенна*), напр.: *кілька днів, мало людей, купа народу, рій думок, полчище комах, тьма-тьмуща бджіл*. Функцію числівників вони виконують у сполученні з іменниками, кількість референтів яких вони позначають, у Р. в., сполучаючись завдяки своїй неозначено-кількісній семантиці не лише з обчислюваними, а й необчислюваними іменниками. У сполуці з обчислюваними іменниками транспоновані з прислівників числівники керують іменниковою формою Р. в. множини, але числівники *багато, небагато*, на відміну від твірних, змінюються за відмінками, у Н. в. керуючи іменниковою формою Р. в. множини (*багато учнів, багатьма учнями, багатьох учнів*). Транспоновані з іменників неозначено-кількісні числівники, зберігаючи іменникове відмінювання, керують Р. в. множини в усіх відмінкових формах (*море людей, морем людей, моря людей*). Якщо транспоновані з прислівників числівники позначають вимір необчислюваних понять (*багато води, солі, мудрості*), вони керують формою Р. в. однини однинних іменників (*багато листя*) і, закономірно, Р. в. множини множинних (*багато дріжджів*). Такими ж формами керують числівники, транспоновані з іменників, в усіх відмінкових формах (*море листя, моря листя, морем листя*).

Функціонуючи як числівники (*мало учнів / праці, море відвідувачів / крові*), ці слова виявляють міжчастиномовну омонімію (пор. *мало зробив* (прислівник) і *мало книжок* (числівник), *бурхливий океан* (іменник) і *океан сліз* (числівник). Для слів типу *сила, хмара, море, океан, маса, купа* значення незліченно великої кількості набуває експресивно-оцінного забарвлення: *море (сила, хмара, купа) народу; море (океан) сліз (крові); сила (купа) грошей; ліс рук; рій думок*.

Власне кількісні нумеративи становлять собою ядро означено-кількісних числівників. Вони називають точну кількість предметів у цілих одиницях: *вісім зошитів, двадцять яблунь*. Особливістю таких числівників є те, що вони вживаються тільки з обчислюваними іменниками і функціонують із ними типово як один член речення, як нероз'єднувані синтаксичні сполуки, аналітичні форми числа іменників. Ці числівники використовуються й для вимірювання (NB – не лічби) необчислюваних понять. У цьому випадку лічбі піддаються обчислювані мезуративи (слова вимірної семантики типу *відро, пляшка, кілограм* та ін.): *три пляшки молока, десять тонн води, п'ять кілограмів картоплі*. Саме в такому найтіснішому зв'язку з іменниками, кількість референтів яких позначають числівники, українські граматисти вбачають причину нівеляції власних числівникових морфологічних категорій (Вихованець, Городенська 2004, с. 151).

Збірні числівники в сучасній українській мові – переважно похідні утворення від власне кількісних числівників, що позначають відповідну кількість як сукупність та мають специфічні форми лише в Н. в. і Зн. в. Абсолютно справедливою є думка, яку висловлює А. П. Грищенко, покликаючись на Ю. Шевельова, що таке поняття, як *збірний числівник* містить внутрішню суперечність: збірність – це єдність, натомість підрахунок означає руйнування такої єдності (СУМ 2002, с. 341).

Сучасне розмежування збірних і власне-кількісних числівників далеко відійшло від їхньої давньої семантичної диференціації, успадкованої українською мовою з праслов'янської і поступово втрачуваної упродовж останніх століть, оскільки позначувані збірними числівниками кількісні відношення предметів не завжди стосуються значення збірності (Вихованець, Городенська 2004, с. 159).

Збірні числівники сучасної української мови – це досить обмежена група числівників, які утворюють паралелі до власне-кількісних числівників у межах одиниць і (частково) десятків. Це числівники на позначення чисел у межах від двох до двадцяти (*двоє (двійко, двоєчко), троє (трійко), четверо (четвірко), п'ятеро (п'ятірко), шестеро (шестірко), семеро (семірко), восьмеро (восьмірко), дев'ятеро, десятеро, одинадцятеро, дванадцятеро, тринадцятеро, чотирнадцятеро, п'ятнадцятеро, шістнадцятеро, сімнадцятеро, вісімнадцятеро, дев'ятнадцятеро, двадцятеро*). Є також числівник *тридцятеро*, на якому закінчується ряд простих і складних збірних числівників. Збірні числівники як фінальний компонент складених числівників маркують відповідні назви чисел як збірні числівники (*шістдесят троє, сімдесят п'ятеро, двісті вісімдесят двоє* та ін.). До збірних відносять також числівники: *обоє, обидва* (чол. р. і сер. р.), *обидві* (жін. р.). Числівники типу *двійко, трійко, четвірко* характеризують як здрібніло-пестливі незмінювані числівникові форми.

У непрямих відмінках збірні числівники, окрім числівника *обоє*, використовують форми власне кількісних числівників (*двоє вікон*, але *двох вікон, двом вікнам, двома вікнами, на двох вікнах*). Числівник *обоє* має власні словозмінні форми непрямих відмінків (*обох вікон, обом вікнам, обома вікнами, на обох вікнах*), які використовують також числівники *обидва* і *обидві*. Останні вирізняються з-поміж інших збірних числівників тим, що вони (як і числівники *два, дві, три, чотири*) вимагають у Н. в. специфічної форми іменника, кількість референтів якого позначають. Із синхронного погляду її інтерпретують як форму Н. в. множини (СУМ 2002, с. 346; Вихованець, Городенська 2004, с. 173), але історично – це форма двоїни, а ці форми, як вже було зазначено, у Н. в., Зн. в., Кл. в. мали закінчення *-ѣ* (*дъвѣ руцѣ, обѣ селѣ*), *-и* (*дъвѣ ночи, обѣ матери*), *-а* (*дъва ножа*), *-ы* (*оба сыны*). На нашу думку, інтерпретація таких форм іменників як форм множини є тим випадком, коли намагання поглянути на сучасний стан національної мови лише синхронно, прескриптивно, без урахування розмовної, діалектної норм мови, давніх норм, призводить до спотворення і непотрібного спрощення істинної ситуації.

Постулат про те, що іменники у сполученні із цими числівниками в сучасній українській мові (літературному стандарті) виступають у формі Н. в. множини (*два столи, два студенти, два пальці*), на відміну від російської, де вони мають форму Р. в. однини (*два стола, два студента, два пальца*), повною мірою стосується лише іменників чол. р. (Історична граматика 1980, с. 191). Форми іменників жін. р. і сер. р. у таких сполуках повністю збігаються з формою Р. в. однини: *дві пля́шки*, пор. (*немає пля́шки*), *три сестрú, чотири ху́стки*; *два о́зера, три по́ля, чотири селá*. У Н. в. множини ці іменники мають інші наголошення (*пляшкú, се́стри, хусткú, озе́ра, поля́, се́ла*), тобто є лише омографами з формою Н. в. множини (СУМ 1969, с. 252). Навіть із погляду літературного стандарту не можна ставити на перше місце вторинну писемну форму мови, де форми іменників сер. і жін. родів є тільки омографами із формами Н. в. множини, відкидаючи первинну усну форму, де ці форми збігаються із формами Р. в. однини, тобто і є ними. Але й в чол. р. є багато іменників, форми яких, що виступають у сполуках із числівниками *два, дві, обидва, обидві, три, чотири* відрізняються від форми Н. в. множини наголошенням: *два ба́тьки, два бра́ти, два лу́ги, два си́ни, два това́риші, три ду́би, три жо́луді, три за́йці, чотири го́луби, чотири тра́ктори* (у Н. в. множини ці іменники наголошуються по-іншому: *батькú, братú, лугú, синú, товаришí, дубú, жолудí, зайцí, голубú, трактори́*).

Враховуючи факти лише літературної форми мови, а тим паче, якщо брати до уваги й факти її історії та живої розмовної мови, де й досі функціонують форми, що є залишками двоїни (*дві руцí, дві ха́ті, дві відрí, дві мо́рі, в обидвох о́чу, дві теля́ті, обидві коро́ві, обидва хло́пця* тощо), слід визнати специфіку цих форм. На незавершеність процесу занепаду двоїни у цих іменниково-числівникових сполуках вказує й те, що означення до іменників у них може бути як в Р. в. множини, так і в Н. в. множини: *два нових (нові) будинки, три високі (високих) щогли, дві рівні (рівних) частини*.

На нашу думку, із синхронної точки зору форми числівників *два, дві, обидва, обидві, три, чотири* керують у Н. в. формою Р. в. однини іменників жін. і сер. роду (*три стіни; чотири вікна, два озера*) та формою Н. в. множини іменників чол. р.: *два студенти, чотири кроки, три кілометри*. У

зв’язку з такою специфікою сполучуваності з іменниками, уживання числівників *обидва, обидві* обмежене сполученням з іменниками, які мають лише корелятивні за числом, не суплетивні основи, а саме такою сполучуваністю (з формами множини іменників), на нашу думку, й зумовлене в багатьох випадках використання всіх інших збірних числівників, які керують Р. в. множини іменників.

Збірні числівники вживаються тільки у квантитативній функції (для позначення кількості референтів іменників), у нумеративній функції (як назви числа та цифри) їх не використовують. Числівники *обидва, обидві, обоє* уживаються також у займенниковій функції. Невелика кількість збірних числівників, які функціонують паралельно з власне кількісними, компенсується активністю їх у розмовному мовленні, в мові фольклору та художньої літератури, натомість збірні числівники не властиві (окрім тих випадків, коли їхнє уживання зумовлене множинністю іменникової форми) науковому та офіційно-діловому стилям сучасної української мови.

Українські мовознавці відзначають чітку тенденцію до нерозрізнення, нейтралізації протиставлення власне кількісних і збірних числівників (*два* і *двоє*, *три* і *троє*, *чотири* і *четверо*). Але це не призводить до зникнення цієї групи числівників, а сприяє її сполучувальному вирізненню: збірні числівники стають пов’язаними із формальними і значеннєвими характеристиками іменників, своєрідно вибірково сполучаються з ними. Замість числівників *два, три, чотири* при іменниках сер. р. дедалі частіше використовують числівники *двоє, троє, четверо*, які виражають власне-кількісне значення у сполуках типу *двоє вікон, троє слів, п’ятеро крісел, шестеро морів, семеро облич*, але й сполуки типу *два вікна, три слова, п’ять крісел* тощо залишаються нормативними. На противагу цим субстантивам, іменники сер. р. IV відміни на позначення малят істот сполучаються тільки зі збірними числівниками: *двоє курчат, шестеро лошат, восьмеро ягнят*.

З іменниками *pluralia tantum* для вираження означеної кількості безпосередньо можуть сполучатися лише збірні числівники: *двоє ножиць, троє воріт, п’ятеро саней*. Власне кількісні числівники також можуть використовуватися на позначення числа деяких плюративів, але лише у сполученні з мезуративом *пара*: *дві пари штанів, три пари ножиць*. Лише збірні числівники вживаються також з іменниками, які мають різні основи в однині та множині: *громадянин – троє громадян, дівчина – двоє дівчат, друг – шестеро друзів, селянин – дев’ятеро селян*.

Збірні числівники вживані й у сполуках з іменниками чол. р. – часто – з назвами істот (*шестеро козаків, троє пасажирів, двоє котів*), рідше – з назвами неістот (*двоє голосів, восьмеро тракторів*). Порівняно із субстантивами сер. і чол. роду, з іменниками жін. р. (як істот, так і неістот) збірні числівники поєднуються рідше: *двоє дочок, троє крашанок*.

Специфічним збірним числівникам, що означають парність (*обидва, обидві, обоє*) притаманні й ознаки займенників. Числівник *обидва* виражає значення ‘і той, і цей’, ‘і те, і це’, ‘один і другий’, ‘одне і друге’, а числівник *обидві* – значення ‘і та, і ця’, ‘одна і друга’, тобто стосуються кожного з двох названих або відомих предметів або осіб: *обидва листи, обидва яйця, обидва хлопці, обоє телят* (але не *обидва теляти*); *обидві руки, обидві жінки*. Числівник *обоє* позначає двох осіб різної статі: *Соломія вхопила за гіллячки, Остап придержав пліт – і обоє вискочили на берег* (М. Коцюбинський) (Вихованець, Городенська 2004, с. 161-162). Також він уживається на означення: а) двох названих або відомих недорослих істот, малят (дітей, звірят і т. ін.) (*обоє дітей пішли в матір*); б) двох однакових предметів, назва яких має форму сер. р. або лише множини (*обоє очей, обоє дверей*); в) двох названих або відомих осіб однієї статі; у тому ж значенні, що й числівники *обидва, обидві* (*обоє [хлопців], обоє [подруг]*) (https://sum.in.ua/s/oboje).

Числівники *обидва, обидві* (як і числівники *два, дві, три, чотири*) у Н. в. (і тотожному з ним Зн. в. неістот та Кл. в.) керують формою Н. в. множини іменника чол. р. (*обидва підручники, обидва хлопчики*) та формою Р. в. однини іменників жін. р. та сер. р. (*обидві книжки, обидві подруги; обидва вікна*), а числівник *обоє*, як і *двоє, троє, четверо, п’ять, шість* тощо, керує формою Р. в. множини (*обоє / двоє вікон, обоє / двоє хлоп’ят*).

Збірні числівники (як і власне кількісні) вказують на істоту / неістоту іменників, кількість яких вони означають, тому у Зн. в. назв істот відбувається заміна специфічної збірної форми на форму кількісного числівника (*двоє хлоп’ят* і *двоє дверей – побачив двох хлоп’ят* і *побачив двоє дверей*), а форм числівників *обидва, обидві* – на форму Зн. в. числівника *обоє* (*обоє хлоп’ят, обидва хлопці – побачив обох хлоп’ят, побачив обох хлопців*, пор.: *побачив обоє дверей, побачив обидва вікна, побачив обидві книжки*).

Дробові числівники називають певну точно фіксовану кількість частин, виділених у складі цілого, поєднуючи у своїй аналітичній формі власне кількісний числівник, що передає чисельник дробу, і субстантивований порядковий прикметник, що передає знаменник дробу, напр.: *одна третя року, дві п’ятих книжки, дві третіх сировини*. Мішані дробові величини передаються мішаними дробовими числівниками – сполученням власне кількісних числівників, що передають кількість цілих одиниць, і власне дробових числівників, що передають кількість частин цілого, які поєднуються за допомогою сполучника *і*, рідше – безсполучниковим зв’язком, напр.: *одна ціла і дві третіх доби, п’ять цілих три четвертих води*.

Дробові числівники позначають частини від цілого і слово *частина* в них регулярно еліптизується (елімінується), напр.: *одна восьма* (~~*частина*~~) *пирога, дві третіх* (~~*частини*~~) *виробів*. У розмовному мовленні еліпсису

нерідко піддається й слово *цілий* у мішаних дробах, але тоді обов'язковим стає сполучниковий зв'язок компонентів дробу (*п'ять* (~~*цілих*~~) *і три четвертих* (~~*частини*~~) *води*).

Особливістю дробових числівників є те, що вони, як і неозначено-кількісні, безперешкодно сполучаються з необчислюваними іменниками, але, на відміну від неозначено-кількісних, вони використовуються як засіб точного вимірювання референтів цих іменників за посередництва зазвичай еліптизованого мезуратива *частина*, напр.: *одна третя роботи, дві треті піску, три четвертих студентства*. Із зазначеним пов'язано й те, що вони, як і власне кількісні числівники, але на відміну від неозначено-кількісних, співвідносяться із цифровим позначенням чисел: *3/5 – три п'ятих, 8, 567 – вісім цілих і п'ятсот шістдесят сім тисячних*.

Керований іменник, що позначає предмет виміру або одиницю виміру (*літр, грам, кілограм, година, загін, хлопець, дріжджі* та ін.), в усіх відмінкових формах числівниково-іменникової сполуки має форму Р. в. однини (якщо виміру підлягає один предмет чи сукупність, неподільна єдність) або множини (у випадку виміру кількох однорідних предметів, а також коли числівник керує іменником множинної форми), напр.: *дві п'ятих городу, одна третя літра, одна п'ята загону* і *дві треті хлопців, три п'ятих дріжджів*.

Дробові числівники вживаються переважно в книжних стилях мови, особливо в науковому і діловому. У розмовному мовленні та у творах художньої літератури частіше вживають іменникові відповідники деяких дробових числівників: *половина* (= *одна друга*), *третина* (= *одна третя*), *чверть* (= *одна четверта*). Хоч ці слова і мають морфологічні ознаки іменника (змінюються за відмінками в однині і множині, мають рід), функціонують вони як числівники. Вони можуть ставати елементами складених числівників – мішаних кількісних сполук, що виражають власне кількість і дробовість, але сполучник *і*, що з'єднує ціле число і дробову частину власне числівникових мішаних сполук, в них замінюється на *з (із)*: *п'ять з половиною гектарів, два з половиною кілометри, п'ять із третиною літрів*. Ці числівники, як і інші дробові, функціонуючи самостійно в усіх відмінках вимагають від керованого іменника форми Р. в. однини або множини: *половина яблука, половини яблука, половиною яблука, третина студентів, третиною студентів, половина Чернівців, із половиною Чернівців, чверть дріжджів*.

Незмінюваний дробовий числівник *пів* є синонімом числівників *половина* і *одна друга*. Сполучається з іменником він майже так само, як і числівник *половина*, але керує лише формами Р. в. однини (*пів яблука, пів відра, пів Європи*), за винятком сполук із множинними іменниками (*пів Чернівців*). Така сполука має неповну словозмінну парадигму – є невідмінюваною, до того ж незмінюваними в ній є обидва компоненти, чим вона відрізняється від сполук з іншими дробовими числівниками, які

(сполуки) є змінюваними, але маркерами відмінюваних форм цих сполук виступають числівникові форми, іменникова ж частина переходить в розряд незмінюваних форм, застиглих у Р. в. однини чи множини.

Числівники *пів* і *чверть* використовують у стійких сполуках на позначення часу: *за чверть друга, чверть до одинадцятої, пів на десяту, чверть по десятій, чверть на одинадцяту*.

Невідмінювані дробові числівники *півтора, півтори, півтораста* є синонімами мішаних дробів: *півтора* і *півтори* (= *одна ціла і одна друга*), *півтораста* (= *півтори сотні* або *сто цілих і одна друга від ста*). Числівник *півтора* поєднується з іменником чол. р. і сер. р., *півтори* – жін. р., керуючи відповідними формами Р. в. однини іменників в іменниково-числівниковій сполуці Н. в. (*півтора кілограма, півтора відра; півтори доби*), а в непрямих відмінках, поєднуючись із формами множини відповідного відмінка (*на півтора гектарах поля, обмежитися півтора гектарами поля, без півтора відер води, без півтори годин занять*). Числівник *півтораста* в Н. в. керує формою Р. в. множини іменника (*півтораста кілограмів, півтораста відер, півтораста діб*), а в непрямих відмінках сполучається з іменником у формі відповідного непрямого відмінка множини (*півтораста гривням, півтораста гривнями, на півтораста гривнях*).

За структурою розрізняють три розряди числівників: прості, складні, складені.

Прості числівники об’єднують у своєму складі непохідні (первинні) і похідні слова з одним коренем, а саме: 1) назви чисел першого десятка (*один, два, три, чотири, п’ять, шість, сім, вісім, дев’ять, десять*) і числівники *нуль* та *пів*; 2) числівники *сто* і *сорок*; 3) збірні числівники, утворені від зазначених власне кількісних (*двоє, двійко, троє, трійко* тощо); 4) неозначено-кількісні числівники (*багато, мало, кілька, декілька* та ін.); 5) низка непохідних числівників – морфологічних іменників (*чверть, половина, третина, тисяча, мільйон, трильйон* тощо); 6) дробові числівники *півтора, півтори*; 7) займенникові числівники (*скільки, стільки, скількись* та ін.).

До простих у морфологічних класифікаціях сучасної української мови (СУМ 2017, с. 338; СУМ 2002, с. 344-345) відносять також назви чисел другого десятка (від *одинадцяти* до *дев’ятнадцяти*), назви десятків (*двадцять* і *тридцять*) та деякі похідні із цими складниками.

Щоправда дослідники зазначають, що числівники з компонентами *-надцять* і *-дцять*, які входять до складу назв другого десятка, десятків (*двадцять, тридцять*) і неозначено-кількісних числівників (*кільканадцять, стонадцять*), вирізняються структурною своєрідністю (СУМ 2017, с. 338). Уважають, що вони набули структурно-функційного значення суфіксальних морфем унаслідок фонетичних і морфемних перетворень у складних числівниках. Суфікс *-(на)дцять* сформувався на ґрунті відповідних форм числівника *десять*, що первісно виступав як окрема

основа з прийменником *на* (у назвах чисел другого десятка) або без нього (у структурі числівників *двадцять* і *тридцять*). На нашу думку, процес спрощення їхньої морфемної структури ще не можна вважати завершеним, відносячи ці числівники до простих, – у суфіксоїді *-дцять* ще досить виразно проступають структура і значення кореня *десять*.

Від *простих* числівників за визначеними граматичними правилами утворюються усі інші нумеративи, які є алгоритмічними (*п'ятдесят, триста, сорок вісім, п'ятсот тридцять чотири, дві тисячі сімсот сорок три*). Ці числівники поділяються на *складні* (похідні, що складаються з двох коренів) і *складені* (структури, що складаються з окремих лексичних компонентів із своєю словозміною).

Розряд *складних* числівників (окрім зазначеної проміжної групи числівників із компонентами *-надцять* і *-дцять*) становлять: 1) назви десятків у межах (*п'ятдесят – дев'яносто*); 2) назви сотень у межах (*двісті – дев'ятсот*); 3) дробовий числівник *півтораста*; 4) неозначено-кількісні числівники (*кількадесят, кількадесятеро, кількасот*); 5) збірні числівники (*обидва, обидві*).

Складені числівники – це аналітичні найменування чисел, які творяться шляхом комбінації двох і більше простих і складних числівників, що зберігають певною мірою свою фонетичну й морфологічну самостійність (*двадцять шість, вісімсот тридцять п'ять, тисяча дев'ятсот вісімдесят шість* та ін.). До складених належать також дробові числівники (*три четвертих, сім цілих одна десята, вісім цілих і двадцять п'ять сотих* тощо).

Отже, за своїм лексичним складом і структурою, числівники – це непоповнюваний морфологічний клас, що називає усе різноманіття чисел шляхом комбінаторики вузько обмеженої кількості морфем і слів.

Морфологічні та синтаксичні парадигматичні особливості кількісних числівників

Морфологічні та синтаксичні парадигматичні особливості кількісних числівників дуже різноманітні.

Числівник за походженням – група слів, що виділилася за своїми семантичними ознаками з іменника, прикметника та, меншою мірою, прислівника. Відокремившись за значенням, нумеративи почали відрізнятися і граматичними ознаками. Граматичні особливості числівників є продуктом тривалого історичного розвитку граматичної будови української мови. Вони виявляються як у морфологічних формах, у парадигматиці самих числівників, так і в сполучуваності числівників з іменниками (в парадигматиці іменниково-числівникових аналітичних форм числа).

Переважна більшість числівників *змінюється за відмінками*. До невідмінюваних належать тільки неозначено-кількісні числівники *мало,*

немало, чимало та дробові *пів, півтора, півтори, півтораста*. Невідмінюваність самих числівників, утім, не означає невідмінюваності іменниково-числівникових сполук. Числівники *півтора, півтори, півтораста* у сполученні з іменником проявляють усі відмінкові форми (*на півтора гектарах поля, обмежитися півтораста гектарами поля, без півтори годин занять*). Прислівникові неозначено-кількісні числівники у сполученні з іменниками є лакунарними щодо вияву відмінкових значень – вони обмежені суб'єктним значенням Н. в. і об'єктним Зн. в. (*чимало студентів слухало лекцію – я бачу тут чимало студентів*). Числівник *пів* у сполуці з іменником трансформує іменник (та усю іменниково-числівникову сполуку) на незмінювану словникову одиницю із множинною синтагматичною парадигмою (*ці пів відра стоїть, немає цих пів відра, бачу ці пів відра, із цими пів відра, на цих пів відра*).

Рід і число числівники виявляють непослідовно, можна сказати, фрагментарно. У числівників, що позначають числа від *трьох* до *тисячі* (за винятком останнього), граматичний *рід* відсутній. З-поміж числівників, що мають рід, чітко виділяється група числівників-іменників (*нуль, половина, чверть, третина, тисяча, мільйон, мільярд, трильйон, квадрильйон* тощо), які мають класифікаційну, як в іменників, категорію роду та іменникові типи відмінювання. Іменниковий характер роду і словозміни цих числівників відбитий в сполуках із синтаксично залежними морфологічними прикметниками, які узгоджуються з цими числівниками в роді, числі та відмінку (*ціла тисяча гривень, перший мільйон гривень*).

Інші числівники мають рід як залишок прикметникової словозміни. Це числівник *один* (має форми чол. р. *один хлопець*, жін. р. *одна жінка*, сер. р. *одно* та *одне вікно*, які протиставляються формі множини *одні двері*, і це протиставлення реалізується в межах усієї словозмінної парадигми цього числівника, що подібна до прикметникової), *два, дві* (має форми чол. р. і сер. р. *два дуби, два відра* та жін. р. *дві шафи* лише в Н. в.), *обидва, обидві* (має форми чол. р. і сер. р. *обидва дуби, обидва відра* та жін. р. *обидві шафи* лише в Н. в.), *півтора, півтори* (має форми чол. р. і сер. р. *півтора кілограма, півтора відра* та жін. р. *півтори години*, які не мають власної словозміни).

На окрему увагу заслуговує числівник *один* (*одна, одно / одне*), по-перше, тому що він є єдиним засобом позначення означеної однини (*один зошит*), а по-друге, у зв'язку із властивими йому синтаксичними, подібними до прикметникових, категоріями роду, числа і відмінка. Їх збереження значною мірою зумовлене генетичними і семантичними взаємозв'язками цього числівника з прикметниковою системою, його багатозначністю. Слово *один* може виступати у функціях різних частин мови: прикметника (*ми – одна* (тобто *єдина, неподільна, монолітна*) *сім'я*) неозначеного займенникового прикметника (*підійшов один* (тобто *якийсь*) *чоловік*), вказівного займенникового прикметника (*виникало то одне* (тобто

те), *то інше почуття*), видільно-підсилювальної частки (*він пив одну* (тобто *тільки*) *воду*). Форма множини числівника *один* може позначати кількість (однину) тільки у поєднанні з множинними іменниками (*одні двері, одні граблі, одні ножиці*), а також специфічну парну множину з парними іменниками на позначення однієї пари (*одні шкарпетки = одна пара шкарпеток, одні чоботи = одна пара чобіт*, але *одна шкарпетка, один чобіт*).

ГК *числа* також майже не притаманна числівникові, проте він сам є лексико-граматичним засобом вираження числа іменника. Нейтральність числівника щодо категорії числа пов'язана, очевидно, з тим, що числівник виражає число лексично, протиставляючи означену однину й означену множину іменників, і граматичне дублювання цього значення виявляється зайвим.

Власні граматичні форми числа мають лише іменникові числівники (*нуль, чверть, тисяча, мільйон* тощо – в них категорія числа подібна до категорії числа обчислюваних іменників: *нуль – нулі – два нулі, тисяча – тисячі – три тисячі*), а також числівник *один* (*один, одна, одно / одне – одні*). Форму множини числівника *один* використовують для вираження значення однини (а не множини, як форми іменникових числівників) у сполуках із множинними іменниками (*одні ножиці*), а також на позначення однієї пари референтів парних іменників (*одні панчохи*).

У більшості числівників нівельовано і морфологічний, і синтаксичний елемент значення ГК числа, що виявляє себе у можливості й подекуди варіативності поєднання числівників з формами однини і множини дієслів: *Сім / семеро студентів прийшли на лекцію. Скільки студентів прийшло? Сім студентів прийшло. Багато студентів прийшло*. Це пояснюємо домінуванням вираження числа у лексичному (числівниковому) компоненті аналітичних форм числа іменників, за якого інші синтаксичні виразники числа відходять на другий план. На підтвердження цієї думки можна навести також приклад вираження значень ГК числа множинними обчислюваними іменниками, де єдиним і самодостатнім засобом є аналітична сполука із числівником (*одні ножиці – двоє ножиць, дві пари ножиць*).

Таким чином, про відмінювання числівників можна говорити насамперед у вузькому смислі – як зміну за відмінками (а не числами і родами), водночас його не можна розглядати окремо від відмінювання іменників[22], з якими сполучаються числівники, адже саме у квантитативній функції (позначення числа іменника) реалізуються всі відмінкові грамеми числівників та іменниково-числівникових сполук, натомість у периферійній

[22] Тут маємо на увазі функційний розгляд мовних явищ, який спрямований на моделювання і відображення мовної реальності. Зрозуміло, що розглядати окремо словозміну числівників можна і треба, але це буде модель, яка відображає лише фрагмент її органічного функціонування у складі аналітичних форм числа іменників.

нумеративній функції, грамеми Д. в., Ор. в., М. в., Кл. в. багатьох кількісних числівників, відмінкові грамеми сер. р. та множини числівника *один* є лакунарними.

Відмінювання числівників та характер сполучуваності їх з іменниками в різних словозмінних формах вирізняється різноманіттям і воно особливо впадає у вічі на тлі обмеженості, замкненості лексичного складу числівників. Причина такої лексикалізованості числівникової граматики полягає у мішаному генетичному характері морфологічної системи числівників. Базові числівники, маючи спільне індоєвропейське походження, входили в граматичну систему української мови та її генетичних попередників по-різному, напр., *два, три, чотири* – як прикметники, від *п'яти* до *десяти, сорок, сто, тисяча* – як іменники, *один* як займенник **jed* і числівник **inъ* (він збережений як етимологічний корінь у сучасних словах *інок, іноді*) (Історична граматика 1980, с. 184), тому вони частково зберегли особливості своєї колишньої словозміни та сполучуваності. Це відбиття того періоду розвитку мови, коли числівник як частина мови не сформувався навіть тією мірою, якою він є окремим морфологічним класом сьогодні. Чимало числівників (*нуль, половина, мільйон, квадрильйон, море, купа* тощо) і з синхронного погляду є чіткими морфологічними іменниками, а інші (*мало, немало, чимало, багацько*) – співвідносні з прислівниками.

У числівника немає єдності синтаксичних ознак навіть у межах певного структурного чи морфологічного розряду. Так, в межах простих структур числівник *один* послідовно узгоджується з іменником, інші – керують і узгоджуються (*десять будинків* – керування, *на десяти (десятьох) будинках* – узгодження), інші – тільки керують (*тисяча книг, тисячу книг, тисячею книг*). У сполученні з іменником числівник звичайно утворює нечленоване синтаксичне ціле, виступає разом з числівником як один член речення.

Дослідники вважають, що вихідною структурою складеного члена речення, елементами якого є числівник з іменником, є речення, де числівник разом з аналітичною синтаксичною дієслівною морфемою виконує функцію присудка, який вимагає Р. в. іменника в позиції підмета: *Дівчаток було п'ять* + *Дівчатка гралися на майданчику* → *П'ять дівчаток гралися на майданчику* (Вихованець, Городенська 2004, с. 154, 156). Позиція присудка в такому специфічному типі речення, що є повідомленням про кількість референтів іменника – це фактично єдиний випадок самостійної від іменника синтаксичній ролі числівника у його квантитативній функції. Водночас цю функцію не можна вважати абсолютно квантитативною. Радше вона є перехідною від квантитативної до нумеративної, в якій числівник, відділяючись від іменника, уподібнюється йому, пор.: *Шість поділити на два буде три*.

Щодо нечленованості синтаксичного цілого іменника з числівником у квантитативній функції в Н. в. і Зн. в. вчені загалом солідарні, але щодо синтаксичних функцій словоформ Р. в., Д. в., Ор. в. та М. в. думки дослідників розходяться. Одні вважають, що такі сполуки теж становлять одну номінацію і виступають у реченні як один член, напр.: *У неї хлопчик п'яти років. Загін складався зі ста двадцяти осіб.*

Чотири українські фронти рухались на захід чотирма залізними потоками (О. Довженко) (СУМ 2013, с. 353). Інші висловлюють думку, що числівники в цих позиціях виконують функцію означення, як і прикметники, напр.: *Поет присвятив вірш п'ятьом героям. Ми пишаємося п'ятьма героями. Винахід ґрунтується на шістьох принципах* (СУМ 2017, с. 360). На нашу думку, прив'язувати синтаксичну функцію компонентів іменниково-числівникової сполуки до характеру зв'язку числівника з іменником – узгодження (а саме це є аргументом другої точки зору) не зовсім правильно, адже тоді треба говорити про різні синтаксичні функції числівників, які мають цей та інші типи зв'язку з іменником, напр., керують іменником в усіх відмінкових формах: *Поет присвятив вірш тисячі героїв. Ми пишаємося тисячею героїв. Винахід ґрунтується на тисячі принципів*.

Синтаксична своєрідність числівників – це не специфіка синтаксичних функцій, а насамперед специфіка синтаксичних зв'язків, дистрибуції числівників з іменниками, кількість референтів яких вони позначають, а також із формами числа дієслів та узгоджуваних з іменниково-числівниковими сполуками морфологічних прикметників. Ці синтаксичні зв'язки залежать від парадигматичного типу іменника (див. визначені 15 типів), від парадигматичного типу числівника, а також від синтаксичних зв'язків у межах іменниково-числівникової сполуки та її синтаксичної позиції.

Тому спочатку детально розглянемо власну морфологічну числівникову парадигматику числівників, а потім – синтагматичну. Поєднання цих трьох складників (різновидів парадигматики іменника, числівника та числівниково-іменникових сполук) дасть уявлення про різноманіття парадигм аналітичних форм числа іменників.

Власна парадигматика числівників є дуже різноманітною і становить собою важливий складник іменникової аналітичної парадигматики граматичної категорії числа. Лінгвісти зазначають, що числівники можуть втрачати відмінювання у певних стилях мовлення, вказуючи, зокрема, на наукове мовлення математиків: *Два плюс три дорівнює п'ять* (замість *п'ятьом*) (СУМ 2017, с. 357). Але мовознавству відомий інший, важливіший для національної мови факт стилістичних особливостей відмінювання числівників, а саме те, що числівники мають тенденцію до невідмінюваності в первинній щодо літературного стандарту діалектній формі мови (це стосується усіх українських діалектів) та загалом у розмовній формі української мови. Неповнота словозмінної парадигматики числівників у говірках української мови спостерігається під час реалізації квантитативної функції числівників (нумеративна реалізація числівників у розмовному мовленні відсутня) і має ознаки лексикалізованості (зовсім не відмінюватися можуть окремі лексичні групи числівників), обмеженості словозміни окремими відмінковими формами, відмінювання якоїсь однієї, найчастіше останньої, частини складених числівників тощо (Бевзенко 1980, с. 118-119; Колесников 2015, с. 334-362).

На тлі цього факту складна система відмінювання літературного стандарту має вигляд штучно створеної моделі, що значно ускладнює граматику української мови, її засвоєння (в середовищі учителів є професійний жарт про те, як знизити оцінку учневі – дати йому завдання провідміняти числівник).

Ці доволі складні моделі не є вигаданими лінгвістами, вони ґрунтуються на прецедентах уживання числівників та окремих їх складників у текстах, у діалектах, але моделювання в процесі створення норм літературного стандарту йшло шляхом ускладнення, зумовленого значною мірою поглядом на числівник як самостійну частину мови, в якої, згідно із задумом, має бути таке ж послідовне, системне й обов'язкове відмінювання, як в іменників та прикметників. Натомість тенденція живої народної мови протилежна і вона свідчить про службовий характер числівників.

Складна система відмінювання числівників сучасного українського літературного стандарту – це наслідок специфіки їх походження, формування з інших морфологічних класів. Водночас числівникам різних парадигматичних типів властиві й більш-менш інтегральні парадигматичні риси: семиграмемна відмінкова парадигма, здатність форми Зн. в. вказувати на належність сполучуваного із числівником іменника до ЛГР істот чи неістот, напр.: *зустрів одного друга, зустрів (двох, п'ятьох, двохсот) друзів – прочитав один вірш, прочитав два вірші, прочитав п'ять (двісті) віршів*.

Виділяють від *шести* до *десяти* основних типів відмінювання кількісних числівників (СУМ 2002, с. 347-350; СУМ 2013, с. 360-367; СУМ 2017, с. 349-357).

1. Відмінювання власне кількісного числівника *один* (*одна, одне / одно, одні*) описують як подібне до відмінювання займенника *той* (*та, те, ті*). Особливістю цього *ад'єктивного типу відмінювання* числівника є те, що чол. і сер. рід мають однакові флексії у непрямих відмінках, а в Р. в. та Ор. в. однини жін. р. виступають дві паралельні форми (*однієї, однією* – як *тієї, тією*; *одної, одною* – як *нової, новою*).

2. Числівники *два, три, чотири* зазвичай відносять до *другого типу відмінювання*, але в ньому кожний числівник становить *окремий підтип*, оскільки числівник *два* (2.1.), на відміну від інших, у Н. в., Зн. в. (на позначення кількості неістот) та Кл. в. розрізняється за родами (*два стільці, два дзеркала, дві хати*) та має тверду основу в непрямих відмінках (*двох* – пор. *трьох, чотирьох*), але парадигма числівника *чотири* (2.2.1.) вирізняється в межах м'якої підгрупи (2.2.), оскільки в Ор. в. в ньому не відбувається пом'якшення основи (*чотирма* – пор. *трьома*).

До цього ж типу словозміни іноді відносять: 1) збірні (*двоє, обидва, обидві, обоє, троє, четверо*); 2) неозначено-кількісні і займенникові (*багато, небагато, кілька, стільки, скільки*). Перші становлять окремий підтип (2.3.) в межах цього типу, оскільки мають специфічні збірні форми

в Н. в., Зн. в. (неістот) і Кл. в. Другі поділяються на дві групи: при відмінюванні в числівників *багато, небагато*, як і в числівника *три*, відбувається пом'якшення основи, інші (2.4.) зберігають тверду основу.

3. Числівники *п'ять – двадцять, тридцять, п'ятдесят – вісімдесят* у непрямих відмінках мають паралельні форми: 1) форми Р. в., Д. в., Зн. в. (істот), М. в. із флексією *-и* (*восьми, шести, п'ятдесяти*)[23], Ор. в. з флексією *-ма* (*шістьма, вісьма, п'ятдесятьма*); 2) форми цих відмінків, що збігаються флексіями з відміною числівників *два – чотири* (Р. в. – *шістьох, вісьмох, п'ятдесятьох*, Д. в. – *шістьом, вісьмом, п'ятдесятьом*, Ор. в. *шістьома, вісьмома, п'ятдесятьома*). Тут також протиставляються числівники з твердими (*сім, вісім* – 3.1.), м'якими основами (*п'ять, шість, тридцять* – 3.2.), але ця м'якість проявляється і в Н. в, і мішаного щодо твердості-м'якості типу (*п'ятдесят, вісімдесят*, але *вісімдесятьох, вісімдесятьом* – 3.3.).

До цього ж типу словозміни відносять і збірні числівники *п'ятеро, шестеро* та ін. Вони становлять окремий підтип відмінювання (3.4.), оскільки, окрім специфічних збірних форм Н. в., Зн. в. (неістот) і Кл. в., у Р. в., Д. в., М. в. їм властивий лише другий ряд форм цього типу відмінювання з флексіями *-ох, -ом* (*семеро дітей, сімох дітей, сімом дітям*, але *сьома* і *сімома дітьми*). Неозначено-кількісні числівники *кільканадцять* (3.2.), *кількадесят* (3.3.) також входять у цей парадигматичний тип.

Назви десятків (*п'ятдесят, шістдесят, сімдесят, вісімдесят*) в літературному стандарті української мови мають особливість, яка полягає в тому, що перша частина цих складних слів не відмінюється. На це звертаємо увагу у зв'язку з тим, що мовці часто помиляються, відміняючи обидві частини цих числівників, через можливий вплив українських діалектних, розмовних форм, вплив російської мови, де таке відмінювання є нормою.

4. Числівники *сорок, дев'яносто, сто* в усіх непрямих відмінках (крім Зн. в., який не розрізняє істот – неістот, збігаючись з Н. в.) мають флексію *-а* (*сорока, дев'яноста, ста*).

5. Складні числівники – назви сотень (*двісті – дев'ятсот*) становлять окремий парадигматичний тип через насамперед те, що мають у складі словоформ внутрішні флексії (СУМ 2013, с. 363). У цих складних числівників відмінюються обидві частини. За відмінюванням першої частини цей тип відмінювання поділяється на два підтипи. Перша частина числівників (*двісті, триста, чотириста* – 5.1.) відмінюється за зразком другої відміни числівників *два, три, чотири* (2.1., 2.2., 2.3.). Перша частина числівників (*п'ятсот – дев'ятсот*) відмінюється за зразком першого ряду паралельних форм числівників (*п'ять – дев'ять*), де у Р. в., Д. в., М. в. виступає внутрішня флексія *-и*. В Ор. в. можливі обидва варіанти

[23] Ці форми історично пов'язані з колишнім іменниковим відмінюванням числівників *п'ять – дев'ять*, що належали до парадигми іменників жіночого роду *і*-основ.

(*шістьмастами, шістьомастами*). Друга частина цих числівників змінюється за зразком відмінкової підпарадигми множини іменників І відміни назв істот, а точніше – як числівник *тисяча* у множині, тільки в називному відмінку цей парадигматичний тип має нульове закінчення: Н. в. *сімсот*, Р. в. *семисот*, Д. в. *семистам*, Зн. в. *сімсот*, Ор. в. *сьомастами (сімомастами)*, М. в. *на семистах*.

Звертаємо увагу на те, що при відмінюванні числівників цього парадигматичного типу мовці також часто помиляються. Окрім пояснюваного впливом діалектної форми мови невідмінювання цих форм (*У мене немає сімсот гривень*), часто трапляється й хибна аналогія відмінювання їх за зразком числівника *сто* (*У мене немає семиста гривень*).

6. Числівники *нуль, тисяча, мільйон, мільярд, трильйон, квадрильйон, секстильйон, гугол, гуголплекс* та назви інших «чисел-велетнів», а також *половина, третина, чверть* об'єднує те, що вони зберегли іменникову класифікаційну ГК роду і словозмінну, як в обчислюваних іменників, ГК числа. Числівник *нуль* відмінюється як іменник ІІ відміни м'якої групи (6.1.); числівник *тисяча* – як іменник І відміни мішаної групи (6.2.); числівники *мільйон, мільярд, трильйон, гугол* – як іменники ІІ відміни твердої групи (6.3.); числівники *половина, третина* як іменники І відміни твердої групи (6.4.); числівник *чверть* – як іменник ІІІ відміни (6.5.).

Неозначено-кількісні числівники-іменники типу *безліч, тьма, маса, море, купа* тощо також належать до субстантивного парадигматичного типу числівників, поповнюючи числівникову словозміну відповідними типами іменникової парадигматики (6.6., 6.7. тощо).

7. Відмінювання дробових складених числівників поєднує в собі різні типи відмінювання. У двокомпонентних числівниках назва чисельника відмінюється як власне кількісний числівник, а назва знаменника – як порядковий прикметник у множині (Н. в. *дві третіх*, Р. в. *двох третіх*, Д. в. *двом третім*, Зн. в. *дві третіх*, Ор. в. *двома третіми*, М. в. *на двох третіх*, Кл. в. *дві третіх*). Чисельник в цих числівниках у Зн. в. збігається з Н. в., крім дробів із чисельником *одна*: Зн. в. *одну третю*. Відмінювання знаменника зумовлене узгодженням з еліптизованим іменником *частина* і семантичним узгодженням із множиною, що передають числівники, крім числівника *один*. Із чисельником (крім числівника *один*), що має форми Н. в., Зн. в., Кл. в., знаменник виражений формою Р. в., в інших відмінках форми чисельника і знаменника збігаються (7.1.). У числівниках із чисельником *одна* (7.2.) знаменник завжди стоїть в однині (Н. в. *одна третя*, Р. в. *однієї (одної) третьої*, Д. в. *одній третій*, Зн. в. *одну третю*, Ор. в. *однією (одною) третьою*, М. в. *на одній третій*, Кл. в. *одна третя*).

У мішаних дробових числівниках (7.3.) відмінюються всі складники і назви цілих одиниць відмінюються як власне кількісні числівники (*трьох цілих двох третіх, трьом цілим двом третім, трьома цілими двома третіми*). У випадках, коли непрямим відмінкам кількісного числівника,

що є чисельником дробу, властиві паралельні форми, у дробовій назві віддається перевага першому варіанту, напр.: Р. в. *шести цілих трьох п'ятих* (не *шістьох*), Ор. в. *шістьма цілими трьома п'ятими* (не *шістьома*).

Деякі мовознавці зауважують, що в сучасних підручниках не враховано особливості сполучуваності компонентів дробових числівників з елементами *два, три, чотири*, згідно з якими правильними формами Н. в., Зн. в., Кл. в. є *дві треті*, а не *дві третіх* (СУМ 2013, с. 365). На нашу думку, форми на зразок *дві треті* слід визнати варіантними, адже варіантними є сполучення означень із відповідними числівниками (*дві рівні (рівних) частини*), встановлювати окремий парадигматичний підтип цих числівників (7.4.), але не можна заперечувати сильнішу об'єктивну нормативність форм типу *дві третіх*. Саме норми на зразок *дві третіх, дві сьомих, три четвертих, три п'ятих, чотири третіх, п'ять других* як безваріантні закріплені в «Українському правописі» 2019 р. (УП, с. 140), замінивши (також безальтернативні) попередні норми: *дві треті, три четверті, чотири треті, три п'яті, дві сьомі*.

Окремий підтип (7.5.) становлять дробові числівники з компонентами *половина, чверть* типу *два з половиною, три з чвертю*. В них відмінюється перший складник як звичайний числівник, а другий (прийменниково-іменникова частина) залишається незмінною (*двох з половиною, двом з половиною, двома з половиною*).

8. Складені кількісні числівники вирізняються тим, що всі їхні компоненти відмінюються за зразками відмінювання відповідних простих та складних числівників: Н. в. *триста п'ятдесят вісім*, Р. в. *трьохсот п'ятдесяти (п'ятдесятьох) восьми (вісьмох)*, Д. в. *трьомстам п'ятдесяти (п'ятдесятьом) восьми (вісьмом)*, Зн. в. (істоти) *трьохсот п'ятдесяти (п'ятдесятьох) восьми (вісьмох)*, Зн. в. (неістоти) *триста п'ятдесят вісім*, Ор. в. *трьомастами п'ятдесятьма (п'ятдесятьома) вісьма (вісьмома)*, М. в. *на трьохстах п'ятдесяти (п'ятдесятьох) восьми (вісьмох)*, Кл. в. *триста п'ятдесят вісім*.

9. Не мають форм словозміни дробові числівники *пів, півтора, півтори, півтораста*, неозначено-кількісні *мало, немало, чимало, замало, забагато*, збірні числівники *двійко, двоєчко, трійко, четвірко, п'ятірко, шестірко, семірко, восьмірко*, а також розмовно-діалектні утворення *багатенько, багацько, стіко, скіко*. Ця їхня особливість свідчить про існування окремого незмінюваного парадигматичного типу числівників та пов'язана з лакунарністю форм непрямих відмінків іменниково-числівникових сполук.

10. Лакунарністю словозмінної парадигми характеризовані числівники на позначення приблизної кількості. На нашу думку, вони функціонують лише у Н. в. і Зн. в. Це стосується як інверсованих форм з прийменниками і без (*днів зо три, дітей з п'ятеро, олівців шість*), так і тих,

що утворені за допомогою слів *близько, менше, понад* та ін. (*яблук близько ста, близько ста яблук; понад сто яблук*).

11. Числівники *тьма-тьмуща, тьма-тьменна, сила-силенна* змінюються за мішаним типом, де перше слово змінюється за субстантивним типом, а друге – за ад'єктивним, узгоджуваним в усіх відмінкових формах із субстантивним складником числівника (*сили-силенної, силі-силенній, силу-силенну, силою-силенною, на силі-силенній, сило-силенна*).

Поєднання іменника з числівником відбувається за допомогою двох типів зв'язку: *керування* та *узгодження*. Останнє може відбуватися у формах усіх відмінків іменниково-числівникових сполук або лише у формах непрямих відмінків. Керування формами Р. в. множини чи однини іменників також може стосуватися або всіх відмінків або лише Н. в. і Зн. в.

Є *дев'ять моделей* сполучуваності числівників з іменниками, які залежать від лексичної форми числівника, його граматичного типу, а також від парадигматичного типу (відміни), від лексико-граматичної належності (від парадигматичної моделі) іменника, з яким числівник сполучається.

1. Власне кількісний числівник *один* (та складені числівники з цим останнім компонентом) узгоджується з іменником у роді, числі та відмінку в усіх формах (*один день, одна хвилина, одно / одне вікно, одні двері; одного дня, однієї хвилини, одного вікна, одних дверей; одному дню, одній хвилині, одному вікну, одним дверям* тощо).

2. Власне кількісні числівники *два, дві, три, чотири*, збірні *обидва, обидві* та складені числівники з останніми компонентами *два, дві, три, чотири* у Н. в. і тотожному з ним Зн. в. (у назвах неістот) керують іменником чол. роду – у формі Н. в. множини (*два студенти, чотири кроки, три кілометри*); іменником жін. і сер. роду – у формі Р. в. однини (*три стіни; чотири вікна, дві яблуні, два озера*); а в інших відмінках узгоджуються у відповідних відмінкових формах множини (*двом студентам, про двох студентів, двома студентами; двох яблунь, двома яблунями; трьох вікон, трьома вікнами* тощо).

Якщо до складу конструкцій іменника з числівниками *два, дві, три, чотири* чи складеного числівника з відповідними останніми компонентами (напр., *двадцять чотири*) у формі Н. в. і тотожного з ним Зн. в. (у назвах неістот) входить прикметниковий компонент, то ад'єктив або узгоджується з іменником (чол. р.) у формі Н. в. множини та сполучається з іменниками (жін. р. і сер. р.) у цій формі, або сполучається з іменниками усіх родів у формі Р. в. множини, напр.: *три темні (темних) постаті, дві срібні (срібних) нитки*; *три срібних (срібні) персні, два нових (нові) будинки*. Таку варіативність означень характеризують як вільну, але водночас вказують на такі тенденції: означенням у формі Н. в. віддається перевага при іменниках жін. р.: *дві рівні (рівних) частини, дві маленькі (маленьких) дівчинки, три бурхливі (бурхливих) ріки, чотири відремонтовані (відремонтованих)*

машини; означення у формі Р. в. частіше вживаються з іменниками чол. р. і сер. р.: *два вишиваних (вишивані) рушники, три військових (військові) літаки, три гірських (гірські) озера* (СУМ 1969, с. 253). Координація цих форм з дієсловами відбувається переважно у множині (*ці дві нові (нових) книжки лежать (лежали, лежатимуть) на столі*), хоч у мовленні трапляється й сполучення з одниною дієслова (*ці дві нові (нових) книжки лежить (лежало) на столі*).

3. Власне кількісні числівники у діапазонах *п'ять – десять, одинадцять – дев'ятнадцять, двадцять – дев'яносто* (назви чистих десятків і ті, що завершуються на складники *п'ять – дев'ять*), *двісті – дев'ятсот* (назви чистих сотень і ті, що закінчуються на інші відповідні складники цього сполучувального типу числівників), числівник *сто*, збірні числівники (*двоє, обоє, троє, четверо* тощо) і ті, що закінчуються на всі зазначені компоненти, а також неозначено-кількісні числівники *кілька, декілька, кільканадцять, стонадцять, кількадесят, кількасот*, зокрема займенникові *скільки, скількись, стільки*, у Н. в. і Зн. в. керують Р. в. множини іменників (*п'ять будинків, сім кімнат, десять зошитів, шестеро учнів, дев'яносто крісел, вісімсот осіб, обоє дітей, двоє вікон*), а в інших відмінках – узгоджуються з іменниками (*п'ятьом будинкам, сімом кімнатам, шістьом учням, обом вікнам; п'ятьма будинками, сімома кімнатами, шістьма учнями, обома вікнами* та ін.). Означення до цих форм завжди узгоджуються з формою іменника (*п'ять нових будинків, п'ятьма новими будинками* тощо). Координація цих форм означено-кількісних числівників з дієсловами відбувається переважно у множині (*п'ять нових книжок лежать на столі*), але в розмовному мовленні можливі сполучення і з одниною, для неозначено-кількісних і займенникових числівників це є нормою й літературного стандарту (*п'ять (скільки, стільки, кілька) нових книжок лежить на столі*).

4. Власне кількісні іменникові числівники *тисяча, мільйон, мільярд, трильйон, квадрильйон* та інші назви «чисел-велетнів», а також числівники *нуль, половина, третина, чверть* та *море, купа маса* тощо в усіх відмінках керують Р. в. множини: *тисяча книг, мільйон зірок, мільярд вікон; тисячі книг, мільйона зірок, мільярда вікон; тисячею книг, мільйоном зірок, мільярдом вікон* тощо. Означення до них, якщо вони стоять перед числівником і означають числівник, завжди узгоджуються з формою іменника-числівника, а ті, які стоять поряд з іменником, кількість референтів якого позначає числівник, узгоджуються з формою іменника (*перша тисяча нових книг, перші тисячі нових книг, першим тисячам нових книг, у цілому морі нових книг*). Із дієсловами такі аналітичні форми координують за формою числівника (*цілий мільйон яскравих зірок світить, цілі мільйони яскравих зірок світять*).

5. Неозначено-кількісні числівники *багато, небагато, забагато, мало, чимало, замало, трохи, багатенько, багацько* у позиціях Н. в. і Зн. в.,

сполучаючись з обчислюваними іменниками, вимагають від них форми Р. в. множини (*багато студентів, трохи цукерок, мало зошитів, забагато книжок, чимало граблів*) (5.1.), а, сполучаючись із необчислюваними іменниками, вимагають від них форми Р. в. однини (*мало досвіду, багато піску, трохи сумління, забагато олії*) (5.2.). Якщо необчислюваний іменник має множинну форму (5.3.), то керування відбувається формою Р. в. множини (*мало дріжджів, багато висівок*). Відмінювані числівники цієї групи *багато, небагато* (5.4.) в непрямих відмінках, крім Зн. в., узгоджуються з іменниками: *багатьох студентів, багатьом студентам, багатьма студентами, на багатьох студентах*.

6. Іменникові дробові числівники *половина, третина, чверть* в усіх відмінках і числах керують Р. в. однини іменника (*половина книги, половиною книги, дві чверті книги, третина гектара, чверть вікна*).

7. Відмінювані дробові числівники в усіх відмінках керують Р. в. однини іменника (*одна четверта доби, дві п'ятих гектара, двома п'ятими гектара*); так само сполучаються з іменником і мішані числові назви (*дві цілих і сім десятих відсотка, чотири цілих і сім десятих кілограма, чотирма цілими і сімома десятими кілограма*) (7.1.), окрім тих, до складу яких входять іменникові дробові числівники (7.2.), – в них форму іменника визначає числівник, що вказує на кількість цілих одиниць (*два з половиною сантиметри, двох із половиною сантиметрів, п'ять із чвертю міліметрів, п'яти з чвертю міліметрів, одна з половиною година, однієї з половиною години*).

8. Невідмінювані дробові числівники *півтора, півтори, півтораста* поділяються за сполучуваністю на два підтипи. Числівники *півтора, півтори* (8.1.) у позиціях Н. в. і Зн. в. керують формою Р. в. однини іменника (*півтора гектара, півтори години, півтора відра*); у непрямих відмінках іменники при цих числівниках виступають у формах множини (*на півтора гектарах, обмежитися півтори годинами занять*). Числівник *півтораста* (8.2.) у всіх відмінкових позиціях керує формою Р. в. множини іменника (*півтораста гектарів, півтораста тон, на півтораста гектарах, півтораста тоннами*).

9. Дробовий незмінюваний числівник *пів* керує Р. в. однини іменників в усіх відмінкових формах (*пів гектара, пів яблука, пів тонни*). Можна сказати, що в таких сполуках з'являється особливий різновид незмінюваних іменників із застиглою формою Р. в. однини, що разом із числівником узгоджується із формою множини. Ця специфіка стає помітною у порівнянні з синонімічним іменниковим числівником *половина*: *Ці пів гектара засіяні житом* (пор.: *Ця половина гектара засіяна житом*); *Ці пів яблука лежать у тарілці* (пор.: *Ця половина яблука лежить у тарілці*); *Я не з'їм ці пів яблука* (пор.: *Я не з'їм цю половину яблука*); *Цих пів гектара нам не вистачить* (пор.: *Цієї половини гектара нам не вистачить*); *Цими пів*

яблука не наїстися (пор.: *Цією половиною яблука не наїстися*); *На цих пів яблука з'явилася пліснява* (пор.: *На цій половині яблука з'явилася пліснява*).

Числівник щодо іменника звичайно стоїть у препозиції: *двадцять п'ять студентів*. Інший порядок слів змінює значення іменниково-числівникової сполуки зі значення точно окресленої кількості на значення приблизної кількості *студентів двадцять п'ять*. Такі інверсійні сполуки зазвичай мають лакунарні форми непрямих відмінків, мають при собі прийменник *з (зо)* та варіантну до типової керовану форму іменника в Р. в. множини (*дні зо три* та *днів зо три*; пор., *три дні*).

Постпозиція числівників щодо іменників може бути пов'язана також із доволі поширеним останнім часом уживанням числівників в іменниково-числівникових сполуках, у яких числівники є невідмінюваними та не позначають кількість референтів іменників, а є, фактично, порядковими словами – компонентами найменування певного заходу (найчастіше за роком) чи моделі певного виробу (*Ярмарок-2001, Бієнале-2000, Олімпіада-2012, Експо-2020, Ан-24, Лелека-100, Горлиця-2, Сокіл-300*).

Комбінаторика зазначених складників парадигматики аналітичних форм числа дає можливість застосувати таку формулу обчислення моделі-матриці потенційних форм числа: 15 моделей морфологічної парадигматики іменника × 11 моделей морфологічної парадигматики числівника × 9 моделей числівниково-іменникової сполучуваності = 1485 моделей парадигм аналітичних форм числа іменників. Якщо закласти сюди й визначені підтипи парадигм, цифра буде ще більшою. Але, зрозуміло, що не всі моделі реалізовані у мові. Тут слід застосувати диференційний підхід, врахувавши, що аналітичні форми числа іменників із означено-кількісними і збірними числівниками сполучаються лише з обчислюваними іменниками (11 моделей парадигм іменників), а сполуки цих числівників із 4-ма моделями іменникових парадигм числа необчислюваних іменників – неможливі, натомість дробові та неозначено-кількісні числівники можуть сполучатися як з обчислюваними, так і з необчислюваними іменниками, референти яких підлягають вимірюванню за допомогою мезуративів, а не лічбі, і сполучатися з необчислюваними іменниками можуть представники 5-ох (окремі числівники 2 типу (*багато, небагато, скільки, стільки*), окремі числівники 6 типу (*купа, маса* тощо), а також 7, 9, 11) типів морфологічних парадигм числівників і 3-ох (5, 6, 7) типів їхніх сполучувальних парадигм; слід враховувати також, що множинні іменники (та деякі інші формальнопарадигматичні їхні типи) сполучаються лише зі збірними числівниками; що типи морфологічних парадигм числівника і сполучувальні їхні типи в багатьох випадках накладаються і їх можна об'єднати. Тож спробуймо наблизити цю цифру до реальності. 11 моделей парадигм обчислюваних іменників можуть сполучатися з 11-ма моделями парадигматики числівників та 9-ма моделями іменниково-числівникових сполук (11 × 11 × 9 = 1089). 4 моделі парадигм необчислюваних іменників

можуть сполучатися з 4-ма моделями парадигматики числівників та 3-ома моделями іменниково-числівникових сполук (4 × 5 × 3 = 60). Разом це становить 1089 + 60 = 1149. Ця цифра узагальнено відображає аналітичні парадигматичні типи числа іменників, адже, кожен числівник є окремим індивідуальним компонентом форманта такої форми.

Велика кількість компонентів формантів та моделей їхньої сполучуваності створює враження про парадигматику ГК числа іменників як про громіздку і заплутану. Водночас можна її спростити, як це робиться в традиційному шкільному підході, до протиставлення синтетичних форм однини і множини без диференціації системи форм і значень числа, але чи буде таке спрощення відображати дійсну картину граматики української мови у цій ланці? Безперечно, не буде. Ми довели об'єктивність 15 семантико-парадигматичних моделей морфологічних парадигм ГК числа іменників у межах протиставлення грамем *неозначеної однини* і *неозначеної множини*. Не викликає сумнівів й об'єктивність входження більшості кількісних числівників у парадигматику аналітичних форм числа іменників, що забезпечують грамеми *означеної однини* (*одна книжка, одні ножиці*) і *означеної множини* (*п'ять книжок, двоє (дві пари) ножиць, п'ятеро учнів*), а також додаткові грамеми *аналітичної невизначеної множини* (*багато, мало, купа книжок*), *приблизної множини* (*олівців шість*) і *частини від цілого* (*пів книжки, половина книжки, одна третя книжки, чверть книжки*). Така об'єктивна складність парадигматики ГК числа іменників доповнюється й залишками двоїни, відбитими в особливостях акцентуації іменників в іменниково-числівникових сполуках літературного стандарту, які зафіксовані українськими граматистами як форми «обмеженого числа» (див. ГСУЛМ).

Запитання. Завдання

1. Чи всі слова, що позначають кількість, становлять собою числівник як лексико-граматичний клас?
2. Чи однакові погляди на числівник у шкільній і науковій граматиках? Прокоментуйте відмінності.
3. Які підстави, на думку граматистів, уможливлюють заперечення частиномовного статусу числівника?
4. Хто з мовознавців кваліфікує числівник як лексичну морфему?
5. У чому полягають особливості функціонування числівників у живій розмовній мові? Наведіть приклади.
6. Опишіть особливості становлення категорії кількості в українській мові.
7. Наведіть приклади числівників, які належать до іменникових типів відмінювання.
8. За допомогою скількох коренів виражаються первинні, вузлові назви чисел, уживані в українській літературній мові?
9. Назвіть підстави для класифікації числівників.

10. На які групи за семантикою поділяють кількісні числівники?
11. У якій функції вживають збірні числівники?
12. Прокоментуйте особливості реалізації збірних числівників в українській мові.
13. Опишіть специфіку функціонування власне кількісних числівників в українській мові.
14. У чому полягають особливості вживання дробових нумеративів в українській мові?
15. Назвіть структурні розряди числівників. Прокоментуйте особливості їх творення.
16. Висвітліть морфологічні парадигматичні особливості кількісних числівників.
17. У чому полягає синтаксична своєрідність числівників?
18. Яка важлива тенденція характеризує парадигматику кількісних числівників?
19. Скільки типів відмінювання кількісних числівників виділяють у сучасних граматиках української мови?
20. Прокоментуйте моделі сполучуваності числівників з іменниками.
21. Яку формулу можна застосувати для обчислення моделі-матриці потенційних форм числа?

ГРАМАТИЧНА КАТЕГОРІЯ ВІДМІНКА. ВІДМІНОК ІМЕННИКІВ

Відмінок – словозмінна ГК іменних частин мови (іменника, прикметника) та деяких інших морфологічних класів слів (більшості числівників; займенникових іменників, прикметників, числівників; дієприкметників), через наявність якої їх називають відмінюваними[24], яка виражає їхні синтаксичні зв'язки й семантико-синтаксичні відношення до інших слів у реченні. Цим терміном називають також одну з грамем цієї (традиційно семичленної) категорії та відмінкову форму як засіб вираження не лише відмінкових значень. Функційним і семантичним центром ГК відмінка української мови є іменникова лексика, де відмінок є номінативною і самостійною словозмінною морфологічною (морфолого-синтаксичною) категорією.

ГК *відмінка іменника* – це словозмінна *номінативна* категорія, яка виражає *якісно-функційний прояв референта* відповідної відмінкової форми іменника. Тобто референт, *функціонуючи* в об'єктивній дійсності *у якості* суб'єкта чи об'єкта, чи атрибута (виражаючи ознаку, знаряддя дії, місце, час, причину, мету), чи предиката, чи звертання позначається у повідомленні різними морфологічними формами ГК відмінка. Існують й

[24] Але це не означає обов'язкової формальної відмінюваності усіх підкласів цих класів слів.

інші формулювання номінативної спрямованості відмінка: відмінок іменника виражає відношення предмета, названого іменником, до інших предметів та ознак, позначених словами відповідних частин мови (СУМ 2013, с. 268); основні семантико-синтаксичні функції відмінка полягають у вираженні відношення предмета, позначеного іменником, до явища, позначеного опорним словом (здебільшого дієсловом) (ЕУМ, с. 76) та ін. Часто про номінативне навантаження категорії відмінка йдеться на четвертій-п'ятій, у кращому випадку – другій, сторінці відповідних параграфів підручників для студентів (Вихованець, Городенська 2004, с. 57), після опису такої, безперечно важливої, функції ГК відмінка, як вираження «зв'язків іменника з іншими словами в реченні», і лише потім подано коментар на зразок: «За цими зв'язками стоять відповідні реальні відношення предмета до предмета або предмета до дії (процесу)» (СУМ 2002, с. 305-306). Але, на нашу думку, на це слід звертати увагу в першу чергу, див. (СУМ 2013, с. 268), адже це є запорукою послідовного формування в учнів об'єктивного уявлення про мову як систему категорій відображення дійсності, чого не відбувається в галузі їхніх знань про ГК відмінка іменника, оскільки для цього необхідно подолати стереотипне, сформоване шкільною програмою, сприйняття цієї категорії лише як «засобу зв'язку іменника з іншими словами в реченні».

Таким чином, значеннєвий бік ГК відмінка іменника складається з двох компонентів: 1) номінативного – відображення функцій референтів, позначених відмінковими формами іменників; 2) функційно-синтаксичного – відображення граматичних значень членів речення, значень, закладених у семантиці складників речення (напр., дієслів, що керують відмінковими формами) і відмінкових грамем (напр., конкретних прийменників та іменників у прийменниково-іменникових сполуках). Але власне семантичним є лише перший компонент, другий – можна вважати водночас і формальним, формою (в широкому розумінні цього значення) вияву першого; іншими словами, він відображає те, що відмінок є функцією у складі словосполучення, яке, своєю чергою, реалізується в реченні, тому він (відмінок) як елемент словозмінної парадигми іменника має *морфолого-синтаксичний* характер.

У категорії відмінка сучасної української мови протиставлені сім грамем (сім рядів форм і значень). Кожна форма є носієм певного комплексу категорійних морфологічних значень, а значення відмінків можуть мати варіантні форми. Ці ряди позначені так: 1) *називний відмінок* чи номінатив (< лат. *nominativus*), 2) *родовий відмінок* чи ґенетив / ґенітив (< лат. *genetivus*), 3) *давальний відмінок* чи датив (< лат. *dativus*), 4) *знахідний відмінок* чи акузатив (< лат. accusativus), 5) *орудний відмінок* чи інструменталіс (< лат. *instrumentalis*), 6) *місцевий відмінок* чи локатив (< лат. *locativus*), 7) *кличний відмінок* чи вокатив (< лат. *vocativus*).

Назви відмінків в українській та інших індоєвропейських мовах мотивовані їхніми основними функціями, пов'язаними також із діагностичними питаннями (окремо до назв неістот і до назв істот), за якими визначається кожен відмінок. *Називний відмінок* / номінатив (*хто?, що?*) називає предмети, явища, він реалізує іменникову функцію номінації. *Родовий відмінок* / ґенетив (*кого?, чого?*) позначає ґенезу, походження, належність. *Давальний відмінок* / датив (*кому?, чому?*) уживається при дієслові *дати*, позначаючи роль отримувача чого-небудь внаслідок дії суб'єкта. *Знахідний відмінок* чи акузатив (*кого?, що?*) виражає об'єкт, що зазнає прямої дії з боку суб'єкта. Цей термін єдиний з термінологічних назв відмінків, що прямо не вказує на його функцію[25]. *Орудний відмінок* / інструменталіс (instrumentalis) (*ким?, чим?*) називає засіб, інструмент, яким виконують дію, яким «*орудують*», тобто це *інструментальний* відмінок. *Місцевий відмінок* / локатив (*на (в, по, при, о) кому?, на (в, по, при, о) чому?*) типово позначає *місце* дії, *локацію*. *Кличний відмінок* / вокатив (відсутнє питання або використовують питання Н. в.) позначає звертання до певної особи, за його допомогою *кличуть*, тому він кличний.

У цій доволі неоднорідній системі форм Н. в. об'єктивно є *вихідною* формою, такою, що виражає семантико-синтаксичну незалежність іменника, яка дозволяє словоформі в цьому відмінку виявляти свою називну (номінативну) функцію, а для займенникових іменників – прономінативну, тому його називають *прямим* відмінком, протиставляючи всім іншим – непрямим. Непрямі відмінки (крім кличного) виражають залежність іменника від інших слів у реченні. Вони ж можуть вживатися як без прийменника, так і з прийменником, виражаючи разом з ним конкретне значення відповідної грамеми. Єдиний непрямий відмінок, що не вживається без прийменника – місцевий: він завжди сполучається з одним із прийменників (*на, в (у), о (об), по*).

Значення і форма кожного відмінка визначається на рівні синтаксису – в словосполученні та реченні. Відношень, якими відмінкові форми іменника позначають різноманітні відношення між предметами, які цими іменниками позначені, набагато більше, ніж традиційно виділюваних відмінків, тому більшість відмінків багатозначна. Граматичне значення відмінків виявляється, по-перше, в системному протиставленні

[25] Його увів А. Кримський в «Украинской грамматике» (1907-1908) (ЕУМ, с. 217), до цього на позначення цієї грамеми замість *знахідний* використовували термін *винительный*. В багатьох мовах остання назва цього відмінка є перекладом з латинської (*casus accusativus – акузатив*), що своєю чергою є перекладом із давньогрецької (*αιτιατική πτώση – aimiamikí*), але грецький термін можна було перекласти і як *причиновий*, що точніше відбивало б зміст відмінка. В різних мовах, окрім терміна *акузатив* (пор. відповідні терміни в інших мовах: сербській *Акузатив је четврти падеж у српском језику*, румунській *cazul acuzativ*, іспанській *caso acusativo*, французькій *accusatif*, німецькій *Akkusativ* тощо) та його перекладу (пор. білоруський *вінавальны склон*), використовують й інші терміни, які по-різному відбивають семантику і сполучуваність цього відмінка, залежність від дієслів (пор.: польський *biernik – czwarty przypadek deklinacji*, чеські терміни, окрім *akuzativ*, ще *přechodník* (*перехідник, транзитив*), *vinitel* (*звинувач*), *předmětník* (*предметник, об'єктник*), український *знахідний відмінок*).

морфологічних словозмінних форм, а по-друге, у словосполученні та реченні, де ці форми співвіднесені із синтаксичними функціями іменників, тому відмінок є явищем водночас і морфології, і синтаксису.

Іменник у реченні, у тексті завжди має певну відмінкову форму і вимагає від узгоджуваного з ним прикметника, займенникового прикметника, дієприкметника такої самої відмінкової форми. Ці форми узгоджуваних слів також стають важливими складниками граматичної форми відмінка самого іменника.

Відмінок в українській мові виражається такими способами і засобами: 1) *морфологічно* в межах *синтетичних форм* за допомогою *флексій*, в яких фузійно (разом) виражається значення числа і роду (*рука́, руки́, руко́ю, рук, рука́ми*); разом з флексіями, засобами розрізнення відмінкових форм можуть ставати *чергування* (*рука – руці, нога – нозі, вухо – у вусі – вушима; кінь – коня, піч – печі*), зміна *наголосу* (пор. *руки́* – Р. в. однини і *ру́ки* – Н. в. множини); в іменниках IV відміни показником непрямого відмінка додатково виступає *суфікс* (*кошеня – кошен-ят-и, кошен-ят-і, кошен-ят-ам; ім'я – ім-ен-і, ім-ен-ем, ім-ен-ами*); іменникові займенники виражають відмінкові значення й за допомогою суплетивних форм (*він – його, йому, про нього, на ньому*); 2) за допомогою *прийменників* в *аналітико-синтетичних* відмінкових формах (*кінь, коневі – на коневі; рука, руці – у руці*); 3) *синтаксично* за допомогою зміни *порядку слів* (*інтерес* (Н. в.) *викликає любов* (Зн. в.) – *любов* (Н. в.) *викликає інтерес* (Зн. в.)) та за допомогою *узгодження* з ад'єктивними словами, які дублюють виражене відмінковою формою іменника відмінкове значення (*відкрився нов-ий ресторан; зустрінемося у нов-ому ресторан-і; хазяїн нов-ого ресторан-у*) або для незмінюваних іменників стають самостійним засобом вираження такого значення, реалізуючи особливий різновид узгодження – семантичне (*відкрилося нов-е кафе; зустрінемося у нов-ому кафе; хазяїн нов-ого кафе*).

Типовими для української мови відмінковими формами іменників є синтетичні та аналітично-синтетичні, але найпослідовнішими засобами розрізнення відмінків іменників (як і їхнього роду та числа) є синтаксичні форми.

Основними та найбільш узагальненими відмінковими значеннями є *суб'єктне*, *об'єктне*, *атрибутивне* (*означальне* й *обставинне*), *предикативне* та *апелятивне* значення. Всередині цих значень існує подальша змістова диференціація, що відбиває часткові види спільного значення, які пов'язані з конкретним відмінком, а також ці значення можуть взаємонакладатися.

Проблемою класифікації відмінкових значень, окрім багатозначності відмінкових грамем, є також різна інтерпретація, різне наповнення

зазначених термінів[26]. Останнє можна пояснити накладанням двох підстав класифікації значень: логічної, смислової та формально-синтаксичної (підмет, присудок, додаток, означення, обставина). Терміни суб'єкт, об'єкт, атрибут, предикат (що є твірними для відповідних назв відмінкових значень) позначають компоненти смислової (глибинної) структури речення, які, хоч і співвідносяться, але не завжди тотожні відповідним компонентам формальної структури. *Суб'єкт* (лат. *subjectum* – те, що лежить внизу, перебуває в основі) – це носій діяльності, що пізнає світ навколо себе та впливає на нього, він виконує певну дію чи має певні ознаки (звичайно відповідає підмету). *Об'єкт* (лат. *objectum* – предмет) – це предмет пізнання або діяльності людини, це те, на що спрямована дія (звичайно відповідає додатку). *Атрибут* (лат. *attributio* – властивість) – це властивість об'єкта (чи суб'єкта або дії), яку можна відчути (напр., його колір, розмір, вага, розташування тощо), це його непроцесуальна ознака (звичайно відповідає означенню чи обставині). *Предикат* (лат. *praedicatorum* – сказане) – присудок, судження, те, що висловлюється (стверджується або заперечується) про суб'єкта чи об'єкт, тобто це його процесуальна ознака (звичайно відповідає присудку).

Аби уникнути можливої (у зв'язку із частковим накладанням підстав класифікації відмінкових значень) плутанини, слід послідовно розрізняти ці підстави, адже іноді вони можуть не лише не збігатися, а й суперечити одне одному. Скажімо, у випадку перетворення конструкції речення з активної на пасивну суб'єкт залишається суб'єктом, але він стає формальним додатком, а об'єкт, залишаючись об'єктом, стає формальним підметом: *учень пише конспект – конспект написаний учнем*.

Суб'єктне значення відмінка – це значення відношення суб'єкта до дії, яка здійснюється самим суб'єктом, чи до стану, який його характеризує. Відмінок може називати суб'єкта конкретної дії (***студент*** *пише, людина несе*), мовлення (***викладач*** *пояснює*), думки (***вчений*** *вважає)*, вольового акту (***командир*** *наказав наступати*), ставлення (***жінка*** *кохає*), суб'єкта, що володіє чимось (***батько*** *має телефон*), а також суб'єкта – носія ситуації (***бабусі*** *не спиться*). Це значення властиве насамперед для Н. в., але воно може реалізуватися також формами Р. в., Д. в., Ор. в., Кл. в. Не характерне воно для Зн. в. і М. в.

Об'єктне значення відмінка – це значення відношення об'єкта до дії, що спрямована на цей об'єкт: *читати* ***книгу****, любити* ***дітей****, писати* ***другові****, цінувати* ***дружбу****, насолоджуватись* ***музикою***. Відмінок може позначати об'єкт конкретний чи абстрактний, об'єкт наближення чи віддалення, давання чи одержання, об'єкт творення, мовлення, думки, вольового акту, сприйняття, ставлення. Спеціалізується на вираженні

[26] Напр., атрибутивне і предикативне можуть розглядатися в межах означального значення (СУМ 2013, с. 273).

об’єктного значення Зн. в., але воно може виражатися (окремо чи з накладанням на інші значення) усіма відмінковими формами.

Атрибутивне значення відмінка – це значення відношення предметів чи істот до інших предметів чи істот, до дії, стану, ситуації, які цим відношенням характеризуються (*сукня (яка?)* ***в горошок****, будинок (який?)* ***з колонами****, дівчина (яка?)* ***з*** *блакитними* ***очима****, майстер* ***спорту****, загін (який?)* ***добровольців****; читати (як?)* ***при свічах****, їхати (куди?)* ***на виставку,*** *зустрітися (де?)* ***біля зупинки****, їхати (коли?) першим* ***рейсом****, повернутися (коли?)* ***по обіді****, (де?)* ***у полі*** *спекотно*). *Атрибутивне* значення, як бачимо, представлене двома типами значень: *означальними* й *обставинними*. Означення можуть бути за якістю, властивістю, зовнішньою ознакою; обставини можуть бути місця, часу, мети, причини, умови, способу дії, міри. На думку авторів підручника (СУМ 2013), означальне значення (до якого вони включають і предикативне – *авт.*) виражається грамемами усіх відмінків, крім Кл. в., а обставинне – характерне для грамем Р. в., Зн. в., Ор. в. та М. в.

Предикативне значення – це значення ствердження або заперечення чогось про суб’єкта чи об’єкт. Його, закономірно, знаходять тоді, коли відмінкова форма іменника виступає у функції присудка, напр.: *Мій брат –* ***студент*** (Н. в.); *Мій брат* ***став студентом*** (Ор. в.).

Апелятивне значення – це значення *звертання*, називання тієї особи, рідше – істоти, ще рідше – предмета, до якої звертаються. На вираженні цього значення спеціалізований Кл. в.

Автори «Теоретичної морфології української мови» визначають семантико-синтаксичні функції відмінків, протиставляючи їх формально-синтаксичним і комунікативним (актуального членування речення) функціям (Вихованець, Городенська 2004, с. 54-85). З-поміж семантико-синтаксичних функцій відмінків вони, окрім *суб’єктної* та *об’єктної,* називають *адресатну, інструментальну* (знаряддя або засобу дії) та *локативну*. Ці семантико-синтаксичні функції у зазначеній дескрипції ототожнюються із «семантичними відмінками» (докладніше див. далі) і названі «субстанціальними синтаксемами», які структуровані в реченні семантико-синтаксичною валентністю предикатів (Вихованець, Городенська 2004, с. 60).

Відмінок – категорія багатозначна. Кожен відмінок має свою систему значень. У системі значень кожного відмінка одні значення є центральними, основними, інші становлять семантичну периферію. Центральні значення переважно слабше піддаються лексико-семантичним обмеженням; периферійні ж звичайно супроводить певна лексико-семантична чи синтаксична обмеженість. Крім того, на осі координат «центр – периферія» розташовують і значення відмінка як ГК, грамеми якого ієрархічно структуровані, мають різний граматичний ранг: центральний,

напівцентральний, напівпериферійний, периферійний (Вихованець, Городенська 2004, с. 57).

Тут, безперечно, виділяється Н. в., основним значенням якого є власне називання субстанції без вираження будь-якого відношення. За цією основною функцією Н. в., який називається прямим, протиставляється усім іншим відмінкам – непрямим. Але разом із Н. в. до *центру* (ядра) відмінкової системи українські мовознавці відносять і Зн. в., дискутуючи щодо цього із думками Є. Куриловича, який відносив до центральних в індоєвропейських мовах також Р. в., та В. Скалічки, який, крім Н. в. і Зн. в., відносив до основних з типологічного погляду ще Д. в. і Р. в. Підтвердженням думки про *центральність тільки Н. в. і Зн. в.* вчені вважають те, що їхня *суб'єктна* та *об'єктна* субстанціальні позиції є *найважливішими позиціями семантико-синтаксичної структури речення*, а пов'язані з Н. в. і Зн. в. формально-синтаксична позиція підмета і позиція придієслівного сильнокерованого другорядного члена речення (прямого додатка) створюють виділювану на ґрунті предикативного і підрядного зв'язків найтиповішу формально-синтаксичну структуру простого речення, напр.: *Корова їсть траву* (Вихованець, Городенська 2004, с. 57-58).

Як *напівцентральний* визначають *Р. в*. Він не досягає рангу центральних Н. в. і Зн. в., але ґрунтується на них за умови його суб'єктно-атрибутивної й об'єктно-атрибутивної транспозицій, з одного боку, і широко вживається в об'єктній позиції, конкуруючи зі спеціалізованим на вираженні об'єктної функції Зн. в., а також зближується з Н. в. суб'єкта – з іншого. Комплексною (семантико-синтаксичною і формально-синтаксичною) ознакою *напівпериферійності* дослідники наділяють *Д. в.*, який у первинному функціонуванні (функція адресата дії) характеризується семантико-синтаксичними ознаками валентної сполучуваності з предикатами дії, пасивності, переважної спрямованості дії на особу. А *до периферійної сфери* вони відносять всі інші грамеми (*Ор. в., М. в.* і *Кл. в.*), які у своїх первинних функціях не структурують найважливіші семантико-синтаксичні і формально-синтаксичні позиції простого речення та доповнюють окремі позиції невідмінковими семантичними нашаруваннями. З-поміж периферійних грамем виділено Кл. в., який має синтагматичну специфічну властивість поєднуваності з дієслівними формами наказового способу, які надають семантичної ускладненості його первинній функції, і саме в синкретичності первинної функції полягає периферійність Кл. в. (Вихованець, Городенська 2004, с. 58).

Для розуміння відмінкових значень та функцій варті уваги також такі спостереження. Відмінки, по-перше, виявляють синтаксичну частиномовну транспозиційну спеціалізацію: синтаксичну ад'єктивацію (форма Р. в.), синтаксичну адвербіалізацію (форми Ор. в., М. в.), синтаксичну вербалізацію (форми Н. в., Ор. в.); а по-друге, відмінок має *комунікативні*

амплуа своїх грамем: Н. в. є типовим відмінком теми, Р. в. є актуалізатором теми, Зн. в. є приремним відмінком (Вихованець, Городенська 2004, с. 59).

Традиційно виділювані відмінкові грамеми, які ми досі брали за точку відліку в описі, це так звані «формальні», «морфологічні» відмінки, а значення, про які говорили – це поняття, частково співвідносні (для української мови) з так званими «семантичними», «глибинними» відмінками[27]. Є різні терміни на позначення останніх: *агенс* чи *агент* (agent) – ініціатор і контролер дії, що є істотою; *пацієнс* чи *пацієнт* (patient) – учасник ситуації, що зазнає дії та змінює свій стан; *бенефактив* чи *бенефіціар або одержувач* (beneficiary or recipient) – учасник ситуації, чиї інтереси реалізуються в процесі її розгортання (отримує користь чи зазнає шкоди); *експеріенсер* (experiencer) – носій чуттів та сприйняттів, суб'єкт, який отримує сенсорний або емоційний досвід; *стимул* (stimulus) – джерело сприйняттів, сутність, яка спонукає до чуттєвих чи емоційних почуттів (не навмисно); *інструмент* (instrument) – те, що використовується для здійснення дії; *адресат* – отримувач повідомлення (може поєднуватися з бенефактивом), також використовується термін *одержувач* (recipient) – особливий вид мети, пов'язаної з дієсловами, що виражають зміну власності, володіння; *джерело* чи *джерело або походження* (source or origin) – вихідний пункт руху, місце, де почалася дія; *мета* чи *напрямок або мета* (direction or goal) – кінцевий пункт руху, місце, куди спрямована дія; *тема* (theme) – субстанція, яка зазнає дії, але не змінює свого стану; *сила чи природна причина* (force or natural cause) – субстанція, яка несвідомо, ненавмисно виконує дію; *місцезнаходження* чи *локація* (location) – місце, де відбувається дія; *час* (time) – час, коли відбувається дія; *спосіб* (manner) – спосіб, у який виконується дія; *призначення* (purpose) – причина, з якої виконується дія; *причина* (cause) – що спричинило дію в першу чергу (не для чого, а через що).

Дискусійним питанням мовознавства є те, який відмінок (формальний чи семантичний) брати за точку відліку. Традицією української граматики є опис формальних відмінків щодо їх наповнення семантичними. Теорія відмінків є актуальною для таких мов, як англійська, де такі ж відмінкові значення, які в українській мові мають морфологічне вираження, є морфологічно прихованими, вираженими аналітично. Високо цінуючи здобутки семантичних досліджень граматики, все ж уважаємо, що українська граматична традиція, яка бере за точку відліку саме форми, відбиває об'єктивність цієї мови як системи, де, як ми вже цитували (Saussure 1931), до уваги беруться лише форми, але якість граматичного опису залежить від того, наскільки ретельно із цими об'єктивно існуючими формами співвіднесено усі «семантичні відмінки». Між останніми у мовах

[27] Концепцію семантичних чи глибинних відмінків (англ. *deep structure*) пов'язують з виникненням концепції генеративної граматики, дискусіями довкола неї та з іменами таких вчених, як Ч. Філмор, В. Чейф, Дж. Андерсон, Дж. Грубер, В. Кук та ін.

світу межі не завжди чіткі, ці відношення взаємодіють і взаємонакладаються. Напр., у фразі «*молоток розбив вікно*», *молоток* може бути визначений як агент, інструмент, сила (force or natural cause) та причина (cause). Утім, деякі характеристики тематичних відношень є домінантними, логічно більш правдоподібними, ніж інші.

Отже, для опису семантичного наповнення формальних відмінків в українському мовознавстві традиційно використовуються терміни філософії і логіки (*суб'єкт, об'єкт, атрибут, предикат*), формально-синтаксичного членування речення (*означення, обставина*), терміни, що відображають сутність мови як засобу комунікації і системи категорій відображення дійсності, пов'язані з теорією семантичних відмінків (*агенс, пацієнс, інструмент, адресат, час (темпоральне значення), локус* тощо) та актуального членування речення (*тема, рема*). Десь ці терміни дублюють значення одне одного (*суб'єкт* і *агенс*), в інших випадках – доповнюють одне одного (*атрибутивне, обставинне, темпоральне*), в третіх – взаємонакладаються або й суперечать одне одному (напр., взаємодія протиставлюваних *суб'єктного* й *об'єктного* значень у пасивних конструкціях). Але всі ці терміни працюють, відображають мовну реальність, і взаємодоповнюють одне одного. Слід ураховувати також, що відмінкові значення залежать від лексико-граматичної семантики іменників, прийменників, що виступають компонентами аналітико-синтетичних форм відмінків, інших компонентів речення, особливо дієслів (їхньої валентності) та віддієслівних іменників.

Розглянемо тепер значення морфологічних відмінкових грамем, більшість з яких є полісемантичними, але в кожній з них виділяється основне значення. На думку А. П. Грищенка, основними значеннями Н. в. є суб'єктне (граматичний підмет) і предикативне (іменна частина присудка); Р. в. – суб'єктне, означальне і об'єктне; Д. в. – об'єктне і суб'єктне; Зн. в. – об'єктне (прямий додаток); Ор. в. – об'єктне, суб'єктне і предикативне; М. в. – обставинне; Кл. в. – функція звертання (СУМ 2002, с. 308).

Називний відмінок

Для *називного відмінка* – центральної (найвищого рангу) грамеми ГК відмінка іменника (Вихованець, Городенська 2004, с. 63), окрім значення *називання* субстанції, *центральним є суб'єктне значення*, виражене у функції підмета і в позиції теми, а саме, значення суб'єкта дії, процесу та стану: ***Жінки*** *співали на далекім полі* (Д. Павличко); *Прилетіли* ***ластівки*** *і заходилися годувати пташенят* (Г. Тютюнник) (Вихованець, Городенська 2004, с. 63-64). Суб'єктне значення виявляється не лише у підметі (*Його* ***донька*** *– студентка. Мій* ***син*** *працює*), а й у номінативних реченнях типу ***Ніч. Весна.; Вечір. Прохолода****. В селі дзвенить криниця повновода* (М. Рильський), де поєднані значення суб'єкта та його процесуального стану-наявності. Є думка, що в однослівних номінативних реченнях

знаходить прояв *вторинна називна* семантико-синтаксична функція, і загалом така конструкція речення є конденсатом *суб'єктно-предикатної* структури (Вихованець, Городенська 2004, с. 66). Н. в. виступає також як називна форма всередині тексту, у назвах (текстів та їхніх структурних частин), підписах.

Предикативне значення форми Н. в. виявляється, коли він функціонує у ролі іменного присудка: *Столиця України –* ***Київ****; Його донька –* ***красуня;*** *Слово – це* ***зброя***. Ті класифікації, які ототожнюють значення атрибутивності, означальності й предикативності, закономірно відносять це значення до атрибутивних чи означальних, але власне *атрибутивне* значення (периферійне) також виражається Н. в., коли його форма виступає у складі прикладки (*Місто (яке?)* ***Київ*** *– столиця України; Мені відкрилась істина печальна: Життя зникає, як ріка (яка?)* ***Почайна*** (Л. Костенко)), а також у випадку так званого *називного порівняння* (*летіти* ***як стріла,*** *голодний* ***як вовк****, працювати* ***як віл***). Саме ж предикативне значення Н. в. розглядається українськими лінгвістами як його вторинна позавідмінкова функція, пов'язана з синтаксичним переходом іменника до сфери дієслова, тому такий Н. в. перебуває «поза сферою власне-відмінків» (Вихованець, Городенська 2004, с. 66). Як бачимо, такий погляд суперечить висловленій вище думці А. П. Грищенка, але він обґрунтований тим, що це не самостійна форма Н. в., а комплекс, що складається, окрім іменника, з аналітичної синтаксичної морфеми – дієслівної зв'язки, яка в присудковому комплексі переводить форму Н. в. у дієслівну позицію, внаслідок чого нейтралізується відмінкове закінчення. Така форма уживається звичайно з дієслівною зв'язкою *бути (є)*: *Дід Захарко* ***був коваль*** (О. Довженко) (Вихованець, Городенська 2004, с. 66-67). Нерідко у мовленні дієслівна зв'язка еліптизується, але вихідний контекст завжди можна реконструювати (*Його донька* ***(була, є) красуня****; Слово – це* ***(є) зброя***).

Об'єктне значення Н. в. також інтерпретоване як вторинне: *Ця* ***газета*** *видається університетом* (насправді *університет видає* ***газету***); ***Конспект*** *написаний студентом* (насправді *студент написав* ***конспект***). Це значення виражається підметом у пасивних конструкціях і його ще називають Н. в. «*об'єктного суб'єкта*» (Вихованець, Городенська 2004, с. 66). Дійсно, тут відбувається поєднання *реального об'єктного* значення Зн. в. вихідної активної конструкції (*Студент написав конспект*) та *інтерпретаційного суб'єктного* значення похідної пасивної конструкції з Н. в. (замість Зн. в.) (*Конспект написаний студентом*), яку мовці вживають задля того, щоб перевести у вищий комунікативний ранг (Н. в., підмета) реальний об'єкт, звернувши увагу співрозмовників саме на нього.

Родовий відмінок

Для *родового відмінка* визначення його центральних значень є лінгвістичною проблемою. На це, і загалом на транспозиційну природу

цього відмінка, звертають увагу автори «Теоретичної морфології української мови», покликаючись на думки інших українських мовознавців: Р. в. іменників вживається зі значенням об'єктним, означальним і суб'єктним, або точніше – суб'єктно-означальним (Жовтобрюх 1984, с. 126); основні значення Р. в. пов'язані з вираженням означальних, суб'єктних і об'єктних відношень (СУМ 2002, с. 306-307); основне значення Р. в. об'єктне (СУМ 2000, с. 213) тощо (Вихованець, Городенська 2004, с. 71). Заслуговує на увагу також думка про те, що у первинному функціонуванні Р. в. являє собою внутрішньовідмінкову семантико-синтаксичну транспозицію Н. в. і Зн. в. відповідно із *суб'єктною* та *об'єктною* функціями і водночас зовнішню (частиномовну) формально-синтаксичну транспозицію в ад'єктивну сферу (з *означальною* функцією). Така транспозиція супроводжує перетворення речення з дієслівними або прикметниковими предикатами і суб'єктним Н. в. та об'єктним Зн. в. на іменникове словосполучення з опорними віддієслівними й відприкметниковими іменниками і залежними родовим *суб'єктно-атрибутивним* (*Хлопчик біжить → біг* ***хлопчика****; Дівчина співає → спів* ***дівчини***) та родовим *об'єктно-атрибутивним* (*Студент написав* ***статтю*** *→ Стаття написана студентом → написання* ***статті*** *студентом*; *виконати вправу → виконання* ***вправи****, повторити правило повторення* ***правила****, написати твір → написання* ***твору***) (Вихованець, Городенська 2004, с. 71).

У *вторинних* «власне-відмінкових значеннях *об'єкта й суб'єкта*» Р. в. також заступає грамеми Зн. в. і Н. в. У придієслівному і приад'єктивному функціонуванні виділяють три *об'єктні різновиди*: «родовий квантитативної об'єктної партитативності, родовий темпоральної об'єктної партитативності і родовий власне-об'єкта» (Вихованець, Городенська 2004, с. 72), напр.: *Донька принесла* ***горіхів****; Човен був повен* ***щук****; Хлопчик боїться* ***гуски***. *Об'єктне значення* Р. в. регулярно проявляється як значення: а) прямого об'єкта при дієсловах із заперечною часткою *не*[28] (*не виорав* ***поля****, не прочитав* ***книжки****, не виконав* ***завдання****, не привітати* ***друга,*** *не просять* ***допомоги***); б) прямого об'єкта, не визначеного кількісно чи визначеного частково (*купив* ***меду****, приніс* ***солі****, набери* ***води,*** *купити* ***цукру****, дати* ***хліба***), при назвах виміру – частини від цілого цього об'єкта (*центнер* ***борошна****, кілограм* ***сиру****, тонна* ***буряків****, пляшка* ***олії***). *Об'єктне значення* (*непрямого об'єкта*) безприйменникового Р. в. пов'язане й з особливостями дієслівного керування за відсутності заперечності та виразної партитативності (*злякатися* ***собаки****, боятися* ***відповідальності****, уникати* ***зустрічі****, боятися* ***темноти****, чекати* ***відповіді****, дотримуватися* ***правила***).

[28] Якщо назва об'єкта дії стоїть на початку речення, вона може вживатися в Зн. в., хоч при дієслові є заперечна частка (*це поле він ще не виорав, цю книжку він ще не прочитав, це завдання він ще не виконав*).

Значення *об'єкта дії* проявляються формою Р. в. й в іменних словосполученнях (із віддієслівними іменниками), що відповідають дієслівним із формою Зн. в. (*ремонтувати взуття → ремонт* ***взуття****, носити ознаку → носій* ***ознаки****, читати вірші → читання* ***віршів***).

Суб'єктне значення Р. в., як і об'єктне, звичайно супроводжують відтінки партитативного значення. В суб'єктному значенні Р. в. поєднується із предикатами кількості, екзистенційними і кумулятивними дієсловами тощо (***Людей*** *було чимало;* ***Чоловіка*** *вже не було;* ***Молоді*** *наїхало!;* ***Турбот*** *вистачає; Немає жодної* ***надії***).

В іменних словосполученнях (із віддієслівними іменниками) на *суб'єктне* значення Р. в. може накладатися *атрибутивне* (*наказ* ***командира*** *(який наказ* і *командир наказав); виступ* ***артиста*** *(який виступ* і *артист виступив), спів* ***солов'я*** *(який спів* і *соловей співає), прихід* ***друга*** *(який прихід* і *друг прийшов), захід* ***сонця****, праця* ***вченого****, відповідь* ***учня****, обертання* ***Землі***).

Суб'єктне значення (суб'єкта – носія непроцесуальної ознаки) (*чистота* ***кімнати****, свіжість* ***квітів***) також взаємодіє з *атрибутивним* значенням.

Атрибутивне означальне значення Р. в. (значення за ознакою, властивістю, якістю, належністю, віднесеністю до чогось) у своєму типовому прояві реалізується в присубстантивній позиції, виражаючи належність, присвійність (*книга* ***брата,*** *син* ***героя****, плече* ***батька****, усмішка* ***матері****, вірш* ***Шевченка****, музика* ***Бетховена***) або іншу атрибутивну характеристику (*світло* ***лампи,*** *гілка* ***яблуні****, людина* ***честі****, вогонь* ***Прометея,*** *звук* ***сирени****, пора* ***цвітіння****, будинок* ***із цегли****, країна* ***озер,*** *речовини малої* ***ваги****, суддя міжнародної* ***категорії***). Такі словоформи виконують роль означення, коли, як це нерідко трапляється, можуть бути замінені прикметниками (*братова книга, батькове плече, материнська усмішка, яблунева гілка, цегляний будинок*). *Атрибутивне* значення форм множини Р. в. іменників виявляється й при іменниках, що позначають сукупність (*загін* ***добровольців****, група* ***студентів****, гурт* ***дівчат****, отара* ***овець***).

Обставинні значення Р. в. проявляються в безприйменникових та прийменниково-відмінкових конструкціях. Безприйменниковий Р. в. іменників при дієсловах та іменниках на позначення відрізків часу в сполученні з числівником, займенником, прикметником виступає з *обставинним* значенням часу, дати (*другого* ***дня*** *прийшов, того* ***року*** *одужала, минулого* ***тижня*** *надіслав, погожого* ***ранку*** *прокинувся, збори відбулися 2 липня 2012 року*). У сполученні з прийменником Р. в. може виражати ширше коло *обставинних* значень – *місця, причини, часу, способу дії, мети* (*поїхати* ***до Києва****, зупинитися* ***біля лісу****, почорніти* ***від давності,*** *мовчати* ***із ввічливості****, розсмішити* ***до сліз****, сісти* ***навколо вогнища,*** *звик* ***із дитинства****, відпочивати* ***упродовж місяця****, терпіти* ***заради друга***),

зокрема *порівняльно-зіставні* значення, входячи до складу порівняльного звороту як в межах ГК ступенів порівняння (*старший* ***від сестри****, вищий* ***від брата****, найрозумніший* ***від усіх хлопців****, кращий* ***з кращих***).

Опис функцій Р. в. буде неповним, якщо не згадати, що це та відмінкова форма (множини чи однини) іменника, якою керують числівники у багатьох числівниково-іменникових сполуках (у моделях сполучуваності числівників з іменниками № 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9) в частині або в усіх відмінкових формах цих сполук.

Давальний відмінок

Для *давального відмінка* центральним є *об'єктне* значення, *суб'єктне* значення Д. в. (напівцентральне) перебуває дещо ближче до периферії, де знаходяться *атрибутивні* значення цього відмінка. За «Теоретичною морфологією української мови», Д. в. іменника «виражає *первинну* семантико-синтаксичну функцію *адресата дії*, первинну формально-синтаксичну функцію придієслівного напівслабкокерованого другорядного члена речення і в типових виявах комунікативну функцію компонента комплексної реми» (Вихованець, Городенська 2004, с. 73).

Д. в. в *об'єктному* значенні називає особу або предмет (поняття), для яких чи на користь яких відбувається дія (*подарував квіти* ***матері****, допомагати* ***учневі****, оголосили наказ* ***студентам****, доручення* ***помічникові***). *Об'єктне* значення Д. в. – це насамперед значення *об'єкта-адресата*: *надіслати листа* ***другові****, поставити* ***учневі*** *оцінку*. Воно реалізується у поєднанні з дієсловами (та віддієслівними іменниками), які позначають цілеспрямовану дію, а іменникова лексика формується з назв істот (переважно осіб). Опорні дієслова становлять собою відносно замкнену групу слів типу *давати* (та похідні із префіксами *від, пере, ви, по, про* тощо), *дарувати, слати, писати* (та похідні від них із відповідними префіксами), *присвячувати*. При таких дієсловах разом із Д. в. адресата діє виступає також валентно зумовлений Зн. в. об'єкта. Як окреме значення Д. в. розглядають *вторинну* функцію *об'єкта дії*, яка сформувалася внаслідок нейтралізації адресатно-цільової семантики й переміщення в позицію сильнокерованого Зн. в. об'єкта. Це значення проявляється при дієсловах типу *допомагати, шкодити, надокучати, прислуговувати* та похідних від них іменниках (*допомагати вчителю, допомога вчителю; шкодити господарству, шкода господарству*). Також як вторинну розглядають і функцію *об'єкта стану*, яка реалізується при дієсловах *вірити, довіряти, заздрити, симпатизувати* тощо: *вірити* ***другові****, заздрити* ***подрузі*** (Вихованець, Городенська 2004, с. 73). Обмеженим є коло сполук, які реалізують об'єктне значення Д. в. неістот: *радіти невдачі, заздрити успіхові, це допоможе справі*.

У деяких (приіменникових) словосполученнях на *об'єктне* значення Д. в. може накладатися *означальне*. Тоді Д. в. виражає щодо об'єкта

належність, стосунок, спрямовування (*пам'ятник (який?* і *кому?)* ***Котляревському****, послання (яке?* і *кому?)* ***бійцям****, корм (який?* і *кому?)* ***птахам****, лист* ***товаришеві****, слава* ***героям***).

Суб'єктне значення Д. в. реалізується додатками безособових речень (***Іванові*** *не спиться;* ***Дочці*** *виповнилося двадцять років*) і встановлюється із застосуванням прийому трансформації цих речень в особові (*Іван не спить; Дочка має двадцять років*) (СУМ 2013, с. 274). Цю функцію називають також давальним *суб'єкта стану* (він позначає особу, якій приписується певний стан) і також вказують на те, що такі конструкції є трансформами або вихідних двоскладних заперечних речень з одновалентними або двовалентними дієсловами стану чи дії: *Дідусь не спить →* ***Дідусеві*** *не спиться; Я не сиджу →* ***Мені*** *не сидиться; Він не працює →* ***Йому*** *не працюється* тощо (Вихованець, Городенська 2004, с. 73). Значення *суб'єкта стану* Д. в. проявляється і в не заперечних (стверджувальних та питальних) конструкціях, але тоді в структурі цих конструкцій містяться означальні прислівники типу *добре, погано* (***Мені*** *спиться =* ***Мені*** *добре спиться;* ***Батькові*** *погано спиться*). Це значення реалізується також в односкладних реченнях, головний член яких виражений дієсловами *подобатися, таланити, щастити* (***Грицькові*** *справді не таланило* (Б. Грінченко)); а також в односкладних реченнях із предикатами *весело, радісно, сумно, нудно, соромно, тепло, холодно, жаль* тощо (*Затишно* ***дітям*** *у пазусі казок* (Л. Костенко)); в односкладних реченнях, головний член яких виражений інфінітивом у поєднанні з модальними допоміжними словами *треба, варто, бажано, можна, доводиться* тощо (*На початку зими ходити* ***Олесеві*** *до школи можна двома стежками* (Г. Тютюнник)).

Д. в. сучасної української мови не виявляє особливого розмаїття додаткових значень, що зумовлено майже повною втратою ним прийменникового зв'язку (з архаїчним прийменником *к*). Давальний відмінок у літературному стандарті може вживатися тільки з похідними прийменниками, виражає разом з ними *атрибутивні обставинні значення* (*зробив* ***наперекір товаришам****, перемогти* ***завдяки наполегливості****, вибіг* ***назустріч батькові****, твердити* ***всупереч фактам***).

Знахідний відмінок

Для *знахідного відмінка* (однієї з центральних грамем цієї ГК, важливою специфічною рисою якого є наявність двох форм у відмінкових підпарадигмах однини чол. р. і множини всіх родів та множинних іменників, що розрізняють назви істот і неістот) центральним є *об'єктне* значення. Зн. в. без прийменника означає предмет безпосереднього, прямого та повного застосування дії: *споруджувати* ***будинок****, вивчати* ***теорію****, читати* ***книжку***. Такий Зн. в. *прямого об'єкта* виступає при перехідних дієсловах і виражається у синтаксичній функції прямого

додатка: *орати* ***поле****, фарбувати* ***двері****, складати* ***іспит****, досліджувати* ***проблему***. Вираження Зн. в. значення *прямого об'єкта* є типовим, в той час як у Р. в. це значення обмежене (насамперед заперечністю конструкції та партитативним значенням).

До перехідних дієслів, що керують Зн. в. *об'єкта*, окрім дієслів конкретної фізичної дії (*будувати, варити, пекти, творити, косити, колоти, гнути, кусати, різати* тощо), переміщення у просторі (*везти, гнати, котити, тягнути, нести* тощо), володіння, позбавлення й передавання, присвоєння й отримання (*мати, тримати, давати, дарувати, брати, позичати, ховати* тощо), мовлення (*говорити, казати, розповідати, читати* тощо), дієслів, що виражають позитивне чи негативне ставлення до когось або чогось, внутрішній стан і почуття, зацікавлення (*бентежити, вітати, ганьбити, дратувати, кохати, лаяти, хвалити* тощо), чуттєвого сприймання (*бачити, слухати, нюхати, спостерігати, чути* тощо), розумової діяльності (*досліджувати, думати, знати, розуміти, тлумачити* тощо), відносять також перехідні аналітичні дієслова з допоміжним компонентом *було* (*є, буде, стало* тощо), нерідко еліптизованим, і основним *видно, чутно, помітно, жаль* (*видно* ***місто****, стало помітно* ***смуток***) (Вихованець, Городенська 2004, с. 67-68).

Вторинною функцією Зн. в. є функція *суб'єкта стану*, реалізована насамперед у сполуках із дієсловами, що вказують на фізичний стан людини (*лихоманити, морозити, нудити, тіпати, трусити, трясти* тощо), а також її внутрішній стан, почуття (*тішити, турбувати, хвилювати* та ін.): ***Платона*** *лихоманило і заливало потом* (М. Зарудний); ***Його*** *почало морозити…* (О. Досвітній); ***Софійку*** *аж тіпало від образи та злості* (А. Дімаров) (Вихованець, Городенська 2004, с. 68-69); ***Його*** *тішить перемога;* ***Олену*** *бентежить одне питання*. Елемент *об'єктного* значення при цьому частково зберігається, накладаючись на *суб'єктне*.

Функцією *об'єктного суб'єкта* (вторинною) називають значення, виражене Зн. в. іменника при віддієприкметникових формах на *-но, -то*: ***конспект*** *написано,* ***учня*** *підготовлено*; *Враз було вбито всі дитячі* ***мрії*** (О. Донченко) (Вихованець, Городенська 2004, с. 69).

Зн. в. безприйменниковий в окремих випадках, зумовлених значеннєвими особливостями дієслова й іменника, набуває *атрибутивної* (*обставинної*) функції: *іти* ***кілометр****, чекати* ***годину****, працювати* ***день***. Це значення *міри часу* (*просидів* ***день****, пробув* ***годину****, чекаємо* ***рік***), *відстані (простору), ваги, ціни (вартості)* (*бігти* ***кілометр****, обійшов* ***місто****, оглянув* ***лани****, важити* ***тону****, коштує* ***гривню***), *неодноразовості* (*хворіє кожну* ***весну****, повторюю десятий* ***раз***).

Такі значення інтерпретують також як позавідмінкову сферу Зн. в., де відбувається *зовнішня транспозиція цієї відмінкової форми* й набуття нею *прислівникових* і *дієслівних* ознак. *Прислівникову* семантико-синтаксичну *функцію часу* супроводжують кількісні, вказівні та інші слова-

конкретизатори для вираження *трьох часових різновидів*: а) *означеної тривалості часу* (іменники на позначення відрізків часу *тиждень, місяць, доба, рік, вічність, година, хвилина, день, ніч, ранок, зима, літо, осінь* тощо в поєднанні з означеннями *весь, цілий, тривалий, короткий, довгий* та ін., кількісними числівниками, неозначеними займенниковими прикметниками *деякий, якийсь*), напр.: *Він* ***увесь час*** *байдужий* (Остап Вишня); ***Цілий день*** *стояв густий туман* (Ю. Яновський); ***Тривалий час*** *в житті перевізника не траплялося нових пригод* (Є. Гуцало); ***Два дні*** *й* ***дві ночі*** *не виходили десантники з бою* (Ю. Яновський); ***Якусь хвилину*** *дівчина дивилась собі під ноги, щось згадувала* (Ю. Збанацький); б) *дистрибутивного значення одночасності*, утворюваного темпоральними словами в поєднанні із займенниковим прикметником *кожний*: *І* ***кожний день****, і* ***кожную*** *ясну* ***годину*** *розгортується й закривається земля* (П. Тичина); в) *неозначеної тривалості часу*, у межах якої Зн. в. темпоральних назв поєднується із вказівними займенниковими прикметниками *цей, той*: *І сміх* ***ту*** *ж* ***мить*** *припинився* (О. Гончар) (Вихованець, Городенська 2004, с. 69). Тут слід вказати на можливу еліптизацію деяких означальних елементів цих конструкцій (*чекати* ***~~цілу~~ годину****, працювати* ***~~увесь~~ день***), а також особливий статус числівниково-іменникових сполук.

Обставинна функція *міри* Зн. в. (вторинна невідмінкова), на думку авторів «Теоретичної морфології української мови», має три різновиди – значення *міри простору*, *міри ваги* і *міри вартості*. Центральним з-поміж них уважають значення *міри простору*. Цю функцію виражає форма Зн. в. іменників на позначення міри простору (*метр, кілометр, крок* та ін.), уживана при дієсловах руху *іти, бігти, мчати, летіти, пливти* і под. (нерідко уточнювана (потенційно еліптизованими) означеннями *цілий, якийсь*, кількісними числівниками): *Тоді вона* ***ступила*** *ще* ***один*** *нестерпно важкий* ***крок*** *до нього* (Є. Гуцало). Значення *міри ваги* й *вартості* реалізується при двох дієсловах – *важити* і *коштувати*. У функції міри ваги лексичну базу форми Зн. в. формують назви мір ваги (*грам, кілограм, центнер, тонна* та ін.): ***Важив*** *я торік* ***сім пудів****, а тепер більше, як три, не заважу* (З. Тулуб). У функції *міри вартості* форма Зн. в. поширюється лише на назви грошових одиниць (*гривня, копійка, євро* тощо): *Часопис* ***коштує чотири гривні***. Назви мір ваги і грошових одиниць супроводжувані кількісним числівником, і тут також слід зважати на особливий граматичний статус числівниково-іменникових сполук (у багатьох випадках ідеться про Зн. в. сполуки, а не самого іменника), але такі сполуки на позначення означеної однини (як і сполуки зі значенням міри простору) мають здатність до еліптизації цього службового компонента та деяких інших означень (*важити* ***~~одну, цілу~~) тону****, коштувати* ***~~одну, якусь~~) гривню***).

Форма Зн. в. *у предикативній* сполуці, на думку деяких лінгвістів, перебуває поза власне-відмінковим функціонуванням (Вихованець,

Городенська 2004, с. 70). Дієслівні зв'язки *становити* і *являти собою* переводять відмінкову форму в *дієслівну* (присудкову) позицію і нейтралізують відмінкові ознаки: *М'який ліризм* ***становить*** *особливу* ***рису*** *байок Глібова* (М. Рильський); *Загальна синтаксична структура слов'янського речення* ***являє собою*** *складну* ***систему*** *формальних відношень* (О. Мельничук).

Зн. в. із прийменниками має два основні різновиди значень: *об'єктне* (*піклуватися* ***про дитину***, *покладатися* ***на друга***, *думати* ***про батьків***, *надіятися* ***на допомогу***, *відповідати* ***за обіцянки***, *іти* ***по воду***, *вдарити* ***об дзвін***, *чинити* ***зважаючи на обставини***, *соромити* ***за непослух***, *сильніший* ***за смерть***) і *атрибутивне (обставинне)* (*наливати* ***по вінця***, *їхати* ***через пустелю***, *покласти* ***під папір***, *прибути* ***в місто***, *приїду* ***через день***). Серед *обставинних* домінує *локативне* значення (*поїхав* ***у Київ***, *спустили* ***на воду*** *покласти* ***під (у, на, за, під) стіл,*** *стрибати* ***через вогнище***). Ці значення певною мірою накладаються на основне *об'єктне* значення Зн. в.

Орудний відмінок

Поліфункціональний *орудний відмінок* виражає *об'єктне, суб'єктне, атрибутивне* та *предикативне* значення, проте слушною є думка про первинність все ж *інструментальної* семантико-синтаксичної функції цього відмінка (Вихованець, Городенська 2004, с. 75), за якою і дано назву цьому відмінкові, інтерпретованої в деяких джерелах як реалізація *об'єктного значення* (СУМ 2002, с. 307). Водночас Ор. в. визначається як *ядро відмінкової периферійності*, адже інструментальність становить *периферію предметності*, замикаючи її і *межуючи з адвербіальністю*, а формально-синтаксична периферійність полягає в тому, що Ор. в. реалізує функцію придієслівного слабкокерованого другорядного члена речення. Периферійність Ор. в. посилюється його найбільшими порівняно з іншими безприйменниковими формами транспозиційними позаіменниковими можливостями (це форма усіх можливих синтаксичних транспозицій в інші частини мови – прислівникової, дієслівної, прикметникової) (Вихованець, Городенська 2004, с. 75).

Первинні функції *знаряддя й засобу дії* Ор. в. визначають як основні для цього відмінка, в яких найповніше виявляється його своєрідність, та пов'язують із семантико-синтаксичними ознаками субстанціальності, пасивності, динамічності. Ор. в. знаряддя називає конкретний предмет, який використовують для виконання дії, і він звичайно поєднується в структурі речення з перехідними дієсловами дії. Здебільшого ці дієслова керують, крім Ор. в. *знаряддя*, також знахідним об'єкта, пор.: *На Дону хтось б'є* ***ломом*** *лід* (Г. Тютюнник); ***Нагаєм*** *збиває сніг з воріт* (М. Стельмах). Ор. в. *засобу* (іноді як окреме значення виділяють значення *засобу пересування*) позначає істоти, механізми і допоміжні предмети, за допомогою яких реалізують дію, і він уживається при неперехідних і

перехідних дієсловах дії: *Їхали* ***саньми*** *із ярмарку* (М. Рильський); *Орали* ***двома парами биків*** (Г. Тютюнник); *Я їхав* ***машиною*** (Ю. Яновський) (Вихованець, Городенська 2004, с. 76).

Об'єктне значення Ор. в., а саме функції *об'єкта дії чи стану*, сучасні українські граматисти кваліфікують як вторинне, об'єднуване семантико-синтаксичними ознаками субстанціальності, пасивності, фінальної спрямованості і формально-синтаксичною ознакою центральності. Ор. в. *об'єкта дії і стану* функціонує при дієсловах керівництва, володіння (*керувати, завідувати, командувати, володіти* та ін.), дієсловах стосунку до об'єкта (*дорожити, пишатися, захоплюватися, милуватися, цікавитися* тощо), моторних дієсловах (*ворушити, кидати, хитати, розводити* та ін.), дієсловах типу *харчуватися, заїдати, захлинатися*: *Попереду Гамалія* ***байдаком*** *керує* (Т. Шевченко); *Командує цим* ***полком*** *прудкий та грізний таджик – академік Самієв* (О. Гончар); *Вітерець з півдня ледь ворушив* ***занавісками*** (Ю. Смолич) (Вихованець, Городенська 2004, с. 76).

Важливо зауважити, що *об'єктне* значення Ор. в. представлене не лише у сполуках з дієсловами, а й із похідними від них іменниками (*насолода* ***музикою****, гордість* ***сином****, володіння* ***мовами****, незадоволення* ***результатами***), крім того, нерідко об'єктне значення ускладнюється *атрибутивним* значенням способу (*ходити (чим?* і *як?)* ***ферзем****, платити (чим?* і *як?)* ***сріблом***).

Характерним для Ор. в. є використання його в пасивних конструкціях у вторинній функції *суб'єкта* дії, її виконавця. Цій функції притаманні семантико-синтаксичні ознаки субстанціальності, активності, динамічності і формально-синтаксична ознака периферійності (Вихованець, Городенська 2004, с. 76). Ор. в. із *суб'єктним значенням* вживається при пасивних дієприкметниках, де дієслівні категорії може передавати (часто еліптизований) аналітичний дієслівний компонент *бути (є)*: *Молодь збудувала школу → Школа збудована* ***молоддю****, Школа буде збудована* ***молоддю****; Письменник написав роман → Роман був написаний* ***письменником****, Роман* ~~*був*~~ *написаний* ***письменником***.

Окрім значення виконавця дії в пасивних конструкціях з пасивними дієприкметниками (*проєкт ухвалений* ***комісією***) і віддієслівними іменниками (*відкриття Америки* ***Колумбом***) *суб'єктне* значення Ор. в. реалізується і як *соціативне значення*, тобто на позначення співучасника виконавця дії (*іти* ***з батьком****, Олена* ***з Оксаною*** *не підготувалися, прибігли брат* ***із товаришем***).

Як окреме значення Ор. в. виділяють *перехідне між суб'єктним і інструментальним*. Такий Ор. в. називає стихійного реалізатора дії, поширюється лише на назви неістот і використовується в односкладних реченнях: ***Хвилею*** *віднесло човен;* ***Блискавкою*** *засліпило очі; Пахне* ***сіном***.

Вторинною семантико-синтаксичною функцією Ор. в. уважають *просторову атрибутивну функцію*. Такий Ор. в. поєднаний з дієсловами

руху і виражає шлях руху: *Ні разу в житті я не плив* ***океаном*** (М. Стельмах); *До річки нахилюсь чолом, Покочу я пісню* ***містом*** *і* ***селом*** (М. Рильський) (Вихованець, Городенська 2004, с. 76). Але *атрибутивне* значення Ор. в. включає в себе, окрім просторового обставинного значення *місця* (*гуляти* ***вулицями****, йти* ***берегом***), й інші *обставинні* значення: *способу та образу дії* (*співати* ***басом****, жити* ***пенсією***), *міри часу чи кількості* (*не бачитись* ***роками****, купують* ***кілограмами***), *порівняння і перевтілення* (*вити* ***вовком,*** *летіти* ***стрілою***). *Атрибутивне* значення Ор. в. може накладатися на інші, напр., у конструкції *Він мешкав там будучи* ***підлітком***, *атрибутивне* значення (*як?*) накладається на *суб'єктне* (*підліток мешкав*) та *предикативне* (*мешкав, коли* ***був підлітком***).

Предикативне значення Ор. в. представлене його формою у ролі іменної частини складеного присудка: *Брат* ***буде студентом****; Він* ***працює директором****; Його* ***метою стане*** *навчання*.

Такі атрибутивні і предикативні значення Ор. в. автори «Теоретичної морфології української мови» пов'язують із *транспозицією* цієї відмінкової форми іменника *в інші частини мови*. Як обставинні (прислівникові) компоненти речення розглядають *значення сукупності, порівняння, обмеження* (*бродити* ***табунами****, кружляти* ***сніжинками****, гарний* ***душею***); *значення часу* (*добратися* ***присмерком****, ходити* ***ночами****, не виходити* ***тижнями***). Як вияв предикативної (дієслівної) синтаксичної транспозиції розглядається предикативна функція Ор. в. (*Я не* ***був боягузом****; Він* ***буде студентом***). Також наведено приклади «абсолютної морфологізації» форм Ор. в. (*нишком, вистрибом, галопом, часом* тощо) (Вихованець, Городенська 2004, с. 77). З останнім (морфологічним переходом форм Ор. в. у прислівники) не можна не погодитися, але залишається питання, чому одні обставинні функції (*просторову, локативну*) дослідники відносять до відмінкових функцій Ор. в. іменника, а інші визнають результатом міжчастиномовної транспозиції.

У сполученні з прийменниками Ор. в., окрім вже згаданого *суб'єктного соціативного значення* (*Олена* ***з Оксаною*** *не підготувалися*), виражає інші різноманітні семантико-синтаксичні значення, які нерідко взаємонакладаються: *з об'єктною* домінантою (*розмовляти* ***з учнем****, їхати* ***з товаришем****, бути* ***порівняно з учнями***), *атрибутивні означальні* (*дівчина* ***з косою****, будинок* ***з колонами***), *обставинні* (*звернутися* ***із запитанням****, перебувати* ***під водою****, вийти* ***перед світанком****, знаходитися* ***за горою****, летіти* ***над морем****, стояти* ***перед учителем****, перебувати* ***поза сумнівами****, стелитися* ***понад лісом****, говорити* ***поміж людьми***), *предикативні* (*борщ* ***був із перцем***).

Отже, з усіх відмінків Ор. в. вирізняється багатством своїх значень. Він в українській мові виражає такі доволі чіткі значення: *об'єктне* значення *знаряддя* і *засобу дії* (*писати* ***олівцем****, покрити* ***лаком****, кивнути* ***головою***); *засобу пересування* (*їхати* ***поїздом****, пливти* ***човном***); *об'єкта дії*

чи стану (*займатися* ***наукою***, *керувати* ***дисертацією***, *завідувати* ***кафедрою***); *суб'єкта дії* (*завдання виконане* ***студентом***, *план затверджений* ***комісією***); співучасника діяча – *соціативне* значення (*мати з* ***дочкою*** *ідуть*); *атрибутивні* значення, зокрема *обставинні*: *часу* (*працювати* ***ночами***, *не писати* ***місяцями***), *місця* (*пробиратися* ***лісом***, *бігти* ***селом***, *іти* ***полем***), *порівняння* і *перевтілення* (*вити* ***вовком***, *співати* ***соловейком***, *летіти* ***стрілою***), *способу дії* (*вишивати* ***хрестом***, *їхати* ***галопом***); значення *предикативної* характеристики (*бути* ***лікарем***, *стати* ***героєм***, *зробитися* ***ледарем***).

Місцевий відмінок

Значення *місцевого відмінка* в українській мові зумовлені й обмежені вживаними при ньому прийменниками *на, в (у), о (об), по, при*. Форма М. в. у сучасній українській мові лише аналітично-синтетична (його значення передається прийменником у єдності з флексією).

Для М. в. центральним є *атрибутивне* значення, а саме – значення *місця*, за яким і отримав свою назву цей відмінок. Воно реалізується у ряді *обставинних* значень: *власне просторовому* (локативному – виражає місце дії) (*жити* ***в селі***, *були* ***в Києві***, *лежати* ***на траві***, *лампа стоїть* ***на столі***, *розкидати* ***по полю***, *висіти* ***на стіні***, *побачити* ***у небі***, *стояти* ***при березі***), значенні *часової характеристики* (*темпоральному*) (*прийти* ***о шостій годині***, *народився* ***у березні***, *сталося* ***на*** *цьому* ***тижні***, *трапилося* ***у*** *минулому* ***році***, *прокинутися* ***на світанку***, *прибути* ***по обіді***), *стану* (*сидіти* ***у пальті***, *ходити* ***у шовках***), *способу дії* (*говорити* ***по щирості***, *впізнати* ***по зросту***). М. в. також виступає з *об'єктним* значенням (*знатися* ***на малярстві***, *розумітися* ***в мистецтві***, *помилятися* ***в людині***, *переконатися* ***у правильності***, *сумувати* ***по батьківщині***, *дати* ***по яблуку***, *зосередитися* ***на*** *головному* ***завданні***), зокрема *знаряддя дії* (*грати* ***на баяні***, *грає* ***на скрипці***, *працює* ***на екскаваторі***) та *засобу пересування* (*приїхати* ***на возі***). Менш типовою для М. в. є *атрибутивна* (*означальна*) функція, реалізована у приіменниковій позиції (*товариш* ***по школі***, *однодумець* ***по боротьбі***, *дід* ***по матері***).

Автори «Теоретичної морфології української мови» визначають як *первинну* функцію М. в. – *локативну*, функцію *статичної локалізації*. У цій функції М. в. із прийменниками *в (у), на, по, при* залежить від дієслів із локативною валентністю, які належать до таких груп: 1) дієслів із загальним локативним значенням (*бути, перебувати, розташовуватися, опинятися*); 2) дієслів, які, крім загального локативного значення, виражають позицію предмета у просторі (*стояти, лежати, сидіти*). Прийменники *в (у), на, по* позначають контактну щодо референта локалізацію, прийменник *при* – дистантну. Прийменник *в (у)* з формою М. в. вказує на розташування всередині простору, предмета: *Другого дня ми були* ***в Києві*** (О. Довженко). М. в. із прийменником *на* позначає місце на поверхні об'єкта: *Черниш і*

Брянський лежали в садку ***на*** *вигорілій* ***траві*** (О. Гончар). М. в. із прийменником *по* передає дистрибутивно-просторове значення, яке ґрунтується на прийменниках *в (у)* і *на* у функції місця відповідно всередині й на поверхні предмета: *У дворі, в саду, поза скиртами і скрізь* ***по полю*** *– ліворуч і праворуч – стояли гармати, гармати, гармати...* (О. Гончар). Прийменник *при* з формою М. в. вказує на просторову близькість предмета: *стояти* ***при дорозі***. Дієслово *бути (є)* у формі теперішнього часу в конструкціях із прийменниками *в (у), на, по, при* найчастіше еліптизоване: ***У небі*** *(є) хмари й вітер, а* ***на землі*** *(є) любов* (В. Сосюра) (Вихованець, Городенська 2004, с. 80).

Вторинними для М. в. вони уважають функції: *динамічної локалізації*, за якої прийменник *по* залежить від дієслів руху (*йти* ***по доріжці***, ***по обличчю*** *котились сльози*); *інструментальну*, реалізовану в конструкціях «на + М. в.» і «по + М. в.» (*грати* ***на дудці***, *літати* ***на винищувачах***, *транслювати* ***по телебаченню***); *об'єктну*, що виражається відмінковими формами при дієсловах типу *упевнюватися, сумніватися, переконуватися, помилятися, розумітися, знатися, наполягати, зосереджуватися, ґрунтуватися, сумувати, плакати, говорити, думати*, з нейтралізацією значення прийменників *в (у), на, по, о (об)*, які тяжіють до дієслова і стають своєрідними дієслівними постфіксами (*помилятися* ***в людині***, *зневіритись* ***в меті***, *знатися* ***на історії***, *розумітися* ***на квітах***) (Вихованець, Городенська 2004, с. 81).

Конструкції М. в. з прийменниками *в* і *на* уважають найтиповішими, а з прийменниками *о (об)* – непоширеними; «прийменники *в (у)* і *на* утворюють центральну ланку власне-відмінкового функціонування» М. в. (тобто регульованого семантико-синтаксичною валентністю предикатів): локативного, інструментального, об'єктного, суб'єктного[29] (Вихованець, Городенська 2004, с. 81).

Кличний відмінок

Кличний відмінок виконує в реченні особливу *апелятивну* (чи *вокативну*) функцію – *функцію звертання* до адресата мовлення, за якою Кл. в. і отримав свою назву – за допомогою цього відмінка кличуть когось. Форма Кл. в. ніколи *не пов'язується з прийменниками* і не вступає в підрядні чи сурядні зв'язки з іншими членами речення. Цю особливу (не омонімічну Н. в.) форму мають лише автосемантичні іменники чол. р. та жін. р., що позначають осіб, істот і персоніфіковані предмети (*Павле, діду, коню, земле, мріє*). Значення звертання виражається за допомогою особливої для Кл. в. флексії у підпарадигмі однини (*Галю, Оксано, Карпе, сину*), у частковій парадигмі множини форма Кл. в. іменників всіх родів, а також множинних, збігається (омонімічна) з формою Н. в.

[29] Цю функцію дослідники інтерпретують як вторинну і вбачають її реалізацію в контекстах типу ***У казармі*** *було порожньо* (З. Тулуб), коли М. в. з локативним значенням пересувається у лівобічну стосовно предиката позицію (Вихованець, Городенська 2004, с. 81).

За відносної прозорості семантики Кл. в. вчені по-різному розглядають значення цієї грамеми та її статус загалом. Напр., в одних джерелах диференціюють *функції*: *власне адресата* висловлювання: *У казці все можливо, добрі* ***люди*** (Л. Українка); *адресата-суб'єкта*: *Давню байку правиш,* ***друже!*** (Л. Українка); *адресата-об'єкта*: *Я ж тебе не зрадила,* ***єдиний!*** (Л. Українка); *адресата-атрибута*: *Твій голос,* ***Ізольдо*** *моя,... був тихий, пестливий* (Л. Українка) (Горпинич 2004, с. 74); в інших – *суб'єкта дії* (до якого звертаються): *Спи,* ***дитиночко*** *кохана, баю, люлі, бай* (О. Олесь) та *об'єкта дії* (адресата): *Вітаю тебе,* ***Галю****, зі святом!* (СУМ 2013, с. 275).

Автори «Теоретичної морфології української мови» пропонують іншу класифікацію, що враховує семантико-синтаксичні, формально-синтаксичні й комунікативні функції цього відмінка. *Первинною семантико-синтаксичною* функцією Кл. в. вони вважають *функцію адресата – потенційного суб'єкта дії*, з якою корелює його первинна *формально-синтаксична* функція *підмета* і *комунікативна* функція *теми*. Ці функції Кл. в. реалізує в реченнях із дієслівними присудками у формі наказового способу, напр.: *Кажіть, мамо!* (І. Багряний); *Поете, слухай голоси життя людського, нові ритми уловляй* (М. Рильський); *Зупиніться, поети!* (Б. Олійник). Усі інші функції Кл. в. кваліфіковано як *вторинні*, але груповані навколо базової функції. Її нейтралізація зауважена в конструкціях на зразок ***Галю****, завтра приїжджає дідусь* і *Наші друзі,* ***мамо,*** *відвідали виставку*, де на відміну від речень із дієслівним присудком у формі наказового способу Кл. в. виражає *вторинну* семантико-синтаксичну функцію *семантично акцентованого адресата* і відповідно *нейтралізованого потенційного суб'єкта дії* та формально-синтаксичну функцію другорядного члена (детермінанта) речення, залежного від предикативної (зокрема присудково-підметової у двоскладному простому реченні) основи речення: ***Костю****, мій* ***Костю****, синьоокий* ***бродяго****, Он весна викреслює шлях по птицях* (А. Малишко). *Вторинну* семантико-синтаксичну функцію *ідентифікації* Кл. в. встановлено у конструкціях типу *Ти,* ***Галю****, чудово співаєш; Я вітаю тебе,* ***Галю****; Я пишаюся тобою,* ***Галю,*** де він семантично дублює займенникові іменники ІІ особи і вказує на тотожну їм семантико-синтаксичну роль. У таких реченнях Кл. в. виступає опосередкованим другорядним членом речення: *Де зараз ви, кати мого народу?* (В. Симоненко); *Я вас люблю великою любов'ю, Моя старенька мамо, тату мій* (Д. Павличко); *Прокляття вам, лукаві лиходії* (В. Симоненко) (Вихованець, Городенська 2004, с. 77-78).

Як *вторинна* розглядається *синтаксична позиція* Кл. в. як компонента *однослівних односкладних речень* (звертань-речень, еквівалентів речень чи варіанта вокативної синтаксеми), де він передає, як і у двоскладних простих реченнях із дієслівним предикатом наказового способу, семантико-синтаксичну функцію адресата мовлення – потенційного суб'єкта дії, напр.:

Шуро! *– вперше за сьогодні Євген назвав її на ім'я* (О. Гончар). Але ствердженню вторинності цієї функції суперечить слушна думка про те, що Кл. в., як і Н. в., є показовим у реченнєвотвірних потенціях, можливо, навіть першим за реченнєвотвірним рангом відмінком, оскільки *він майже в усіх випадках виступає конденсатом суб'єктно-предикатно-адресатної структури*. Відповідно, як конденсатові речення йому легко зайняти позицію однослівного односкладного речення (Вихованець, Городенська 2004, с. 78).

Таким чином, диференційовано чотири різновиди Кл. в.: 1) семантично складний Кл. в. (кличний адресата – потенційного суб'єкта дії); 2) семантично складний Кл. в. акцентованого адресата і нейтралізованого суб'єкта; 3) полісемантичний ідентифікаційний Кл. в.; 4) Кл. в. однокомпонентного речення.

Стосовно статусу Кл. в., місця його у відмінковій системі, думки лінгвістів також різні. Сучасні українські граматисти зауважують, що цей відмінок в міркуваннях багатьох лінгвістів на матеріалі різних мов явно чи приховано кваліфіковано як певною мірою «*ущербний*». Зокрема, на підтвердження цього наведене висловлювання О. Єсперсена, що в багатьох мовах, напр., у латині, Кл. в. має особливу форму, а тому вважається окремим відмінком, проте в більшості мов він збігається з Н. в., і тому не потребує окремої назви, але і там, де Кл. в. існує (має окрему форму), він вказує на те, що іменник ужитий як ІІ особа і що він стоїть поза реченням або сам по собі утворює речення, також він пов'язаний із наказовим способом і виражає спонукання (Вихованець, Городенська 2004, с. 78). Це, напевно, вплинуло на те, що й самі українські граматисти визначили український Кл. в. як *периферійний*, пояснюючи це, по-перше, семантико-синтаксичним синкретизмом; по-друге, наявністю супровідних емотивних нашарувань, що не стосуються семантики власне-відмінкової природи; по-третє, вузьким лексичним діапазоном – Кл. в. звичайно охоплює лише назви осіб (поширення на інші назви зумовлене явищами персоніфікації); а також тим, що реченнєвотвірний Кл. в. із посиленою емотивною супровідною семантикою межує зі словами-реченнями (вигуками), що нерідко призводить до нейтралізації субстанціальності і переведенню Кл. в. іменника до розряду вигуків (*Матінко моя!; О доленько моя!* тощо) (Вихованець, Городенська 2004, с. 79).

Але далеко не все зауважене свідчить про периферійність Кл. в., радше, на нашу думку, про його специфічність. Стосовно значеннєвої сфери, Кл. в. в усіх своїх семантичних і синтаксичних реалізаціях має специфічне, не притаманне іншим відмінкам апелятивне значення (звертання). В цьому його незамінність для тих мов, де він має специфічну форму. В тих мовах, де Кл. в. немає, або він був втрачений, мова все одно знаходить специфічні граматичні синтаксичні, інтонаційні, або й нові морфологічні засоби його вираження. В болгарській мові, яка в процесі

історичного розвитку втратила відмінювання, залишилася лише одна відмінкова грамема – і це Кл. в. (*господине, ветре, куме, свате, Иване, Исусе, сине, човече, юначе; учителю, приятелю, другарю; бабо, стрино, майко, лельо, Марийо, Българийо; царице, кумице, душице*), що також свідчить про його важливість для мовної структури.

Те, що Кл. в. охоплює лише назви осіб, також не свідчить про його периферійність, як не свідчать про периферійність категорій неповнота охоплення іменникової лексики номінативними категоріями роду і числа, прикметникової – категорією ступенів порівняння, як не свідчить про периферійність Зн. в. те, що в нього в багатьох іменників в однині і в усіх у множині немає власної форми, а лише та, що омонімічна з Н. в. (назви неістот) або з Р. в. (назви істот). Натомість слід визнати факт лакунарності Кл. в. для назв неістот (не неповноти парадигми, відсутності форми, а саме лакунарності – такого явища у галузі парадигмології, коли форми майже не уживаються, але за певних, дуже нечастих обставин, можуть бути змодельовані за певним зразком, для Кл. в. – за зразком назв істот відповідних формальнопарадигматичних типів).

Високий реченнєвотвірний потенціал Кл. в., його посилена емотивна супровідна семантика також свідчить про силу, а не слабкість цієї грамеми. Те, що Н. в., який теж самостійно може бути реченням (номінативним реченням, виявляючи суб'єктне значення), не призводить до висновку про його периферійність, а навпаки – про центральність[30].

Високий потенціал перехідності до вигуків форм Кл. в. (і разом з тим певної фразеологізації синтаксичних конструкцій із ними) теж не зумовлює його слабкості, периферійності. По-перше, сама здатність самостійно бути реченням є підставою для виділення слів-речень як окремого морфологічного різновиду (Вихованець, Городенська 2004, с. 374-390), центральною ланкою яких є вигуки, а фразеологізми взагалі становлять собою одиницю окремого мовного рівня, і це теж свідчить радше про центральність Кл. в. як явища. По-друге, подібний до грамеми Кл. в. потенціал до інтер'єктивації та фразеологізації також є в Н. в. (*Лиха година; Один чорт!; Чорт!; Дідько лисий!; Дідько!* тощо), але це також не стає підставою для висновку про його периферійність.

У світлі сучасних тенденцій нормування літературного стандарту слід також наголосити на ідеологічній ролі Кл. в. Тривалий час в радянський період діяла тенденція штучного наближення української мови до російської і Кл. в. як форма, яка відрізняє набір грамем парадигми відмінювання іменників української мови від російської, потрапив під ці

[30] Варто вказати також на певну семантичну взаємодію Кл. в. і Н. в. в українській мові. Так, історики мови констатують використання форм Кл. в. у функції підмета в праслов'янський період та у фольклорних текстах (*Ой, плаче, плаче молодий козаче*) (Павленко 2010, с. 68). Діалектологи ж у сучасних говірках фіксують форми Кл. в. у позиції Н. в. (*ˈмамо ˈкажут', м'ій хˈлопче Іˈван*), а також форми Н. в. у позиції Кл. в. (Делюсто 2010, с. 59; Колесников 2015, с. 234; Жилко 1966, с. 81; Бевзенко 1980, с. 95).

«репресії», тому був інтерпретований як *клична форма*, а не окремий відмінок (СУМ 1969, с. 74-81). Тепер, коли історична мовна пам'ять українського народу справедливо вимагає повернення старих питомих норм, викреслених з українського літературного стандарту в межах зазначеної тенденції, особливо, якщо вони збереглися в діалектах, закріплення і зміцнення таких норм[31] стає принциповим питанням.

Кл. в. стає причиною й сучасних розбіжностей між шкільною і науковими граматиками. Перша, через те, що форми прикметників (також порядкових прикметників, займенникових прикметників, дієприкметників) та числівників не мають особливих форм Кл. в., розглядає їхню парадигму як шестиграмемну (без Кл. в.), але наукові граматики наполягають на семиграмемності парадигм прикметників та числівників (Вихованець, Городенська 2004; СУМ 2013; СУМ 2017), і це цілком обґрунтовано, адже відмінкові форми прикметників узгоджуються з іменниковими, тому ігнорування грамеми Кл. в. ад'єктивів суперечитиме правилам узгодження.

Запитання. Завдання

1. Подайте характеристику ГК відмінка в українській мові. Чому ця ГК є номінативною?
2. З яких двох компонентів складається значеннєвий бік ГК відмінка іменника?
3. Скільки грамем протиставлено у ГК відмінка в сучасній українській мові?
4. Форма якого відмінка є вихідною?
5. Перелічіть, якими способами виражається ГК відмінка в українській мові. Наведіть приклади.
6. Назвіть основні відмінкові значення. У чому полягає проблема їх класифікації?
7. Опишіть суб'єктне значення відмінка.
8. Поясніть сутність об'єктного значення відмінка.
9. Коли відмінок виражає атрибутивне значення? Якими типами воно представлене?
10. Яке значення виражає ствердження або заперечення чогось про суб'єкта чи об'єкт?
11. Назвіть грамему ГК відмінка, спеціалізовану на вираженні апелятивного значення.

[31] У межах такої тенденції до повернення питомих українських граматичних явищ перебувають і нові норми «Українського правопису» 2019 р., зокрема це вже згадані фемінітиви, варіантна норма, що стосується написання (та вимови) закінчення на *-и*, крім флексії *-і*, в групі іменників ІІІ відміни в Р. в., одн., а саме в іменниках на *-ть*, а також у словах *кров, любов, осінь, сіль, Русь, Білорусь* (*гідности, радости, смерти, хоробрости* тощо*; крови, любови, соли, Руси* та *Білоруси*) та ін.

12. Які грамеми становлять центр відмінкової системи української мови? Які з них мають статус напівцентральних, напівперифері́йних та периферійних?
13. Опишіть значення, в яких типово реалізується Н. в.
14. Висвітліть специфіку вираження значень Р. в.
15. Яка семантика є центральною для Д. в.?
16. Схарактеризуйте значеннєву сферу Зн. в.
17. Чому Ор. в. є поліфункціональним? Прокоментуйте, наведіть приклади.
18. У чому полягає специфіка семантики М. в.? Чим зумовлені й обмежені значення цього відмінка?
19. Які чотири різновиди Кл. в. диференціюють українські граматисти?

ПРИЙМЕННИК

До статусу *прийменника* в українській мові у сучасній лінгвістиці є три основні підходи. *Перший*, традиційний, кваліфікує прийменник як *службове слово*, службову незмінювану частину мови (чи частку мови), що є засобом вираження граматичного зв'язку залежності іменника чи його еквівалентів від інших слів у реченні, здатних виконувати функцію керування, та реалізує підрядні відношення між словами (СУМ 1969, с. 474). *Другий* підхід надає прийменнику статусу *самостійного слова*, що має лексичне значення. Його запропонував І. К. Кучеренко, який уважав прийменник не окремою частиною мови, а морфологічним різновидом прислівника – прислівником другого періоду, прислівником із узагальненою семантикою (Кучеренко 1964, с. 131-152). *Третій* підхід, авторство якого належить Є. Куриловичу, полягає в тому, що прийменник визнається взагалі не словом, а *морфемою* (а іноді субморфемою, що утворює єдність із відмінковим закінченням) (Kuryłowicz 1936). Розвинув цю думку, послідовно застосувавши її на матеріалі української мови, український лінгвіст І. Р. Вихованець. Він визначив українські прийменники як *аналітичні синтаксичні морфеми*, що мають лише граматичне і позбавлені лексичного значення, функція яких полягає в тому, щоб перевести іменник із синтаксичної субстантивної позиції в позицію прислівника (Вихованець 1980; Вихованець 1988, с. 23-27).

Ми згодні з тим, що прийменник є засобом творення аналітичних форм, але саме аналітичних форм відмінкової парадигми іменника. Для того, щоб говорити про те, що морфологічні одиниці виконують функцію аналітичного компонента, як і у випадку з числівником, не обов'язково відмовляти їм в іншому (можливо, перехідному) статусі, стверджувати, що всі ці одиниці зовсім не мають лексичного значення тощо. Тим паче, що межа між морфемою і словом хистка, а лінгвісти й досі нерідко йдуть у справі диференціації морфем і слів хибним шляхом, орієнтуючись на вторинну писемну форму мови, дивлячись, як пишеться одиниця, якщо

окремо – то це, мовляв, слово, а якщо разом – то морфема (хоч логіка тут має бути зворотна). Але і за цим критерієм ті ж самі одиниці проявляють себе і як слова, і як морфеми (***не*** *цікавити****ся*** – ***не ся*** *цікавити (діал.)* – ***не****цікавий,* ***не****смак*).

Таким чином, *прийменник* – це службова частина мови, аналітичний компонент відмінкових форм іменника чи аналітична морфема. Виходячи з цього, закономірно, й описувати його треба як граматичний засіб в межах ГК відмінка іменника. Прийменник разом з формами непрямих відмінків іменників (з прийменниками не вживаються лише Н. в. і Кл. в.) утворює єдиний член речення і здебільшого виражає атрибутивні обставинні (просторові, часові, причинові, цільові, допустові та ін.) значення, а також уточнює деякі означальні та об'єктні значення відмінків.

Прийменник виражає відмінкові значення автосемантичних іменників та їх відповідників-словосполучень (*зайти до хати, грати у футбол; їхати на Чорне море*), займенникових іменників (*хтось із вас, двоє з них*), субстантивованих прикметників (*найкращі з кращих*), сполучень іменника з узгодженим означенням (*повернувся на цьому тижні, на третій рік*), а також іменниково-числівникових сполук (*жити до ста років, чекати близько трьох годин*).

Керуючим компонентом може бути *дієслово* (*під'їхав до воріт, спуститись з гори*); *іменник* (*відро з водою, озеро без риби*); *прикметник* (*схильний до роздумів, червоний від сонця*); рідше – *прислівник* (*недалеко від Києва*).

Прийменник виконує роль члена речення лише в поєднанні з відмінковою формою іменника, при цьому прийменник звичайно стоїть у препозиції щодо залежного непрямого відмінка іменника (*на столі, перед домом, через ліс*). Виняток становлять лише окремі прийменники (*ради (заради), наперекір, всупереч*), які в деяких випадках можуть стояти і після іменника (*зробити ради порядку* і *зробити порядку ради*; у запитаннях: *«Чого ради?»* і *«Ради чого?»*; *жити наперекір смерти* і *жити смерти наперекір*).

Прийменнику як службовій частині мови притаманне загальнокатегорійне *релятивне* значення (чи функція), у межах якого реалізуються конкретні значення, які залежать від типу прийменника за структурою, семантикою, його граматичним типом (морфологічним і синтаксичним), а також від значення повнозначних компонентів прийменниково-відмінкових конструкцій, між якими певний прийменник реалізує семантико-синтаксичні відношення. Через це абсолютна більшість прийменників *багатозначна*. Реалізацію прийменникових значень забезпечує мінімальний контекст, утворюваний головним компонентом словосполучення і залежною прийменниково-відмінковою формою іменника, у структурі якого прийменникова семантика ідентифікована залежно від значення інших слів у складі словосполучення. Так, відповідно

до лексичних значень керованих слів *екзамен, стіл*, прийменник *перед* має відповідно часове і просторове значення, водночас керований компонент *хлопець* із цим прийменником з головним словом *іти* реалізуватиме просторове значення (*іти перед хлопцем*), а з головним словом *схилятися* – об'єктне (*схилятися перед хлопцем*). Разом з тим окремі прийменники можуть бути ідентифіковані за основним значенням і поза мінімальним контекстом: це насамперед деякі *первинні* прийменники, що виражають просторові, часові та ін. відношення (*за, між, під, перед, без* та ін.) та *вторинні* прийменники, пов'язані виразними мотиваційними зв'язками з відповідними джерелами свого формування (*близько, слідом за, незалежно від, в напрямку до, зважаючи на, у зв'язку з* тощо). Але й вони завжди конкретизують своє значення в контексті. Вибір прийменника диктується не лише характером позамовних відношень об'єктів дійсності, а й правилами формального синтаксису та мовленнєвим узусом (*пішов у музей, пішов до школи, пішов на виставку*; але не *...на музей, ...на школу, ...до виставки*).

Прийменникову систему сучасної української мови складає кількісно обмежена група одиниць (понад 200 прийменників (ЕУМ, с. 545)), яку, однак, не можна вважати абсолютно застиглою, позбавленою динаміки розвитку. За рахунок зневиразнення лексичної семантики й усталеного вживання у відповідних синтаксичних позиціях окремі повнозначні слова (іменники, прислівники, дієслівні форми) набувають службових функцій і переходять до класу прийменників, реалізуючи такий різновид транспозиції, як препозитивація (або препозиціоналізація). За умови відносно повного переходу у прийменники, такі одиниці називають вторинними прийменниками, які входять у традиційну класифікацію прийменників в межах зазначеної їх кількості (понад 200). Але існує і широке розуміння обсягу прийменників, відбите, напр., у «Словнику українських прийменників» (СУП), який містить 1705 українських прийменників (власне прийменників) та їх еквівалентів (одиниць, які вживаються у значенні або у функції прийменника, за аналогією до вже наявних моделей та оказіонально).

Широкий погляд на прийменники охоплює також: *аналітичні складені двокомпонентні утворення* (*з ... до, від ... до, з-під ... на* тощо), які утворюють стійкі словосполуки (*з самого ранку до пізньої ночі, від Києва до Лубен, з-під кореня на дерево*) та прислівники (*з року в рік, з ранку до ночі*), а також сполуки власне прийменників із компонентом *аж* – прийменникові сполуки (*аж до, аж під, аж за, аж на*) (СУП, с. 7-8); коло слів, ужитих *зі значенням прийменника*, які мають відповідники з-поміж власне прийменників, але містять додаткові (з узагальненою конкретною семантикою, без образності) елементи (*у напрямку до мети ≈ до мети; у процесі слухання ≈ протягом слухання; у стані облоги ≈ в облозі, під облогою; під час засідання ≈ на засіданні*) (деякі з цих конструкцій

розглядаються як вторинні прийменники і в традиційній класифікації – *авт.*); слова, що постають *у функції прийменника*, – це такі елементи, які можуть бути опущені, але значення виразу не змінюється (*перебувають на межі зникнення ≈ зникають; виступив у ролі миротворця ≈ виступив миротворцем*); слова, що *тільки за аналогією виступають прийменниками* (*завдовжки понад, завдовжки від; завтовшки понад, завтовшки від; з відстані більш; з відстані не більш аніж; з відстані від; з відстані понад* тощо); *оказіональні утворення*, які супроводжує певна образність і вони *використовуються в ролі прийменника в одиничних випадках* (*на світанку людської історії, на горизонті сучасної науки* тощо) (СУП, с. 9-10).

Значення прийменника, залежне й від контексту, складають сукупність його семантичних реалізацій, чи його семантичну структуру, але питання про термінологічне позначення компонентів семантичної структури прийменника є дискусійним. Насамперед це стосується інтерпретації їх як граматичних чи лексичних значень. На нашу думку, прийменник, будучи засобом вираження ГК відмінка іменника є носієм граматичного значення, але це не виключає можливої присутності в семантичній структурі прийменників й елементів лексичного значення. Останнє стосується насамперед вторинних прийменників (типу *близько, зверху, на честь, залежно від, під час*), формалізація яких не просто не передбачає повного стирання лексичного значення твірних, а навпаки – зумовлена цим значенням.

І. Р. Вихованець, стверджуючи, що прийменнику притаманне граматичне значення, вказує й на дискусійність цього питання[32] та називає три типи граматичних значень прийменників: 1) найзагальніше категоріальне – відношення іменників до інших слів у словосполученнях і реченнях (об'єднує усі прийменники); 2) більш конкретне значення (просторове, часове, причинове і под.), що об'єднує прийменники у функційно-значеннєві групи, напр.: значення причини мають прийменники *від, з, через, завдяки* (*знесилився від клопотів, плакати з горя, запізнився через негоду, переміг завдяки витривалості*); 3) індивідуальне значення, що відрізняє прийменники однієї функційно-значеннєвої групи, напр., *іду в полі, іду по полю* (значеннєве розрізнення просторових прийменників *в* і *по*); *плакати з горя* (але не *завдяки горю*). Також він зазначає, що звичайно кожен прийменник має властиву тільки йому сукупність ГЗ (рідше – одне ГЗ), напр.: прийменник *на* передає значення місця (*зошити лежать на столі*), часу (*завдання на понеділок*), мети (*поспішати на допомогу*), засобу дії (*їхати на поїзді*) та ін. (ЕУМ, с. 545-546).

[32] Альтернативна думка про значення прийменника і в нових підручниках з морфології української мови (СУМ 2013, с. 480), де зазначено, що *лексична* семантика прийменника – це вказівка на різноманітні просторові, часові, причинові, цільові та ін. логіко-смислові відношення між об'єктом та явищем дійсності, а *граматична* – це вказівка на об'єктні, означальні, обставинні семантико-синтаксичні відношення між словами у словосполученні, оформлені підрядним зв'язком керування.

Щодо семантики прийменників варте уваги також спостереження про те, що зв'язки прийменника з тим чи тим відмінком зумовлені відповідністю значень прийменника і відмінкової форми, напр., прийменники, що вказують на місце перебування якогось предмета, поєднуються з М. в.; прийменники, що означають рух, скерований на певний предмет, – переважно із Зн. в.; прийменники, що вказують на сумісність, супровідність, – з Ор. в.; прийменники, що означають відділення, відокремлення, джерело руху – з Р. в. (СУМ 1969, с. 478).

Як вже зазначали, прийменник взаємодіє з усіма непрямими відмінками іменників, утворюючи з ними граматичну єдність, але в кожного з непрямих відмінків є свій набір прийменників, з якими він взаємодіє. М. в. без прийменників (*в, на, о (об), по, при*) не вживається; найбільше прийменникових сполук припадає на Р. в. (з ним вживається понад 150 прийменників: *біля, в, від, для, до, з, за, між, поміж, проти, серед, ради, заради, задля, з-за, з-поза, з-над, з-під, з-перед, з-межи, близько, близько від, вздовж, вище, внаслідок, впоперек, довкола, збоку, кінець, коло, край, навколо, навкруг, навпроти, недалеко, недалеко від, неподалік, неподалік від, нижче, обабіч, обік, обіч, осторонь, побіля, побіч* та ін.); Зн. в. використовується з прийменниками *в, з, за, крізь, між, на, над, о(об), перед, під, по, про, через, поза, поміж, понад, попереду, попід, попри, проміж, повз, зважаючи на, з огляду на, незважаючи на*; Ор. в. сполучається з прийменниками *з, за, між, над, перед, під, поза, поміж, понад, попід, проміж, вслід за, згідно з, порівняно з, поруч з, поряд з, разом з, слідом за, у зв'язку з*; Д. в. уживається з вторинними прийменниками *завдяки, всупереч, наперекір, назустріч, вслід, на (у) противагу, навперейми*. При цьому прийменник сполучається або з одним відмінком (*для* – з Р. в., *всупереч* – з Д. в., *про* – із Зн. в., *поряд з* – з Ор. в., *при* – з М. в.), або з двома (*на, о(об), по* – із Зн. в. і М. в.; *над, понад, під, попід, перед* – із Зн. в. і Ор. в.), або з трьома (*в* – з Р. в., Зн. в. і М. в.; *за, між, поміж* – з Р. в.., Зн. в. і Ор. в.) (ЕУМ, с. 546).

На думку І. Р. Вихованця, значеннєву взаємодію прийменника й відмінка у складі прийменниково-відмінкової форми відображають три ряди співвідношень: 1) значеннєве навантаження прийменника зі значеннєвою нейтралізацією відмінкових флексій (у сполуках із часовим, причиновим, цільовим, допустовим і под. значеннями, пор. причинові сполуки *від горя, з горя, через горе*); 2) значеннєво навантажені прийменники й відмінки (у просторових сполуках типу *в місті – в місто, над озером – над озеро*); 3) значеннєво нейтралізований прийменник зі значеннєво навантаженою відмінковою формою (у сполуках типу *сумувати за домівкою, розумітися на мистецтві, сподіватися на успіх, розповідати про мандрівку*) (ЕУМ, с. 546).

І. Р. Вихованець уважає, що в сучасній українській мові налічується понад 200 прийменників, які *за походженням* поділяються на *первинні*,

синхронно непохідні (*на, при, в, з, за, від, до* та ін.), успадковані зі спільнослов'янського фонду, та *вторинні*, похідні від повнозначних слів (*близько, вздовж, довкола, всупереч, побіч, поверх, попереду, поряд, протягом, шляхом, з нагоди, в напрямі, з метою, під час, у зв'язку з, незважаючи на* та ін.), а за *будовою* – на *прості*, що складаються з одного слова (*між, над, під*), *складні*, що складаються з двох службових слів (*із-за, понад, попід, поза, поміж*), та *складені*, що є комбінаціями вихідного повнозначного і службового слова (*залежно від, неподалік від, поряд з, виходячи з, на противагу, з огляду на*) (ЕУМ, с. 546). Класифікації прийменників за походженням і за будовою об'єднуються під назвою *структурна* класифікація прийменників. У ній своєрідний *центр* становлять *первинні* прийменники (їх близько 80 (Вихованець, Городенська 2004, с. 331)), насамперед *прості (непохідні)* – найдавніші щодо походження слова, які не пов'язані з синхронного погляду деривaційними відношеннями з іншими лексичними одиницями (*без, до, з, у, під, над, перед, о (об), по, при, через, між* та ін.); та *похідні* від них *складні* прийменники, або прийменники-зрощення, що виникли внаслідок поєднання первинних прийменників (*заради, з-за, з-над, з-під, з-поміж, з-попід, посеред, щодо, поза, понад* та ін.). Але найбільший щодо кількості розряд, активно поповнюваний новотворами (Вихованець, Городенська 2004, с. 331), становлять *вторинні* прийменники, які за структурою поділяються на *прості*, що складаються з одного слова (*близько, упродовж, замість, кругом, навколо, шляхом, всупереч* та ін.), і *складені* (або *полілексемні*, протиставлені *однолексемним* (Горпинич 2004, с. 263)), що становлять аналітичні комплекси, у складі яких наявні первинні прийменники, поєднані з іменниковими, прислівниковими та дієприслівниковими твірними компонентами (*зважаючи на, порівняно з, у зв'язку з, відповідно до, в ім'я, за рахунок, на користь* та ін.).

Усі *вторинні* прийменники виникли внаслідок функційної транспозиції повнозначних частин мови – прислівників, іменників, дієприслівників.

Відприслівникові похідні абсолютно переважають у складі *простих вторинних* прийменників (СУМ 2002, с. 140). Вони є омонімічними з відповідними прислівниками, що виступають у функції обставин (*Напередодні шлюбу з'їхалися сусіди – Напередодні всю ніч падав сніг; Машина зупинилась осторонь шляху – Дівчата збились осторонь в окремий гурток*).

Складені відприслівникові прийменники є аналітичними сполуками, або прийменниковими комплексами, утвореними внаслідок поєднання вторинних і первинних прийменників (*близько від, подібно до, праворуч від, слідом за, нарівні з, разом з*), – сполучаються з відмінковими формами відповідно до сполучуваності первинних прийменників, що входять до

їхнього складу (*слідом за учителем – за учителем; незалежно від бажань – від бажань*).

Відіменні вторинні прийменники також поділяються на прості (*шляхом, ціною, край*) і складені (*в ім'я, за винятком*). *Прості* прийменники цієї групи – це переважно застиглі відмінкові форми іменників, що виражають відношення, співвідносні за значенням з відповідними іменниками: *кінець, край, шляхом, ціною, коштом*. Напр.: *Іменники можуть творитися шляхом субстантивації; Стоїть хата край села.* (пор.: *йти цим шляхом; виднівся край села*). Складені відіменні прийменники поділяють на: 1) аналітичні сполуки, до складу яких входить один первинний прийменник + іменниковий компонент (*в ім'я, за допомогою, з метою, у разі, під час, на користь* тощо): *вчинити на користь держави; працювати з метою поліпшення ситуації*; 2) аналітичні сполуки, ускладнені другим первинним прийменником (*у напрямі до, у зв'язку з, у відповідь на, з огляду на* тощо): *Перенесли засідання у зв'язку з виробничою необхідністю*. Специфічною рисою складених відіменних прийменників є те, що їхні іменні компоненти зберігають живі парадигматичні та смислові зв'язки з відповідними іменниками. Це виявляється в тому, що у випадку ускладнення таких сполук означеннями, вони втрачають свою службову функцію, а до відповідних іменників повертається їх лексичне значення (*у зв'язку з погіршенням – у безпосередньому зв'язку з погіршенням; з метою допомоги – з благородною метою допомоги*).

Віддієслівні похідні прийменники є транспонованими дієприслівниками (*включаючи, виключаючи, зважаючи на, незважаючи на, починаючи від, починаючи з*), що втратили зв'язок з дієслівною парадигмою і виступають у службовій функції із загальним значенням відношення.

Існують також *граматична* і *семантична* класифікації прийменників. Граматична класифікація складається з морфологічних і синтаксичних ознак, але прийменники не мають власної словозміни і формотворення, тому під терміном *синтаксична* класифікація часто розуміють поділ прийменників на групи відповідно до сполучуваності з тими або тими формами залежних компонентів у відповідних словосполученнях, тобто відповідно до того, які відмінки вони виражають (СУМ 2002, с. 408-410). Проте В. О. Горпинич подає цю класифікацію прийменників як морфологічну (Горпинич 2004, с. 267-269), натомість *синтаксичні властивості* прийменника автор убачає в тому, чи входить він до складу додатка, чи підмета, чи неузгодженого означення й обставини; в тому, чи з'єднує прийменник словоформи в словосполучення за способом керування (*сидіти на стільці; відштовхнутися від берега*), чи прилягання (*стояти посеред поля, лину до тебе, рахую до п'яти*), чи прийменник є абстрактним, семантично послабленим і займає післядієслівну позицію, яка є вторинною, не типовою для прийменників: *полинути до..., заїхати до…* (в значенні 'по дорозі завернути до когось'); в тому, що прийменник, формуючи особливий

тип словосполучень (прийменникових), може мати в препозиції різні опорні компоненти: дієслово (*знаходиться біля річки, їхати через поле*), дієприслівник (*знаходячись біля річки, ідучи через поле*), дієприкметник (*написаний на стіні, розташований біля річки*), іменник (*боротьба з недоліками, читання про себе*), прикметник (*блідий від болю, радий за тебе, добрий для всіх*), займенник (*дехто з присутніх, свій серед чужих*), прислівник (*швидше до лікаря, негайно в ліжко*)[33] (Горпинич 2004, с. 269-270). Зрозуміло, що синтаксичними підставами для класифікації прийменників є також те, до якої частини мови належить повнозначний (авто- чи синсемантичний) компонент прийменниково-відмінкової сполуки, чи стоїть прийменник в препозиції, чи постпозиції (що зрідка, але трапляється) до іменного компонента.

Таким чином, класифікацію прийменників за ознакою оформлення відмінкових грамем варто називати *морфолого-синтаксичною*, як і категорію відмінка.

В українській мові найбільше прийменників усіх структурних розрядів (понад 150) припадає на Р. в. Компонентом форманта цієї грамеми є: первинні прості прийменники (*без, біля, у (в), від, для, до, з, коло, крім (окрім), між, ради, серед*), первинні складні (*задля, заради, з-за, з-межи (з-між), з-над, з-перед, з-під, з-поза, з-поміж (з-помежи), з-понад, з-поперед, з-попід, з-посеред, насеред, побіля, поміж (помежи), поперед, посеред, проміж, щодо*), вторинні прості (*близько, вглиб, вздовж (вдовж), вище (повище), відносно, довкола (довкіл), довкруг (довкруги), замість, збоку, зверх, зверху, ззаду, з-позад, зсередини, кругом, ліворуч, мимо, навколо (навкіл), навкруги (навкруг), навпроти, назад, наперед, напередодні, наприкінці, напроти, насупроти, недалеко, неподалік, нижче (понижче), обабіч, обік (обіч), оддалік (віддалік), круг (округ, округи), опріч, осторонь, пізніше (пізніш), після (опісля), побіч, поблизу (поблиз), поверх, подовж (поздовж), позад, поодаль, попереду, поперек, поруч, поряд, посередині, праворуч, просто, проти (супроти), протягом, раніше (раніш), спереду, стосовно, кінець, коштом, край, шляхом, ціною*), вторинні складені (*в ім'я, в інтересах, за винятком, за допомогою, за посередництвом, за рахунок, за зразком, з боку, з метою, з нагоди, з приводу, на випадок, на (у) знак, на чолі, на адресу, на користь, на честь, на основі, на зразок, на кшталт, на засадах, на підставі, на предмет, під час, по лінії, у бік, у дусі, у міру, в напрямі (напрямку), у плані, у процесі, у разі, у результаті, в розрізі, у світлі, в силу, в справах, у ході, в умовах, у сфері, в межах, у ролі, у випадку, в галузі, в царині, в районі, в рамках, під приводом, поза сферою, поза межами, через посередництво, близько від, виходячи з, відповідно до, далеко від, залежно від, збоку від, на відміну від, недалеко від, незалежно від, неподалік від, обіруч від, оддалік (віддалік) від, подібно до, порівняно до,*

[33] В останньому випадку (сполучення прийменниково-відмінкових форм з прислівниками) очевидний еліпсис дієслова (*негайно ~~лягай~~ у ліжко*).

починаючи від, починаючи з, праворуч від, стосовно до, у напрямі (напрямку) до, у бік від, на шляху до, у відповідь на).

Із Д. в. поєднуються тільки вторинні прийменники: прості (*вслід; всупереч, навздогін (наздогін), назустріч (навстріч), наперекір, напереріз*) та складений (*на противагу (у противагу)*).

Зн. в. використовується з прийменниками: первинними простими (*у (в), з, за, крізь, між (межи), на, над, о (об), перед, під, по, повз, про, проз, через*), первинними складними (*поза, поміж (помежи), понад, попри, проміж*), вторинними складеними (*зважаючи на, незважаючи на, у відповідь на, з огляду на*).

Ор. в. використовується з прийменниками: первинними простими (*з (із, зі, зо), за, між (межи), над (наді), перед (переді), під (піді)*), первинними складними (*поза, понад, попереду, поміж (помежи), проміж*), вторинними складеними (*вслід (слідом) за, згідно з, навздогін (наздогін) за, нарівні з, на чолі з, одночасно з, паралельно з, побіч з, порівняно з, поруч з, поряд з, разом з, у зв'язку з, у розріз з, у згоді з, в унісон з, у співдружності з*).

М. в. без первинних простих прийменників (*у (в), на, о (об), по, при*) не вживається. Інші структурні типи прийменників із цим відмінком не вживаються.

Зн. в. та Ор. в. не оформлюють вторинні прості прийменники, а Д. в. не сполучається з усіма первинними прийменниками, окрім первинного простого прийменника *к (ік, ко)*, який в сучасній українській літературній мові належить до розряду застарілої лексики. Лінгвісти зазначають, що на сучасному етапі розвитку української мови прийменниково-відмінкова конструкція *к* + Д. в. є стильовим синонімом конструкції з прийменником *до* + Зн. в., вона трапляється у фольклорних та поетичних творах, мова яких стилізується під фольклорну, а також конструкції з прийменником *к* ще відносно активні в українських говорах південно-західного та північного наріч (Степаненко 2019, с. 143). Хоч цей прийменник і фіксує «Академічний тлумачний словник» (*К Енею руки простягає* (І. Котляревський); *Ще ж як руку притулив [він] к серцю ік свому* (П. Тичина)) (https://sum.in.ua/s/k), його активно використовував І. Котляревський (Степаненко 2019), але наразі тенденція до його витіснення з українських норм літературного стандарту, на нашу думку, на тлі тенденції до відштовхування їх від норм російської мови (де цей прийменник є сильною нормою) посилилася.

Семантична класифікація прийменників

Семантична класифікація прийменників є зазвичай[34] обов'язковим компонентом класифікації лексики цієї частини мови різних авторів, проте

[34] Дехто з авторів йде іншим шляхом, не подаючи окремої семантичної класифікації, але описуючи значення прийменників у різних типах словосполучень, у різних відмінкових формах з опорою на

єдності в цьому питанні між вченими немає. На основі аналізу різних джерел лінгвісти зазначають, що у граматиках кількість та дефініції семантичних розрядів прийменника встановлюються по-різному – від 3-ох семантичних типів (просторові, темпоральні, логічні), які виділено в «Теоретичній морфології української мови» (щоправда в межах цих розрядів є докладна внутрішня класифікація – *авт.*), до 7 семантичних груп (просторові, часові, причинові, цільові, умовні, допустові, семантично послаблені), які виділяє В. О. Горпинич, і більше. При цьому більшість традиційних українських граматик обмежується тільки описом типових обставинних відношень, проте прийменники вказують і на інші відношення (*зустрівся з ним; прийшли всі, крім нього; зайшов без сумки; розмовляємо про тебе; все працює, за винятком одного елемента*), які або взагалі не виділяються в окрему групу, або визначаються як невласне прийменники, що виконують вторинні невласне прийменникові функції (І. Р. Вихованець), або визначаються як група семантично послаблених прийменників (В. О. Горпинич), або об'єднуються у клас прийменників семантичного поля стосунку (І. К. Кучеренко) (СУМ 2013, с. 485).

Складність семантичної класифікації прийменників полягає в тому, що вона ґрунтується на значенні відношення, що випливає із взаємодії повнозначних слів у межах мінімальних контекстів. Тобто для визначення семантики прийменника важливе значення має не лише сам прийменник, а й залежна (мотивована прийменником) відмінкова форма субстантива та її лексичне наповнення, а також опорний компонент синтаксичної конструкції (типово – словосполучення), у складі якої функціонує прийменник.

В основі поділу прийменників на семантичні типи лежать семантико-синтаксичні відношення, які базуються на синтаксичному відношенні підпорядкування, що має різне значеннєве наповнення. На думку А. П. Грищенка, найголовнішими семантичними типами прийменників є обставинні, об'єктні, атрибутивні і предикативні (СУМ 2002, с. 412-413). В інших джерелах виділяють обставинні, об'єктні та означальні як семантико-функційні розряди прийменників (СУМ 2013, с. 487); просторові, темпоральні (часові), причинові, цільові, умовні, допустові, семантично послаблені як семантичні групи прийменників (Горпинич 2004, с. 265). У підручнику «Теоретична морфологія української мови» зазначено, що в основі семантичної класифікації прийменників лежить два семантичні протиставлення: 1) динамічність – статичність; 2) контактність – дистантність. Основним є перше протиставлення, оскільки воно пронизує всю прийменникову систему, незалежно від лексичного наповнення відмінкових форм; друга ознака є додатковою – її виявляє тільки частина прийменників (вона не властива тим із них, які вживаються з відмінковими

значення відмінків, охоплюючи при цьому лексичний склад прийменників вибірково – більшою (СУМ 1969, с. 477-496) або меншою мірою (СУМ 2000, с. 292-295).

формами іменників, що передають абстрактні значення). За цими та іншими допоміжними ознаками розмежовано три основних семантичних типи прийменників (просторові, темпоральні (часові) і логічні) (Вихованець, Городенська 2004, с. 333-342). Окремо диференційовано власне та невласне-прийменникові семантико-синтаксичні функції (Вихованець, Городенська 2004, с. 342-346).

Обставинні відношення визначають *просторові* (*локативні*) і *часові* (*темпоральні*) характеристики дій або станів. А. П. Грищенко, покликаючись на дослідження з історії української мови[35], зазначає, що тісний зв'язок між цими двома типами відношень ґрунтується на глибоких генетичних засадах: є всі підстави вважати, що первинні прийменники виникли внаслідок функційного переосмислення прислівникових слів насамперед із просторовим значенням, на основі яких відбулося наступне функційне перетворення – вживання тих самих прийменників для вираження часових відношень.

В українській мові нараховують понад 130 прийменників[36] на позначення статичних і динамічних просторових характеристик, що виражають семантико-синтаксичне відношення обставини місця, напр.: *біля, близько, близько від, в (у), углиб, вдовж, вздовж, вище, від (од), вподовж, впоперек, впродовж, всередині, всередину, вслід, вслід за, далеко від, до, довкола (довкіл), довкруг (довкруги), з (із, зі), за, збоку, збоку від, з боку, зверх, зверху, з-за, ззаду, з-межи (з-між), з-понад, з-поперед, з-попід, з-посеред, з-проміж, зсередини, к (ік), кінець, коло, край, крізь, круг, кругом, ліворуч, ліворуч від, мимо, між (межи), на, навздогін (наздогін), навздогін (наздогін) за, навколо (навкіл), навкруг (навкруги), навперейми, навпроти, над (наді, надо), назад, назустріч, наперед, напереріз, напроти, нарівні з, насеред, насупроти, на чолі, недалеко, недалеко від, неподалік, неподалік від, нижче, обабіч, обік, обіруч, обіруч від, обіч, оддалік (віддалік), оддалік (віддалік) від, округ (округи), перед (переді, передо), під (піді, підо), по, побіля, побіч, побіч з, поблизу (поблиз), поверх, повз, поздовж, повище, подовж, поза, позад, позаду, поміж (помежи), понад (понаді, понадо), понижче, поодаль, поперед, попереду, поперек, попід (попіді, попідо), попри, поруч, поруч з, поряд, поряд з, посеред, посередині, починаючи від, праворуч, праворуч від, при, проз, проміж, просто, проти, серед, слідом за, спереду, супроти, у бік, у напрямі, у напрямі до, у напрямку, у напрямку до, через*.

Просторові прийменники поділяють на підгрупи залежно від конкретної стратифікації простору, для позначення якої використовуються обставини місця зі значенням: 1) статичної локалізації предмета щодо

[35] *Мельничук О. С.* Історичний розвиток функцій і складу прийменників в українській мові. *Слов'янське мовознавство.* К., 1966. Т. 3. С. 124-194; *Німчук В. В.* Прийменник. Історія української мови. Морфологія. К., 1978. С. 414.

[36] Інформацію про кількість і лексичний склад семантичних груп прийменників подають звичайно з покликанням на дослідження І. Р. Вихованця (Вихованець 1980).

іншого (*де?*): *під столом, у столі, на столі*; 2) динамічної локалізації предмета з вказівкою на вихідну або кінцеву точку поширення дії чи стану (*звідки?, куди?*): *приїхати з Києва, виїхати на Одесу*; 3) динамічної локалізації предмета у зв'язку з рухом його у просторі: *йти по вулиці, рухатися вздовж річки, йти назустріч другові*. Такі підтипи виділено в підручнику А. П. Грищенка (СУМ 2002, с. 414). В. О. Горпинич наводить іншу класифікацію, називаючи підтипи прийменників зі значенням: місця (*зверху, всередині, ліворуч від, спереді, біля*), напрямку (*назад, вглиб, вдовж, слідом за, у напрямку до*), простору (*довкола, довкруг, кругом, обіруч, перед, збоку*), місцеперебування (*напроти, нижче, обабіч, перед, під, побіч з*), шляху руху (*попід, поперек, через, слідом за*), вихідного пункту (*починаючи від, з, зсередини, з-під, з-над*), кінцевого пункту (*до, к, край, кінець*), відстані (*недалеко від, неподалік, поблизу*), проміжку (*посередині, між, проміж, поміж*) та ін. (Горпинич 2004, с. 265).

Вказують також на можливе варіювання (та вживання різних – *авт.*) відмінкових форм субстантивів після окремих прийменників залежно від змісту просторової локалізації. Крім прийменників *у (в), за, на, під*, після яких виступають різні відмінкові форми (їхати *в село* – жити *в селі*; вирушати *за місто* – жити *за містом*; злетіти *під хмари* – літати *під хмарами*), відмінності семантико-синтаксичного плану властиві відношенням, які виражаються за допомогою прийменників *між (межи), над, перед, поза, поміж, понад, попереду, проміж.* У словосполученнях з прийменниками *між (межи), поміж, проміж* залежний компонент може мати форми Р. в. (жити *між людей,* виховуватись *між сестер,* працювати *між студентів*), Зн. в. (іти *між люди,* взяти *між пальці*) і Ор. в. (жити *між людьми,* ходити *між квітами*).

Найдокладніша класифікація просторових прийменників представлена в підручнику «Теоретична морфологія української мови» (Вихованець, Городенська 2004, с. 333-338), яку ми далі стисло викладемо. В ньому *просторові* прийменники визначені як *основний тип*, оскільки вони поєднуються з іменниками конкретної семантики, що формують ядро іменника як частини мови, об'єднують найбільшу кількість одиниць, забезпечують докладну диференціацію просторового значення, є підґрунтям для виділення інших типів прийменників. Ці прийменники визначають такі основні параметри просторового значення: безпосереднє місце перебування предмета щодо просторового орієнтира, функцію просторової координати та сторону просторового орієнтира, щодо якої встановлюють потрібну точку в просторі, шлях руху, вихідний та кінцевий пункти руху тощо. Із семантично нейтралізованими відмінками (М. в., Р. в., і статичним Ор. в.) просторові прийменники передають місце, а з динамічними (Зн. в., Д. в. та Ор. в. і динамічним М. в. (з прийменником *по*) – значення напрямку і шляху руху, причому прийменники виражають

локалізацію руху, відмінки ж указують на динамічні відношення (Вихованець, Городенська 2004, с. 333).

Функційною особливістю просторових прийменників є те, що відмінкові форми з ними у структурі речення можуть вживатися у двох позиціях: у придієслівній, валентно зумовленій позиції керованого другорядного члена речення з локативною семантикою (*Капела розташувалася в залі; Хлібина є на столі; Вони перебувають поблизу лісу; Довкола міста були ліси; Діти сидять навпроти батьків; Книжки лежать збоку від студента; Мати вийшла з хати; М'яч докотився до воріт*) та валентно не зумовленій, детермінантній, позиції, що залежить від предикативного ядра речення (*Капела співає в залі; Хлібина пахне на столі; Вони працюють поблизу лісу; Довкола міста зеленіють ліси; Діти живуть навпроти батьків; Книжки складені збоку від студента; Мати обізвалася з хати; М'яч не пустили до воріт*).

За основною семантичною ознакою просторові прийменники *статичної локалізації* поділяють на *контактні* й *дистантні*. *Контактних* прийменників налічують тільки 10. Вони вживаються із семантично нейтралізованими М. в. і Р. в., утворюючи такі прийменниково-відмінкові сполуки: *в* + М. в., *в* + Р. в., *всередині* + Р. в., *зверху* + Р. в., *на* + М. в., *поверх* + Р. в., *посеред* + Р. в., *посередині* + Р. в., *серед* + Р. в. Вони можуть указувати на контакт із внутрішньою частиною просторового орієнтира (*в* + М. в., *в* + Р. в., *всередині* + Р. в., *серед* + Р. в.: *В хаті стояла задуха; Вона стояла серед світлиці*), з його поверхнею (*на* + М. в., *зверху* + Р. в., *поверх* + Р. в.: *На черені сушилося насіння; Лежав зверху води*) або з внутрішньою частиною предмета чи його поверхнею недиференційовано (*посеред* + Р. в., *посередині* + Р. в.: *Посеред двору горить багаття*).

Контактні прийменники *внутрішньої локалізації* вказують на локалізацію в межах просторового орієнтира (*в* + М. в., *всередині* + Р. в.: *Він спить у другій кімнаті*) і на локалізацію в його центральних межах (серед + Р. в.: *Серед хати стоїть довгий стіл*).

Дистантні статичні прийменники утворюють семантично розгалужену групу. Вони визначають 5 видів дистантної локалізації щодо просторового орієнтира: 1) загальну дистантну локалізацію; 2) локалізацію за ознакою близькості – віддаленості; 3) локалізацію по колу; 4) локалізацію між просторовими орієнтирами; 5) локалізацію щодо горизонтальної або вертикальної осі.

До прийменників, що передають загальну дистантну локалізацію, належать *поза* та *за*, які вживаються з Ор. в. (*Він уже був поза кімнатою, надворі; За Пслом розкинулися широкі простори лісів*).

Локалізацію за ознакою близькості – віддаленості передають прийменники, що вживаються з Р. в.: *біля, коло, побіля, близько, близько від, поблизу (поблиз), неподалік, неподалік від, недалеко, недалеко від, віддалік (оддалік), віддалік (оддалік) від, поодаль від, далеко від*. Основним засобом

вираження загальної просторової близькості до предмета є прийменник *біля*, його стильовим еквівалентом є прийменник *коло* (*Герман опинився недалеко вівчарської колиби, що стояла... біля обгородженої овечої кошари* (І. Франко); *Лежали запорожці коло возів і, попихкуючи люльками, з убивчим спокоєм дивилися на місто* (О. Довженко)).

Значення просторової близькості з відтінком відносної віддаленості виражають значно більше прийменників: *близько, близько від, поблизу (поблиз), неподалік від, недалеко, недалеко від* (*Яворини ростуть на подвір'ї і неподалік муру; Недалеко від цієї зброї висіли шолом і меч князя Ігоря*).

Кілька прийменників має значення просторової віддаленості: *віддалік (оддалік), віддалік (оддалік) від, поодаль від* (*Стояла хатка на луці, оддалік собі від усякого іншого житла; Випрану сорочку краще сушити поодаль від джерела тепла*).

Значний ступінь просторової віддаленості виражає лише прийменник *далеко від* (*Помітити далеко від берега*).

Значення просторової локалізації по колу, у центрі якого перебуває просторовий орієнтир, виражає кілька прийменників, але лише два з них (*навколо* й *довкола*) є основними, а решту, зокрема *навкруг (навкруги), довкруг (довкруги), круг, округ (округи), кругом*, уважають їхніми стильовими еквівалентами (*Навколо ставка стоять верби; Навкруги його панує мертва тиша; Довкола міста були рови і вали*).

Значення дистантної локалізації між двома і більше просторовими орієнтирами передають прийменники *між, поміж, проміж*. Вони вживаються переважно з Ор. в., рідше – з Р. в. (*Почухала між рогами; На долині між гір зібралась рада; Проміння лежить поміж соснами; Вітер шепоче поміж віт*).

Дистантну локалізацію щодо горизонтальної або вертикальної осі передає велика група просторових прийменників. Параметри горизонтальної локалізації диференціюють прийменники 6-ти підгруп. Перша підгрупа вказує на різновиди локалізації, місце перед просторовим орієнтиром: *перед* + Ор. в., *попереду* + Р. в., *попереду* + Ор. в., *попереду* + Р. в., *проти* + Р. в., *навпроти* + Р. в., *напроти* + Р. в., *супроти* + Р. в., *насупроти* + Р. в., *спереду* + Р. в., *просто* + Р. в. та ін. Але основним засобом вираження цього значення є прийменник *перед* (*Перед хатою зеленіли кущі бузку*). Прийменники *попереду, попереду, спереду* відрізняються від свого основного аналога тим, що вони вживаються з Р. в. іменників на позначення сукупності істот (*Попереду колони стоїть оркестр; Спереду загону майорить стяг*).

Прийменники *проти, навпроти, напроти, супроти, насупроти* та ін., поєднуючись із Р. в., крім позначення місця перед просторовим орієнтиром, вказують також на симетричне розташування предметів один до одного (*Вони стоять один проти одного на протилежних кінцях коридору* (І. Кочерга); *Олекса присунув собі стілець і сів насупроти мене* (І. Франко)).

Друга підгрупа прийменників горизонтальної локалізації визначає місце за просторовим орієнтиром: *за* + Ор. в., *поза* + Ор. в., *позад* + Р. в., *позаду* + Р. в., *ззаду* + Р. в. Найуживанішим з них є прийменник *за*, оскільки він найширше поєднується з іменниками – назвами конкретних предметів (*За хатою спав парубок*). Для прийменника *поза* як спеціалізованого виразника загальної дистантної локалізації просторове значення цієї підгрупи є периферійним. Інші три прийменники (*позад, позаду, ззаду*) поєднуються з Р. в. іменників на позначення предметів або істот (*Позад будинку стояв інший будинок; Позаду полільників визначились рівненькі рядки буряків*).

Третя підгрупа прийменників горизонтальної локалізації вказує на місце з бічної сторони поблизу просторового орієнтира: *поряд* + Р. в., *поряд з* + Ор. в., *поруч* + Р. в., *поруч з* + Ор. в., *обік* + Р. в., *обіч* + Р. в., *пообіч з* + Ор. в., *збоку* + Р. в., *збоку від* + Р. в. (*Сидіти поряд з капітаном; Валентин сидить поруч Бориса на канапі; Жив він поруч із лісом*).

Прийменники четвертої підгрупи горизонтальної локалізації точно визначають бічну сторону просторового орієнтира: *ліворуч* + Р. в., *ліворуч від* + Р. в., *праворуч* + Р. в., *праворуч від* + Р. в. (*Ліворуч від катраги темніє клуня; Праворуч від озеречка лежали росою прибиті покоси*).

До п’ятої підгрупи прийменників горизонтальної локалізації належать форми *обабіч* + Р. в., *обіруч* + Р. в., *обіруч від* + Р. в., *пообіч* + Р. в., що визначають місце з обох боків предмета, та *край* + Р. в., *кінець* + Р. в., які виокремлюють місце на близькій відстані від кінцевої частини або самого краю предмета (*Обабіч дороги чорніють сади; Двоє осавулів випростались обіруч крісла; Пообіч стежечок хилилися айстри; Вона сидить кінець стола, край віконця*).

До шостої підгрупи горизонтальної локалізації належать прийменники *осторонь* і *осторонь від* із Р. в., що виражають значення місця з бічної сторони на невеликій віддалі від просторового орієнтира, відрізняючись від прийменників на позначення просторової близькості своєю горизонтальною локалізацією (*Хата стояла осторонь від вулиці*).

У межах дистантної вертикальної локалізації існує два протилежних параметри: 1) місце над просторовим орієнтиром: *над* + Ор. в., *понад* + Ор. в., *вище* + Р. в., *повище* + Р. в.; 2) місце під просторовим орієнтиром: *під* + Ор. в., *попід* + Ор. в., *нижче* + Р. в., *понижче* + Р. в. Найуживанішими є прийменники *над* і *під* із Ор. в., решта через свій похідний характер уживається обмеженіше (*Нахилилась райдуга одним кінцем десь над лиманом, а другим – над очеретами; Стоять вози під яворами; Родимка під оком; Всі запорожці голили собі голови і зоставляли тільки повище лоба одну чуприну* (О. Стороженко); *Попід деревом стоять вулики; Борода нижче пояса спадає*).

На вертикальній осі між цими протилежними параметрами виділяється місце на однакові висоті з просторовим орієнтиром, на яке

вказує прийменник *нарівні з* (*врівні з*) + Ор. в., напр.: *Вода в криницях стояла врівні з травою* (І. Нечуй-Левицький).

Просторові прийменники зі значенням *шляху руху* виявляють основне семантичне протиставлення контактність – дистантність. *Контактних* прийменників 3 (*через, крізь, по*). Перші два, вживаючись зі Зн. в., вказують на наскрізний рух у межах просторового орієнтира (*Краплі сонця проривались через листя; Сонце пустило крізь листя тоненькі стріли*). Прийменник *по* з М. в. визначає шлях руху поверхнею або в межах чого-небудь (*По діброві вітер віє, Гуляє по полю* (Т. Шевченко)).

Дистантні прийменники визначають 4 основних різновиди шляху руху: 1) динамічну локалізацію позаду рухомого предмета: *за* + Ор. в., *вслід (услід)* + Д. в., *вслід (услід) за* + Ор. в., *слідом за* + Ор. в., *навздогін* + Д. в., *навздогін за* + Ор. в., *позад* + Р. в., *позаду* + Р. в. (*Дівчинка побігла за саньми; Йти слідом за нею; Вона кинулась навздогін за дітьми*); 2) лінійну динамічну локалізацію близько просторового орієнтира: *мимо* + Р. в., *повз* + Зн. в., *попри* + Зн. в., *проз* + Зн. в. (*Пройшли мимо складів; Проїжджали повз Україну; Переходжу щодня попри цей дім; Проз їх двір ішла Мотря…* (І. Нечуй-Левицький)); 3) динамічну локалізацію щодо просторового орієнтира, який рухається у протилежному (зустрічному) напрямку: *назустріч* + Д. в., *навстріч* + Д. в. (*Назустріч ворогу наступало військо; Рибачка мчить мені навстріч*); 4) динамічну локалізацію в напрямку перетину руху предмета, що виступає просторовим орієнтиром: *навперейми* + Д. в. (*Дівчина кинулась йому навперейми*).

Значення *вихідного пункту руху* мають прийменники з динамічним Р. в., вони вказують на різну локалізацію вихідної точки руху, а форма Р. в. передає динамічне значення віддалення: *від (од), з (із, зі), з-за, з-межи (з-між), з-над, з-перед, з-під, з-поза, з-позад, з-поміж (з-помежи), з-понад, з-попереду, з-попід, з-посеред, з-проміж*. Контактні прийменники визначають вихідну точку руху, що міститься: 1) у межах просторового орієнтира, всередині предмета: *з, зсередини* (*Він вийшов з кімнати; Він висмикнув зсередини стога жменю жита*); 2) на поверхні предмета: *з* (*З тернового куща злетіла якась пташка*).

Дистантні прийменники, вживаючись із Р. в., конкретизують дистантну щодо просторового орієнтира локалізацію вихідного пункту руху, вказуючи на: 1) початкову межу руху: *від* (*Човен відривається від берега*); 2) загальний напрямок руху від предмета: *від, з* (*Від моря дув сильний вітер; Вітерець подихає з теплого краю, перебігає з нивки на нивку*); 3) рух з місця, розташованого з протилежного боку предмета (*з-за, з-поза, з-позад*) або перед предметом (*з-перед, з-попереду*) (*З-за садка підіймалася синя хмара; Школяр вискочив з-перед автобуса*); 4) рух з місця, розташованого над предметом (*з-над, з-понад*), під предметом (*з-під, з-попід*), або оточеного кількома предметами (*з-межи (з-між), з-поміж,*

з-помежи, з-проміж) (*Сонце визирнуло з-понад чорних дахів; З-під колоди шмигнуло дві ящірки; Він вийшов з-поміж дерев*).

Значення кінцевого пункту руху передають просторові прийменники, поєднуючись із динамічним Зн. в. і рідше – Р. в., ще рідше – Д. в.: *в* + Зн. в., *до* + Р. в., *всередину* + Р. в., *на* + Зн. в., *за* + Зн. в., *поза* + Зн. в., *між (межи)* + Зн. в., *поміж (помежи)* + Зн. в., *проміж* + Зн. в., *по* + Зн. в., *над* + Зн. в., *понад* + Зн. в., *під* + Зн. в., *попід* + Зн. в., *попереду* + Зн. в., рідковживаний *к* + Д. в., *у напрямі до* + Р. в., *у напрямку до* + Р. в. Контактні прийменники *в, до, всередину, на* з відповідними динамічними відмінками вказують на кінцеву точку руху, що міститься всередині або на поверхні предмета (*Він в'їхав у вузьке міжгір'я* (М. Коцюбинський); *Парубок увійшов до хліва; Пасажири зайшли всередину вокзалу; Горобці прилетіли на тік*).

Дистантні прийменники в сполуках із динамічними відмінками визначають 6 основних параметрів кінцевої точки руху: 1) рух у бік предмета: *на* + Зн. в., *до* + Р. в., *в* + Зн. в., *в бік* + Р. в., *у напрямі* + Р. в., *у напрямі до* + Р. в., *у напрямку* + Р. в., *у напрямку до* + Р. в., *к* + Д. в. (*Автомобілі мчали на Київ; Мальовничі вулички й стежки бігли до хат; Ми йдемо в напрямку до східців; Коли не забредеш к Мірошнику, бувало, У нього є і хліб, і сіль, і сало* (Є. Гребінка)); 2) рух у простір за предметом: *за* + Зн. в., *поза* + Зн. в. (*Сонце зайшло за хмару*); 3) рух у простір з переднього боку предмета: *перед* + Зн. в., *попереду* + Зн. в. (*Приїхала на вулицю Куліша перед батьківський дім*); 4) рух у простір вище предмета: *над* + Зн. в., *понад* + Зн. в. (*Вітер поніс голос трембіти над гору*); 5) рух у простір нижче предмета: *під* + Зн. в., *попід* + Зн. в. (*Ящірка шмигнула під камінь*); 6) рух у простір, обмежений двома або кількома предметами: *між (межи)* + Зн. в., *поміж (помежи)* + Зн. в., *проміж* + Зн. в. (*В нестямі дерлися кудись між стрімке каміння і знову скочувались вниз* (О. Гончар)).

Часові (*темпоральні*) прийменники, яких в сучасній українській літературній мові нараховують 38 (Вихованець 1980, с. 217), переважно формально споріднені з просторовими: *біля, близько, у (в), від (од), впродовж, вслід за, слідом за, до, з, за, коло, між (межи), поміж (помежи), на, над, перед, під, по, при, проти, серед, посеред, через.* Неспіввідносні з просторовими, сформовані у сфері темпоральних відношень, такі прийменники: *напередодні, наприкінці, о (об), одночасно з, під час, пізніше (пізніш), після, опісля, починаючи з, протягом, раніше (раніш), у міру, у процесі, у ході.*

Темпоральні відношення виражаються у двох основних різновидах обставин часу: 1) темпоральної локалізації дії чи стану щодо іншого часового орієнтира: *прийти об одинадцятій годині, читати до ночі, прийти перед ранком, гуляти після дощу*; 2) темпорально-кількісної характеристики дії або стану: *читати по цілих днях, упродовж (протягом) зими було незвично холодно, працювати з ранку до пізньої ночі*.

Стисло викладемо основні положення класифікації просторових прийменників з підручника «Теоретична морфологія української мови» (Вихованець, Городенська 2004, с. 338-340). Його автори вважають, що основне семантичне протиставлення контактність – дистантність у темпоральних прийменників модифікується в *одночасність – різночасність* явищ. За цією ознакою протиставлені форми *в* + Зн. в., *в* + М. в., *з* + Ор. в., *за* + Ор. в., *на* + Зн. в., *на* + М. в., *при* + М. в., *серед* + Р. в., *посеред* + Р. в., *о (об)* + М. в., *впродовж (упродовж)* + Р. в., *наприкінці* + Р. в., *протягом* + Р. в., *під час* + Р. в., *одночасно з* + Ор. в., *у процесі* + Р. в. формам *близько* + Р. в., *перед* + Ор. в., *напередодні* + Р. в., *проти* + Р. в., *над* + Зн. в., *раніше (раніш)* + Р. в., *до* + Р. в., *по* + Зн. в., *після* + Р. в., *опісля* + Р. в., *по* + М. в., *через* + Зн. в., *вслід (услід) за* + Ор. в., *слідом за* + Ор. в., *пізніше (пізніш)* + Р. в., *між* + Ор. в., *поміж* + Ор. в. Лише 3 форми (*за* + Зн. в., *за* + Ор. в., *під* + Зн. в.) можуть передавати значення одночасності й різночасності. Більшість прийменниково-відмінкових форм із значенням одночасності вказує на проміжок часу, частково заповнений повідомлюваним явищем. Найуживанішим з них є прийменник *в*, що поєднується зі Зн. в. іменників, які є назвами днів тижня, частин доби, пір року, загальних часових понять, явищ, дій, процесів тощо (*у понеділок, у ніч, у весняний день, у цей період, у цей час, у жнива* і т. д.).

Решта прийменниково-відмінкових форм, що реалізує одночасність, окреслює означену тривалість. Основним засобом її вираження є прийменник *протягом* + Р. в. (*Протягом зими снігу майже не було* (О. Гончар)). Менш уживані форми *впродовж (упродовж)* + Р. в., *за* + Зн. в., *на* + Зн. в. (*Упродовж свого існування козацтво відіграло визначну роль в історії України; За десять років після загибелі Полуботка відбулося чимало змін*).

Темпоральні прийменники, що передають різночасність, поділяють на дві підгрупи: 1) часової попередності; 2) часової наступності. До першої підгрупи належать прийменниково-відмінкові форми *до* + Р. в., *перед* + Ор. в., *напередодні* + Р. в., *проти* + Р. в., *над* + Зн. в., *під* + Зн. в., *раніше (раніш)* + Р. в., *по* + Зн. в., які розрізняються лише відтінками значення попередності в межах неозначеної тривалості часу: *до* передає найзагальніше і недиференційоване передування в часі якомусь часовому орієнтирові, *перед* указує на ближче, порівняно з прийменником *до*, передування; *напередодні* позначає один з моментів за день до проміжку часу, визначеного часовим орієнтиром; *над, під* виражають відносно близьку щодо часового орієнтира попередність; *проти* передає найближчу часову попередність; *раніше (раніш)* виражає загальну часову попередність (*Про все домовилися до виїзду з міста; Про все домовилися перед виїздом з міста; Про все домовилися напередодні виїзду з міста; Під ранок дерева омились свіжістю; Куди ти йдеш проти ночі? Бабуся вставала завжди раніше сонця*).

У підгрупу зі значенням часової наступності об'єднують прийменниково-відмінкові форми *після* + Р. в., *опісля* + Р. в., *по* + М. в., *за* + Ор. в., *за* + Зн. в., *вслід (услід) за* + Ор. в., *слідом за* + Ор. в., *пізніше (пізніш)* + Р. в., *через* + Зн. в., які теж розрізняються відтінками значення наступності, стилістичними характеристиками та сферою використання. Одні з них, зокрема *після, опісля, по, пізніше (пізніш)*, виражають загальну часову наступність. Найуживанішим з-поміж них є прийменник *після*, що має стилістичний варіант *опісля* (*Після Полтавської битви на Україну впав ще один тягар; Лише рідні опісля розлук Зустрічаються потиском рук* (П. Воронько)). Прийменники цієї підгрупи відрізняються лексичним наповненням відмінкової форми, особливо це стосується прийменників *по* та *пізніше (пізніш)* (*По обіді все завмирало* (В. Винниченко); *25 червня 1687 року, тобто через 30 літ по смерті Хмельницького, у Глухові був вибраний гетьманом військовий осавул Іван Мазепа* (Г. Хоткевич); *Брат народився пізніше сестри*).

Прийменник *через* виражає кількісно-часову наступність (*Через тиждень Лаврін повінчався з Мелашкою і привіз її в батькову хату* (І. Нечуй-Левицький)). Решта прийменників (*за, вслід (услід) за, слідом за*) передають градацію в напрямку посилення близької часової наступності (*Вслід за ним з'явився носильник*).

Прийменниково-відмінкові конструкції виступають у структурі речень також засобами вираження ряду *атрибутивних обставинних* значень, що пов'язують із набуттям ними адвербіальних (прислівникових) функцій (СУМ 2002, с. 415-416). Це такі обставинні значення прийменників: 1) причини чи причиново-наслідкове значення (*з, за, від, через, перед, завдяки, у результаті, під впливом, внаслідок, у зв'язку з, у силу, з огляду на, зважаючи на*): *закричати від болю, перебувати під впливом батьків, трапився внаслідок непорозуміння, повернутися в силу необхідності, зупинився через негоду*; 2) мети (*для, на, за, по, задля, ради, заради, з метою, в інтересах, з нагоди, з приводу, на випадок, на знак, у знак, в ім'я, на честь, у справах, у справі*): *жити для (задля, заради) дітей, піти по гриби (за грибами), подарувати на знак вдячності, реконструювати з метою благоустрою, запросити з нагоди ювілею, бенкет з приводу свята*; 3) умови (*у (в), з, без, при, у випадку, у разі, за умови, при умові, при нагоді*): *відбулося з непорозуміння, сповістити у разі необхідності, відновити за умови складання заборгованості, розповісти при нагоді*; 4) допустовості (*всупереч, наперекір, на (у) противагу, незважаючи на, незалежно від, у розріз з, при*): *зберігати таємниці всупереч легковажності, усміхатися незважаючи на неприємності*; 5) способу дії та міри і ступеня вияву дії чи стану (*з, без, через, до, по, під, за допомогою, на рівні з, разом з* та ін.): *розмовляти з акцентом, працювати з ентузіазмом, писати без помилок, дихати на повні груди, говорити через*

силу, працювати до нестями, спрацювати нарівні з дорослими, налити по вінця, відкрити файл за допомогою програми, їхати разом з товаришем.

У прийменниково-відмінкових конструкцій визначають також *атрибутивні означальні* значення, коли вони вживаються у функції неузгоджених означень, а саме: 1) якісної характеристики предмета за наявністю чи відсутністю певної ознаки: *кава з цукром, кава без цукру; тканина у клітинку, тканина без клітинки; хлопець у шапці, хлопець без шапки; квартира з трьох кімнат; будинок на два поверхи*; 2) об'єктної характеристики дії: *розмовляти з товаришем – розмова з товаришем, боротися з засухою – боротьба з засухою (проти засухи), грати у футбол – гра у футбол* та ін.; 3) обставинної характеристики дії: *будинок (що знаходиться) біля моря, дорога (що веде) до міста, сад (що росте) під горою* та ін. (СУМ 2002, с. 416).

У типології авторів академічної граматики української мови (Вихованець, Городенська 2004, с. 340-342) частина цих значень інтерпретовані як значення *логічних прийменників* – третього специфічного семантичного типу цього морфологічного класу. Їх також протиставляють за семантичною ознакою контактність – дистантність, яка модифікується в них в ознаку одночасність – різночасність.

Логічні прийменники виражають такі різновиди логічного зв'язку між явищами: відношення *причини, мети, відповідності* та *допустові* відношення. Для передавання цих відношень використовуються прийменники *в, від, для, з, за, завдяки, на, під, по, при, про, ради, через, задля, заради, попри, внаслідок (унаслідок), всупереч (усупереч), наперекір, відповідно до, в ім'я, залежно від, зважаючи на, згідно з, з метою, з нагоди, з огляду на, з приводу, на випадок, на знак, на підставі, на предмет, на честь, незалежно від, незважаючи на, у відповідь на, у зв'язку з, у разі, у результаті* та ін.

Ядро логічних прийменників *причинові* та *цільові* (пункти 1 і 2 попередньої класифікації). Значення *причини* виражають прийменниково-відмінкові форми *через* + Зн. в., *від (од)* + Р. в., *з* + Р. в., *за* + Зн. в., *за* + Ор. в., *внаслідок (унаслідок)* + Р. в., *у результаті* + Р. в., *завдяки* + Д. в., *у зв'язку з* + Ор. в., *з приводу* + Р. в., *з нагоди* + Р. в., *на підставі* + Р. в., *з огляду на* + Зн. в., *зважаючи на* + Зн. в. Основним виразником *причинового* значення є прийменник *через*, навколо якого згруповані інші прийменники, що надають цьому значенню додаткових семантичних відтінків, а саме: *від, з* + Р. в. – відтінку походження явища; *за* + Зн. в. – відплати або підстави; *за* + Ор. в. – перешкоди; *завдяки* + Д. в. – сприяння реалізації явища; *внаслідок (унаслідок), у результаті* + Р. в. – результативної причини; *у зв'язку з* + Ор. в. – взаємозв'язку явищ; *з приводу, з нагоди* + Р. в. – приводу, мотиву; *з огляду на, зважаючи на* + Зн. в. – врахування або обґрунтування; *на підставі, на основі* + Р. в. – спирання на щось, ґрунтування на чомусь (*вибув через поранення; згинув від одчаю; від старості ніби поменшала; він*

корчився з болю; любили за тиху і приязну вдачу; за туманом нічого не видно; *вирости завдяки сприятливим умовам; унаслідок обговорення виникло кілька пропозицій; надати відпустку у зв'язку з хворобою; запросити з нагоди приїзду; діяти, зважаючи на обставини; встановити на підставі законів; виникло на основі переосмислень*).

Причинові прийменники вважають семантико-стильовими синонімами, оскільки вони розрізняються сферами стильового використання. Кілька похідних прийменників, зокрема *внаслідок (унаслідок), у зв'язку з, з огляду на, зважаючи на, на підставі, на основі*, вживаються переважно в науковому та діловому стилях. Непохідні прийменники *через, від, з, за* співвідносяться з розмовним і художнім, хоч можуть проникати і в інші стилі.

Цільові відношення виражають прийменниково-відмінкові форми *для* + Р. в., *на* + Зн. в., *з метою* + Р. в., *під* + Зн. в., *по* + Зн. в., *задля* + Р. в., *ради* + Р. в., *заради* + Р. в., *на предмет* + Р. в., *в ім'я* + Р. в., *в* + Зн. в., *про* + Зн. в. Цільові прийменники поділяють на дві підгрупи: 1) прийменники, що виражають значення *власне мети*: *для, на, з метою, на предмет, під, по, за, в, про*; 2) прийменники, що надають значенню мети *відтінку присвяти, пожертви*: *задля, ради, заради, в ім'я* (*жити задля дітей; піти на все ради своєї країни; жити заради своєї пісні; здійснив в ім'я свого народу*).

Основним засобом вираження *власне мети* є прийменник *для*, що має стильові варіанти *з метою* (науковий стиль), *на предмет* (діловий стиль) (*жити для щастя; твори, виконані з метою деталізованого вивчення натури; зайшов до голови на предмет роз'яснення питань*). Решта прийменників функціонує переважно в художньому та розмовному стилях (*скликати людей на нараду; кусень землі під засів; жінка пішла по воду; щотижня він ходить до лісу по гриби; син приїхав до батьків по дітей*).

Кілька похідних прийменників вживається для вираження значення, яке розвинулося в межах *причиново-цільових* відношень, – значення *недиференційованої зумовленості, нерозчленованої мотивації* (*на честь, на знак, у відповідь на*), напр.: *На честь кобзарів Тарас Шевченко назвав свою поетичну збірку – «Кобзар»; Подарувати на знак своєї прихильності*.

Відношення *відповідності* передає порівняно молода група похідних прийменників, до якої належить *відповідно до, залежно від* + Р. в., *згідно з, за* + Ор. в., та *на* + Зн. в. (*відповідно до поставленої мети в роботі визначено такі завдання; діяти згідно з конституцією*). Більшість прийменників цієї групи співвідносна з офіційно-діловим та науковим стилями. До найуживаніших належать прийменники *відповідно до, залежно від* та *згідно з*.

Допустові відношення виражають прийменники *незважаючи на* + Зн. в., *попри* + Зн. в., *всупереч* + Д. в., *наперекір* + Д. в., *при* + М. в., *незалежно від* + Р. в.. Основним з них є прийменник *незважаючи на*, але останнім часом помітно активізувалося вживання прийменника *попри* (*Але*

господар не відчинив брами, незважаючи на погрози і підступні обіцянки (Ю. Хорунжий); *Витримати попри труднощі; Зав'язувати стосунки всупереч угоді; Зміцнюватись наперекір усім вітрам і грозам; При глибокому снігу послано гінців у всі краї*).

У цій доволі докладній класифікації прийменників авторів «Теоретичної морфології української мови» немає обставинних прийменників умови, способу дії та міри і ступеня вияву дії чи стану, означальних, а також об'єктних (див. далі) прийменників, що наявні, напр., у класифікації прийменників у підручнику А. П. Грищенка. І якщо об'єктні та деякі інші значення прийменників розглянуті в академічній граматиці як невласне-прийменникові (Вихованець, Городенська 2004, с. 342-346), то значення умови, на нашу думку, на цих підставах класифікації слід було б віднести до логічних значень прийменників.

Об'єктні значення прийменників реалізовані в системі дієслівного керування. Прийменники служать посередниками між процесуальними ознаками, вираженими дієсловами і залежними від них об'єктами, вираженими субстантивами, стаючи граматичними знаками об'єктних відношень. Їх розглядають також як специфічні придієслівні постфіксальні службові морфеми, у зв'язку з чим тричленна конструкція (дієслово + прийменник + залежний компонент) перетворюється на двочленну (дієслово зі службовим прийменником + залежна форма у функції об'єкта).

Об'єктні відношення (*непрямого об'єкта*) прийменників реалізуються у таких конструкціях: 1) з прийменником *в (у)* після дієслів *вдивлятися, вдумуватися, вслухатися, закохуватися, заглиблюватися*, які керують Зн. в.: *вдивлятися в обличчя, вчитуватися у кожне слово*; 2) прийменник *в (у)* після дієслів *упевнюватися, переконуватися, сумніватися, признаватися, помилятися, зневірюватися, кохатися, розчаровуватися*, які керують М. в.: *зневіритися, сумніватися в людях, кохатися в конях*; 3) прийменник *від (од)* після дієслів *відбиватися, відмахуватися, відмовлятися, відрікатися, відступитися, відсахнутися, відцуратися, відчепитися, відкараскуватися, захищатися, рятуватися, ухилятися* тощо, які керують Р. в.: *захищатися від ворогів, рятуватися від негоди*; 4) прийменник *до* після дієслів *байдужіти, в'язнути, готуватися, дошукуватися, докопуватися, додумуватися, додивлятися (придивлятися), прислухатися (дослухатися), призвичаюватися, звикати, прискіпуватися, лащитися, чіплятися, свататися* тощо, які керують Р. в.: *готуватися до іспитів, докопатися до правди*; 5) прийменник *з* після дієслів *глузувати, дивуватися, кепкувати, користуватися (користатися), милуватися, насміхатися, радіти, сміятися, потішатися* тощо, які керують Р. в.: *користуватися з кожної хвилини, потішатися із вигадок*; 6) прийменник *за* після дієслів *вболівати, горювати, доглядати, журитися, плакати, побиватися, сумувати, тужити, убиватися, стежити*, які керують Ор. в.: *горювати за загиблими, сумувати за вірним серцем*; 7) прийменник *на* після

дієслів *гніватися, сердитися, злитися, скаржитися, ображатися, ремствувати, зазіхати, надіятися, сподіватися, впливати, дивитися, поглядати, зиркати, гримати, кричати, натякати, відповідати, зважати, претендувати, розраховувати, реагувати, погоджуватися, посилатися, нарікати, наговорювати*, прикметників *сердитий, злий, схожий* тощо, які керують Зн. в.: *кричати на сина, схожий на батька, сподіватися на перемогу, ремствувати на ватажка, бути злим на людей*; 8) прийменник *над* після дієслів *думати, міркувати, розмірковувати, працювати, панувати, верховодити*, які керують Ор. в.: *міркувати над словами, працювати над дисертацією, верховодити над друзями*; 9) прийменник *перед* після дієслів *вибачатися, виправдовуватися, вислужуватися, вихвалятися, хизуватися, завинити, клопотати, присягатися*, що керують Ор. в.: *присягатися перед Батьківщиною, вислужитися перед начальством*; 10) прийменник *про* після дієслів *доповідати, думати, дізнаватися, довідуватися, говорити, інформувати, рапортувати, висловлюватися, питати, писати, читати, радитися, домовлятися, міркувати, мислити, сперечатися, мріяти, шептати, заявляти*, які керують Зн. в.: *говорити про науку, інформувати про події, мріяти про кращу долю*.

Прийменники, що реалізують об'єктні відношення, класифікують також як семантично послаблені (Горпинич 2004, с. 266-267) та по-різному характеризують з позицій власне- і невласне-прийменникових семантико-синтаксичних функцій (Вихованець, Городенська 2004, с. 342-346). Розмежовано *внутрішню* і *зовнішню семантико-синтаксичні позиції прийменників*. *Внутрішню позицію* схарактеризовано за вживанням прийменника з певною частиною мови у складі мінімальної синтаксичної одиниці (словоформи). З погляду *внутрішніх зв'язків* прийменник може виступати в трьох позиціях – *присубстантивній* (типовій, первинній), *післядієслівній* та *принумеральній* (причислівниковій). Дві останні позиції визначено як вторинні. З погляду *зовнішніх зв'язків* прийменниково-іменникові сполуки можуть вживатися в шести зовнішніх позиціях: 1) керованого другорядного члена при дієсловах статичної локалізації; 2) керованого другорядного члена при дієсловах динамічної локалізації; 3) детермінанта; 4) іменного складеного присудка; 5) валентно поєднаного другорядного члена при предикативних прикметниках; 6) валентно поєднаного другорядного члена при об'єктних дієсловах. З-поміж цих позицій власне-прийменниковими визнано насамперед ті, що зумовлені валентністю дієслів, тобто перші 3. Останні 3 зовнішні позиції схарактеризовано як невласне-прийменникові на підставі того, що вони не входять в адвербіальну зону. Таким чином, об'єктні відношення на підставі внутрішньої семантико-синтаксичної позиції схарактеризовано як вторинні, а на підставі зовнішньої семантико-синтаксичної позиції – як невласне-прийменникові.

Стосовно внутрішньої *принумеральної* позиції прислівників, на нашу думку, її окремішний статус цілком обґрунтовано тим, що в цій позиції прийменники також (як і в придієслівній) роз'єднані з іменником (точніше – вони роз'єднані дистантно як лексеми, але поєднані граматично в одній аналітичній морфологічній формі, яка виражає значення числа і відмінка водночас – *авт.*), що вони модифікують значення числівника, уможливлюючи приблизне вираження кількості, що в цій позиції вживаються лише окремі прийменники. Одні з них (*до, близько, під*) указують на наближення до ймовірної, справжньої кількості осіб чи предметів, стаючи частковим синонімом до форманта компаратива *менше* (*На початку XIX століття Швейцарія випускала до ста тисяч годинників на рік; Близько 450 тисяч років тому на Землю прибула перша група астронавтів*). Інші (*понад, за*) передають перевищення певної кількості й функціонують як значеннєві відповідники форманта компаратива *більше* (*Понад сто тисяч дворянських українських родів мали жовто-блакитні герби*). Треті (*з (із, зо)*) вживаються в інверсійних сполуках між іменником і числівником як аналоги прислівника *приблизно* (*Осіб із двісті зібралося на майдані; Вони листувалися років зо три*) (Вихованець, Городенська 2004, с. 343).

Доволі специфічними є також зовнішні семантико-синтаксичні позиції прийменників: 1) іменного складеного присудка; 2) валентно поєднаного другорядного члена при предикативних прикметниках. У позиції *іменного складеного присудка* (периферійній для прийменників) вживається типова сполука Зн. в. іменника з прийменником *за*, що виражає непостійність ознаки істоти (*Вона була дітям за матір*), цю позицію заповнюють також прийменниково-відмінкові форми, серед яких сполуки Р. в. з прийменниками *без, від* тощо (*Пальто – без кишень; Будинок – без ліфта; Талант – від Бога*), М. в. з прийменниками *в (у), на* (*Спідниця – у складках; Чоботи – на платформі*) тощо (Вихованець, Городенська 2004, с. 345). Як бачимо, в межах цієї функційної реалізації прийменників інтерпретовані деякі *атрибутивні означальні* функції прийменниково-відмінкових форм (СУМ 2002, с. 416). У позиції *валентно поєднаного другорядного члена при предикативних прикметниках* прийменники уподібнюються до прикметникового постфікса. Вибір прийменника залежить від форми та значення (лексичного і граматичного) предикативного прикметника. Із формами прикметників *вищого ступеня* порівняння вживається два основних прийменники (*за, від*), а також інші, менш поширені (*порівняно з, стосовно, відносно* та ін.), з якими поєднуються іменники, що називають об'єкт порівняння (*Дуб могутніший за клен; Юнак сміливіший від дівчини; Гречка корисніша порівняно з рисом; Будинок нижчий відносно крана*). Свої прийменникові постфікси мають і прикметники *схожий* та *подібний* – відповідно *на* і *до* (*Син схожий на матір; Лампочка подібна до груші*) (це значення інтерпретоване як об'єктне

в інших джерелах (СУМ 2002, с. 418) – *авт.*). Для суперлативних форм прикметників типовими є прийменники-постфікси *серед, між, поміж, з-поміж* та ін., уживані з іменниками, що називають об'єкт порівняння (*Марина найстрункіша серед ровесниць; Віктор найрозумніший з-поміж однокласників*). Предикативні неступеньовані прикметники обмежено поєднуються з прийменниками-постфіксами. Найпоширенішими є прийменники *для, з, до*, що сполучаються з іменниковими формами зі значенням об'єкта обмеження (*Чай гарячий для дитини; Фільм цікавий для жінок; Газопровід паралельний із трасою; Східці перпендикулярні до плити*) (Вихованець, Городенська 2004, с. 345).

Прийменниково-відмінкові сполуки використовуються також у синтаксично ізольованих позиціях, тобто поза зв'язками з іншими повнозначними словами в межах речень і словосполучень. Типовими випадками такого функціонування є різні заголовки, зокрема назви творів, статей та ін. (пор. назви творів М. Коцюбинського *«На крилах пісні», «На камені», «У грішний світ», «Під мінаретами», «Для загального добра», «З глибини», «В дорозі», «На острові»* тощо) (СУМ 2002, с. 418-419). За цією функцією прийменниково-відмінкові форми зближуються з формами Н. в. і відрізняються від безприйменникових непрямих відмінків, а також Кл. в. Здатність прийменниково-відмінкових форм бути заголовками відбиває певну їхню логічну і номінативну завершеність, їхню автономність завдяки визначенню ними буття предметності у просторово-часовому континуумі реальної дійсності (форми із локативними і темпоральними прийменниками), завдяки достатній інтерпретації предметності в координатах логіки й комунікації (визначення прийменниками об'єктності, причини, умови, мети, відповідності, допустовості)[37]. Таким чином, форми непрямих відмінків із прийменниками більшою мірою, ніж безприйменникові, вписані в контекст реальної дійсності й комунікації.

Прийменники й відмінкова парадигматика

Тепер продемонструємо роль основних прийменників в оформленні відмінкової парадигматики. Значення наводимо за «Словником української мови» в 11-ти томах – його електронною версією – (АТС) скорочено, співвідносячи значення прийменників із наведеними класифікаціями, а також використовуємо інші зазначені джерела.

Родовий відмінок

Прийменник *без*: 1. Уживають при вказівці на відсутність кого-, чого-небудь (*атрибутивне означальне* значення якісної характеристики предмета за відсутністю певної ознаки), напр.: *життя без сім'ї, без дружини*; уживають як означення (предмета або особи), напр.: *людина без руки*; у сполученні з деякими іменниками уживають у значенні прислівника

[37] Н. в. проявляє логічну завершеність і автономність, оскільки є формою, що називає буття предметності абстраговано від цих відношень або «тут і зараз».

від відповідного іменника з префіксом *без* або *не* (значення способу дії та міри і ступеня вияву дії чи стану), напр.: *без сил рука робітника*; у сполученні з абстрактним іменником переважно зі значенням дії або стану він передає заперечення дії, напр.: *працювати без спочинку, без утоми*. 2. У значенні *крім*, напр.: *без них мені не досить проблем*. 3. У сполученні з кількісними числівниками він вказує на кількість, якої не вистачає до потрібної, напр.: *без ста грамів кілограм*.

Прийменник *біля*: 1. Уживають на позначення *місця*; *коло, близько, недалеко*, пор.: *біля того гаю, біля нашої школи*; уживають як рівнозначний прийменникам *на, при*, пор.: *Біля боку в нього висіла стара шабля*; уживають у значенні прийменників *над, коло* разом з дієсловами *клопотати, працювати* і под. та відповідними віддієслівними субстантивами, пор.: *Біля цієї частини рукопису треба чимало попрацювати*; *Потрібно подякувати за клопоти біля видання моїх книг*; із словом *ходити* уживають у значенні прийменників *коло, за*, пор.: *Біля хати ходили хазяйські руки*; *Він так довго ходив коло цих апаратів, наче нянька біля дитини*. 2. Уживають у значенні прийменників *близько, коло* при числівниках на позначення приблизної кількості, пор.: *Біля сотні озброєних солдатів бачили в місті.*

Прийменник *у (в)* виражає *просторові* та *об'єктні* відношення. Для реалізації *просторових* відношень його: 1. Уживають при вказівці на кого-небудь, в межах проживання, перебування чи діяльності якого (яких) відбувається дія, напр.: *У нас сьогодні погана погода*; уживають при вказівці на господаря місця, приміщення, де відбувається дія, напр.: *У Маринки зібрались сусідки*; уживають при вказівці на автора, про твори якого йде мова, напр.: *В Івана Ле цей мотив проходить через всю творчість*. 2. Уживаний (заст.) при означенні предмета, біля якого відбувається дія або хто-, що-небудь перебуває, напр.: *Ці хлопці стояли у воріт*; *Вона стала в порога*.

Для реалізації *об'єктних* відношень прийменник *у (в)*: 1. Уживають при означенні особи (осіб), якій (яким) що-небудь належить чи якої (яких) щось стосується, напр.: *був садочок у мене*; уживають при вказівці на особу, предмет, у якої (якого) виявляється та чи та ознака, напр.: *У неї добрі карі очі*. 2. Уживають при вказівці на особу, яку про що-небудь просять, від якої щось вимагають, запозичають у той чи той спосіб, напр.: *Він просить в неба допомоги*.

Прийменник *від (од)*: 1. Уживають при означенні місця або предмета, що є вихідним пунктом руху, переміщення кого-, чого-небудь; протилежному значенні до *до*, напр.: *Від міста надходила хмара*; уживають при визначенні напрямку руху, поширення чого-небудь, напр.: *Від печі у хаті було тепло; Від моря дув холодний вітер*; уживають при означенні послідовності дій, напр.: *навчати від простого до складного*; уживають при вказівці на предмет, особу, від яких хто- або що-небудь відокремлюється,

напр.: *Від тієї ділянки він не далеко відійшов*; *відірвати ґудзик від піджака*. 2. Уживають при визначенні віддалення предмета, місця і т. ін. від якого-небудь вихідного пункту, напр.: *Військові були вже далеко од Канева; Перша гілляка відходила од нього за півтора метра від ґрунту*; у сполученні з іменником і наступним прийм. *до* + ім. уживають при визначенні відтінка простору або просторових меж якої-небудь дії, руху, напр.: *Од Сяну до Дону лилась кров*. 3. Уживають (рідко) в значенні *біля, коло, недалеко*, напр.: *Від берега вода була чиста, прозора*; *Од дороги стояли три черешні.* 4. У сполученні зі словами, що мають значення часу, уживається при означенні моменту початку дії, стану і т. ін., напр.: *Від сьогодні починаємо збори*; *Від того дня все пішло шкереберть.* 5. У сполученні з іменниками – назвами часу й наступним прийм. *до* уживають при вказівці на період часу, протягом якого відбувалась чи відбувається дія, напр.: *Чекали од зорі до зорі, від ночі до ночі його приїзду*; у сполученні з іменниками – назвами часу (розм.) означає *протягом*, напр.: *Від трьох тижнів жодної краплини дощу не було*; *Від тижня хворію на ангіну*. 6. У сполученні з іменниками, що означають день, число, рік і под. уживають при вказівці на час, дату виникнення чого-небудь, напр.: *наказ від 6 грудня*. 7. Уживають при визначенні причини якої-небудь дії або стану, напр.: *Від спеки все в городі пожовкло.* 8. Уживають при означенні особи, предмета, явища і т. ін., які є джерелом чого-небудь, напр.: *Щоб я такого більше не чула від тебе*; *Від борщу над мискою знялась пара.* 9. Уживають при означенні особи, від якої що-небудь одержано, придбано і т. ін., або яка є джерелом яких-небудь відомостей, знань, напр.: *Нарешті від нього сьогодні отримав телеграму; Від тебе гроші не візьму*. 10. Уживають при вказівці на походження кого- або чого-небудь, напр.: *Од нього вона народила сина*. 11. Уживають при означенні предмета, особи, стану, явища і под., що усуваються за допомогою якоїсь дії, пор.: *Од сну пробудив мене вітер з вікна.* 12. Уживають при вказівці на предмет, призначений для захисту від чого-небудь, напр.: *Од комарів потрібно придбати спеціальний засіб*. 13. У сполученні з наступним прийм. *до* уживають при означенні змін, що сталися з кимось порівняно з початковим його суспільним станом, напр.: *Він пройшов шлях від асистента викладача до професора кафедри*. 14. Уживають при означенні предмета за його складовою частиною, напр.: *Застібка від годинника була зламана*. 15. Уживають при означенні різниці між явищами, особами, предметами і т. ін., напр.: *Нектарин відрізняється від звичайного персика*. 16. Уживають при назві організації, установи, особи і т. ін., представником яких є хто-небудь, напр.: *Від отамана приїхали посли*. 17. У сполученні з числівником і наступним прийм. *до* уживають для приблизного визначення якої-небудь величини (ваги, вартості, розміру предмета і т. ін.), напр.: *Загинули діти від трьох до семи років*. 18. Уживають при означенні способу дії, напр.: *Від щирого серця вітаємо*. 19. Уживають при ступенях порівняння в значенні сполучника *ніж*, напр.: *Ці хлопці – один від другого чорнявіший, один від*

другого кращий; *старший від брата*. У сполуках *від... до...* означає ‘усі без винятку’, напр.: *Від квіточки до пташки – все завмерло в лісі*. 20. Передає темпоральне значення періодичності у контексті, напр.: *Час від часу він хворів.*

Прийменник *для*: 1. Указує на особу, предмет і т. ін., заради яких що-небудь здійснюється, відбувається, яким що-небудь призначається, напр.: *для тебе співаю*; указує на призначення предмета, напр.: *дошка для малювання*; *кімната для відпочинку*. 2. Указує, з якою метою здійснюється, відбувається що-небудь, напр.: *Я зробив це для потіхи*; *Олексій понюхав рідину для більшої певності*. 3. Указує на особу, предмет, яких стосується названа обставина, якість і т. ін., напр.: *для них все погано було*; *рідна для мене хата*. 4. Указує (рідко) на причину якоїсь дії, напр.: *Для першої зустрічі він їй подарує квіти.*

Прийменник *до* виражає *просторові, часові, кількісні, об’єктні* та *обставинні* відношення. Виражаючи *просторові* відношення, прийменник *до*: 1. Уживають при означенні місця, предмета або особи, в бік яких спрямована дія, напр.: *Вона до школи стала частіше бігати*; при означенні предмета або особи, стосовно якої відбувається дія, напр.: *Галина повернулася до Петра*; *Андрій припав обличчям до волосся Оксани*; при означенні кінцевого пункту чого-небудь, напр.: *Вони зустрілися на стежці до саду*. 2. Уживають при означенні межі поширення дії, явища і т. ін., напр.: *Вітер гне тополю до самого долу*; при означенні міри довжини чого-небудь, напр.: *Пояс теліпався до колін*. 3. Уживають при означенні місця, предмета, в межі, в середину якого спрямована дія, напр.: *Петро пішов за Ольгою до сіней*.

Виражаючи *часові* відношення, прийменник *до*: 1. Уживають при означенні часової межі дії, етапу і т. ін., напр.: *Потрібно це зробити до суду*; *Я був до 12 років меланхоліком*; *Як добре поспати на соломі до ранку*. 2. Уживають при означенні події, явища і т. ін., якому передує яка-небудь інша подія, явище, напр.: *Марія прокинулася до зірниці*. В контексті з прийменником *після* (*до і після чого*) передає значення часового відрізка перед початком і після завершення чого-небудь, напр.: *Процедура бронювання до і після наказу відрізняється*; *Ні до, ні після цього, вони вже не говорили про це*.

Передаючи *кількісні* відношення, прийменник *до*: 1. Уживають у сполученні з числівником при означенні кількісної межі, напр.: *Вода нагрілася до сорока градусів*; при позначенні приблизної межі, міри, напр.: *До пів десятка солдатів не повернулося з поля битви*; *Їх було до двох десятків*. 2. Уживається у сполученні з деякими іменниками при вказівці на повноту кількісного охоплення, напр.: *виїли все до останку*; *виплатили все до копійки*.

Передаючи *об’єктні* відношення, прийменник *до*: 1. Уживають при означенні особи або предмета, до якого звернена дія, напр.: *Не підходжу до*

нього, бо він не в настрої; *Гукнув до дівчат «привіт» і побіг*. 2. Уживають при означенні особи або предмета, якого торкається хто-, що-небудь, напр.: *Вони приліплені одна до одної*; *Мати пригортає до грудей немовля*; з повторюваним іменником утворює прислівникові сполуки, які означають, що предмети або особи розташовані дуже близько одне до одного або з'єднуються, напр.: *Петро й Іван тулилися плечем до плеча, ліктем до ліктя*. 3. Уживається при означенні предмета або явища, до якого додається що-небудь, яке доповнюється чимось, напр.: *Мати соломинку до соломинки в'яже*; *До нашої зарплати згодом додали надбавку*. У стійкій сполуці *до того [ж]* означає 'крім того', напр.: *До того ж і сусід не хотів переїзду*. 4. Уживають при означенні професії, категорії, групи і т. ін., до якої належить хто-, що-небудь, напр.: *Я не належу до вищої школи*; *Він зібрав документи, що відносилися до судового процесу*; уживається при означенні групи людей, їх діяльності, способу мислення, до яких хто-небудь приєднується, напр.: *Петренко тривалий час не міг приєднатися до гурту*; *До лейтенанта мали доєднатися бійці, які нещодавно повернулися з завдання.* 5. У сполученні з прийм. *від* уживають при означенні змін, що сталися з кимось порівняно з початковим його суспільним станом, напр.: *Важливо пройти шлях від асистента до викладача*. 6. Уживають при означенні мети, спонукання до якої-небудь дії, напр.: *Книга, розкрита до читання, лежала на столі*. 7. Уживають при вказівці на призначення якої-небудь дії або предмета, напр.: *Привчити учня до малярства було не складно*; *До старого велосипеда потрібно колесо*; уживають при вказівці на предмет, який стосується іншого предмета, напр.: *Вони з'їли холодець до хріну і локшину*. Також прийменник *до* є складником стійкої сполуки *брати (взяти) до відома*. 8. Уживають при означенні особи, предмета і т. ін., з якими пов'язані які-небудь дії, стан, ознака, напр.: *Петро занадто вимогливий до себе*; *Потрібно бути у готовності до дії*; уживають при означенні предмета або особи, стосовно яких виявляється яке-небудь почуття, ставлення, напр.: *За безмірну любов до неї його зневажали*; *Я не образився за байдужість до мене*. 9. Уживають в заголовках, указуючи на тему або на подію чи явище, з яким пов'язаний зміст чого-небудь, напр.: *Нас зібрали до питання про відпустку*; *до питання про правопис*. 10. Уживають при означенні того, до чого хто-, що-небудь закликає, напр.: *Музика кликала до перемоги.*

Передаючи *обставинні* відношення, прийменник *до*: 1. Уживають при означенні міри, ступеня вияву дії або стану, напр.: *У нього до нахабності одверта посмішка*; *До живого стерли шию хомути*; уживають у сполученні з деякими субстантивами при означенні найвищого ступеня вияву дії або стану, напр.: *Вітер пронизує до кісток*; *Наймити працювали до сьомого поту*. 2. Уживають при вказівці на пристосованість, доречність чого-небудь, відповідність до чогось, напр.: *Чи до ладу буде, якщо я тут зупинюся*; *Послав мені Господь її до пари й до любові*.

Прийменник *з (із, зі, зо)* виражає *просторові, часові, причинові, обставинні (способу дії), кількісні, об'єктні* та *означальні* відношення.

Для передачі *просторових* відношень прийменник *з*: 1. Уживають при вказуванні на предмет, середовище, зсередини яких спрямовані дія, рух або що-небудь виймається, добувається і под., напр.: *З лісу соснового доносились шум і крики*; *Ми вийшли з будинку*; *З артерії свиснула кров*; *Витягувати страву з печі потрібно вчасно*. 2. Уживають при вказуванні на місце, предмет та ін., з поверхні яких або від яких хто-, що-небудь відокремлюється, відходить і т. ін., напр.: *Петро випустив повід вуздечки і неохоче зліз з коня*; *З голови впала залізна каска*; *Він не вміє здирати з вишень глей*; уживають при вказуванні на посаду, заняття і т. ін., від яких хто-небудь звільняється, напр.: *Ви звільнені з посади доцента*. 3. Уживають при вказуванні на місце, простір, напрям і т. ін., в якому хто-, що-небудь знаходиться, щось відбувається або звідки спрямовані дія, рух, напр.: *З поля на долину повіяв вітерець*; *З цього боку видно краще*; *Потрібно зайти ворогові з тилу*; уживають при вказуванні на сферу діяльності, заняття і т. ін., з яких ідуть, повертаються, напр.: *повертався з роботи*; *приїхали з полювання*; уживають при вказуванні на місцеперебування особи чи предмета, що виконує якусь дію, або на місце, з якого спостерігається, сприймається що-небудь, напр.: *Із хмари виглядав місяць*; *Зі свого гнізда визирнула пташка*. У сполученні з прийм. *в, на, до* вживають при вказуванні на місце, предмет, від якого повторюється дія, напр.: *Андрійко ходив з кутка в куток по кімнаті*; *З рук до рук бійці передавали зброю*. У сполученні з прийм. *до, в* уживають при вказуванні на межу поширення дії, стану або властивості, напр.: *Чоловік був брудний з голови до ніг*; *Вечір накрив всю землю з краю в край*. У сполученні зі словами *погляд, точка зору* і под. уживають при вказуванні на спрямованість чиїх-небудь думок, поглядів, оцінок і т. ін., напр.: *З погляду критика ця вистава успішна*. 4. Уживають при вказуванні на місце наявності певної ознаки, властивості в особи, предмета, напр.: *Вона була висока з себе*; *Ця дівчина з обличчя нагадує Марію*; *Я ще не знаю, яка ти з лиця*.

Для передачі *часових* відношень прийменник *з*: 1. Уживають при вказуванні на час, період, що є вихідним моментом у розвитку, поширенні якоїсь дії, стану, напр.: *Із малку я захоплювався поезією*; *З тієї хвилини все почалося*; у поєднанні з прийм. *до* вживають при вказуванні на межі тривання якоїсь дії, стану, напр.: *З ранку до ночі їдуть люди*; у поєднанні з прийм. *на* вживають при вказуванні на відрізок часу між двома днями, датами, напр.: *Це сталося в ніч із вівторка на середу*; у поєднанні з прийм. *на* в складі стійких словосполучень уживають при вказуванні на не точно визначений, хоч і близький час виконання або настання чого-небудь, напр.: *Він має приїхати з дня на день*; *З хвилини на хвилину чекали дзвінка*. У поєднанні з прийм. *в (у)* в складі стійких словосполучень уживають при

вказуванні на безперервність, повторюваність якої-небудь дії, напр.: *З року в рік одне й те саме відбувається.*

Передаючи *причинові* відношення, прийменник *з*: 1. Уживається при вказуванні на причину дії або стану, напр.: *Як заплаче він з журби, як заграє*; *З жарту буває він налякає*; *З нудьги та з жалю батько помер*; *Не з кохання, а з жалості одружився*; *З люті Степан аж сказився*. 2. Уживається при вказуванні на підставу якої-небудь дії або стану, напр.: *Максима впізнали з характерного чвокання його чобіт.*

Передаючи *обставинні (способу дії)* відношення, прийменник *з*: 1. Уживається на означення способу виконання дії, напр.: *З розгону в воду жбурнув*; *Він з усієї сили вдарив її*; *Ляснув з розмаху його по плечу*; *Ми брали з городу кожну картоплю*. 2. Уживається при вказуванні на обставину, достатню для здійснення чого-небудь (звичайно з кількісною вказівкою), напр.: *Він вміє зацікавити своїм словом з першого разу*.

Для передачі *кількісних* відношень прийменник *з*: 1. Уживають при вказуванні на кількість осіб, предметів, з яких складається щось ціле, напр.: *Село складалося з трьох хат*; *Родина з семи осіб*. 2. Уживають (заст.) при вказуванні на залежність розміру оплати натурою від кількості вироблених одиниць продукції, напр.: *Косили з копиці*; *Зараховували роботу зі снопа восьмого чи десятого*.

Для передачі *об'єктних* відношення, прийменник *з*: 1. Уживають при вказуванні на особу, предмет і т. ін., на які спрямовується, поширюється дія, яких що-небудь стосується, напр.: *З неї так глузують*; *Не спускаючи очей з Петра полковник присунув до себе пістолет*. 2. Уживають при вказуванні на предмет, матеріал і т. ін., з якого щось роблять, виготовляють або що-небудь зроблено, виготовлено, напр.: *Вони пили чай з великих піал*; *Тарілка, наче вирізьблена з каменю*; *Ковдра з овечої вовни*. 3. Уживають при вказуванні на особу, предмет, ознаку, які зазнають змін, перетворень, напр.: *З Оксани вийде гарний директор*; *Непомітно з маленького він став великим*. 4. Уживають при вказуванні на предмет, за допомогою якого відбувається певна дія, напр.: *Вона влучно стріляє із лука*; *Раптом ударило з гармати*; *Полковник випив води з відра*. 5. Уживають при вказуванні на загал, сукупність осіб, предметів, звідки виділяється хто-, що-небудь, якась частина і т. ін. (за значенням відповідає прийм. *серед*), напр.: *Він один з нашого села повернувся з війни*; *З усіх дівчат вона – найкраща*. 6. Уживають при вказуванні на стан, який порушується, переривається і т. ін., напр.: *Майор з сили вибився*; *Не будить його зі сну*; уживають при вказуванні на становище, обставини (звичайно скрутні), з яких кому-небудь допомагають вийти або хтось виходить сам, напр.: *виручати з біди*; *не вилазити з двійок*. У сполученні з прийм. *в* уживають при вказуванні на перехід особи з одного стану в інший, напр.: *Мене кинуло з холоду в жар після такої новини*. 7. Уживають при вказуванні на предмет, місце і т. ін., від яких починається або починають що-небудь, напр.: *Роман не знав, з чого почати розмову; З*

цього маленького саду все почалося. 8. Уживають при вказуванні на особу, предмет, які є зразком для відтворення, наслідування і т. ін., напр.: *Петро вирішив малювати з неї картину*. 9. Уживають при вказуванні на що-небудь як на джерело матеріальних ресурсів, напр.: *Ми з городу живемо*; *Мати жила з його перемог*; *Він з того жив, що бачив її щодня*. 10. Уживають при вказуванні на галузь знань, дисципліну, до якої хто-, що-небудь має якесь відношення, напр.: *Цей учень відстає з математики*; *Сьогодні контрольна з української мови*; уживають при вказуванні на групу понять з якої-небудь галузі, сфери, напр.: *Конференція з питань германської філології*.

Передаючи *означальні* відношення, прийменник *з* уживають при вказуванні на місце, середовище і т. ін., звідки походять, з якими пов'язані особа, предмет, напр.: *Петренко був з Києва*; *Я сам – із Шевченкового*; *Лікар з сусіднього шпиталю зробила йому перев'язку*.

Прийменник *коло* має виразне *локативне* значення. Його уживають: 1. При позначенні особи, предмета, поблизу або біля яких відбувається дія, хтось чи щось знаходиться, перебуває, напр.: *Коло батька стара мати сиділа*; *Коло стовпа стояв дідусь*; при позначенні незначної відстані від чого-небудь, напр.: *Коло Ізмаїла, у Саф'янах, відбулася зустріч*; *Це знайшли коло дунайського берега*; при позначенні осіб, предметів, навколо яких відбувається дія, напр.: *Коло його шиї обвилась змія*; при позначенні осіб, предметів, по відношенню до яких відбувається й на які спрямована дія (з дієсловами *поратися, клопотати, доглядати* і под. та віддієслівними іменниками, утвореними від них), напр.: *Невістка поралася коло свекрухи*; *Сашко порався коло батька*. 2. При позначенні приблизної кількості, напр.: *Ніколи не сказала, що їй коло сорока років*; при неточному позначенні часу, напр.: *Він зліг коло великодніх свят*.

Прийменник *крім (окрім)*: 1. Уживають при виділенні когось із групи людей, чогось із ряду однотипних предметів, понять і т. ін.; за винятком когось, чогось, напр.: *Усі, окрім Івана, підійшли до батька*; *Забудьте все, крім роботи*; уживається з запереченням при вказівці на наявність когось, чогось за відсутності інших подібних предметів і явищ, напр.: *Крім шуму гармат, нічого не чути*. 2. Уживають при підкресленні наявності, необхідності когось, чогось у додаток до того, про кого – що йде мова, напр.: *Відчуття, що крім однієї біди є й ще друга, вбивало*; *В будинку, крім мене, мешкала одна пані*.

Прийменник *між (межи, меж)* виражає *просторові, часові, об'єктні* та *означально-обставинні* відношення. Для вираження *просторових* відношень прийменник *між:* 1. Уживають при означенні просторового розташування предмета чи вияву дії посередині чого-небудь, напр.: *Між гір зібралася велика отара овець*; *Шлях зазолотів між сільських тинів*.

Для вираження *часових* відношень прийменник *між*: 1. Уживають при означенні явищ, подій і т. ін., в проміжок часу між якими що-небудь відбувається, напр.: *Між розмовами вони цілувались й обнімались*.

Виражаючи *об'єктні* відношення, прийменник *між* уживається при означенні осіб, предметів, явищ, які порівнюються, зіставляються між собою, напр.: *Цей шлях – найдовший межи шляхів*.

Для реалізації *означально-обставинних* відношень прийменник *між*: 1. Уживають при означенні яких-небудь однорідних осіб, предметів, в оточенні яких перебуває предмет мовлення або відбувається яка-небудь дія, напр.: *вирізнятися між хлопців*; уживають при означенні осіб, предметів, до числа яких входить предмет мовлення, напр.: *Між найкращих людей будем жити*.

Прийменник *ради* уживають так само, як і прийменник *заради*. Зокрема: 1. Уживають при вказуванні на *мету* дії, напр.: *Ради такого випадку батько зарізав качку*. 2. Уживають при вказуванні на *об'єкт*, в інтересах якого що-небудь здійснюється, напр.: *Я все зроблю ради дітей*; *Ради їх я поїду до міста*. 3. Уживають при вказуванні на причину дії або стану, напр.: *Вона крала ради заздрості*.

Прийменник *серед* (заст. *середи, середу*) виражає *просторові, об'єктно-обставинні, часові* відношення. Для вираження *просторових* відношень його: 1. Уживають при позначенні простору, місця, предмета, в центрі чи недалеко від центру якого розташоване що-небудь, перебуває хтось чи відбувається якась дія, напр.: *Серед лісу була галявина*; *Серед хати стояв довгий стіл*; *Колесо від воза впало серед двору*; *Хлопці зупинилися серед вулиці*; уживають взагалі при означенні простору, місця, де відбувається дія, перебуває хто-, що-небудь: а) як рівнозначний прийменникові *в*, напр.: *Серед степу широкого текла річка*; *Серед поля добре купати тіло в золотих колосках*; б) як рівнозначний прийменникові *на*, напр.: *Дівчата сіли пообідати серед ріллі*; *Серед дороги почався мітинг*. 2. Уживають при позначенні місця, простору, в середину якого, куди спрямована дія, напр.: *Візьми стілець, постав серед хати*.

Для реалізації *об'єктно-обставинних* відношень прийменник *серед*: 1. Уживають при позначенні осіб, предметів і т. ін., в оточенні яких перебуває хто-, що-небудь або відбувається якась дія, напр.: *Залишився дуб серед осик в лісі*; *Серед каменю й снігів постала хата*; *Серед людей йому було легше жити*; уживають при позначенні осіб, предметів, у складі, у числі яких знаходиться хто-, що-небудь, напр.: *Максима серед них не було*; *Він нарешті відшукав його серед знайомих фігур*; уживають при позначенні певного кола людей, середовища, в якому відбувається якась дія або хтось перебуває, напр.: *Серед війська почалися чутки*; *Розподілили допомогу серед населення міста.* 2. Уживають при позначенні певних фактів, подій, явищ, які супроводжують кого-, що-небудь; *в умовах* чого; *в обстановці* чого; *під час* чого, напр.: *Серед горя співати не годиться*; *Середи тьми він не знайшов спокою*; *Серед криків директор приймав матеріал*.

Виражаючи *часові* відношення, прийменник *серед*: 1. Уживається при позначенні проміжку між початком і кінцем певного часу, періоду, в який

відбувається якась дія або наявний якийсь стан, напр.: *Це трапилося саме серед дня*; *Серед літа він неочікувано поїхав*; *Ледачий серед будня святкує*. У сполученні з лексемами *день, ніч, літо, зима* та ін. часто означає також *«удень», «уночі», «влітку», «взимку»* та ін., напр.: *Серед ночі звідти теж не втечеш*; *Серед зими вона поїхала*. 2. Уживається при позначенні дії, заняття і т. ін., під час яких відбувається якась інша дія або які перериваються іншою дією, заняттям і под., напр.: *Серед бенкету залунала музика*; *Серед гри на скрипці він кидав погляд на неї*; *Подекуди серед роботи він замислювався над цим.*

Прийменник *задля* виражає *об'єктні* відношення, відношення *мети*, а також *причинові*. Передаючи *об'єктні* відношення, він: 1. Уживається при означенні особи, предмета, на користь яких щось здійснюється, відбувається, напр.: *Навесні батько розпочав будувати задля Якова хату*; *На тарілці задля гостей лежало печиво*; уживається при означенні особи, предмета, в інтересах яких, заради яких щось здійснюється, напр.: *Задля неї, задля її щастя я лишився*. 2. Уживається при означенні особи, предмета, щодо до яких має силу, значення названа обставина, якість, стан і под., напр.: *Значить, задля тебе немає цієї заборони*.

Для передачі відношення *мети* прийменник *задля*: 1. Уживають при визначенні мети дії, напр.: *Задля початку потрібно обговорити це питання*; уживають при вказуванні на предмет, призначений для чого-небудь, напр.: *солома задля ритуального вогнища*; *столи задля карт*; уживають у складі сполучника мети, напр.: *Задля того, щоб вони могли поїхати, потрібні закордонні візи*. У сполуці *задля чого* – навіщо, з якою метою, напр.: *ми знаємо задля чого це зроблено.*

Передаючи *причинові* відношення, прийменник *задля*: 1. Уживають (рідко) при з'ясуванні причини якої-небудь дії або якихось вчинків, напр.: *Задля дощу всі сиділи вдома*; *Петро був задля свята надто веселий*. У сполуці *задля того* – тому, з цієї причини, напр.: *Ти задля того до мене такий добрий, щоб я підписав тобі документ*.

Прийменник *заради* виражає значення *мети*, *об'єктне* та *причинове.* Для реалізації значення *мети* його уживають при вказуванні на мету дії, пор.: *Марійка любить заради розваги глузувати з Петра*.

Передаючи *об'єктне* значення, він уживається при вказуванні на об'єкт, в інтересах якого що-небудь здійснюється, напр.: *Заради дітей вона почала працювати вдвічі більше*; *Оксана ладна все зробити заради свого чоловіка*.

Передаючи *причинове* значення, прийменник *заради* уживається при вказуванні на причину дії або стану, напр.: *Я не знайшов нічого у тій рецензії, щоб заради неї турбувати керівництво*.

Прийменник *з-за (із-за)* виражає *просторові, причинові* відношення, а також відношення *мети* та *об'єктні*. Для реалізації *просторових* відношень його: 1. Уживають на означення спрямування руху, дії з протилежного або

зворотного боку, напр.: *З-за лісу, з-за туману випливає місяць*; *Із-за воріт показалася постать полковника*. 2. Уживають на означення зміни місцеположення, переміщення кого-, чого-небудь, напр.: *Він дістав з-за столу ножа*. 3. Уживають на означення місцевості, звідки хто-небудь родом, напр.: *Вони родом з-за Дунаю*; *Марія родом десь із-за Карпат*.

Передаючи *причинові* відношення, прийменник *з-за* уживається (рідко) на означення причини дії, напр.: *Ходили чутки, що парубок із-за ревнощів утопив свою кохану*.

Для вираження відношення *мети* прийменник *з-за* уживають (рідко) на означення того, заради чого відбувається дія, напр.: *Із-за цього можна було б і поїхати до Одеси*.

Передаючи *об'єктні* відношення, прийменник *з-за* уживається на означення особи, предмета, які є приводом до якої-небудь дії, напр.: *Не ходити на вечірки з-за інших – то не справедливо*.

Прийменник *з-поміж (з-помежи)* виражає *об'єктне* і більш виразне *локативне* значення. Зокрема, його: 1. Уживають при вказівці на середовище або сукупність предметів, звідки виходить, виділяється, випадає і т. ін. хто-, що-небудь, напр.: *З того часу хлопці стали посилати одного з-поміж себе на варту*; *Морок поліз з-поміж очеретів*. 2. Уживають при вказівці на сукупність осіб або предметів, серед яких хтось, щось перебуває або відбувається яка-небудь дія, напр.: *Він рівного собі не має тут з-поміж усіх учасників змагань*; *Церква ледве видніється з-поміж садів*.

Прийменник *з-межи (з-між)* синонімічний до прийменника *з-поміж*. Пор.: *Майор висмикнув з-межи ніг гілляку; З-між двох великих колод стирчала розкішна червона квітка*.

Прийменник *з-над*: 1. Уживають при визначенні місця або предмета, що є вихідним пунктом руху, переміщення, походження і т. ін. кого-, чого-небудь, напр.: *З-над Дністра приходять солдати*; *Ви приїхали з-над Дунаю?* 2. Уживають при вказівці на місце, предмет і т. ін., з протилежного боку яких починається рух, дія і т. ін., напр.: *З-над хмар часом доносився крик журавлів*.

Прийменник *з-перед* виражає *просторові* і *часові* відношення. Передаючи *просторові* відношення, він: 1. Уживається при вказуванні на об'єкт, від якого забирають, віддаляють кого-, що-небудь, напр.: *Сарай прибрали з-перед тітчиних вікон*. 2. Уживається при вказуванні на об'єкт, перед яким, попереду якого що-небудь відбувається, напр.: *Люди розступилися і виставили з-перед себе старосту*.

Для передачі *часових* відношень прийменник *з-перед*: 1. Уживають (рідко) при вказівці на час, раніше якого відбувалася певна дія, напр.: *Я не мала можливості порівняти його зі своєю мрією з-перед двадцяти років*. 2. Уживають (рідко) під час вказівки на особу, раніше якої хто-небудь виконує певну дію, напр.: *Хто ж з-перед тебе з'їв пиріжки?*

Прийменник *з-під (із-під)* виражає *просторові* та *об'єктні* відношення. Передаючи *просторові* відношення, він: 1. Уживається при вказуванні на дію або рух з місця, чим-небудь прикритого зверху, напр.: *З-під черешні текла вода*; *З-під каски спадало довге і густе волосся*; уживається під час вказівки на дію або рух з місця, що знаходиться безпосередньо біля якого-небудь предмета, напр.: *Пішов собі дід з-під хати в город походити*. 2. Уживається під час вказівки на місце (переважно місцевість), звідки хто-небудь родом, прибув або щось привезено і под., напр.: *Раз на рік з-під Чернігова приїжджає наш дідусь у гості*.

Передаючи *об'єктні* відношення, прийменник *з-під*: 1. Уживається під час вказівки на предмет (посуд, тару і т. ін.), який раніше був вмістилищем чого-небудь, напр.: *У бочках з-під пального була вода*. 2. Уживається під час вказівки на об'єкт, стан, положення і т. ін., від якого хто-небудь, що-небудь звільняється, напр.: *визволяти з-під кріпацтва*; *звільняти з-під варти*.

Прийменник *з-поза* уживається при вказівці на предмет, з протилежного або зворотного боку якого спрямовано рух, дію, напр.: *З-поза річки стріляли гармати*; *З-поза гір зійшло сонце*.

Прийменник *з-понад* уживається при вказівці на предмет, через верхній край якого спрямовано дію, рух, напр.: *Сонце визирнуло з-понад чорних київських дахів*; уживається при вказівці на предмет, місце, у безпосередній близькості від якого починається якась дія, напр.: *З-понад самого Дунаю покотився місяць*.

Прийменник *поперед* виражає *просторові, часові* та *обставинно-означальні* відношення. Передаючи *просторові* відношення, він уживається при вказівці на особу або предмет, перед якими рухається, відбувається або знаходиться хто-, що-небудь, напр.: *Поперед них їхав трактор*; уживається при вказівці на особу або предмет, наперед від яких спрямована дія, напр.: *Микола дивиться поперед себе сумним поглядом*.

Для реалізації *часових* відношень прийменник *поперед* уживають при вказівці на особу, раніше від якої хто-небудь виконав чи виконає дію, напр.: *Він з'їсть ці кавуни поперед мене*; уживають при вказівці на момент, раніше від якого здійснилось або здійсниться що-небудь, напр.: *Вони говорили як і поперед цього було*.

Передаючи *обставинно-означальні* відношення, прийменник *поперед* уживається при вказівці на першість кого-, чого-небудь у чомусь у порівнянні з кимсь, чимсь, напр.: *Василь на вигадки – поперед усіх*.

Прийменник *з-поперед* з Р. в. уживаний в тих же значеннях, що й прийменник *поперед*, але тлумачний словник вказує на його розмовний характер.

Прийменник *з-попід* має *локативне* значення і вказує на предмет, який знаходиться у просторі над тим місцем, звідки виходить дія (див.

перше значення прийменника *з-під*), напр.: *Чисті джерельця били з-попід круч*.

Прийменник *посеред* виражає *просторові, об'єктно-обставинні* та *часові* відношення. Для реалізації *просторових* відношень його: 1. Уживають при означенні простору, місця, предмета і т. ін., в центрі чи недалеко від центра якого розташоване що-небудь, перебуває хтось чи відбувається якась дія, напр.: *Посеред широкої зали стояв великий стіл*; *Посеред села знаходилася дубова церква з п'ятьма банями*; уживають взагалі при означенні простору, місця, де відбувається дія або перебуває хто-, що-небудь, напр.: *На ринку, як посеред моря, стоять козаки*. 2. Уживають при означенні місця, простору і т. ін., в середину якого, куди спрямована дія, напр.: *Посеред шляху поклали камінь*; *Сонце кинуло посеред хати промінь*.

Передаючи *об'єктно-обставинні* відношення, прийменник *посеред*: 1. Уживається при означенні осіб, предметів, в оточенні яких перебуває хто-/ що-небудь або відбувається якась дія, напр.: *Він сидить посеред куп онучок*; *Сліпий лірник оповідає посеред людського натовпу*; уживається при означенні осіб, предметів, у колі яких знаходиться хто-, що-небудь, напр.: *Посеред них був вчитель*. 2. Уживається при означенні певних подій, явищ, які оточують кого-небудь або супроводжують якусь дію; в умовах чогось, в обставинах чогось, під час чого-небудь, напр.: *Хто живе посеред бурі?*

Для вираження *часових* відношень прийменник *посеред*: 1. Уживають при означенні проміжку між початком і кінцем певного часу, періоду, в який відбувається дія або коли наявний якийсь стан, напр.: *Він сам себе посеред ночі будить*; *У Петра снігу посеред зими не допросишся*. 2. Уживається при назві дії, заняття і т. ін., під час яких відбувається якась інша дія або які перериваються іншою дією, заняттям і т. ін., напр.: *Капітан схопився посеред обіду та побіг у лікарню*.

Прийменник *з-посеред* має *локативне* значення. Його: 1. Уживають при вказівці на середовище або сукупність предметів, звідки хто-, що-небудь виходить, виділяється і т. ін., напр.: *Мав мішок з інструментами, з-посеред якого визирала сокира*. 2. Уживають при вказівці на сукупність осіб або предметів, між якими перебуває хто-, що-небудь чи відбувається якась дія, напр.: *З-посеред потопу листя чути шептання*; уживають при вказівці на сукупність осіб чи предметів, серед яких виділяють, вирізняють кого-, що-небудь за певними ознаками, напр.: *З-посеред стрільби вухо вирізняло знайомий гомін батальйонних мінометів*.

Прийменник *насеред* також має *локативне* значення. Він: 1. Уживається при позначенні місця, куди спрямована дія, напр.: *Хлопчик з сонними очима вийшов насеред хати*. 2. Уживається при позначенні місця, де відбувається дія, що-небудь міститься, перебуває і т. ін., напр.: *Насеред поля стояла величезна липа*.

Прийменник *побіля* також *локативний* і уживається на позначення місця, предмета, особи, недалеко від якого (якої) відбувається дія або перебуває хто-небудь, що-небудь, напр.: *Проходячи побіля Мар'ї, Оксана прошепотіла лайливі слова*; *Побіля шлагбаума вартового не було*.

Прийменник *поміж (помежи)* виражає *просторові, об'єктні* та *означально-обставинні* відношення. Передаючи *просторові* відношення, він: 1. Уживається при означенні просторового розташування предмета або вияву дії посередині чого-небудь, напр.: *Поміж віт шепоче вітер*. 2. Уживається при означенні місця, куди спрямована або де відбувається дія, напр.: *Поміж рам поклали вату*.

Для реалізації *об'єктних* відношень прийменник *поміж*: 1. Уживають при означенні осіб, предметів, які вступають у взаємодію, в якісь відношення одне з одним або перебувають у якихось стосунках, напр.: *Дівчата шепотілися поміж себе*; *Після того поміж нас була мовчанка*.

Передаючи *означально-обставинні* відношення, прийменник *поміж* уживається при означенні однорідних осіб, тварин, предметів, явищ, в оточенні яких знаходиться предмет мовлення або відбувається яка-небудь дія; відповідає за значенням прийм. *серед*, напр.: *Поміж моряків була одна дівчина*; *Господарка метушилася поміж гостей*; уживається при означенні осіб, тварин, предметів, явищ, до кола яких входить предмет мовлення, напр.: *Згадаймо твори Т. Шевченка й поміж них твори І. Котляревського, І. Франка, І. Нечуя-Левицького, Л. Глібова*.

Прийменник *проміж (промеж)* виражає *просторові, часові, об'єктні* та *означально-обставинні* відношення. Для реалізації *просторових* відношень його: 1. Уживають при означенні просторового розташування предмета або вияву дії посеред чого-небудь, поміж чимсь, напр.: *Петро придивлявсь, ідучи промеж пасовиськ*. 2. Уживають при означенні місця, куди спрямована дія, напр.: *Прокладай дорогу проміж тих лісів*; *Хома ліг проміж двох волів спати*.

Передаючи *часові* відношення, прийменник *проміж* уживається при означенні явищ, подій і т. ін., в проміжок часу між якими відбувається, здійснюється або має місце що-небудь, напр.: *Дівчата проміж весільних пісеньок вигадують дурниці.*

Для передачі *об'єктних* відношень прийменник *проміж*: 1. Уживають при означенні осіб, предметів і т. ін., що вступають у взаємодію або які-небудь стосунки, напр.: *Проміж баб були свої розмови*; *Проміж гілок було чудне сплетіння*; *Промеж себе козаки базікають*. 2. Уживають при означенні осіб, предметів і т. ін., між якими що-небудь розподіляється, напр.: *Усе майно родичі загиблого проміж себе розподілили*.

Передаючи *означально-обставинні* відношення, прийменник *проміж* уживається при означенні яких-небудь однорідних осіб, предметів і т. ін., в оточенні яких знаходиться предмет мовлення або відбувається якась дія;

відповідає за значенням прийм. *серед*, напр.: *Проміж нас сидів подорожній*; *Живе проміж нас слово великого Франка*.

Прийменник *щодо* виражає *об'єктне* значення у низці його різновидів. Стосовно до кого-, чого-небудь, відносно когось, чогось, напр.: *Вчитель намагався допомогти мені щодо української*; *Щодо цигарок – то в мене погано*; з приводу чого-небудь, напр.: *Щодо мого бажання вступити до університету, то воно не змінилося*; про, за когось, щось, напр.: *Говорив з керівництвом щодо збільшення зарплати*. Уживається для вираження особливостей, властивостей, якості кого-, чого-небудь, які характеризуються з боку тих або інших ознак, зв'язків, стосунків і т. ін., напр.: *Цей твір багатогранний і щодо змісту, і щодо форми*. У контексті *Щодо кого – чого, то... –* якщо говорити про кого-небудь, що-небудь, мати на увазі кого-, що-небудь, то…; стосовно до кого-, чого-небудь, то…, напр.: *Щодо самого автора, то деякі люди його залюбки читають*; *Щодо моєї роботи, то краще не питай*.

Прийменник *близько* уживають при означенні місця; *біля, коло*, напр.: *Петро рад був жити близько матері, яку дуже любив*; при назвах міри, часу, числа вживається для позначення приблизної кількості, напр.: *Вранці потрібно прокинутись близько шостої години*.

Прийменник *вглиб (углиб) локативний* – позначає напрямок руху всередину певного локусу, напр.: *Повернувшись вглиб камери, він мовчки понишпорив.*

Прийменник *вздовж (уздовж)* уживають при вказівці на рух або розміщення кого-, чого-небудь, на спрямованість дії по довжині чогось, напр.: *Вздовж байдака ходив отаман*; *Уздовж стін стояли лави*.

Прийменник *вдовж (удовж)* уживають при вказівці на розміщення кого-, чого-небудь, на спрямованість дії по довжині чогось, напр.: *Вони пливли вдовж високих скель*; *Прикраса лежала удовж подушечки*.

Прийменник *вище (повище)* уживають при вказівці на те, над чим хто-/ що-небудь підійматисяабо міститься, перебуває, напр.: *Підняла спідницю зумисне вище колін*; *Запорожці залишали тільки повище лоба одну чуприну*; поза межами чого-небудь, поза можливостями когось, напр.: *Це було вище людських сил*.

Прийменник *відносно* позначає те ж саме, що *з приводу*; *щодо* кого-, чого-небудь, напр.: *Маю до тебе прохання відносно квартири*.

Прийменник *довкола (довкіл)* уживають при означенні предметів, навколо яких відбувається дія, напр.: *Довкола села паслися корови*; *Вони сиділи довкіл карбідової німецької лампи*.

Прийменник *довкруг (довкруги)* є синонімічним до прийменника *довкола*, пор.: *Довкруг чола синіє вінок із волошок*.

Прийменник *замість* уживають при вказівці на заміну кого-, чого-небудь кимсь або чимсь іншим, напр.: *Замість стола в хаті стояла вузька примостка*; *замість відповіді Петро розсміявся*; уживають при вказівці на

особу, роботу якої виконує хтось інший, напр.: *Микола замість Івана пильнує варту*; у сполученні із словами *бути*, *служити* і т. ін. уживають на означення того, що якась особа або предмет виступає у ролі, функції кого-, чого-небудь, напр.: *Я буду вам замість сестри*; у сполученні з інфінітивом (розм.) уживають при вказівці на яку-небудь дію, що могла б відбутися, але була замінена іншою, напр.: *Замість іти на збори вони ведуть балачки по кутках*.

Локативний прийменник *збоку* уживається при вказівці на знаходження кого-, чого-небудь з бокової сторони об'єкта, напр.: *Андрій сів збоку стола на стільчику*.

Прийменник *зверх* виражає *просторові* та *кількісні* відношення. Передаючи *просторові* відношення, він уживається на означення предмета, поверх якого, на якому хто-, що-небудь розміщується, напр.: *Дівчина на возі стояла зверх соломи*.

Для реалізації *кількісних* відношень прийменник *зверх*: 1. Уживають на означення перевищення якої-небудь кількості, напр.: *Я жила з ними зверх десяти років*. 2. Уживають на означення перевищення міри, норми чого-небудь, напр.: *Це вже зверх будь-якого терпіння*. 3. Уживають на означення дії, предмета і т. ін., на додаток до яких або крім яких ще що-небудь робиться, напр.: *Прибрала в хаті, помолилась і зверх цього тричі поклонилася*.

Прийменник *зверху* виражає *просторові* відношення, коли: 1. Уживається при означенні предмета чи простору, угорі над яким що-небудь розміщується або відбувається якась дія, напр.: *Зверху рожевої зорі простяглася чорна хмара*. 2. Уживається при вказівці на предмет, на поверхні якого хто-, що-небудь знаходиться, напр.: *Зверху кожного кошика лежали свіжі яблука*.

Прийменник *ззаду* теж *локативний*. Він уживається на означення предмета, особи, позаду яких відбувається дія або що-небудь розміщене, напр.: *Ззаду ряду сусіди перекинулись словами*; *Ззаду підводи торохтів задимлений казанок*.

Локативний прийменник *з-позад* позначає місце позаду чогось, напр.: *Юрко витяг з-позад себе батіг*.

Прийменник *зсередини* також *локативний*. Указує на рух або напрям дії кого-, чого-небудь з внутрішньої частини чогось, напр.: *Зсередини стодоли вихопилось полум'я*.

Локативний прийменник *кругом* уживається при позначенні предмета, особи, навколо яких щось відбувається, розташовується тощо, напр.: *Глянь кругом себе*; *Кругом озера біліла смуга з вишневих садків*.

Прийменник *мимо* теж переважно *локативний*, його: 1. Уживають на позначення особи, предмета, повз які хто-небудь проходить, пробігає і т. ін., напр.: *Сашко пройшов мимо директора*. 2. Уживають на позначення особи, предмета, в які не вцілює щось, напр.: *Куля пролетіла мимо голови*

отамана. В цьому значенні уживають також у стійкій сполуці *пропускати (пропустити) мимо вуха (вух, ушей, уваги)* – те саме, що *пропускати (пропустити) повз вуха*, напр.: *Він пропускав мимо вуха всі ці розмови*. 3. Уживають на позначення особи, предмета, поблизу яких щось відбувається, напр.: *Галя пройшла мимо їх*. 4. Уживають (діал.) на позначення того, що є причиною, незважаючи на яку щось відбувається, напр.: *Мимо дуже старого віку, він носить волосся вгору*. У близькому до цього значенні функціонує у стійкій сполуці *мимо моєї (своєї) волі* – несамохіть, всупереч власному бажанню, напр.: *Мимо своєї волі Петро стежив за кожним його поглядом*.

Локативний прийменник *навколо (навкіл)* уживають при назві предметів, живих істот, біля яких з усіх боків щось відбувається, здійснюється і т. ін., напр.: *Софія порозкидала навколо себе книжки*.

З таким само значенням уживаний і прийменник *навкруги (навкруг)*, напр.: *Навкруги лісу панує мертва тиша*; *Вітер наче танцював навкруги нас*.

Прийменник *напроти (навпроти)* як *локативний*: 1. Уживається при позначенні особи, предмета, прямо перед якими або з протилежного боку до яких щось відбувається, напр.: *Оксана стояла напроти дверей*; *Учні припали до загорожі навпроти будинку*. Також він: 2. Уживається у значенні прийменників *відносно, щодо*, напр.: *Напроти мене він байку склав, що я з соромом був вигнаний з весілля.*

Локативний прийменник *насупроти* уживають при вираженні розміщення кого-, чого-небудь перед ким-, чим-небудь; на протилежному боці від когось, чогось, напр.: *Олекса сів насупроти мене*.

Локативні прийменники *наперед* і *назад* уживають при позначенні предметів, осіб, відповідно, попереду або позаду яких відбувається дія, напр.: *Кинь зброю назад себе*; *Алла глянула наперед себе широко розплющеними очима*.

Прийменник *напередодні темпоральний*, його уживають при позначенні подій, процесів і т. ін., незадовго перед якими відбувалася дія, напр.: *Напередодні весілля з'їхалися в село родичі допомагати готуватися*; *Напередодні війни Аліна поїхала з батьком на екскурсію*.

Темпоральний прийменник *наприкінці* уживають при позначенні процесу, дії, часу і т. ін., на останньому етапі яких щось відбувається, напр.: *Наприкінці концерту виступив хор*.

Локативний прийменник *недалеко* уживають при назві предметів, живих істот, на невеликій відстані від яких щось міститься, відбувається і т. ін., напр.: *Зсіли з воза парубки недалеко панських будинків*.

Локативний прийменник *неподалік* уживають при позначенні тих предметів, на невеликій відстані від яких щось міститься, відбувається і т. ін., напр.: *Хутір лежав неподалік станції*.

Локативний прийменник *нижче (понижче)* уживають при назві тієї верхньої межі, за яку не виходить дія висловленого в реченні, напр.: *Довга борода нижче пояса спада*.

Прийменник *обабіч локативний*, частіше уживаний при вказівці на розташування, переміщення і т. ін. кого-, чого-небудь по обидва боки об'єкта, напр.: *Обабіч Дунаю туляться одне до одного румунські села*; *Обабіч шляху вставали високі тополі*; рідше уживають його при вказівці на розташування кого-, чого-небудь з бокової сторони об'єкта, напр.: *Марія стала обабіч стежки*.

Локативний прийменник *обік (обіч)* уживається при вказуванні на положення одного предмета щодо іншого у значенні *біля, поряд*, напр.: *Обік мене стояв Микола*; *Гранати падали обік танка*; *Кожна дівчина опинилася обіч його*.

Локативний прийменник *оддалік (віддалік)* вказує на значну відстань одного об'єкта від іншого, напр.: *Машина зупинилася віддалік траси*.

Прийменник *круг (округ, округи) локативний*. Він позначає те саме, що *навколо*; *навкруг, кругом*, напр.: *Круг неї гралися дівчата*; *Круг пам'яті цих людей завжди точиться боротьба*; *Округ ожередів густо чорніють свіжі вирви*.

Прийменник *опріч*: 1. Позначає те саме, що *крім*, напр.: *Наймичка свою долю проклинає, а опріч Марка маленького цього ніхто не чує*; *Опріч церкви мало чого цікавого в цьому селі.* 2. Позначає (заст., рідко) те саме, що *осторонь*, напр.: *Він знайде собі шматок хліба і опріч тебе!*; *Опріч людей собі ходив*.

Прийменник *осторонь* уживають на означення *місця*; *біля, коло, близько*, напр.: *Він спинив машину осторонь шляху*; *Осторонь столів лиснились бочки з вином*.

Прийменник *після (опісля)* виражає *об'єктні, часові, кількісні* та *просторові* відношення. Виражаючи *об'єктні* відношення, він уживається при означенні дій, подій і т. ін., за якими відбувається інша дія, подія і т. ін., напр.: *Ти поснідаєш після роботи*; уживається при означенні осіб та предметів, за якими ідуть слідом (з'являються, починають діяти і т. ін.) інші особи та предмети, напр.: *Після Петра тут працював Роман*; *Після нього все потрібно переробляти*; уживають при вказівці на послідовність, зв'язану з кількісним означенням осіб, предметів, явищ і т. ін., напр.: *Після всіх Павло пішов додому*.

Передаючи *часові* відношення, прийменник *після* уживається при означенні часової межі, напр.: *Алла хоче їхати додому після 15-го*; уживається при означенні навчальних, лікувальних закладів, установ і т. ін.. по закінченні навчання, відпочинку і т. ін. у яких відбувається певна дія, подія, якесь явище і т. ін., напр.: *Вона приїхала сюди після агротехнікуму*; *Після шпиталю йому стало краще*; уживається при означенні їжі, напою тощо, за споживанням яких здійснюється, відбувається і т. ін. якась дія,

подія тощо, називається яке-небудь явище і т. ін., напр.: *Очі його завжди ставали такими після наливки*; уживається при означенні явища, що вказує на припинення існування людини, тварини і т. ін., за яким настає якась подія, дія, яке-небудь інше явище тощо, напр.: *Він дуже сумував після смерті матері*; уживається при означенні конкретної особи або певної живої істоти, життя, проживання, час діяльності і т. ін. якої закінчився, напр.: *Після батька ми одні зосталися*; *Лишилися після Олександри тільки гарні спогади.*

Для реалізації *кількісних* відношень прийменник *після* уживають при означенні кількісної межі чого-небудь, напр.: *Після другої чарки він остаточно сп'янів*.

Передаючи *просторові* відношення, прийменник *після* уживають при позначенні місця, міста, пункту і т. ін., минувши які, здійснюють якусь дію або відчувають яку-небудь подію, якесь явище і т. ін., напр.: *За кілька кілометрів від станції вперше після міста ми побачили степ*.

Просторовий прийменник *побіч* позначає те саме, що *поряд*, напр.: *Побіч волів, які тягли плуга, ішов погонич*; *У цій родині жінка веде своє окреме жіноче хазяйство побіч мужичого*.

Прийменник *поблизу (поблиз)* уживають на позначення *місця*, напр.: *Щогли коливалися поблизу берега*.

Переважно *локативний* прийменник *поверх*: 1. Уживають при вказівці на предмет, особу чи місце: а) вище від яких, над якими що-небудь розміщується або відбувається якась дія, напр.: *Поверх трави тільки вітер гуляє*; б) вище від яких спрямована дія, напр.: *Очі його дивляться поверх ворога*. 2. Уживають при вказівці на предмет, на поверхні якого хто-, що-небудь є, перебував, напр.: *Син сидів поверх снопів на третім возі*; *Поверх льоду на ставку повиходила зеленкувата вода*. 3. Уживають (рідко) при вказівці на перевищення якої-небудь кількості та якої-небудь норми, міри (те саме, що *понад*), напр.: *Мене ще б'ють поверх моєї праці*; *Вони прогаяли час поверх своїх годин*.

Локативний прийменник *подовж (поздовж)* уживають для позначення напрямку по довжині, *вздовж* чого-небудь, напр.: *Перші простукали каблуками подовж столів солдати.*

Прийменник *позад* теж *локативний*, його: 1. Уживають при вказівці на предмет, особу, ззаду яких, на певній відстані від яких відбувається дія, напр.: *Позад його щось зашуміло*; *Їде позад мене якийсь велосипед*. 2. Уживають при вказівці на предмет, особу: а) за якими, по другий бік яких хто-, що-небудь перебуває, знаходиться або щось розміщене, напр.: *Повернеш коня куди хочеш, хоч і позад нього сидиш*; б) за які, по другий бік яких спрямована дія, напр.: *Петро зиркнув позад себе й визначив, що вершники їдуть швидше*.

Локативний прийменник *поодаль* указує на деяку відстань від кого-, чого-небудь; *осторонь* від когось, чогось, напр.: *Олексій походжав поодаль загорожі, придивлявся до перехожих*.

Прийменник *попереду* виражає *просторові, часові* та *обставинно-означальні* відношення. Передаючи *просторові* відношення, його: 1. Уживають при позначенні особи або предмета, безпосередньо перед якими або на чолі яких міститься хто-, що-небудь, напр.: *Попереду війська виступали старшини*. 2. Уживають при позначенні особи або предмета, спереду на деякій віддалі від яких міститься хто-, що-небудь або відбувається що-небудь, напр.: *Попереду будинку в'ється доріжка*.

Передаючи *часові* відношення, прийменник *попереду* уживають при позначенні особи, раніше від якої хто-небудь щось здійснив, напр.: *Попереду мене на роботу пішов батько*.

Передаючи *обставинно-означальні* відношення, прийменник *попереду* уживають при позначенні кого-, чого-небудь, яких хтось або щось випереджає в чомусь, напр.: *Перший рік він ішов у навчанні попереду всіх*.

Локативний прийменник *поперек* уживають при вказівці на предмет або місце, по ширині якого спрямована дія або розташоване що-небудь, напр.: *Потрібно було навчати, як дитина лежала поперек подушечки*.

Прийменник *поруч* також *локативний*, його уживають при вказівці на просторову близькість, суміжність кого-, чого-небудь з кимось, чимось, напр.: *Петро сидить поруч Оксани на канапі*; *Богдан підійшов і став поруч нас*; уживають при позначенні невеликої відстані від чого-небудь, напр.: *Поруч хат ліпилися вівчарні й корівники*.

Прийменник *поряд* уживають при вказівці на просторову близькість, суміжність кого-, чого-небудь з кимось, чимось, напр.: *Андрій йшов поряд саней*.

Прийменник *посередині* має *просторове* і *часове* значення. У першому значенні його уживають при означенні предмета, місця, простору і т. ін., в середині, в центрі або недалеко від центра якого міститься щось, перебуває хто-небудь чи відбувається якась дія, напр.: *Посередині фестивалю багато людей*; *Петро розташувався на кормі, а Борис – посередині човна*; в часовому значенні його уживають з назвою дії або процесу, на час проходження яких припадає інша дія, напр.: *Оскільки обід приходився посередині лекції, то його залишали обідати*.

Локативний прийменник *просто* позначає – на протилежному боці чого-небудь, *перед* кимось, чимось, напр.: *Просто дверей стоїть стіл*; *просто нього світився номер на шпиталі*. Варіанти цього значення виражає й стійка сполука *просто неба*: а) повернувшись обличчям до неба, напр.: *Він лежав лицем просто неба*; б) надворі, не в приміщенні, напр.: *Петро спав просто неба на дерев'яному помості біля сараю*.

Прийменник *проти (супроти)* виражає *просторові, об'єктні* та *часові* відношення. Передаючи *просторові* відношення, його: 1. Уживають при

позначенні місця, предмета, особи, що знаходиться, міститься, перебуває прямо перед ким-, чим-небудь, на протилежному боці чогось, напр.: *Саме проти Черкас сидів хутором полковник*; *Хлопці в човні пристали проти села Веселе*; *біля* кого-, чого-небудь, напр.: *На новенькому пальті проти коліна зеленіла пляма*; поруч із чимсь надрукованим, написаним (у списку, переліку і т. ін.), напр.: *Потрібно проставити пташки проти прізвищ відсутніх*; у сполученні зі словами *сонце, місяць, світло* і т. ін., напр.: *Дунай сліпить очі проти сонця*; *Проти місяця його очі блищать сльозами*; на фоні чогось, напр.: *Стовбури осик чорніли проти вогню*; *Зуби Олександри біліли проти її чорного обличчя*. У сполуці *проти очей* – прямо перед очима, напр.: *Усе встигло мигонути проти їх очей*. 2. Уживають при позначенні кого-, чого-небудь, що йому назустріч спрямована якась дія, напр.: *Проти вітру піском не посиплеш*; *Проти вас кішка не бігла?*; у напрямку до когось, чогось, напр.: *Він дістав жертовний ніж, одкинув плащ і замірявся мечем проти серця*. Уживають у стійких сполуках в цьому значенні *гладити, проти шерсті; плисти (пливти) проти течії; проти води плисти (пливти); проти гори* – на гору, напр.: *Стрілка проти гори не заскаче*.

Передаючи *об'єктні* відношення, прийменник *проти*: 1. Уживають при позначенні кого-небудь, всупереч чиїм інтересам, думці і т. ін. щось робиться, здійснюється, на бій, поєдинок з ким хтось стає, напр.: *Ніхто не зважиться піти проти нього*; *Виступайте проти отамана зі зброєю*; уживають при вказівці на що-небудь, всупереч чому щось робиться, здійснюється, виявляється, напр.: *Петро одружився проти батька*. *Бути не проти чого* – схвалювати, підтримувати що-небудь, не заперечувати чогось, напр.: *Антон не був не проти того, щоб син дружив з їх дочкою*; *Бути проти кого, чого* – не схвалювати, не підтримувати кого-, чого-небудь, заперечувати щось, напр.: *Він в принципі проти довгих розмов*. 2. Уживають при позначенні предмета, явища, особи, для захисту від яких, знищення яких і т. ін. щось робиться, застосовується, напр.: *Цей палац був твердинею проти татарських нападів*; *Спокійне життя – найкращі ліки проти хвороб*; *Окуляри проти сонця*. 3. Уживають при порівнянні, зіставленні кого-, чого-небудь, напр.: *Дметься, як жаба проти вола*; *Вона проти мене дуже товста*. 4. Уживають (розм.) при вказівці на особу, предмет, явище, яких стосується певна дія, стан або на які щось указує, напр.: *Кішка вмивається – проти гостя*; *Батько підняв проти нас шапку та й пішов*.

Передаючи *часові* відношення, прийменник *проти* уживають при позначенні часу, періоду, безпосередньо перед яким здійснюється певна дія, виявляється певний стан тощо, напр.: *Проти весни вона повеселішала*.

Темпоральний прийменник *протягом* уживають при позначенні часу існування кого-, чого-небудь, тривання якої-небудь дії, якогось процесу і т. ін., напр.: *Протягом літа дощу майже не було*; *Протягом двох днів вони чекали вироку*; уживають при позначенні певної події, чиєїсь діяльності,

чийогось існування тощо, одночасно з якими що-небудь відбувається, здійснюється і т. ін., напр.: *Протягом усього життя вони ніколи не почували себе так добре, як зараз*.

Прийменник *упродовж (впродовж)* наразі розвинув значення, синонімічне прийменнику *протягом*, яке у словнику (АТС) зафіксоване як друге з позначкою *рідко*, пор.: *Він шукає іншого упродовж цілого життя*; *Нас упродовж десяти років навчають імітувати почуття*; *Ці співробітники довели свою певність упродовж останніх років*; *Вони люблять одне одного упродовж тривалого часу*. Натомість як перше значення зафіксоване ‘у довжину чого-небудь’; *удовж*, напр.: *Стіл із розколиною упродовж стояв посередині.*

Прийменник *спереду локативний*. Він уживаний при означенні місця перед ким-, чим-небудь; на передньому боці чогось, напр.: *Раптом його увагу його привернув шум спереду потяга*; *Складки були спереду спідниці*.

Прийменник *стосовно* позначає ‘у відповідності з чим-небудь’; ‘у застосуванні до чогось’, напр.: *Вона не виявила педагогічних нахилів стосовно свого сина*; *Починати бойові дії стосовно супротивника*; *Тут Павло Іванович стосовно нього – чистий природний дар*.

Прийменник *кінець локативний*. Він позначає те саме, що прийменниково-відмінкова форма *на краю*, пор.: *Петро з Олексієм посідали кінець стола і почали розмовляти*.

Локативний прийменник *край* уживають при вказівці на місцеперебуванняпредмета поблизу іншого, напр.: *Хата була друга од кінця й стояла край садка*; *Край отамана сидів козак*.

Прийменник *коштом* уживають при вказівці на матеріальну умову здійснення чого-небудь, значною мірою зберігаючи лексичне значення твірного іменника. Він є формантом відмінкової форми іменника, що позначає суб’єкта, який сплатив за щось, напр.: *Здобувати велич коштом бідних*; *Його збудували коштом профспілки вчителів*; *Бармен налив мені келих коштом закладу*.

Прийменник *ціною* також вказує на умову і його значення теж виводиться зі значення твірного іменника, напр.: *Рятувати свою шкуру ціною чужої голови*; *Залучатимемо ціною життя виборювати свободу*; *Картоплю доводиться завойовувати ціною багатогодинних стоянь у черзі.*

Прийменник *шляхом* вказує на те, за допомогою чого щось відбувається, напр.: *Збагачення мови іде шляхом прямого утворення нових слів; Шляхом використання посередника було здійснено платіж.*

Значення складених прийменників виводяться зі значень їхніх складників, зокрема тих, твірні бази яких є повнозначними. Напр., основне *локативне* значення багатьох прийменників зумовлене лексичним значенням відповідних твірних основ (*далеко від, недалеко від, неподалік від (од), оддалік (віддалік) від (од), збоку від, у бік від (од), близько від, близько до, обіруч від (од), праворуч від (од), ліворуч від, у напрямі (напрямку) до, на*

шляху до), напр.: *Острів лежав посеред моря, далеко від звичних торговельних шляхів*; *Його закинуло хвилями надто далеко від берега*; *Недалеко від глинища текла річечка*; *Він оселився неподалік від порту*; *Він рухається трохи збоку від них*; *Роман підбіг зовсім близько до коня*; *Вона мовила це близько від нього*; *Прошу звернути увагу на осіб ліворуч од нас*; *Інспектор подався в напрямі до своєї хати*; *На шляху до Ізмаїла працюють сотні людей*.

Прийменники *з боку, у бік* теж *локативні*. Їхні значення виводяться зі значень твірних складників, напр.: *Каюк зайшов з боку моря*; *Капітан глянув у бік бухти й побачив в далині тьмяний вогник*.

Закономірно прийменники *залежно від, незалежно від* вказують на відношення залежності. Перший уживається при вказівці на зв'язок із чим-небудь, на наслідок чогось, напр.: *Залежно від наголосу це слово має різне значення*. Другий уживається при позначенні предметів, явищ, понять, які не беруться до уваги при розгортанні дії, напр.: *Все ясніше стає, що події розгортаються незалежно від його бажань.*

Прийменники *на відміну від, подібно до, порівняно до* виражають відношення відмінності-подібності, напр.: *На відміну від безплідних кучугур, земля могла б усе родити*; *Діти, подібно до качат, бігали один за одним*; *Жінка, порівняно до хороброго мужчини, тут демонструє свою дрібність.*

Прийменники *починаючи від, починаючи з* у сполученні з часовими й просторовими назвами передають значення вихідного моменту дії або діяльності, напр.: *Починаючи з Румунії, він часто з ним виходив на близький контакт*; *Починаючи від Києва, він натрапляв на знищені окупантами різні церкви*; *Починаючи з ранку, над містом гуркочуть літаки*.

Прийменник *стосовно до* передає значення стосунку – відповідності з чим-небудь; *у застосуванні* до чогось, напр.: *Стосовно до Одеси філософи досі не зацікавилися цією проблемою*.

Прийменник *відповідно до* уживають на позначення узгодженості між чимось, залежності від чогось, напр.: *Його нагороджено відповідно до його заслуг*.

Прийменники *в галузі, у сфері, в царині* вказують на відповідну ділянку, певний рід діяльності, якими обмежується значення іменникової відмінкової форми, напр.: *Вони неперевершені знавці в галузі фізкультури й спорту*; *Це незабаром опиниться у сфері його життєвих інтересів*; *Я був тоді геть необізнаним у царині релігієзнавства*.

Прийменники *поза сферою, поза межами* є певною мірою антонімічними попереднім, напр.: *Це поза сферою ваших обов'язків*; *Поза межами міста вони ніколи не зустрічались*.

Прийменники *з нагоди, з приводу* вказують на те, що референт відмінкової форми іменника є *причиною* певної події, напр.: *У них був парад з нагоди якогось свята*; *З приводу цього питання вона була в командира*.

Прийменники *на зразок, на кшталт* вказують на подібність до чого-небудь, схожість на щось, напр.: *Вглибині зали було зроблено щось на зразок сцени*; *Склалося щось на кшталт афоризму*.

Прийменник *за винятком* має значення виключення кого-, чого-небудь; *крім* когось, чогось, напр.: *Усі, за винятком Петренка, здивовано подивилися на професора*.

Прийменник *за (з) допомогою* вказує на те, що референт іменникової відмінкової форми є засобом досягнення певного результату, інструментом певної дії, напр.: *Розмова з допомогою рук була недовгою*; *За допомогою потужних установок наступ вдалося зупинити*.

Прийменник *за посередництвом* вказує на те, що референт іменникової відмінкової форми є посередником певної дії, напр.: *За посередництвом мого земляка Уласа ми це зробили.*

Прийменник *з метою* позначає *мету*, напр.: *Досі такі експерименти проводили з метою вивчення сили і температури вибуху*.

Прийменник *на честь* вказує на *причину* певної дії, а саме, що-небудь робити, створювати і т. ін. на знак поваги, пошани, на пам’ять про когось або щось, напр.: *Вечірка на честь приїзду гостя вдалася.*

Прийменник *на підставі* вказує на *причину*, підґрунтя певної дії, а саме, виходячи з чого-небудь, спираючись на щось, напр.: *На підставі зібраного матеріалу ми уклали фонотеку*.

Прийменник *під час темпоральний*. Він вказує на: а) ту пору, коли щось триває, відбувається, напр.: *Шумить же, мабуть, цей ліс під час бурі*; б) періодичність (те саме, що *іноді*), напр.: *Господар хоч під час і лаяв її, а подобався їй*.

Прийменники *у процесі, у ході* теж мають *темпоральне* значення, вказуючи на одночасність перебігу чого-небудь, *під час* чого-небудь, напр.: *У процесі роботи над поемою він захворів*; *У ході бойових дій є важкі втрати*.

Прийменник *в (у) напрямі (напрямку)* має первинне *просторове* значення, що випливає зі значення твірної бази, напр.: *Можна було б піти в напрямі острова*; *Ваза летить у напрямі твоєї голови*.

Прийменник *у разі* вказує на обставини, умови чого-небудь, напр.: *У разі провалу все було зроблено для конспірації*.

Прийменники *у результаті, внаслідок* вказують на *причиново-наслідковий* зв’язок і мають водночас *часове* значення – результат є пізнішим у часі за причину, напр.: *В результаті багаторічної роботи, він нарешті переміг*; *Унаслідок реакції на пережиті турботи, він заплакав*.

Прийменник *у світлі* має обставинне значення – з позиції чогось, виходячи з певного погляду на кого-, що-небудь, напр.: *В світлі тонкого аналізу постає чимало раніше не порушених проблем.*

Прийменник *у (в) силу* вказує на *причину* чогось – *через* що, *внаслідок* чого, напр.: *До розмови Ярина долучалася лише в силу необхідності*.

Прийменник *в межах* має первинне *просторове* значення, яке може трансформуватися в часове та інші значення відповідності *межам* за певними ознаками, напр.: *У межах села поширювалися чутки*; *Потрібно все робити в межах потреб родини*.

Прийменник *в рамках* синонімічний до попереднього, адже *рамки* – в одному зі значень цього іменника – це певні межі, в яких що-небудь відбувається, розміщується і т. ін., але в ньому послаблене просторове значення, напр.: *Я робив для тебе все у рамках дійсності*; *Він його мав би перевести у рамках бригади*.

Прийменник *у ролі* встановлює відповідність – бути як хтось, напр.: *Він сподівався, що йому доведеться бути лише в ролі супроводжувача*.

Прийменник *у випадку* вказує на обставини, ситуацію, за якою щось може відбутися, напр.: *Ми у випадку війни разом в атаку ходитимемо*.

Прийменник *виходячи з* встановлює *причиново-наслідкову* відповідність – мати що-небудь вихідним пунктом, базуватися на чомусь, напр.: *Виходячи з власного темпу життя, вона була немовлям*; *Виходячи з наших методів, дослідження засвідчило високу продуктивність*.

Прийменник *в умовах* вказує на певні *умови*, обставини, за яких функціонує референт іменника, напр.: *В умовах воєнного часу місто жило інакше*; *Правдивий поет часто почуває себе в умовах в'язниці*.

Прийменник *за рахунок* вказує на *умову* буття референта іменника, якою є використання кого-, чого-небудь з певною метою, напр.: *Кожен із нас живе за рахунок смерті іншого*.

Прийменник *на випадок* вказує на передбачення певних *обставин*, виражених формою іменника, напр.: *На випадок неврожаю чи якогось стихійного лиха в нас були запаси зерна*.

Прийменник *на адресу* має *об'єктне* значення, додатково вказуючи на об'єкт повідомлення як адресат, напр.: *Я не хочу закидати щось на адресу поета*; *Жінки жартують на адресу капітана, одразу видно, що закохалися*.

Прийменник *на користь* також виражає *об'єктне* значення, вказуючи на добрі наслідки для кого-, чого-небудь, напр.: *Це свідчило на користь студента*.

Прийменник *на (у) знак* виражає *причиново-цільові* відношення – як свідчення, підтвердження чого-небудь, напр.: *Роман відмовився брати яблука, залишивши їх на знак своєї прихильності*; *Вона стала і крутила головою в знак того, що вона їх не пропустить*.

Давальний відмінок

Прийменник *к (ік)* (рідко, заст.) синонімічний прийменнику *до*, зокрема щодо вираження *просторового*, *часового* та *об'єктного* значень, пор.: *Як він руку притулив к серцю ік свому*; *Вікна були замуровані весь день, і к вечору поліз мороз*; *«к Енею руки простягає»* (І. Котляревський).

Прийменник *вслід* має *просторове* значення – у напрямі віддаляння кого-небудь, чого-небудь, напр.: *Панна їй услід кричить*; *З надією в очах дівчина дивилася вслід частині, яка відступала.*

Логічний прийменник *всупереч* передає *допустові* відношення – *незважаючи на* щось, *наперекір* чому-небудь, напр.: *Всупереч усім приписам і законам, суддя уважав за нормальне накричати на підсудного бідняка*; *Всупереч зовнішній привабливості, Оксана не була легковажною*.

Локативний дистантний прийменник *навздогін (наздогін)* позначає такий різновид шляху руху, як динамічна локалізація позаду рухомого предмета, напр.: *Він замахнувся держаком й запустив його, наче списа, навздогін утікачеві*.

Локативний дистантний прийменник *навперейми* позначає динамічну локалізацію в напрямку перетину руху предмета, що виступає просторовим орієнтиром, напр.: *Андрій присів, знайшов крижину й кинувся зразу навперейми Петру*; *Капітан схопив відра і пішов навперейми лісу*.

Локативний дистантний прийменник *назустріч (навстріч*) позначає динамічну локалізацію щодо просторового орієнтира, який рухається у протилежному (зустрічному) напрямку, напр.: *Їй назустріч їхали сусіди з Мар'янівки*; *Карпо пішов назустріч Микиті*; *Стебла лілій витикалися з землі назустріч сонцю*.

Логічний *допустовий* прийменник *наперекір* уживають при називанні осіб, предметів, явищ, процесів, усупереч яким що-небудь здійснюється, відбувається, напр.: *Наперекір суховіям повсюди йде акація за людиною*.

Прийменник *напереріз локативний*. Він позначає такий різновид шляху руху, коли траєкторії руху суб'єкта й об'єкта перетинаються, уживаючись при назві осіб, предметів, шлях яких намагається перетнути суб'єкт дії, напр.: *Напереріз пароплавові помчала спінена стежка на воді*; *Степан з піднятою в руці гранатою кинувся з садка напереріз танкові*.

Знахідний відмінок

Прийменник *у (в, ув, вві, уві)* виражає *просторові, об'єктні, часові, кількісні, означально-обставинні* відношення. Передаючи *просторові* відношення, його: 1. Уживають при означенні предмета, місця, простору всередину якого, куди спрямована дія, напр.: *Коли вони увійшли у хатку, діти вже спали*; *Віз в'їхав у вузьке міжгір'я*; *Міст з гуркотом повалився в воду*. 2. Уживають при означенні місця, предмета і т. ін., в бік до якого спрямована дія, предмет, або при означенні напряму, напр.: *Іде жінка зі спущеними у землю очима*; *Він спритно зірвав з плеча рушницю спрямував її мені в скроню*. 3. Уживають при означенні місця, предмета, через які проходить, проникає хто-, що-небудь, напр.: *Не можна в ці двері заходити*; *Тремтячі переливи пісні залетіли у вікно*; уживають при означенні предметів, поміж які спрямована дія, напр.: *Йому пальці в зуби не клади.*

Передаючи *об'єктні* відношення, прийменник *у (в)*: 1. Уживають при означенні дії, в яку хто-небудь включається, втручається, напр.: *Військо нарешті рушило в похід*; *Сашко кинувся в бійку*. 2. Уживають при означенні сфери діяльності, організації, установи і т. ін., до якої вступає, приступає, куди переходить або приймається хто-небудь, напр.: *Нарешті я зможу піти в люди*; *Побратими мої пішли у військо*. 3. Уживають (у давній формі, яка збігається з сучасним називним множини) при означенні професійного, соціального середовища, вікової групи, до якого (якої) хтось переходить, вступає, куди кого-небудь приймають, напр.: *Звичайно, він не піде у козаки*; *Беручи новачка в солдати, Петро заприсягся зробити з нього справжнього воїна*; *Ольга не помітила, як вийшла в дівчата*. 4. Уживають при означенні істоти, предмета, стану, в яку (який) перетворюється, переходить хто-, що-небудь, напр.: *Перетворившись у пташку, вона махнула в небо*; *Мороз обертає бочку водовоза в мармурову скелю*. 5. Уживають при означенні предмета, маси, в який (яку) одягається хто-, що-небудь, яким (якою) покривається, напр.: *Петро одягнений у полотняну одежу і в майже білу сорочку*; *Загортаючи в хустинку гроші, вона озиралася*. 6. Уживають при вказівці на ділянку прояву якої-небудь дії або ознаки, якості, напр.: *Судома охопила мене в обі ноги*; *В пальці зашпори зайшли*. 7. Уживають при означенні сфери психічної діяльності, напр.: *Він не дав прорватися у свідомість тій жахливій думці*. 8. Уживають при означенні кого-, чого-небудь, що є об'єктом зацікавлення, прояву того чи того ставлення, оцінки і т. ін., напр.: *Ми віримо в правду своїх ідеалів*. 9. Уживають при означенні предмета, на який спрямована дія, з яким стикається, до якого дотикається хто-, що-небудь, напр.: *Він тихенько постукав у двері*; *Козак розігнався – і в дуб головою*; *Ярина хоче поцілувати стару в руку, проте та не дає*. 10. Уживають при означенні установи, організації і т. ін., до якої хто-небудь звертається, напр.: *Сусідка подала у суд такий документ*. 11. Уживають при означенні групування кого-, чого-небудь у щось ціле, якийсь загал, напр.: *Полковник солдатів в гурт ззиває*; *Підрозділи шикувалися в колону на ходу*. 12. Уживають при означенні предмета, за допомогою якого відбувається дія (звичайно про музичні інструменти), напр.: *Заграй мені, коханий, у сопілку!*

Передаючи *часові* відношення, прийменник *у (в)*: 1. Уживають при означенні часу, в який відбувається дія або коли наявний який-небудь стан, напр.: *У суботу маю побілити хату*; *В цю хвилину налетів порив холодного вітру*; *В ніч таку темну лячно іти через поля*; уживають при означенні чийогось віку, коли відбулася, відбувається дія, напр.: *У свої двадцять років він вже встиг оженитися*; уживають при означенні явища, одночасно з яким відбувається дія, напр.: *Схудли воїни, ніби в дощ щеня*. 2. Уживають при означенні проміжку часу, протягом якого відбувається дія, напр.: *Часом посмішку її забудеш у таку люту годину*; *В одну мить Петро розстебнув кожух*; *Село не змінилось в ці п'ять років*; уживають при означенні проміжку часу, за який щось одержується або дається, напр.:

Давала мати Олексієві в тиждень по 100 гривень; *Батько розпитує, яка ціна у день*. 3. Уживають (заст.) при означенні проміжку часу, після закінчення якого відбувається дія, напр.: *У тиждень по весіллю були у нас молоді*; *У день, чи в два дні звіялася буря*.

Передаючи *кількісні* відношення, прийменник *у (в)*: 1. Уживають при означенні міри, ваги, розміру і взагалі кількісної ознаки кого-, чого-небудь чи вартості чогось, напр.: *Старший син стрільне стрілою у п'ять пуд*; *Хати нові поставимо у чотири віконця*; *На стінах міських будинків виріс величезний, в людський зріст напис «Перемога»*. 2. Уживають при означенні кратності, напр.: *Цілі кактуси вищі від людини разів у три*; *Хоч би він у тисячну долю був таким як ти*.

Передаючи *означально-обставинні* відношення, прийменник *у (в)*: 1. Уживають при означенні стану (фізичного чи психічного), у який хто-небудь переходить, напр.: *Якось я вдалась у значну тугу*; *Не во гнів це буде вам*. 2. Уживають при означенні обставин, умов, в які хто-, що-небудь потрапляє, напр.: *Багато наших воїнів у полон забрали*. 3. Уживають при означенні способу дії, напр.: *Він побіг з двору в собачу рись*; *Дехто з них стали з сусідовим конем у супрягу*. 4. Уживають при вказівці на вигляд, форму, зовнішність або якусь ознаку кого-, чого-небудь, напр.: *Човни були зроблені в формі риб*; *У його великих очах іскрилось учительське тепло*; *На ній була спідниця в рубчик*. 5. Уживають при означенні схожості, подібності кого-, чого-небудь до когось, чогось, напр.: *Він на силу у батька удавсь*; при повторенні іменника означає цілковиту схожість, точність, напр.: *Вони схожі один на одного: голос у голос, волос у волос*. 6. Уживають при означенні відповідності однієї дії до іншої (звичайно у сполученнях *у такт, у ногу*), напр.: *Ольга любила стукати каблучками у такт*. 7. Уживають при означенні того, ради чого, з якою метою здійснюється або існує що-небудь, напр.: *Поросят убивали в жертву*; *Їх мечі – в науку людям*. 8. Уживають (у сполученні зі словами *грати, гуляти*) при означенні гри, напр.: *Грали часто до півночі в пари, в лови*; *З дурнем в карти краще не грати*.

Прийменник *за* виражає *просторові, часові, причинові, обставинні (способу дії)* відношення, відношення *мети, кількісні, об'єктні* та *означальні* відношення. Передаючи *просторові* відношення, його: 1. Уживають при вказівці на предмет, місце і т. ін., за межі яких спрямовані дія, рух, напр.: *Пішов козак за синє море шукати правди*; *Дівчата вийшли за ворота послухати пісень*; у сполученні зі словами *сідати (сидіти, сісти), стояти (стати)* і т. ін. уживають при вказівці на предмет, біля якого хто-небудь розташовується, щоб виконати певну дію, або хтось знаходиться, виконуючи що-небудь, напр.: *Страва стояла вже готова, всі поспішали за стіл сідати*.

Передаючи *часові* відношення, прийменник *за*: 1. Уживають при вказівці на відрізок часу, протягом якого що-небудь відбувається, напр.: *Вони змолотили жито за одну годину*; *Ти що написав за останні дні?*; *Люди*

за війну стали злими. 2. Уживають при вказівці на строк, проміжок часу, після якого що-небудь відбувається, напр.: *За місяць я надішлю вам гроші*; *За хвилину на польовій доріжці зашуміли мотоцикли*; *Оксана приїде за пів години*. 3. Уживають при вказівці на період, який відділяє одну дію від іншої наступної, на певний час перед чим-небудь, напр.: *І саме за день перед тим його жінка занедужала*; *Вони приїхали за п'ятнадцять хвилин до шостої*.

Передаючи *причинові* відношення, прийменник *за* уживають при вказівці на причину, підставу якої-небудь дії або стану, напр.: *Потрібно подякувати йому за науку*; *Пробач мені за ці образливі слова, брате*; *Він ще злий за корову*; *Деякі пасажири почали сперечатися за місця*.

Передаючи *обставинні (способу дії)* відношення, прийменник *за* уживають на означення способу дії, напр.: *Він ніс сокиру в руці за топорище*.

Передаючи відношення *мети*, прийменник *за* уживають при вказуванні на мету дії, напр.: *Я піду за волю проти рабства, я виступлю за правду*; *За що вони воюють, за що кров проливають?*

Передаючи *кількісні* відношення, прийменник *за*: 1. Уживають при вказівці на перевищення якої-небудь міри, кількості чогось, напр.: *Перейшло за північ, коли він нарешті добіг до свого дому*; *Наймолодшому з братів було за шістдесят*. 2. Уживають на означення якої-небудь міри, межі, напр.: *За вісімнадцять кілометрів від Києва опинилися*; *Петренко стоїть за двадцять кроків, тримаючи зброю на лівій руці*.

Передаючи *об'єктні* відношення, прийменник *за*: 1. Уживають при вказівці на предмет, рідко особу, які беруть, за які тримаються і т. ін., напр.: *Вести коня за поводи*; *Я лечу на коні й тримаюсь за гриву*; уживають при вказівці на заняття, до якого приступають, або предмет, який створюють, виготовляють, напр.: *Через неочікувану хворобу я не зміг сісти за роботу*; *Павло одразу засів за науку*. 2. Уживають при вказівці на об'єкт думки, розмови і т. ін., напр.: *Вони розказали за все батькові*; *Він не вартий, щоб за нього плакати*; *Ви чому мене за освіту питаєте?* 3. Уживають при вказівці на особу, предмет, які є об'єктом хвилювання, уболівання і т. ін., напр.: *Мені жалько за тебе, тільки за тебе*. 4. Уживають при вказівці на предмет, в обмін на який виконується що-небудь, а також при вказуванні на ціну, за яку щось купується або продається, напр.: *Купила синові за три копи сорочку*; *На поле тягнуться й ті, що з душею працювали б за гривню*. 5. Уживають при вказівці на особу, замість якої хто-небудь діє, виступає від її імені і т. ін., напр.: *Петро один за всіх не спав*; *Закони чиновниками написані за вас*; *Будь йому за батька й матір*. 6. Уживають при вказівці на парубка, чоловіка, з яким одружується дівчина, жінка або з яким її одружують, напр.: *Наталка не хоче йти за командира заміж*. 7. Уживають при вказівці на особу, предмет та ін., які виступають або приймаються в ролі кого-, чого-небудь, як хто-, що-небудь, напр.: *Я за правду жарт прийняла*; *Отаман кришив тютюн на пеньку, що правив за стіл*; *Вони не*

вважали нас за дурнів. 8. Уживають при означенні того, за що борються, що відстоюють, що є об'єктом змагання, напр.: *Він не раз бився з хлопцями за Оксану*; *За батьківщину ми йдемо на смерть*; уживають при означенні того, на користь, в інтересах кого, чого щось відбувається, напр.: *Сестра почала за Івана просити в старости*; *В душі народилася думка помститись за батька*; *За ваше здоров'я, пане Іване!* 9. Уживають при порівнянні й зіставленні кого-, чого-небудь, напр.: *Хіба він кращий за мене?*; *Нешлюбні бувають щасливіші за шлюбних*.

Передаючи *означальні* відношення, прийменник *за*: 1. Уживають при вказівці на час періодичного видання, число, місяць, рік – газети, журналу і т. ін., напр.: *Журналу за цей рік ми ще не бачили*; *Це за яке ж число газета?* 2. Уживають при вказівці на рівень освіти, напр.: *Петро освіту має за сім класів*.

Прийменник *крізь* є *локативним* та *темпоральним*, його: 1. Уживають при вказівці на предмет, речовину, середовище або отвір, через які хтось або щось проникає, проходить, просвічується тощо, напр.: *П'яні хлопці крізь тин дивилися на нього*; *До мрії ми крізь пущі проб'ємося*; *Крізь густий туман солдати помітили ознаки берега*; уживають при вказівці на певний відрізок часу, протягом якого щось відбувалося, здійснювалося, напр.: *Пронесемо крізь віки ми любов до нашої мови*; *Моє кохання було пронесене ним далі, крізь усе життя.* 2. Уживають при вказівці на дію (стан), що чергується з іншою, переривається нею, прориває через неї, напр.: *При свічці біля дверей стогне крізь сон отаман*; *Крізь шум водоспаду чути голоси бійців на тім боці*.

Прийменник *між (межи, меж)* виражає *просторові* та *об'єктні* відношення. Передаючи *просторові* відношення, його уживають при означенні місця, куди спрямована дія, напр.: *Капітан засвітив свічку і застромив її між пальці*; *Грабіжник вдарив його кулаком межи очі*.

Передаючи *об'єктні* відношення, прийменник *між*: 1. Уживають при означенні предметів, осіб взаємозв'язаних або які вступають у взаємодію одне з одним, напр.: *Хлібороб знав, як у світі жити має простий чоловік межи багатіїв*. 2. Уживають при означенні якої-небудь групи предметів, осіб, явищ, між якими щось розподіляється, напр.: *Буде більше врожаю, як поділите поле межи діти*.

Прийменник *на* виражає *просторові, часові, обставинні* відношення, відношення *мети, причини, об'єктні, означальні* та *кількісно-означальні* відношення. Передаючи *просторові* відношення, його: 1. Уживають при позначенні предмета, на який з метою розміщення спрямовується дія, напр.: *Охрім на піч забрався спати*; *Степан вийняв з-під поли горілку і поставив пляшку на стіл*; уживають при позначенні предмета, який служить опорою для кого-небудь, напр.: *Командир підійшов до окопу і сперся на ломаччя*; уживають при позначенні предмета, на який спрямовується дія з іншого об'єкта, напр.: *Пісня акордів баяна на землю зранку поллється*; *Не встигли*

люди опам'ятатися, як кілька сталевих ракет мчали з моря на порт; уживають при позначенні особи, предмета, на які щось надягається, накладається і т. ін., напр.: *На голову він одягнув капелюх*; уживають при позначенні предмета, який ніби є центром якої-небудь особливості, стану і на який спрямована дія, напр.: *Як та їжа піде на душу, коли сльози заливають очі?*; *На серце лягла страшна новина*. 2. Уживають при позначенні предмета, місця, простору, у межі яких спрямована дія, напр.: *Загони бійців простували на майдан*; уживають при позначенні місця, простору, що є кінцевим пунктом руху, напр.: *Марія пішла на Дунай прати*; *Він перший пішов з Олексієм на степи*; уживають при позначенні напряму руху або якої-небудь іншої дії, напр.: *Селяни помолились на схід сонця і пішли далі*; *Він пройшов повз хату і потеліпався на місто*; уживають при позначенні предмета, що є орієнтиром при визначенні руху (з відтінком об'єктних відношень), напр.: *Ідіть з богом з хати, бо й інші на вогник зійдуться*; уживають при позначенні місця, сфери діяльності або заняття, куди спрямована дія, напр.: *Саф'яни збираються на ярмарок*; *Андрієві впало на думку взяти з собою на роботу сина*; уживають при позначенні предмета, до якого обернений або на який спрямований інший предмет, напр.: *Кожна кімната має двері на балкон*; *Вікно виходило на сад*; уживають при позначенні предмета, з яким стикаються або до якого наближаються під час руху, напр.: *Його рука раптом наткнулась на шершаву бороду*; *Ольга тинялась вулицею, щоб не попасти матері на очі матері*.

Передаючи *часові* відношення, прийменник *на*: 1. Уживають при позначенні часу, коли відбувається якась дія, напр.: *На ту пору вони ще були не одружені*; *На Різдво потеплішало*; *На повноліття Петрові справили таку гарну білу сорочку*; уживають при позначенні строку, на який поширюється результат певної дії, напр.: *Прибіжи до мене на хвилиночку*; *Оксані на осінь ніби стало легше*; уживають при позначенні часу, строку, що наступає після чого-небудь, напр.: *На другий день він прокинувся і відчув себе краще*; уживають при позначенні періоду чийого-небудь життя після зрілості, напр.: *Хоч на старість ми відпочинемо*; уживають при позначенні конкретно не визначеного відрізка часу (переважно у сталих словосполученнях), напр.: *Він осів на якийсь час в Бросці*; *На цей раз лейтенант був задоволений*.

Передаючи *обставинні* відношення, прийменник *на*: 1. Уживають при позначенні способу дії, особливостей її перебігу, напр.: *Ляже кошеня на бочок*; *Небо сіє дощик на густе сито*. 2. Уживають при позначенні умов, обставин, що викликають якусь дію, напр.: *Ця прикмета на хорошу погоду*. 3. Уживають для увиразнення характеру, способу дії предмета (переважно у порівняльних словосполученнях), напр.: *Вчора вирвав зуба – мов на світ народився*; *Хлопець кричав, як на пуп, коли приходив час годувати*.

4. Уживають при позначенні оцінки якоїсь дії, стану, напр.: *Пшениця вродила на чудо, вище жита*.

Передаючи відношення *мети*, прийменник *на*: 1. Уживають при позначенні мети, з якою відбувається дія, напр.: *Ми йдемо на штурм фортеці*; *Хлопці стали на дворі на перекур*; уживають при вказівці на емоційну оцінку якоїсь дії, явища, напр.: *Не роби цього, це – людям на сміх, а твоєму селу – на сором!*; уживають при вказівці на призначення особи або предмета, напр.: *Цієї весни чекаю призначення в школу на вчителювання*; уживають при вказівці на конкретне призначення якоїсь дії, напр.: *Працювати мушу родині на хліб*; уживають при вказівці на виявлення глибокої пошани до кого-небудь, відданості якійсь справі, напр.: *Сина на честь його я назвала так само*; уживають при позначенні заперечення чого-небудь перед словами *біс, чорт, дідько* і т. ін., напр.: *На чорта вішати має пальто?*; *На біса мені, ваша Аргентина!*; уживають при позначенні предмета, для якого щось призначається, напр.: *Борошна на хліб теж довелось позичати*.

Передаючи *причинові* відношення, прийменник *на*: 1. Уживають при вказівці на причину дії чи підставу для неї, напр.: *Їхати треба: на те воля божа*; *На те я голова, щоб розв'язувати це питання*; уживають при вказівці на привід до чого-небудь, напр.: *Це тобі на пам'ятку подорожі в монастир*.

Передаючи *об'єктні* відношення, прийменник *на*: 1. Уживають при позначенні особи чи предмета, які зумовлюють якусь дію (стан) або стосовно до яких ця дія (стан) виявляється, напр.: *Невже він досить гострить ніж на брата*; *Степан скоса поглядав на брата злим оком*. 2. Уживають при позначенні осіб, предметів, явищ, з якими пов'язані якісь сподівання, напр.: *Вся надія на його допомогу*; *На капітана вже надій нема*. 3. Уживають при позначенні подібності суб'єкта й об'єкта між собою або відсутності ознак подібності в одного з них (переважно зі словами *походити, схожий* та под.), напр.: *Він на інтелігента не походив*; *Іван скидався на рибалку*. 4. Уживають при позначенні об'єкта, на який спрямована дія для заволодіння ним, напр.: *Знову на місто вночі вдарить ворог*. 5. Уживають при позначенні предмета, за допомогою якого відбувається дія, напр.: *На сопілку буду грати, буду дітей забавляти*; уживають при позначенні предмета, що є засобом для здійснення чого-небудь, напр.: *Ми вчились на батькові гроші*. 6. Уживають при позначенні предмета, особи, колективу і т. ін., в інтересах яких щось відбувається, напр.: *Батьки наші все життя робили на пана*. 7. Уживають при позначенні професії, посади, звання, що їх хто-небудь здобуває, дістає і т. ін., напр.: *Хлопець, коли вивчиться в школі, може на вчителя вийти*. 8. Уживають при позначенні предмета, на який що-небудь обмінюється, змінюється чи переходить, напр.: *Там на тютюн жінок міняють*; *Всі родичі гнів свій перемінили на ласку*.

Передаючи *означальні* відношення, прийменник *на*: 1. Уживають при вказівці на якісну характеристику суб'єкта або об'єкта, напр.: *На парусникові є сліди ремонту*; *Батько був скупий на ніжні слова*; уживають при вказівці на стан чийого-небудь здоров'я (переважно після слів *слабий, хворий*), напр.: *Я вже другий місяць слабий на серце*. 2. Уживають при вставних словах, що виражають ставлення до висловленого в реченні (*на гріх, на жаль, на щастя* і под.) або вказують, кому належить висловлена думка, напр.: *Жінки на сході, на жаль, позбавляють вроду надмірним фарбуванням*; *Петро зрадів, що найголовніша, на його думку, небезпека вже минула*.

Передаючи *кількісно-означальні* відношення, прийменник *на*: 1. Уживають при вказівці на міру, кількість, що визначають межі чого-небудь, напр.: *Ольга подалася на дві сходинки наперед*; *Села над Дунаєм видно стало на багато кілометрів*; уживають при позначенні частотності якої-небудь дії, напр.: *Двічі на рік ці рослини не квітнуть*; уживають при позначенні кількості складових частин предмета, напр.: *Дім на два поверхи стоїть серед зеленого парку*; *В майстерні були невеликі, на чотири шибки, віконця*; уживають при позначенні повноти виявлення дії або властивості певного предмета (у сполученні зі словами *весь, цілий* і под.), напр.: *Слава на все село про неї недобра*; *На цілу Бессарабію, подейкували вівчарі, не було такої бринзи*. 2. Уживають при вказівці на кількісну зміну чого-небудь в результаті певної дії, напр.: *Земля поділяється на шматочки*; *Світло розрізалося у снігах на синю й жовту риски*; уживають при вказівці на кількісну різницю (з відтінком порівняння, зіставлення), напр.: *Жанна була на три класи старша за неї*.

Прийменник *над* передає *просторові, часові* та *кількісні* відношення. Виражаючи *просторові* відношення, він уживається при позначенні місця, куди спрямована дія, напр.: *Переселенці подались горою над Дунай*; *Вітер ніс звуки пісні над воду*.

Виражаючи *часові* відношення, прийменник *над* уживається при позначенні часу виявлення або завершення дії, напр.: *Над захід сонця зберу всіх дітей*; *Над ранок нарешті полковник заснув*; *А над літо прилітають пелікани*.

Виражаючи *кількісні* відношення, прийменник *над*: 1. Уживається при позначенні вищої міри, ступеня порівняння, більшої кількості і т. ін., напр.: *Я люблю тебе над життя*; уживається при позначенні предметів, осіб, яким надається перевага над ким-, чим-небудь, напр.: *Краще в школі над мене немає*; *Що в світі краще над зоряні ночі?*; уживається при позначенні перевищення якої-небудь міри, ступеня і т. ін., напр.: *Над силу він цього не потягне*. Уживається у сполуці *над усе* та под., напр.: *Професор любив сина над усе*.

Прийменник *о (об)* виражає *часові, об'єктні, кількісні* та *просторові* відношення. Передаючи *часові* відношення, його уживають при означенні приблизних часових меж певної дії, напр.: *о цю пору*.

Передаючи *об'єктні* відношення, прийменник *о*: 1. Уживають (заст.) при означенні: а) предмета чиїх-небудь турбот, прохань, переживань і т. ін., напр.: *благати о поміч*; *просити о хліб*; б) явища, події і т. ін., що є причиною якоїсь дії, напр.: *радіти душею о призначенні*. 2. Уживають (заст.) при означенні предмета: а) з яким хто-, що-небудь стикається, зближується і т. ін. під час руху, напр.: *Тарілка розбилася о камінь*; *Шнур о вікно не стукав*; б) який є опорою для кого-, чого-небудь, напр.: *Руками вона сперлася о коліно*; в) за допомогою якого виконується дія, напр.: *Нас хвилі розіб'ють о скелю хвилі*.

Передаючи *кількісні* відношення, прийменник *о*: 1. Уживають (діал.) при вказівці на часову або вікову різницю між ким-, чим-небудь, напр.: *о три тижні поїде*; *о два роки старший*. 2. Уживають (діал.) при вказівці на кількість або міру чого-небудь, напр.: *Гумор військових піднявся тоді о цілу октаву*; *Анна подалася о кілька кроків назад*.

Передаючи *просторові* відношення, прийменник *о* уживають (заст.) при означенні межі двох предметів, напр.: *Садок, що опирається о толоку, вже з іншого села*.

Прийменник *перед* виражає *просторові* та *об'єктні* відношення. Передаючи *просторові* відношення, його: 1. Уживають (рідко) при позначенні: а) розташування, перебування і т. ін. на деякій відстані від переднього боку чого-небудь, лицьової сторони когось, чогось, напр.: *Держачи ніж перед себе, вона бігла на кухню*; б) розташування, перебування на чолі, попереду кого-, чого-небудь, напр.: *Оксана йшла перед нього свіжа і чиста*; в) напрямку руху, пролягання в лицьовий бік кого-, чого-небудь або від лицьового боку когось, чогось, напр.: *Перед нас простелився шлях*. 2. Уживають при позначенні стикання кого-, чого-небудь з кимось, чимось під час або в кінці руху, напр.: *Прибіг хлопець перед ворота*. 3. Уживають (заст.) при позначенні розташування у безпосередній близькості від кого-, чого-небудь, що має до когось, чогось певне відношення, напр.: *Поставивши перед ватагу пиво, отаман в труби засурмив*.

Передаючи *об'єктні* відношення, прийменник *перед*: 1. Уживають (заст.) при позначенні: а) стикання кого-небудь з кимось лицем до лиця, напр.: *Вони обоє зірвалися на ноги*; б) безпосередньої зустрічі з ким-небудь, повідомлення про прибуття, розмову і т. ін, напр.: *Ця амбітна персона нарешті з'явилася перед Павла*; *Судді веліли Галині стати перед себе, а самі сіли*; *Мати так і прийшла перед Степана*; в) дій і вчинків, що стосуються певних справ, ситуацій, напр.: *Не можна перед сатану пустити*. 2. Уживають (заст.) при позначенні випередження в чому-небудь, напр.: *У кінці вечері стає перед усіх батько*.

Прийменник *під (піді, підо)* виражає *просторові, обставинні, означальні, часові, кількісні, причинові* відношення, відношення *мети* та *об'єктні* відношення. Передаючи *просторові* відношення, його: 1. Уживають при означенні особи, предмета і т. ін., нижче якого спрямована дія, напр.: *Олена вхопила миску зі стравою та жбурнула її під лаву*; *Мати лежить, заклавши руки під голову*; *Позносьте весь цей непотріб під палубу*; уживають при означенні предмета, покриву, шару і т. ін., у спід чи у зворотний бік якого спрямована дія або накладається, застосовується що-небудь, напр.: *Сокиру візьми під руку*; *Сховав він гроші під стілець*; уживають при означенні маси, речовини, в глибину якої спрямована дія, напр.: *Якірний канат йшов похило під воду*; *Джерела пішли під землю*. 2. Уживають при означенні предмета, місця, в нижню частину якого спрямована дія, напр.: *Цілі оберемки квіток полетіли під ноги співакові*; *Дитиною він бігав там, заглядаючи під кожен кущ*. 3. Уживають при означенні предмета, місця, у напрямку якого спрямована дія, напр.: *Хлопці підкрались під Степанову хату*; *Закотити очі під лоба*; уживають при означенні руху в напрямку до вершини чого-небудь, напр.: *Він ніс наповнені водою відра під гору*.

Передаючи *обставинні* відношення, прийменник *під*: 1. Уживають при означенні певного явища або об'єкта дії, впливу: а) у зону поширення якого потрапляє або спрямовується хто-, що-небудь, напр.: *В'язень вийшов з темного кутка і став під промінь*; б) у межах, зоні поширення яких відбувається дія або перебуває хто-, що-небудь, напр.: *Хлопці збились в купу, як отара під дощ коло пастуха*; *Хлопці й під той вітер працювали*; уживають при означенні предмета, у сферу дії якого спрямовується або потрапляє хто-, що-небудь, напр.: *Іноді попадався під ноги тарган*; *Попасти під його кулак було дуже боляче*; уживають при означенні дії, в межі якої спрямовується або потрапляє хто-небудь, напр.: *Під чергу отримання повісток потрапив Охрім*; *попасти під скорочення*; уживається при означенні влади, впливу, захисту і т. ін.: а) у межі яких спрямовується або потрапляє хто-, що-небудь (Зн. в.).: *Під вплив шахраїв попав і Улас*; *Він дав би мені під пригляд своїх дітей?*; уживають при означенні примусових обставин, в які потрапляє або спрямовується хто-небудь, напр.: *Під арешт потрапили усі винні*; *Твою рідню віддали під суд*; 2. Уживають при означенні певного способу виконання якої-небудь дії, напр.: *Петро об'їжджав під верх коней*; *Олену під руки ввели до покоїв*; уживають при означенні предмета, за допомогою якого виконується дія, напр.: *Моркву посадили під плуг і під лопату*; *стригти під гребінку*; уживають при означенні забезпечення чимось певної дії, напр.: *Потрібно знайти, де б під заклад гроші давали*; *Вони влізли в позику під високий процент*; уживають при означенні звуків, у супроводі яких відбувається дія, або мелодії, відповідно до якої відбувається дія, напр.: *Під такт танцюють, тупають ноги*; *Він стрибає під звуки барабана*.

Передаючи *означальні* відношення, прийменник *під*: 1. Уживають (рідко) при вказівці на наявність якоїсь зовнішньої предметної ознаки кого-небудь, чого-небудь, напр.: *Дівчата ходили у сорочках із сирового полотна під пояс*; уживають на означення певної особи, певного зразка, якому уподібнюється хто-, що-небудь або які наслідуються кимось, напр.: *Третій актор одягнений під запорожця*; уживають при вказівці на предмет, особу або ознаки предмета, особи, відповідно до яких добирається або до яких прирівнюється хто-, що-небудь, напр.: *Вбив собі в голову, що вона мені не під плече*.

Передаючи *часові* відношення, прийменник *під*: 1. Уживають при вказівці на переддень чого-небудь, напр.: *Мені так приємно було отримати Ваш лист під новий рік*; уживають при означенні часу, моменту припинення дії, напр.: *Під кінець репетицій Оксана робила більше помилок*; уживають на означення пори, часу, коли відбувається якась дія або виявляється який-небудь стан, напр.: *Під ранок в мене вималювався план*; *Під вечір, коли село крилося сутінками, дід покинув човна*. 2. Уживають при означенні події, одночасно з якою відбувається якась дія або наявний який-небудь стан, напр.: *Щороку під ярмарок до панів приїздили гості*.

Передаючи *кількісні* відношення, прийменник *під*: 1. Уживають при визначенні міри чого-небудь у наближенні до певної межі, напр.: *Богдан був високий, аж під стелю*. 2. Уживають при вказівці на наближення до якої-небудь кількісної межі, до якоїсь міри, напр.: *Брат його – людина літ під п'ятдесят*; *Зранку спека – під сорок.*

Передаючи *причинові* відношення, прийменник *під* уживають при визначенні дії, події, стану і т. ін., залежно від яких відбувається певна дія чи наявний відповідний стан або які є причиною певних дій, відповідною стану, напр.: *Під посуху буває вітер*; *Вівці вертаються під поклики пастуші.*

Передаючи відношення *мети*, прийменник *під*: 1. Уживають при вказуванні на мету дії, напр.: *Люди зібрали хліб й почали під озимину орати*; уживають при вказівці на мету використання або призначення предмета, особи, напр.: *Конюх запрягає Сірка під пана*; *Трава в степу була вже висока, готова під косу*.

Передаючи *об'єктні* відношення, прийменник *під*: 1. Уживають при означенні предмета, безпосередньо на який спрямована дія, напр.: *Котрийсь із хлопців піддає йому під зад ногою*; уживають при означенні особи, на яку спрямовуються чиїсь дії, вплив, певні відношення і т. ін., напр.: *Під його візьму і підіб'юсь*; *Петро все дума, як би то піддобриться під пана*.

Прийменник *по* виражає *просторові* та *означально-обставинні* відношення. Передаючи *просторові* відношення, він: 1. Уживається (зі словами *бік, рука, сторона* і под.) при вказівці на напрямок дії або на місце перебування, розташування, розміщення кого-, чого-небудь, напр.:

Половина мешканців села була по той бік фронту. 2. Уживається при вказівці на предмет, місце, простір, що є межею поширення певної дії або ознаки, напр.: *Вода ніжки по кісточки займає*; *Усі погодились, щоб Іван по Вишняки орав плугом*; *Хата ввійшла у землю по віконця*. 3. Уживається при вказуванні на предмет, особу, що є метою дії, руху, напр.: *Мені потрібно по телята йти*; *Петро хотів їхати по доктора*; *Пішов дід у ліс по дрова*; *Потрібно іти по воду*.

Передаючи *означально-обставинні* відношення, прийменник *по*: 1. Уживають при вказівці на яку-небудь межу, міру, що стає ознакою предмета, напр.: *Я чоловіка нарядила в сорочечку по коліна*; *Вода – по пояс*. 2. Уживають (з особовим займенником) при вказівці на того, згідно з чиєю звичкою, думкою, чиїм бажанням і т. ін. відбувається дія, напр.: *Ніяк вона не може зробити по її*. 3. Уживають (у сполученні з кількісним числівником) при вказівці на кількість (точну або приблизну) осіб, предметів, розподіл їх, частоту повторення дії і т. ін., напр.: *По десять раз вони кланялись усім прохожим*; *Марширували у шерензі по двоє, по четверо осіб*. 4. Уживають (у сполученні з кількісним числівником та словами з кількісним значенням) при вказівці на обсяг розподілюваного, напр.: *На старість йому по двісті гривень видавали*. 5. Уживають (у сполученні з кількісним числівником) при вказівці на однаковий вік кількох осіб, напр.: *Учителі мали вже по тридцять років стажу*. 6. Уживають при позначенні ціни, вартості за одиницю чого-небудь, напр.: *Їх продали на базарі по сорок гривень*. 7. Уживають в стійких словосполученнях, що передають міру, ступінь, межу вияву дії, ознаки, напр.: *Ми стояли по вінця повні люті*; *Їжте кожен по зав'язку*.

Прийменник *повз* має *просторове* та вторинне *часове* значення, його: 1. Уживають при вказівці на предмет, особу, простір, не затримуючись біля яких, минаючи які, хто-небудь проходить, пробігає, щось проїжджає тощо, напр.: *прощавайте, – сказав він, проходячи повз батька*; *проходячи повз маленьке дзеркальце, Параска заглянула в нього*; *Повз двір, вулицею і через городи бігли люди*. 2. Уживають при вказівці на предмет, особу, простір, недалеко від яких, біля яких щось відбувається або хто-, що-небудь перебуває, напр.: *Артем сидів повз вікно*; уживають при вказівці на предмет, простір, уздовж яких спрямована дія, напр.: *Повз обніжок рівець клекотав*. 3. Уживають при вказівці на особу, предмет, у які не вцілює хтось, не попадає щось, напр.: *Дуло гвинтівки полоснуло повз мене в стіну*. 4. У поєднанні з іменниками *день, година, рік* і под. уживають при вказівці на безперервність, повторюваність дії, напр.: *Рік повз рік у зміні час пройшов*.

Прийменник *про* виражає *об'єктні, цільові, причинові* та *обставинні* відношення способу дії. Передаючи *об'єктні* відношення, його: 1. Уживають при вказівці на конкретну особу, предмет або абстрактне поняття, що виступають об'єктом розмови, думки і т. ін., напр.: *Слава про*

себе розкаже; *Він на вулиці стояв під тином і про невольника співав*; *Петро з Марією розмовляли про ніжні пахощі ланів*; уживають при вказівці на конкретну особу, предмет або абстрактне поняття, що виступають темою, змістом літературного твору, об'єктом чиїх-небудь думок, висловлювань і т. ін., напр.: *Берусь за оповідання про тварин*; *Спливли Павлові слова про злидні, про заробітчан*. 2. Уживають (розм.) при вказівці на особу, предмет і т. ін., яким що-небудь призначається, напр.: *Нема в мене про вас їжі*; *У його хаті була окрема кімната про гостей*; уживають при вказівці на особу, предмет, стосовно яких хто-небудь виконує якусь дію або у зв'язку з якими перебуває у певному стані, напр.: *Він про Богдана дзвонив?*

Передаючи відношення *мети*, прийменник *про* уживають при вказівці на мету дії, напр.: *Нема в дітей одежі про святий празник*; *Про всяку пригоду до кінця ручки прив'язаний в нього міцний шнур*.

Передаючи *причинові* відношення, прийменник *про* уживають (розм.) при вказівці на особу, предмет, явище, які спричиняють яку-небудь дію або стан, напр.: *Про наймита і скот ревітиме*; *Про такий заробіток з голоду пухнути доведеться*.

Передаючи *обставинні відношення способу дії*, прийменник *про* уживають (у сполученні із займенником *себе*) при позначенні способу дії, напр.: *Іван сам про себе лаяв одяг*; *Ганна мусила відзначити про себе*.

Прийменник *проз* переважно *просторовий*. Його уживають у значеннях, властивих прийменникам *повз* (1) і *через* (2), напр.: *Проз Демкове дворище через балку була стежка*; *Докір свекрухи полетів проз її вуха*; *Він готовий був сидіти в полі хоч проз увесь день*. 2. *Верби стоять, не гнуться, проз їх віти визирають далекі зорі*; *Проз край горе вже лллється*.

Прийменник *через* виражає *просторові, об'єктні, причинові* та *часові* відношення. Передаючи *просторові* відношення, його: 1. Уживають на означення якогось простору, місця і т. ін., впоперек якого розміщується що-небудь, по якому з одного боку на другий, з одного краю на другий відбувається дія, рух, напр.: *Понад берегом через усе село в'ється в траві стежка*; *Довгі тіні простягаються через майдан*; *Він ходив рівним, розміреним кроком через усю хату*; уживають на означення простору, місця і т. ін., по другий бік якого є хто-небудь або щось розташовано, напр.: *Через річку – хутір козачий, його стереглись, як вогню*; *Навпроти школи через майдан стояла крамниця*; уживають для підкреслення такого напряму руху, коли хтось або щось проходить певну дистанцію із заходом, заїздом кудись, напр.: *Дозвольте нам з батьком наступати з кіннотою через Жмеринку*; уживають на означення певного проміжку простору, який минають, рухаючись куди-небудь, напр.: *Він повів Сашка аж через три хати*; уживають на означення повторення чогось на яких-небудь проміжках простору, напр.: *Через кожні десять сторінок*. 2. Уживають на означення простору, середовища, якого-небудь пристрою і т. ін., крізь які хто-, що-небудь проходить, просочується, видніється, напр.: *Краплі дощу*

проривались через листя і сипались плямами на доріжки, на траву; *Народ увіллявся через ворота у двір, наче вода крізь горло пляшки*; *Його тонкий та приємний голос доноситься через стіну, пестить вухо, веселить серце*. 3. Уживають на означення предмета, місця і т. ін., понад яким спрямовано рух, дію, напр.: *Козак перекинув голі ноги через край човна і жбурнув у воду*; *Кошовий перекидає торбу через плече*; *Лейтенант швидко зняв через шию автомат і оглянувся*; уживають на означення місця, предмета, понад яким (переважно упоперек) розташовано, лежить що-небудь, напр.: *У Києві міст через Дніпро було зруйновано*; уживають на означення того, що якийсь предмет або особа перегинається понад іншим так, що частина його (її) опиняється з одного боку, є частиною другого, напр.: *Коло дверей стояв високий швейцар з широким позументом через плече*; *Сусідка перехилилась через тин і поклонилася*; уживають (перен.) на означення надмірного вияву чогось, напр.: *Їм так там задали, що через міру верховодили над всім*.

Передаючи *об'єктні* відношення, прийменник *через*: 1. Уживають на означення особи, засобу і т. ін., за допомогою яких що-небудь здійснюється, напр.: *Комендант сказав через перекладача, що треба обирати старосту*; уживають на означення чогось, що застосовують з певною метою, напр.: *Він був засуджений до страти через повішення*; уживають при визначенні певного етапу, який має хто-небудь пройти на шляху до мети, напр.: *До успішної кар'єри доходять тільки через успішне навчання*.

Передаючи *причинові* відношення, прийменник *через*: 1. Уживають на означення причини чого-небудь, якоїсь дії, напр.: *Навіщо ці гроші, коли через них можна позбутися дитини*; *Грицько через працю з бідності вийшов у люди*; уживають на означення властивості, якості, стану, що є причиною чогось, напр.: *Солдат загинув через власну необережність*; *Через злидні гірко жилося Макарові в рідній сім'ї*; уживають на означення особи, з вини якої сталося що-небудь, відбувається щось, напр.: *Він згинув від відчаю через тебе*.

Причинові відношення реалізуються й у низці сполук. *Через брак (відсутність) кого, чого* – у зв'язку з відсутністю кого-, чого-небудь, нестачею чогось, напр.: *Вона досі не писала через брак часу*; *Через те (це)* – тому, напр.: *Не маємо права зборів, через те похвалитися нема чим*; *Марія така вдячна Олегові, через це вона так і турбувалася сьогодні*; *Через те, що,* спол. *причиновий* – уживають на означення причини якої-небудь дії, що відбувається в головному реченні, напр.: *Запізнився з відповіддю через те, що живу зараз за кордоном, а не вдома*; *Через те, що в них була тільки латка землі, ніхто довго не слав старостів*; *Через що (віщо)*: а) чому, напр.: *Через віщо я сиджу тут уночі, в моїй майстерні?*; б) внаслідок чого, у зв'язку з чим, напр.: *Приїздять в село люди, які не знають їхньої говірки, через що не можуть порозумітися з ними*; *Через щось (віщось)* – з якоїсь причини, чомусь, напр.: *Тільки-но дістав Вашого листа, який через віщось запізнився*.

Передаючи *часові* відношення, прийменник *через*: 1. Уживають на означення певного терміну, проміжку часу, після якого щось здійснюється, напр.: *Через тиждень молодиці місили на хуторі коровай*; *Через дві години їзди вони дісталися до Чернігова*; уживають на означення тривалого проміжку часу, всього визначеного періоду, протягом якого щось відбувається, напр.: *Через увесь час обіду Ганна сиділа, мов причарована*; *Подружжя пішло впевнено й дружно, як ходило через ціле життя*; уживають на означення повторення чого-небудь після того, як мине певний проміжок часу, напр.: *відпочивати через день; зміна через шість годин*.

У сполуці *через деякий (якийсь) час* – після точно не визначеного невеликого проміжку часу; *трохи згодом*, напр.: *Через певний час до неба піднялися два стовпи вогню*.

Прийменник *поза локативний* і *темпоральний*. Як *локативний* його: 1. Уживають при вказівці на предмет, місце і т. ін.: а) позад, по другий бік яких спрямована дія, напр.: *Зелений плащ в жовті півмісяці нахилився поза скелю і зник*; *пройти поза двері*; б) повз які, мимо яких спрямована дія, напр.: *Як вдарю, то й поза ямку, й поза ямку*; в) за межі яких спрямована дія, напр.: *Думки Олександри рвались поза обсяг щоденщини*; г) позад, по другий бік яких хто-, що-небудь є, міститься, перебуває, напр.: *Коли б могли вони тим людям нагадати про замучених братів, яких посадили поза ґрати*; уживають (у сполученні зі словами *розсаджувати, садити, сидіти* і под.) при вказуванні на предмет, біля якого хто-небудь розміщується для виконання певної дії або хтось перебуває, роблячи щось, напр.: *Всіх дорослих гостей порозсаджували поза столи в будинку*.

Як *темпоральний* прийменник *поза* уживають при вказівці на певний час перед чим-небудь, напр.: *Он поза он ту зиму вона бачила Євгена*.

Прийменник *поміж (помежи)* виражає *просторові* відношення, його 1. Уживають при означенні просторового розташування предмета або вияву дії посередині чого-небудь, напр.: *Звідси вела польова стежка поміж вівси на гору*. 2. Уживають при означенні місця, куди спрямована або де відбувається дія, напр.: *Марина затиснула поміж коліна червоні широкі штани й почала мити ноги*.

Прийменник *понад (понаді, понадо)* виражає *просторові, часові* відношення, відношення *міри* і *кількості* та *означальні* відношення. Передаючи *просторові* відношення, його: 1. Уживають при позначенні предмета, особи, місця: а) вище від яких міститься, рухається хто-, що-небудь, відбувається або поширюється щось, напр.: *Понад люди темні, журавлі пливуть*; б) вище за які спрямована дія, напр.: *Орлиця підбилась геть високо понад гори*; *Старі птахи, налякані звуком походу, важко злітали понад галяву*. 2. Уживають при позначенні предмета або місця, уздовж, біля якого рухаються хто-, що-небудь, відбувається або розташоване щось, напр.: *Віти в воду похиляють понад річку верби головаті*; *Як звернеш з тракту понад потік, то попадеш у красиву долину*;

уживають при позначенні предмета або місця, до якого спрямована дія, напр.: *Понад воду всіх людей з ярмарку скликає; Ходіть швиденько понад став*.

Передаючи *часові* відношення, прийменник *понад*: 1. Уживають при вказівці на відрізок часу, довше якого триває або відбувається що-небудь, напр.: *Понад тиждень завод страйкував*; *Понад дві години лунали постріли*. 2. Уживають при позначенні пори доби, до якої наближається час, напр.: *Було вже понад вечір*.

Передаючи відношення *кількості і міри*, прийменник *понад*: 1. Уживають при вказівці на перевищення якої-небудь кількості, напр.: *На відстані понад сто кілометрів від берега в морському повітрі немає жодної бактерії.* 2. Уживають при вказівці на перевищення якої-небудь норми, міри і т. ін., напр.: *Командир дав наказ збільшити швидкість понад максимально можливу.*

Передаючи *означальні* відношення, прийменник *понад*: 1. Уживають при означенні певної категорії осіб, вище за які оцінюється, ставиться хто-небудь, напр.: *Гектор – герой понад усіх героїв*; уживають (із запереч.) при означенні особи або предмета, яким надається найвища оцінка або перевага в порівнянні з іншими, напр.: *Коли баба були молоді, то не було понад них хазяйки в селі*.

Прийменник *попри* виражає *просторові, допустові* та *обставинні* відношення. Передаючи *просторові* відношення, він є синонімічним до прийменників: *уздовж*, напр.: *Плоти попри дороги тріщали й падали*; *мимо*, напр.: *Попри дім, про неї я нічого не знаю*; *біля,* напр.: *Ідучи попри коні візник крикнув*.

Передаючи *допустові* відношення, прийменник *попри* синонімічний прийменникові *всупереч*, напр.: *Попри всі турботи Петро навіть погладшав, щоки мав, як налиті яблука.*

Передаючи *обставинні* відношення, прийменник *попри* синонімічний прийменникові *при*, напр.: *Кума сиділа розчервоніла попри холод на нетопленій кухні*.

Прийменник *проміж* виражає *просторові* відношення. Його уживають при означенні місця, куди спрямована дія, напр.: *Не жаль тобі буде, як ти підеш проміж чужі люди?*

Прийменник *зважаючи на* виражає відношення *причини* (враховуючи що-небудь), напр.: *Зважаючи на великі заслуги отамана перед Україною, його вдові призначили пенсію*.

Прийменник *незважаючи на* виражає відношення *допустовості*, напр.: *Незважаючи на сутінки, він впізнав свою супутницю під час зливи*.

Прийменник *у відповідь на* виражає *причиново-цільові* відношення, напр.: *У відповідь на це Людмила відчула ніжне потискання руки*.

Прийменник *з огляду на* виражає *причинові* відношення, напр.: *З огляду на контекст навряд чи доводиться сумніватися у правді цього вислову*.

Орудний відмінок

Прийменник *з (із, зі, зо)* виражає *просторові, часові, причинові, обставинні (способу дії), цільові, кількісні, об'єктні* та *означальні* відношення. Передаючи *просторові* відношення, він уживається (також зі словами *поруч, поряд*) при вказівці на просторову близькість, суміжність кого-небудь, чого-небудь з кимось, чимось, напр.: *Оксана поруч зі мною сидить і слухає*.

Передаючи *часові* відношення, прийменник *з* уживають при вказівці на супровідну дію, одночасність різних дій, напр.: *Тихович разом із сходом сонця зірвався на рівні ноги*; уживають при вказівці на подію, явище, після яких відразу щось відбувається, напр.: *З її приїздом якось повеселіла хата*; уживають при вказівці на період або ряд послідовних моментів, у міру настання яких розгортається яка-небудь дія, напр.: *Вода з часом очиститься од накипу і стане прозорою*.

Передаючи *причинові* відношення, прийменник *з* уживають при вказівці на подію, з нагоди якої вітають, поздоровляють і т. ін., напр.: *Здорова, сестро! З неділею! Сивий робітник вітав дітей із святом*.

Передаючи *обставинні (способу дії)* відношення, прийменник *з*: 1. Уживають на позначення способу виконання дії, напр.: *Волосся зачесане з мистецькою простотою*; уживають при вказівці на обставину, достатню для здійснення чого-небудь (звичайно з кількісною вказівкою), напр.: *зацікавити з першого разу*. 2. Уживають при вказівці на супровідні дію, стан, почуття, напр.: *Знов до неї з ласкавою мовою підійду*; *З ледве чутним щебетанням ластівка летить*; *дивитися з острахом*. 3. Уживають при вказівці на предмет як показник повноти охоплення дією кого-небудь, чого-небудь, напр.: *вкритися рядном з головою*; *вирвати з корінням*.

Для реалізації відношення *мети* прийменник *з* уживають при вказівці на мету дії, напр.: *приходити з візитом*; *послати з відповіддю*.

Передаючи *кількісні* відношення, прийменник *з* уживають при вказівці на додаткову кількість чого-небудь, напр.: *Пробув там близько чотирьох з половиною місяців*.

Передаючи *об'єктні* відношення, прийменник *з*: 1. Уживають при вказівці на особу, предмет тощо, на які спрямовується, поширюється дія, яких що-небудь стосується, напр.: *Отаке-то горе із сотником сталось*; *Не знаю й сама, що зі мною*; *Сутужно в тебе з хлібом*. 2. Уживають при вказівці на особу, що вступає з іншою у певні стосунки, відношення або виявляє якесь ставлення до неї, напр.: *Оженився він із Оксаною*; *Ви дивно поводитесь зі мною*; уживають при вказівці на особи, предмети, що перебувають у взаємній дії, напр.: *Вони пішли в хату з батьком розмовляти*; *Сніги єдналися з небом*. 3. Уживають при вказівці на предмет,

наявний у кого-небудь під час якоїсь дії, руху тощо, напр.: *Робітники з плугами йдуть*; *Йдуть жінки з кошиками на голові*. 4. Уживають у сполученні зі словами, які виражають прохання, питання тощо, спрямовані до кого-небудь, напр.: *Він звернувся з проханням доглянути його коней*; *звернутись із своїми спостереженнями*. 5. У сполученні з прикметниками *спільний, згідний, солідарний* тощо уживають при вказівці на особу, предмет, стосовно яких виявляється подібність або спільність чого-небудь, напр.: *Потрібно знайти з ним спільну мову*.

Передаючи *означальні* відношення, прийменник *з*: 1. Уживають при вказівці на постійну зовнішню ознаку або на внутрішню властивість, характерну особливість кого-небудь, чого-небудь, напр.: *Впізнав дівчину з русою косою*; *Молода жінка із слідами неабиякої вроди*; *небо з місяцем, із зорями*; уживають при вказівці на тимчасову або випадкову зовнішню ознаку особи, предмета, напр.: *Хата стояла із забитими віконницями*; *Марко стояв із сумною усмішкою*; *Боєць у шинелі з піднятим коміром*. 2. Уживають при вказівці на вміст якого-небудь предмета, напр.: *Вона приготувала юшку з куркою*; *альбом з фотографіями*.

Прийменник *за* виражає *просторові, часові, причинові, обставинні (способу дії), цільові, об'єктні* та *означальні* відношення. Передаючи *просторові* відношення, він: 1. Уживається при вказівці на предмет, місце тощо, позад, по другий бік яких хто-небудь, що-небудь знаходиться, міститься, перебуває або щось відбувається, напр.: *За колонами виднівся квітник*; *Десь за горами – Україна*; у сполученні зі словами *сідати (сидіти, сісти), стояти (стати)* тощо уживається при вказівці на предмет, біля якого хто-небудь розташовується, щоб виконати певну дію, або хтось знаходиться, виконуючи що-небудь, напр.: *учитися за партою*; *за кермом сидів хлопець*. 2. Уживається при вказівці на особу, предмет тощо, безпосередньо за якими хто-небудь іде, щось рухається, напр.: *побігла дівчинка за саньми*; *йти за ним*; *за нами гналися розгнівані води*; уживається при означенні того, в напрямку руху чого також хто-небудь, що-небудь рухається, напр.: *пливи за водою*; *спогади линуть за вітром*.

Передаючи *часові* відношення, прийменник *за*: 1. Уживають при вказівці на послідовну зміну однієї дії, стану, особи, предмета, явища іншою дією, станом тощо, напр.: *Шаланди одна за одною відриваються від берега*. 2. Уживають при вказівці на одночасність, паралельність різних дій, занять тощо, напр.: *Я весь час просиджував за переглядом перекладів*; *За кавою він розповів чимало цікавого*.

Передаючи *причинові* відношення, прийменник *за* уживають при вказівці на об'єкт, що є перешкодою до певної дії, напр.: *Я за турботами не міг спочивати як слід*; *Вони турбувались, що за роботою не встигнуть попоїсти*.

Для реалізації *обставинних (способу дії)* відношень, прийменник *за*: 1. Уживають на позначення способу дії, напр.: *Напишу тобі за одним*

заходом аркуш або й два; *Військо мало просуватися вперед кілометр за кілометром*. 2. Уживають при вказівці на те, згідно з чим, відповідно до чого відбувається дія, напр.: *За його прикладом зробили всі*; *Всі запорожці за цим знаком поскидали свої шапки*.

Передаючи відношення *мети*, прийменник *за* уживають при вказівці на мету дії, напр.: *Мерці за правдою встають*.

Передаючи *об'єктні* відношення, прийменник *за*: 1. Уживають при вказівці на особу, предмет тощо, які є об'єктом спостереження, нагляду, догляду і т. ін, напр.: *Чорти за ними приглядали, залізним пруттям підганяли*; *Дитячі очі стежили за кожним рухом старших*. 2. Уживають при вказівці на особу, предмет, які є об'єктом хвилювання, уболівання тощо, напр.: *Чи плачеш ти за ким?*; *Солдати скучали за сонцем*. 3. Уживають при вказівці на особу, твір тощо, згідно з положеннями яких що-небудь твердиться, напр.: *Ми залишилися для всієї країни німими і без'язикими* (*за Шевченком*). 4. Уживають при вказівці на особу, предмет, яких наслідують, підтримують тощо, напр.: *Він за панами тягне*. 5. Уживають при вказівці на особу, предмет тощо, по які хто-небудь відправляється, напр.: *Послав двірника за лікарем*; *За жаром треба збігати*. 6. Уживають при вказівці на наявність або відсутність чого-небудь у когось, напр.: *У нас нема зерна неправди за собою*; *Що він примічає за мною?*; уживають при вказівці на особливості, які характеризують кого-небудь, що-небудь, напр.: *Хлопчик народився смаглявим, за всіма ознаками – викапаний батько*. 7. Уживають при вказівці на: а) чоловіка, з яким перебуває в шлюбі жінка, напр.: *Всього два роки була я за Павлом*; *За Андрієм краще б жилося Христині*; б) особу, при якій хто-небудь живе, перебуваючи в певних родинних зв'язках, напр.: *Добре Марині жити за такою дочкою*.

Передаючи *означальні* відношення, прийменник *за* уживається при вказівці на наявність підпису, номера, печатки на документі, напр.: *Наказ за підписом командира*; уживається при вказівці на наявність чиєїсь редакції певного твору, видання тощо, напр.: *Видає її видавництво «Прометей», за редакцією Григорія Костюка*.

Прийменник *між (межи, меж)* виражає *просторові, часові, об'єктні,* та *означально-обставинні* відношення. Передаючи *просторові* відношення, його уживають при позначенні просторового розташування предмета чи вияву дії посередині чогось, напр.: *Між коморою та будинком ворота*; *Хлопець почухав корову між рогами*.

Передаючи *часові* відношення, прийменник *між* уживається при позначенні проміжку часу, в який щось відбувається, напр.: *Усі згадані праці друкувалися межи 1893-1897 роками*; уживається при позначенні явищ, подій тощо, в проміжок часу між якими що-небудь відбувається, напр.: *Між приступами кашлю він вигукував фрази*.

Для реалізації *об'єктних* відношень прийменник *між*: 1. Уживають при позначенні предметів, осіб взаємозв'язаних або які вступають у взаємодію одне з одним, напр.: *Між матір'ю і сином настав мир*; *Густе віття переплiталось межи собою*. 2. Уживають при позначенні осіб, предметів, явищ, які порівнюються, зіставляються між собою, напр.: *Для нього не було різниці між дійсністю й сном*; *Не можна не розуміти грані між великим і смішним*. 3. Уживають при позначенні якої-небудь групи предметів, осіб, явищ, між якими щось розподіляється, напр.: *Розділити долю між людьми*; *Вони розділили патрони між собою*.

Передаючи *означально-обставинні* відношення, прийменник *між*: 1. Уживається при позначенні яких-небудь однорідних осіб, предметів, в оточенні яких перебуває предмет мовлення або відбувається якась дія; відповідає за значенням прийменнику *серед*, напр.: *Не пізнає межи дітьми дитя своє*; *Він метушився між підводами*; уживається при позначенні осіб, предметів, до числа яких входить предмет мовлення, напр.: *Кілька людей померло, – межи ними й Марко з Уляною*.

Уживаючись у сполуці *між (межи) нами [кажучи]*, прийменник *між* разом з іншими компонентами позначає, що йдеться про щось секретне, про те, що не слід говорити іншим, напр.: *Та й, межи нами кажучи, до чого нам тепер це*; *між тим* – тим часом, у той час, напр.: *Між тим, солдат поволі підійшов до нас*.

Прийменник *над (наді, надо)* виражає *просторові, об'єктні, часові* відношення. Передаючи *просторові* відношення, він: 1. Уживається при позначенні предметів, осіб, вище яких відбувається дія, напр.: *Над хатою щось свистало*; *Кричать журавлі наді мною*; уживається при позначенні предметів, осіб, до яких хто-небудь нахиляється, схиляється тощо, напр.: *Чоло жінки схилялось над столиком*; *Мати спить, схилившись над колискою сина*; уживається при позначенні місця, біля якого щось розміщене на вищому рівні, напр.: *Над річкою могила чорніє*; *Над дорогою часом попадалась дика груша*.

Передаючи *об'єктні* відношення, прийменник *над*: 1. Уживається при позначенні предметів чи осіб, з якими пов'язана, на які спрямована дія, напр.: *Правили панахиду над гетьманом*; *Він сидів над книжками, писав диктанти*; уживається при позначенні осіб, предметів, стосовно яких виявляється якесь ставлення, почуття тощо, напр.: *Кати знущаються над нами*; *Михайле, згляньсь наді мною!*; уживається при позначенні осіб, предметів і явищ, стосовно яких хто-небудь, що-небудь займає керівне, панівне становище, виражає зверхність тощо, напр.: *Ти в мене будеш царівна над панночками!*; *панування надо мною*.

Передаючи *часові* відношення, прийменник *над* рідко уживають при позначенні часу виявлення або завершення дії, напр.: *Вже над світом повернулася вона додому*.

Прийменник *перед (переді, передо)* виражає *просторові, об'єктні, часові* відношення. Передаючи *просторові* відношення, він: 1. Уживається при позначенні: а) розташування, перебування тощо на деякій відстані від переднього боку чогось, лицьової сторони когось, чогось, напр.: *Перед хатою стоїть старий ясен*; б) розташування, перебування тощо у безпосередній близькості від кого-небудь, чого-небудь, напр.: *Вона помахала хусточкою в себе перед носом*; *Сашко стояв перед братом Іваном*; в) розташування, перебування на чолі, попереду кого-небудь, чого-небудь, напр.: *Хто ватажком піде перед вами?*; *Перед Петром ступав Іван*; г) напрямку руху, пролягання в лицьовий бік кого-небудь, чого-небудь або від лицьового боку когось, чогось, напр.: *Кинь хліб за собою, прийде перед тобою*; *Став він танцювати гопак, пружно викидаючи перед собою носки чобіт*. У сполуці *Перед [самим] носом* – дуже близько до кого-небудь, напр.: *Цяцьки лежали тут же перед носом*. 2. Уживається при позначенні: а) стикання кого-небудь, чого-небудь з кимсь, чимсь під час або в кінці руху, напр.: *Нарешті опинилися перед своїм двором*; *Вони зупинились перед невеликим столом*; б) зупинки, затримки і тощо у зв'язку з якоюсь причиною (чимсь побаченим, почутим), напр.: *Побачив перед собою польову квітку*; *Він стояв біля веранди перед зламаною лілією*; в) зорового сприймання, оглядання кого-небудь, чого-небудь, напр.: *Перед тобою біліють високі гори*; *Перед ними розіслалося місто*; г) розташування, розміщення кого-небудь, чого-небудь попереду від себе, в безпосередній близькості від себе, напр.: *Солдат сідає на землю і розкладає перед собою патрони* 3. Уживається при позначенні: а) розташування у безпосередній близькості від кого-небудь, чого-небудь, що має до когось, чогось певне відношення, напр.: *Вона поставила перед чоловіком кошик*; б) розташування, зупинки в безпосередній близькості від кого-небудь, чого-небудь з метою подивитися, звернутися тощо, напр.: *Панночка стоїть перед дзеркалом*; *Стає небога перед олтарем*; в) зупинки, відступу і т. ін. під тиском кого-небудь, чого-небудь, внаслідок зіткнення з кимсь, чимсь тощо, напр.: *Розступилися монголи перед незнайомим приїжджим*. 4. Уживається при позначенні чиїх-небудь дій, вчинків тощо у присутності когось іншого, напр.: *Ніяковіти перед людьми за своє збентеження*.

Передаючи *об'єктні* відношення, прийменник *перед*: 1. Уживається при позначенні: а) стикання кого-небудь з кимсь лицем до лиця, напр.: *Правдонька і стала перед ним*; б) безпосередньої зустрічі з ким-небудь, повідомлення про прибуття, розмову тощо, напр.: *Марко стояв перед командиром*; в) звертання до кого-небудь з розповіддю, промовою тощо або з показом, демонструванням чогось, напр.: *Чорт перед чортом сповідався – один моргнув, другий догадався*; *Ведмеді танцювали перед людом*; г) нерівних стосунків між ким-небудь, напр.: *Він і почував себе ніяково перед невісткою*; ґ) дій і вчинків, що стосуються певних справ, ситуацій, напр.: *Стояв з Уляною перед законом*. 2. Уживається при позначенні:

а) можливого або наявного об’єкта, відносно якого хтось діє або відбувається якась дія, напр.: *Не закривай ока хоч перед ким*; *Автор виставляє перед читачем цілу портретну галерею хижаків*; б) можливої або наявної причини дії, вчинків тощо, напр.: *Я низько уклоняюся перед тим, що зробило козацтво*. 3. Уживається при позначенні: а) того, що повинно бути здійснене, виконане, зроблене, напр.: *Перед ним було величне діло*; б) того, що є предметом думок, спогадів, переживань тощо, напр.: *Стояли перед нею давні лихі роки*; *Бачу я перед собою ясні очі дівочі*; в) того, що чекає кого-небудь попереду, в майбутньому, напр.: *Перед нами життя, перед нами робота*. 4. Уживається при позначенні: а) випередження в чому-небудь, напр.: *Соняшники ростуть собі, уганяють одно перед другим вище та вище*; б) порівняння кого-небудь, чого-небудь з кимсь, чимсь; надання переваги кому-небудь, чому-небудь над кимсь, чимсь, напр.: *Перед такою неземною красою навіть італійкам не було чого робити.*

Передаючи *часові* відношення, прийменник *перед*: 1. Уживається при позначенні: а) того, що відбувається напередодні настання чого-небудь, напр.: *Вже перед світом він наламав очерету*; б) того, що відбувається напередодні яких-небудь подій, напр.: *Я свого чоловіка перед весіллям не бачила*; в) того, що відбувається напередодні чиїх-небудь дій, учинків тощо, напр.: *Увесь тиждень, перед поїздкою, він був слабий*. 2. Уживається (заст.) при позначенні минулого часу, напр.: *Я тепер можу далеко більше ходити, ніж перед двома тижнями*.

Прийменник *під (піді)* виражає *просторові, обставинні, означальні, часові* та *причинові* відношення. Передаючи *просторові* відношення, він: 1. Уживається при означенні особи, предмета тощо, нижче якого відбувається дія або міститься хто-небудь, що-небудь, напр.: *Замурзаний під лавою тинявся*; *У султана білі палати, а під ними чорні темниці*; уживається при позначенні тексту, в кінці якого стоїть або ставиться підпис, дата, зауваження тощо, напр.: *Поставимо під оповіданнями дати*; уживається при позначенні предмета, покриву, шару тощо, на споді або на зворотному боці якого відбувається дія або міститься хто-небудь, що-небудь, напр.: *Заховатись під щитом*; *Його очі під окулярами зробилися холодними*; уживається при означенні маси, речовини, у глибині якої відбувається дія або міститься хто-небудь, що-небудь, напр.: *Сидіти під водою*. 2. Уживається при позначенні предмета, місця, біля нижньої частини, основи якого відбувається що-небудь або міститься хто-небудь, що-небудь, напр.: *Під величезною липою стоїть стіл*. 3. Уживається при позначенні предмета, місця, біля якого відбувається дія або міститься хто-небудь, що-небудь, напр.: *Під лісом, край дороги, курінь мріє*.

Для реалізації *обставинних* відношень прийменник *під*: 1. Уживають при позначенні певного явища або об’єкта дії, впливу, у межах, зоні поширення яких відбувається дія або перебуває хто-небудь, що-небудь, напр.: *Під туманом б’ється море*; *Підвестися під вогнем на весь зріст*;

уживають при означенні влади, впливу, захисту тощо, у межах впливу когось, чогось відбувається що-небудь або перебуває хтось, напр.: *Не можу жити під ворогом*; *Бути під командою майора*; уживають при позначенні примусових обставин, в яких перебуває хто-небудь, напр.: *Його ведуть під конвоєм*; уживають при позначенні несприятливого становища, в якому хто-небудь, що-небудь перебуває, напр.: *Київ під загрозою*. 2. Уживають при означенні певного способу виконання якої-небудь дії, напр.: *Зупинитися під кутом у шістдесят градусів наперед*; уживають при позначенні обмежувальної умови здійснення якої-небудь дії, напр.: *Заборонялося під страхом смерті підходити до дротяної загорожі*.

Передаючи *означальні* відношення, прийменник *під*: 1. Уживається при вказівці на наявність якоїсь зовнішньої предметної ознаки кого-небудь, чого-небудь, напр.: *Чоловік сидить: розкошланий, невмиваний, під щетиною увесь*; *На морі багато човнів під вітрилом*; уживається при вказівці на ознаку, яка допомагає розпізнати або підшукати кого-небудь, що-небудь, напр.: *Зберігатися під номером*; уживається при вказівці на ознаку, яка визначає обставину, керівну ідею тощо, за якими виконується дія, напр.: *Зайти в кабінет під приводом службової розмови*; *Під виглядом заробітчан вони повертались з Молдови*; уживається при вказівці на характер використання, застосування предмета, напр.: *Під козаком коник вороний насилу ступає*. 2. Уживається при позначенні стану, в якому хто-небудь перебуває, або того, що спричинилося до якогось стану, напр.: *Я й досі під впливом тієї зустрічі*; *Вона виконувала все слухняно, мов під наркозом*.

Передаючи *часові* відношення, прийменник *під* уживають (розм.) при означенні маляти, яке народилося після попереднього, напр.: *Найстарша сестра Парася, а під нею був я*.

Передаючи *причинові* відношення, прийменник *під* уживають при вказівці на причину дії, стану або вияву чого-небудь, напр.: *Під тягарем одразу я упав*; *Під його поглядом моє лице стало дерев'яніти*; уживають при визначенні предмета, в результаті дії якого відбувається інша дія, напр.: *Вода кипіла під веслами*.

Прийменник *поза* переважно *локативний*, але виявляє додаткові *атрибутивні*, зокрема *обставинні* відношення. Він: 1. Уживається при вказівці на предмет, місце тощо: а) позад, по другий бік яких хто-небудь, що-небудь є, міститься, перебуває, напр.: *дивився він на зелені лани, на смугу лісу поза Києвом*; б) за межами яких хто-небудь, що-небудь є, міститься, перебуває, напр.: *Озерце поза двором*; у сполученні із словами *садити, розсаджувати, сидіти* тощо уживається при вказівці на предмет, біля якого хто-небудь розміщується для виконання певної дії або хтось перебуває, роблячи щось, напр.: *Поза столом сидить на лаві чоловік*. 2. Уживається при вказівці на місце дії, яка відбувається: а) по другий бік предмета, за чим-небудь, напр.: *Поза кущем щось шелестить*; *Поза валами*

крадуся я в поле; б) позад кого-небудь, чого-небудь, напр.: *Треба поза клунями йти*; в) за межами чого-небудь, напр.: *Прямували не до села, а, помітивши його, повернули поза селом*. 3. Уживається при вказівці на особу, предмет тощо, слідом за якими хто-небудь іде, щось рухається, напр.: *Дід зайшов поза жінкою*. 4. Уживається при вказівці на існування, наявність кого-небудь, чого-небудь або перебування когось за межами того, що названо іменником, напр.: *Таких чорних брів нема в селі, та й поза селом чи знайдеш*. 5. Уживається при вказівці на предмет, за межі якого поширюється дія, напр.: *Це знають і в Україні, і поза нею*.

Передаючи *атрибутивні* відношення *виключення*, прийменник *поза* уживають при вказівці на те, що назване іменником виключається; *крім* чого-небудь, напр.: *Ми з тобою знайдемо інші інтереси поза управськими*; *без* чого-небудь, напр.: *Вироблялись професіональні інтереси, поза якими вона почувала себе погано*.

Передаючи *обставинні* відношення *умови*, прийменник *поза* уживають при вказівці на можливість існування чого-небудь за умови, що назване іменником відсутнє, не існує, напр.: *Згадувалось все те, що було можливим тільки поза війною*.

Передаючи *обставинні* відношення *міри*, прийменник *поза* уживають при вказівці на перевищення якої-небудь міри, норми, на вихід за межі чогось, понад щось, напр.: *Не маю сили робити щось поза службовою працею*.

Передаючи *допустові* відношення, прийменник *поза* уживають при вказівці на те, що дія відбувається *всупереч, наперекір* тому, що назване іменником, або незалежно від нього, напр.: *Все трапилось поза моєю волею*.

Прийменник *понад (понаді, понадо)* виражає *просторові* та *означальні* відношення. Передаючи *просторові* відношення, він: 1. Уживається при позначенні предмета, особи, місця: а) вище від яких міститься, рухається хто-небудь, що-небудь, відбувається або поширюється щось, напр.: *Чайка пронеслася з кигиком понад Дніпром*; *Тополі високо шуміли понад дахами*; б) вище за які спрямована дія, напр.: *Доторкнувся до його руки понад ліктем*; уживається при позначенні предмета або місця: а) безпосередньо на якому знаходиться або рухається хто-небудь, що-небудь, відбувається щось, напр.: *Очі скакали, як жаби понад болотом*; б) по поверхні якого спрямована дія, напр.: *Болванка пролетіла як камінь, кинутий понад водою*. 2. Уживається при позначенні предмета або місця, уздовж, біля якого рухаються хто-небудь, що-небудь, відбувається або розташоване щось, напр.: *Село простяглось понад водою*; *Шукали його по лісах, понад Дунаєм – не знайшли*.

Передаючи *означальні* відношення, прийменник *понад* уживається при вказівці на відсутність зв’язку з чим-небудь, напр.: *Література, яка стоїть понад політикою, – це тільки фантазія*.

Прийменник *попереду* виражає *просторові* відношення. Він уживається при вказівці на особу або предмет, до переднього боку яких спрямована дія, напр.: *Він уявився попереду ними*.

Прийменник *поміж (помежи)* виражає *просторові, часові, об'єктні* та *означально-обставинні* відношення. Передаючи *просторові* відношення, його: 1. Уживають при позначенні просторового розташування предмета або вияву дії посередині чого-небудь, напр.: *Чути співи між вербами та поміж хатами*; *Поміж небом і землею рухались два вогники*. 2. Уживають при позначенні місця, куди спрямована або де відбувається дія, напр.: *Хлопці зачепили щуку лозиною поміж зябрами*; *Цигарка димить поміж пальцями*.

Передаючи *часові* відношення, прийменник *поміж* уживають при позначенні явищ, подій тощо, в проміжок часу між якими відбувається, здійснюється або має місце що-небудь, напр.: *Почала м'ята проростати й поміж сумуванням нашої Оксани*.

Передаючи *об'єктні* відношення, прийменник *поміж*: 1. Уживається при позначенні осіб, предметів, які вступають у взаємодію, в якісь відношення одне з одним або перебувають у якихось стосунках, напр.: *Батьки ворогують поміж собою*; *Немає братолюбності поміж синами*. 2. Уживається при позначенні осіб, предметів, явищ, які прирівнюються, зіставляються одне з одним, напр.: *Чує вона поміж гомоном та сваркою чийсь голос*; *Він борсається поміж гетьманською булавою і хуторянськими ідеалами*. 3. Уживається при позначенні якої-небудь групи осіб, предметів, явищ, серед яких щось розподіляється, напр.: *Поміж людьми розкладала Параска роботи*.

Передаючи *означально-обставинні* відношення, прийменник *поміж* уживається при позначенні однорідних осіб, тварин, предметів, явищ, в оточенні яких знаходиться предмет мовлення або відбувається яка-небудь дія; відповідає за значенням прийменнику *серед*, напр.: *Поміж повітовим панством ця родина вважалася людьми середнього достатку*; уживається при означенні осіб, тварин, предметів, явищ, до числа яких входить предмет мовлення, напр.: *Оксана стоїть поміж молодицями*.

Прийменник *проміж (промеж)* виражає *просторові* та *об'єктні* відношення. Передаючи *просторові* відношення, його уживають при позначенні просторового розташування предмета або вияву дії посеред чого-небудь, поміж чимсь, напр.: *пробиратися проміж купами*.

Передаючи *об'єктні* відношення, прийменник *проміж*: 1. Уживається при позначенні осіб, предметів тощо, що вступають у взаємодію або які-небудь стосунки, напр.: *А що ж не так тепер буває проміж жінками*; *Навіть дівчата проміж собою про політику балакають*. 2. Уживається при означенні осіб, предметів тощо, між якими що-небудь розподіляється, напр.: *Ділити проміж синами землю*.

Прийменник *вслід (слідом) за* є *локативним* та *темпоральним*. Як *локативний*, він позначає рух або перебування у просторі чогось слідом, безпосередньо за ким-небудь, чим-небудь, напр.: *Дід махнув рукою на панські ліси й ниви і вслід за рукою повів сивими очима*. Як темпоральний, він позначає послідовність подій у часі – *потім*, незабаром після чого-небудь, напр.: *Услід за цими словами почулося лопотання босих ніг*.

Прийменник *згідно з* передає відношення *відповідності*, уживається на позначення відповідності з чим-небудь, напр.: *Чинити згідно з тутешніми звичаями*; *Спав згідно з уставом*.

Локативний дистантний прийменник *навздогін (наздогін) за* позначає динамічну локалізацію позаду рухомого предмета – вслід за тим, що віддаляється, напр.: *Качка попливла навздогін за лебедем*.

Прийменник *нарівні (врівні) з локативний* та *обставинний*. Як *локативний*, він позначає місце на однаковій висоті з просторовим орієнтиром. Напр.: *Нарівні з вікном тьмяно біліли розквітлі акації*; *Вода стояла врівні з травою*. Як *обставинний*, він виражає значення *способу дії та міри й ступеня вияву дії чи стану* – так само, однаково, на рівних правах тощо з ким-небудь, напр.: *Пишаючись, нарівні з панами він їв запіканку*.

Прийменник *одночасно з* є суто *темпоральним*. Він позначає збіг у часі процесуальної ознаки, носієм якої є референт відмінкової форми іменника, з процесуальною ознакою іншого референта, напр.: *Загін вступив до міста одночасно з іншими військами*.

Прийменник *порівняно з* є мовним засобом вираження порівняння ознак, носієм яких є референт відмінкової форми іменника, напр.: *Це було невинне застереження порівняно з тією запискою з погрозами, що я знайшов у планшеті*.

Прийменник *поруч з* переважно *просторовий*. Він уживається при вказівці на просторову близькість, суміжність кого-небудь, чого-небудь з кимсь, чимсь; *біля, коло*, вказуючи на місце з бічної сторони поблизу просторового орієнтира, напр.: *По вулиці йшов чоловік поруч з молодицею*; *Олена сіла поруч з батьком*. Також він уживається (рідко) при вказівці на суміжні або одночасні дії, а також на особи чи предмети, що перебувають у спільній або одночасній дії; *разом, одночасно, поряд*, напр.: *Поруч зі своїм планом наступу він запропонував виробити й план відступу*.

Синонімічним попередньому є переважно *просторовий* прийменник *поряд з*. Він уживається при вказівці на просторову близькість, суміжність кого-небудь, чого-небудь з кимось, чимось; *біля, поруч, коло*, напр.: *Оксана пішла поряд з Даркою*; *Сидіти потрібно поряд з чоловіком*. Але він частіше уживаний у вторинному значенні – при вказуванні на суміжні або одночасні дії, а також на особи чи предмети, що перебувають у спільній або одночасній дії; *разом, одночасно*, напр.: *Поряд з інстинктом виживання і витривалістю у її душі прокинувся страх*.

Прийменник *разом з* виражає значення *способу дії та міри й ступеня вияву дії чи стану* – спільно, вкупі з ким-, чим-небудь, напр.: *Разом з листом засилаю до вас і байки*; *Він разом з начальником штабу взявся розробляти план операції*. Це значення, будучи проєктованим на часову вісь, може трансформуватися у темпоральне (*разом з цим, разом з тим*) – у той же час; *водночас*, напр.: *Почорніли заводі в річках разом з тим стали ясніші.*

Прийменник *у зв'язку з* виражає *атрибутивне обставинне причиново-наслідкове* значення (значення взаємозв'язку явищ, залежності, причини тощо), напр.: *У нього головні болі і в зв'язку з цим лікарі надали йому відпустку*; *Мали відбутися переговори у зв'язку з проєктованим конгресом*; *Відгул у зв'язку з хворобою*.

Прийменник *у розріз з* має значення *допустовості – Іти (йти) врозріз з чим-небудь* – суперечити чому-небудь, не збігатися з чимсь, напр.: *Я тільки намагався довести, що ця тема піде в розріз з планом роботи інституту, і це гальмуватиме усю його роботу*.

Місцевий відмінок

Прийменник *у (в, ув, во, вві (уві))* виражає *просторові, об'єктні, часові, кількісні* та *означально-обставинні* відношення. Передаючи *просторові* відношення, він: 1. Уживається при позначенні предмета, місця, простору, в якому, де відбувається дія чи хто-небудь, що-небудь міститься, перебуває, напр.: *У полі тихому живе у норі хом'як*; *Дитинча всміхається в колисці*. 2. Уживається при позначенні місця, предмета тощо, в бік до якого спрямована дія, предмет, або при позначенні напряму, напр.: *Проїхати кілометр в потрібному напрямі*.

Передаючи *об'єктні* відношення, прийменник *у (в)*: 1. Уживається при позначенні дії, в якій хто-небудь бере участь, напр.: *А ви брали участь у святкуванні?*. 2. Уживається при позначенні сфери діяльності, організації, установи тощо, в якій бере участь, де працює, вчиться хто-небудь, напр.: *Ми разом з ним працюємо в школі*. 3. Уживається при позначенні істоти, предмета, стану, в образі якої (якого) перебуває або ким є хто-небудь (звичайно із словами *подоба, роль* тощо), напр.: *Блукати лісом у вовчій подобі*; *Я не думав зустріти тебе в такій ролі*. 4. Уживається при позначенні предмета, маси, яким (якою) що-небудь покрите, в який хтось одягнений, напр.: *Рукою, умазаною в землі, вона махала перед очима*; уживається при позначенні предмета, який перебуває на кому-небудь, чому-небудь під час певної дії, напр.: *Я в цій каблучці і купаюсь, і сплю*. 5. Уживається при вказівці на ділянку прояву якої-небудь дії або ознаки, якості, напр.: *Він став в плечах ширше*; *У ногах відчувалась міць, а в руках сила*. 6. Уживається при позначенні сфери психічної діяльності, напр.: *Парубок не дав прорватися в свідомості отій жахливій думці*. 7. Уживається при означенні кого-небудь, чого-небудь, що є об'єктом

зацікавлення, прояву того чи того ставлення, оцінки тощо, напр.: *Я в парубках кохаюсь цих*; *Змалку кохайтесь в освіті*.

Передаючи *часові* відношення, прийменник *у (в)* уживають при позначенні часу, в який відбувається дія або коли наявний який-небудь стан, напр.: *Спека, як в червні*.

Для реалізації *кількісних* відношень прийменник *у (в)*: 1. Уживають при позначенні міри, ваги, розміру і взагалі кількісної ознаки кого-небудь, чого-небудь чи вартості чогось, напр.: *Прийшов вже не один, а в п'ятьохстах козаків*. 2. Уживають при позначенні кількості частин, які складають ціле, напр.: *Драма в п'яти діях*. 3. Уживають при позначенні віддалі від кого-небудь, чого-небудь, напр.: *Мешкали вони там в кількох кілометрах від найближчого села*.

Передаючи *означально-обставинні* відношення, прийменник *у (в)*: 1. Уживається при позначенні стану (фізичного чи психічного), в якому хто-небудь перебуває, напр.: *Пробує він здійнятись, але не може і в безсиллі опускається*; *Лежати в недузі*. 2. Уживається при позначенні обставин, умов, в яких хто-небудь, що-небудь перебуває, напр.: *Гине безславно козак в самоті*. 3. Уживається при позначенні способу дії, напр.: *Продовжувати розмову в лицях*; уживається при позначенні взаємовідносин між ким-небудь, напр.: *Жити з дружиною в злагоді*. 4. Уживається під час вказівки на вигляд, форму, зовнішність або якусь ознаку кого-небудь, чого-небудь, напр.: *Сорочка вся була в латках*.

Прийменник *на* виражає *просторові, часові, обставинні, об'єктні, означальні* та *кількісно-означальні* відношення. Передаючи *просторові відношення,* він: 1. Уживається при позначенні предмета, на якому розташовується, міститься хто-небудь, що-небудь, напр.: *Стара мати сидить на ослоні*; уживається при позначенні особи, предмета, які одягнені у щось, покриті чим-небудь, напр.: *На панянках сукні пишні*. 2. Уживається при позначенні предмета, місця, простору, в межах яких відбувається дія (паралельно з прийменником *в*, у діалектах замість прийменника *в*), напр.: *Про нього забули й думати на селі*; уживається при позначенні місця, сфери діяльності або заняття, де відбувається дія, напр.: *На панщині вона не робила, а більше бавилась*. 3. Уживається при позначенні місця, на якому перебуває предмет, відбувається дія або на яке поширюється певний стан, напр.: *На вулиці спекотно*; *Скільки ласощів росте на степу*; уживається при позначенні географічних понять, де відбувається яка-небудь дія, поширюється певний стан, напр.: *На заході стояло золоте сонце*; *Буря грає на Чорному морі*; *Поховайте на могилі*; уживається при позначенні об'єкта, який змінює свій зовнішній вигляд, напр.: *Він змінився на обличчі*; уживається при позначенні предмета, в межах якого ніби проявляється той чи той душевний стан, напр.: *Йому наче легше стало на серці*; уживається при іменниках, які уточнюють, конкретизують місце перебігу дії, напр.: *Коло лісу, в чистім полі, на самій могилі, ростуть дві тополі*. Уживається

при позначенні предмета, на якому є якесь зображення, напр.: *На фотографії ви маєте такий гарний вигляд!*; *На малюнках зображені переможці*; уживається при позначенні ситуації, середовища, де відбувається дія, напр.: *На людях не показую свої слабкості*. 4. Уживається при вказівці на знаряддя дії, напр.: *На веслах підпливли*. 5. Уживається при позначенні місця покарання людини, напр.: *Спалити на вогнищі, як відьму*. 6. Уживається при позначенні предмета, на якому щось тримається, який є опорою для чого-небудь, напр.: *Статуя на високому п'єдесталі*. 7. Уживається при позначенні фону, на якому хто-, що-небудь виділяється, напр.: *Очі в хлопця були заплющені, а на білому обличчі виразно чорніли молоді вуса*. 8. Уживається при позначенні меж поширення чого-небудь, напр.: *Вона стає на порозі і мовчки вклоняється гостям*.

Передаючи *часові* відношення, прийменник *на*: 1. Уживається при позначенні періоду чийого-небудь життя після зрілості, напр.: *Доктор Петренко – вчений, що на старості літ зажадав повернути собі молодість*; уживається при позначенні конкретно не визначеного відрізка часу (переважно у сталих словосполученнях), напр.: *Я гостював на тім тижні*; уживається при позначенні відрізка часу, в межах якого щось відбувається, напр.: *Багато лиха довелося йому пережити на своєму віку*. 2. Уживається (розм.) при позначенні відрізка часу, протягом якого відбувається дія (паралельно з прийменником *в*), напр.: *Батьки померли на однім році*.

Передаючи *обставинні* відношення, прийменник *на*: 1. Уживається при позначенні способу дії, особливостей її перебігу, напр.: *Дівчина зупинилась і на мигах покликала хлопця до себе*; уживається при позначенні засобу пересування, напр.: *Поїдемо вже завтра на підводі*. Уживається (рідко) при позначенні мови як засобу спілкування між людьми, напр.: *на ній розмовляють тисячі осіб.* 2. Уживається при позначенні умов, обставин, що супроводжують дію, пов'язані з нею, напр.: *Я буду тільки на заваді, покиньте мене*. 3. Уживається (переважно у порівняльних словосполученнях) для увиразнення характеру, способу дії предмета, напр.: *Біля хвіртки стоїть, як на чатах, жінка*. 4. Уживається при позначенні стану або становища, у якому хтось перебуває, напр.: *Батьки не сплять, на його сторожі стоять*; *Кожен у пам'яті на самоті перебирав усе бачене та чуте*. 5. Уживається в прислівникових словосполученнях під час вказівки на супровідні обставини дії, напр.: *Іній осипався іскорками, які гасли на льоту*. 6. Уживається при вказівці на обмеження асортименту вживаної їжі, напр.: *Він здебільшого жив на салі*. 7. Уживається при назві ознаки, за допомогою якої визначається якість якого-небудь предмета (паралельно до синтаксичних конструкцій з «на + знахідний відмінок»), напр.: *Я такий обтяжений працею, що не маю навіть часу пройтися на свіжому повітрі, через що часто занепадаю на здоров'ї*.

Передаючи *об'єктні* відношення, прийменник *на*: 1. Уживається при позначенні особи, предмета, за якими хто-небудь, що-небудь лічиться або які несуть певну відповідальність за когось, щось, напр.: *Батько помер і на моїх руках опинилася вся родина*. 2. Уживається при позначенні особи, предмета, на які хтось спрямовує свій гнів, своє роздратування, напр.: *Павло завжди зганяв злість на Катерині*. 3. Уживається при позначенні предмета, що становить інтерес для кого-небудь, напр.: *Він добре знався на історії*. 4. Уживається при називанні особи, з якою хто-небудь вступає в певні стосунки, напр.: *Павло оженився на дочці нашого сусіда*.

Передаючи означальні відношення, прийменник *на*: 1. Уживається при позначенні предмета, за допомогою якого виготовляється чи виробляється що-небудь, напр.: *Пшоняна каша на молоці*; *Сливовиця на меду*. 2. Уживається при позначенні речовини або матеріалу, з якого виготовлено предмет або його частину, напр.: *Чоботи на риб'ячому хутрі*.

Передаючи *кількісно-означальні* відношення, прийменник *на*: 1. Уживається при вказівці на кількість, рівень, віддалення, в межах яких відбувається що-небудь, напр.: *Хата наша на другому поверсі*; *Тунель на глибині п'ятисот метрів під землею*. 2. Уживається (розм.) при вказівці на численну кількість, множинність кого-небудь, чого-небудь, напр.: *А в цьому селі хатка на хатці!*

Прийменник *о (об)* виражає *часові, об'єктні, означальні* та *кількісно-означальні* відношення. Передаючи *часові* відношення, він: 1. Уживається при точному або приблизному позначенні години, коли відбувається дія, напр.: *О першій обід*; *О дев'ятій годині ми прокидаємося*. 2. Уживається (рідко) при позначенні приблизних часових меж певної дії, напр.: *Усі місцеві жителі вже добре знали годину повірки, а тому о цій порі виходили на свої веранди*. 3. Уживається (заст.) при позначенні відрізка часу, пори року, коли відбувається дія (переважно із назвами релігійних свят, пір року), напр.: *Того ж року, вступаючи в осінь, о святому Сімеоні, одтято голову й Сомкові з Васютою у городі Борзні, на Гончарівці* (П. Куліш).

Передаючи *об'єктні* відношення, прийменник *о (об)*: 1. Уживається (заст.) при позначенні: а) предмета, на який спрямована думка, який є об'єктом чиїх-небудь почуттів, розмов тощо, напр.: *Еней по щастю без поміхи Вдавався в жарти, ігри, сміхи, А о Юноні і забув* (І. Котляревський); б) змісту, напрямку чиїх-небудь думок, розмов тощо, напр.: *Громада ще довго стояла нерухомо, однак нарешті розійшлась: кожний мав о чім думати*. 2. Уживається (заст.) при позначенні: а) предмета чиїх-небудь турбот, прохань, переживань тощо, напр.: *Довгенько по морю щось шлялись І сами о світі не знались* (І. Котляревський); б) явища, події тощо, що є причиною якоїсь дії, напр.: *О смерті князя всі ридали, Харциза Турна проклинали* (І. Котляревський).

Передаючи *означальні* та *кількісно-означальні* відношення, прийменник *о (об)* уживається (заст.) при вказуванні на постійну ознаку

предмета, особи за їх кількісним або якісним виявом, напр.: *Курінь о чотирьох стінах*.

Прийменник *по* виражає *просторові, об'єктно-обставинні, часові, означально-обставинні* відношення, відношення *кількості, міри, ступеня, мети* та *причини.* Передаючи *просторові* відношення, він: 1. Уживається при вказівці на предмет, місце тощо, на поверхні яких відбувається дія, рух або хто-небудь, що-небудь перебуває, розташовується, розміщується, напр.: *Над самою водою верба похилилась, по воді розіслала зелені віти*; *Посеред сіней розкотилися по долівці грушки*; уживається при вказівці на предмет, місце тощо, вздовж якого відбувається дія або хто-небудь, що-небудь перебуває, розташовується, розміщується, напр.: *Козаки жили по Дніпру*; *Соняшнички стирчать по межі*; уживається при вказівці на предмет, поверхня якого є місцем виявлення дії, напр.: *візерунки вирізані по дереву*. 2. Уживається при вказівці на місце, простір, у межах якого відбувається дія, рух або хто-небудь, що-небудь перебуває, розташовується, розміщується, напр.: *Зеленіють по садочку вишні та черешні*; *Він задумливо ходив по кабінету*; уживається (з іменниками у формі множ.) при вказівці на кілька однорідних місць, стосовно яких виконується, відбувається дія, напр.: *Собак дражнити по дворах*; *Шукати по кишенях гроші*; уживається (з іменниками у формі множ.) при вказуванні на осіб, місця, які хто-небудь часто або неодноразово відвідує, напр.: *Вештатися по шинках*; *Ходити по лікарях.* 3. Уживається при вказівці на те, в напрямку руху чого також хто-небудь, що-небудь рухається; протилежне *проти*, напр.: *Вони забули сірий попіл розвіяти по вітру*. 3. Уживається при вказівці на об'єкт, на який безпосередньо спрямована дія, напр.: *Козак замахнувся й оглушив пана по голові*. 4. Уживається при вказівці на того (те), за ким, чим хто-небудь тужить, уболіває, сумує тощо, напр.: *Задзвонили вранці-рано по материній душі*.

Передаючи *об'єктно-обставинні* відношення, прийменник *по*: уживається при вказівці на вид, сферу діяльності, напр.: *Нашкодити по службі*; *Чоловік пішов поратись по хазяйству*; уживається (з іменниками у формі множ.) при вказівці на вид діяльності, якою хто-небудь займається, часто, неодноразово міняючи місце перебування, напр.: *Остап і досі вештається по заробітках*; уживається (рідко) при вказівці на те, в межах чого щось поширюється, діє, напр.: *наряд по гарнізону*; *наказ по університету.*

Передаючи *часові* відношення, прийменник *по*: 1. Уживається при вказівці на дію, подію тощо, після яких щось відбувається, настає, з'являється, або на особу, після якої хто-небудь, що-небудь лишається тощо, напр.: *По війні Україна буде відбудована*; *Відпочивати по обіді*; уживається при вказівці на відрізок часу, певний період, після закінчення якого що-небудь відбувається, настає тощо, напр.: *По безсонних ночах і тривогах хилив Петра міцний сон*; уживається при вказівці на певний час у

годинах, напр.: *Час не стояв, було вже щось по п'ятій*. 2. Уживається (розм.) при вказівці на того (те), кого, чого не стало (хтось помер, щось зникло, розбилося і т. ін.), напр.: *Надія трісь! От і по чащці!*; *Як не буде миленького, то буде по мені*. 3. Уживається (розм.) при вказівці на певний (який чимсь характеризується) відрізок часу, коли перебігає дія, напр.: *Полагодиш свою хату по зеленій весні, по теплій погоді*; уживається (з іменниками у формі множ.) при вказівці на час, коли відбувається регулярно повторювана дія, напр.: *Там, де верби, тини і тополі, по ночах замерзає вода*. 4. Уживається при вказівці на послідовність у розташуванні, розміщенні певних предметів, осіб, при вказівці на послідовну зміну однієї дії, особи, одного стану, предмета, явища іншою дією, особою тощо, напр.: *Семи струн я торкаюсь, струна по струні*. 5. Уживається (з порядковими числівниками та іменниками *рік, год, весна* тощо, діал.) при вказівці на чий-небудь вік, напр.: *Меншу, по другій весні дівчинку, няньчить Параска*. 6. Уживається при вказівці на характеристику особи, предмета тощо через їх стосунок до іншої особи, іншого предмета тощо, напр.: *Тобі чужим залишусь я по крові*; *бабуня по матері; товариш по школі*. 7. Уживається (розм.) в складі предикативних конструкцій при вказівці на стан, у якому хто-небудь перебуває після завершення дії, названої іменником, напр.: *Микола Ружицький прибув уже по обіді і далеко червоніший, ніж завжди*. 8. Уживається при вказівці на спосіб дії, напр.: *грати на скрипці по слуху; читати по складах*; уживається при вказівці на спосіб називання когось, напр.: *Вона назвала його по імені*. 9. Уживається при вказівці на те, за допомогою чого відбувається дія, напр.: *Я спущу тобі мотузку білу, ти по ній дістанешся до мене*; *Хід церемонії транслювали по радіо*. 10. Уживається (з особовим займенником) при вказівці на того, згідно з чиєю звичкою, думкою, чиїм бажанням тощо відбувається дія, напр.: *А по мені – вже краще пити, ніж не пити*. 11. Уживається при вказівці на підставу якої-небудь дії, напр.: *Микола впізнав Олену, впізнав її по високому зросту, по новій яскравій хустці на голові*. 12. Уживається (розм.) при вказівці на те, згідно з чим, відповідно до чого відбувається дія, напр.: *Купіть мені, бабусечко, по новій моді суконь хороших*; *Я все роблю по вашій волі*. 13. Уживається (розм.) при вказуванні на відповідність кого-, чого-небудь комусь або чомусь, напр.: *Мамо, Галя буде жінка якраз по мені.* 14. Уживається при вставних словах, що виражають ставлення до висловлюваного, оцінку чого-небудь тощо, напр.: *Пустив Андрій в Миколу камінець, але він, по щастю, ухилився*.

Передаючи відношення *кількості, міри, ступеня*, прийменник *по*: 1. Уживається (з кількісним числівником) при вказівці на кількість (точну або приблизну) осіб, предметів, розподіл їх, частоту повторення дії тощо, напр.: *Він збирав колоски – по одному, по два*. 2. Уживається при вказівці на предмет як один з порівну збираних або розподілюваних у процесі дії, напр.: *Давати всім колядникам по цукерці*. 3. Уживається (з кількісним

числівником та словами з кількісним значенням) при вказівці на обсяг, об'єм розподілюваного, напр.: *Пити настоянку потрібно тільки по дві краплі на день*. 4. Уживається при вказівці на тривалість певного проміжку часу, що повторюється, напр.: *Чи таки не диво, щоб по тижню пиво пили козаки*. 5. Уживається (часто з кількісним числівником) при позначенні ціни, вартості за одиницю чого-небудь, напр.: *У неділю на селі сиділи музики та грали по п'ятдесят гривень за танець*. 6. Уживається при вказівці на величину, розмір, вагу тощо чого-небудь, напр.: *У страху очі по яблуку*.

Передаючи відношення *мети*, прийменник *по* уживається (розм.) при вказівці на мету виконання дії, призначення чого-небудь, напр.: *Майор прийшов до його по справі*.

Передаючи відношення *причини*, прийменник *по* уживається (розм.) при вказівці на причину дії або стану, напр.: *Ми по бідності своїй продали дворик на Дарниці*; *Він, по молодості, не здогадався*.

Прийменник *при* виражає *просторові, часові, об'єктні, означальні, умовні* та *допустові* відношення. Передаючи *просторові* відношення, він: 1. Уживається з позначенням предмета, місця, простору: а) біля, поблизу якого щось відбувається, напр.: *Ніч прийшла, лягли старі обоє, при ногах їх спати лягла кішка*; б) біля, поблизу якого щось розташовується, міститься, напр.: *Це мальовниче село розташовано при самому Дніпрі*; в) в якому, де відбувається дія або хто-небудь перебуває, напр.: *Вони жили при школі*; г) де або поблизу якого відбулася певна історична подія (з власною назвою), напр.: *Битва при Жовтих Водах.* 2. Уживається з позначенням: а) особи, біля якої що-небудь є, напр.: *Ці документи я знайшов при твоїй матері*; б) предмета, у межах якого щось міститься, напр.: *При поясі у вершників були шаблі*. 3. Уживається з позначенням предмета, який включає у свій склад те, що є його часткою або чимось підпорядкованим, допоміжним, напр.: *При хаті є садок і хлів*. 4. Уживається з позначенням місця, установи, організації тощо, де хто-небудь виконує службові або інші обов'язки, обіймає якусь посаду, напр.: *Ти знаєш, як у нас при війську?*

Передаючи *часові* відношення, прийменник *при*: 1. Уживається з позначенням: а) події, дії, в момент якої щось відбувається, напр.: *При тому бунті король мав втратити корону і голову*; б) процесу, явища, одночасно з яким відбувається дія або виникає певний стан, напр.: *При одній думці про вагітність Ольга почувала радість у всьому тілі*; в) дії, одночасно з якою відбувається інша дія чи триває стан, напр.: *Оксана тепер лагідно й солодко зверталася до Марії, хоч при тому ніколи не забувала хрестити все*; г) моменту дії, пов'язаного з її початком або кінцем, напр.: *сказати при кінці.* 2. Уживається з позначенням: а) епохи, періоду, в час якої, (якого) щось відбувається, напр.: *Він був учителем, учив ще при панській Польщі*; б) особи, в період життя, діяльності або під час присутності якої відбувається дія, напр.: *Ти хотів би жити тут не тепер, а при Богданові Хмельницькому?*

Передаючи *об'єктні* відношення, прийменник *при*: 1. Уживається з позначенням: а) чого-небудь, що належить комусь, напр.: *Спасибі, що ми тепер при хлібі*; б) предмета, який є в кого-небудь у даний момент, напр.: *У порога, як стовп, стояв солдат, при часах*; в) посада, яку обіймає хто-небудь, заняття, яке є в когось тощо, напр.: *Авіатори можуть не завжди бувати при роботі*. 2. Уживається з позначенням особи, яка має в наявності що-небудь, напр.: *Мої думки хай краще будуть при мені*.

Передаючи *обставинні* відношення, прийменник *при*: 1. Уживається з позначенням способу дії або стану: а) вказуючи на предмет, явище як обставину, за якої відбувається дія, процес, напр.: *Батьків він не знає: сиротою виріс при чужині*; б) вказуючи на наявність у когось чого-небудь, що супроводжує певну дію, процес, стан, напр.: *Жили вони при достатку, всього було в них доволі*; в) вказуючи на обставину, яка є визначальною для якісної характеристики кого-небудь, чого-небудь, напр.: *При коротенькій фігурі капітана Марко здавався мізерним та тендітним*. 2. Уживається з позначенням: а) особи, в якої хтось живе, напр.: *Той небіж мешкає при тітці і при вітчимові*; б) особи, біля якої хтось є постійно, супроводжуючи або доглядаючи її, напр.: *Баба мешкає в хаті при дітях*; в) особи, під наглядом, керівництвом якої хто-небудь працює, служить, напр.: *При молодій пані Настя давненько служить*; г) предмета або тварини, що перебуває під чиїм-небудь наглядом, напр.: *Хлопцям доводилося ночувати при вівцях*. 3. Уживається з позначенням особи, у присутності якої щось відбувається, напр.: *При батькові не можна повчати дитину*. 4. Уживається для вказівки на стан, у якому хто-небудь перебуває, напр.: *Вона, здається, при надії від тебе*; *бути при смерті.*

Передаючи *означальні* відношення, прийменник *при* уживається для вказівки на вигляд, зовнішність, вік або якусь іншу ознаку кого-небудь, чого-небудь, напр.: *Вродлива та при здоров'ї, Оксана кидається кожному в очі*.

Передаючи *умовні* відношення, прийменник *при* уживається з позначенням явища, події тощо, які виступають умовою чого-небудь, напр.: *При щирості між людьми, при глибокій і міцній симпатії можна багато чого доброго зробити.*

Передаючи *допустові* відношення, прийменник *при* уживається з позначенням обставин, незважаючи на які можливий який-небудь стан, виконується якась дія, напр.: *При всій своїй відмінності, всі ці проєкти об'єднує невизначеність їх майбутнього*.

Запитання. Завдання

1. Які основні підходи до статусу прийменника наявні в сучасній українській мові?
2. Подайте визначення прийменника як частини мови.
3. Чи завжди прийменник займає препозицію щодо іменника?

4. Назвіть загальнокатегорійне значення (функцію) прийменників.
5. Скільки прийменникових одиниць складає прийменникову систему української мови, на думку І. Р. Вихованця?
6. Які одиниці включає до прийменників широка їх інтерпретація?
7. Опишіть три типи ГЗ прийменників, які виділяє І. Р. Вихованець.
8. У чому полягає структурна класифікація прийменників?
9. Наведіть приклади первинних прийменників.
10. Наведіть приклади вторинних прийменників.
11. Схарактеризуйте особливості граматичної класифікації прийменників.
12. На яку відмінкову грамему припадає найбільше прийменників усіх структурних розрядів?
13. У чому вбачають складність семантичної класифікації прийменників?
14. Які основні семантичні типи прийменників розмежовують в українській мові?
15. Назвіть прийменникові одиниці, уживані з Р. в. іменника.
16. Наведіть приклади прийменників, що сполучаються з Д. в. іменника.
17. Які прийменники поєднуються зі Зн. в. іменника?
18. Опишіть відношення, що передають прийменники разом з Ор. в. іменника.
19. Схарактеризуйте прийменники, уживані з М. в. іменника.

ВІДМІНЮВАННЯ ТА ПАРАДИГМАТИКА ІМЕННИКІВ. ТИПИ ВІДМІН ІМЕННИКІВ

Відмінювання іменників – це їхнє змінювання за відмінками та (для корелятивних за числом іменників) числами. Відмінювання іменників – це система субстантивної словозміни, це їхня словозмінна парадигматика, система словозмінних засобів вираження значень граматичних категорій іменників. За формальною ознакою наявності / відсутності словозмінної парадигматики іменники поділяються на два класи – змінювані (відмінювані) і незмінювані (невідмінювані). Але парадигматика іменників ширша за їхнє відмінювання. Окрім системи форм словозміни, вона охоплює аналітичні (синтагматичні) засоби вираження граматичних значень (вже розглянуті числівники як аналітичні засоби вираження значень ГК числа та прийменники як аналітичні засоби вираження значень ГК відмінка). Також вона містить словотвірну парадигматику ГК роду назв істот і числа необчислюваних іменників (теж уже розглянуті) й ширшу синтагматичну парадигматику. Синтагматична парадигматика разом з іншими видами парадигматики іменника повністю забезпечує граматичними формами значення іменників як представників ЛГР (парадигматичних схем). Напр., в обчислюваних незмінюваних та множинних іменників немає морфологічної словозмінної парадигматики числа, натомість є синтагматична парадигматика, у незмінюваних

іменників немає словозмінної парадигматики відмінка, але наявна синтагматична. З іншого боку, структура парадигматичних схем потребує урахування й при моделюванні словозмінної парадигматики. Так, належність іменників до власних назв зумовлює лакунарність значень множини, належність субстантивів до істот зумовлює збіг форм Зн. в. із Р. в. у підпарадигмах множини і чол. р. в однині, а – до неістот – відповідний збіг Зн. в. із Н. в., а також лакунарність значень Кл. в.

Розглянемо тепер словозмінну парадигматику іменників у зв'язку з їхніми парадигматичними схемами. Словозмінна парадигматика має в собі такі компоненти формантів словоформ, що заповнюють клітинки словозмінних парадигм, як флексії, а також суфікси, чергування і наголошення – їхню специфіку, а також їх наявність або відсутність. Також враховують наявність / відсутність самих словозмінних форм у парадигмах (незмінювані іменники) та підпарадигмах (множинні та однинні іменники).

За цими параметрами іменники поділяють на словозмінні класи (типи відмін, чи типи відмінювання, чи відміни). Якщо хоча б за однією формальною ознакою словозміна одного іменника відрізняється від словозміни іншого, то ці іменники належать до різних відмін. Таке вузьке розуміння цього поняття відповідає його науковій інтерпретації, відбитій в ГСУЛМ. Але традиційно (напр., у шкільній класифікації) виділяють лише чотири типи відмінювання іменників – це найузагальненіші моделі специфічних власне іменникових словозмінних форм, своєрідно співвіднесені з іменниковими родами. У межах цієї класифікації застосовується критерій відмінності флексій, суфіксів в основах іменників (на цій додатковій підставі виділяється IV відміна) та критерій характеру кінцевого приголосного основи, що впливає і на фонетичну та графічну реалізацію флексії (на цій підставі в межах I і II відмін розрізняють групи – тверду, м'яку і мішану). На перший погляд, така класифікація має право на існування через те, що становить собою вищий рівень узагальнення наукових класифікацій (найвищий – убачаємо в поділі словозмінних класів на відміну і дієвідміну) (Колесников 2020, с. 18-19), але вона є неповною, адже не охоплює значної частини іменникової лексики. Через це іменники ад'єктивної відміни, незмінювані та множинні інтерпретовані як такі «що не належать до жодного типу відмінювання», або (на практиці) помилково співвідносяться з іншою відміною (напр., іменники, що поєднують в собі ознаки різних відмін, типу *відьмище, Волошин* – з II відміною). Це свідчить про те, що класифікація типів відмінювання іменників лише на чотири відміни хибна.

Чотири іменникових відміни мають бути доповнені, щоб охоплювати, навіть на високому рівні узагальнення поняття «тип відмінювання», всю іменникову лексику. Тоді логічна класифікація типів відмінювання, на наш погляд, матиме такий вигляд.

На першому рівні класифікації за наявністю / відсутністю форм словозміни іменники поділяються на змінювані (більш типовий для української мови словозмінний клас) і незмінювані (порівняно менш типовий клас, що становить окремий тип відмінювання). На другому рівні з-поміж змінюваних іменників розрізняємо специфічні іменникові типи відмінювання і тип відмінювання субстантивованих морфологічних прикметників (ад'єктивну відміну іменників). На третьому рівні з-поміж специфічних іменникових типів відмінювання розрізняємо 4 відміни (констатувавши значну неоднорідність у межах II відміни) та їх різновиди за твердістю / м'якістю кінцевого приголосного основи, а також відміну множинних іменників (її виділення необхідне навіть за формального підходу через неможливість співвіднесення їх з чотирма типами відмін, діагностованими за формами однини) та однинних іменників. На четвертому рівні виокремлюємо мішані відміни – два різновиди різновідмінюваних іменників: перший, який поєднує в собі словоформи з формантами II і I відміни (*бабище, гадючище*), і другий, який поєднує ознаки ад'єктивної і II відміни (*Прокопів, Волошин*). Відміна займенникових іменників потребує окремого розгляду у зв'язку з високим рівнем лексикалізації – відмінювання кожного іменникового займенника є унікальним, відносному узагальненню підлягає лише відмінювання субстантивованих прикметникових займенників.

Більш конкретне наукове уявлення про парадигматичні типи слів української мови, зокрема іменників, знаходимо у граматичному словнику сучасної української мови (ГСУЛМ), де виокремлено 689 типів парадигм іменників (лише загальних назв переважно простої словотвірної структури). Ці парадигматичні типи є конкретними моделями-зразками, за якими побудована словозмінна парадигма слів одного парадигматичного типу, ідентифікатором якого є буквено-цифровий код.

Ми вже говорили про переваги, прогресивні риси цього словника (опис унікальних парадигм, наявність підпарадигми обмеженого числа, урахування належності іменників до ЛГР істот / неістот, наявність частотних списків парадигм, наявність електронної версії словника) та недоліки (напр., недооцінка ЛГР іменників як парадигматичних схем, внаслідок чого словник майже повністю ігнорує об'єктивну однинність багатьох слів української мови типу *молоко, студентство, добро*, подекуди надмірна орієнтація на писемну форму мови). Уважаємо, що, відкоригувавши деякі недоліки та співвіднісши 689 типів парадигм іменників із узагальненою класифікацією типів відмінювання, можна представити опис значної частини іменникової словозміни, який, за використання додаткових довідкових джерел, можна переносити і на власні

назви (з урахуванням лакунарності в них значеннєвого складника підпарадигми множини), і на складні та складені слова[38].

Розглянемо спочатку *змінювані* іменники.

Іменники І відміни

І відміну представляють насамперед іменники *жін. р.* з флексією *-а* (та графічно *-я*) в Н. в. одн.

До *І відміни* належать іменники *жін., чол.* і *спільного* (чол. і жін.) *роду* із закінченням *-а* (*рука, душа, Микола, Галина, плакса*), після кінцевого м'якого приголосного основи – орфографічно *-я* (*пісня, надія, стаття, суддя, Ілля*). До цієї ж відміни відносять (СУМ 2002, с. 309; Горпинич 2004, с. 75; Вихованець, Городенська 2004, с. 105) й аугментативні іменники з суфіксом *-ищ-* і флексією *-е*, але лише тоді, коли вони вживаються в *жін. р.* (*гадючище, бабище, відьмище, бородище*). Водночас деякі з цих джерел (Вихованець, Городенська 2004, с. 108) розглядають останні іменники як різновідмінювані, що більшою мірою відповідає істині.

До *твердої групи* (І-а) належать іменники з твердим приголосним основи перед закінченням (крім тих, що закінчуються на шиплячий приголосний): *хата, дорога, перемога, книга, риба, Оксана, сирота*. До *м'якої групи* (І-б) належать іменники з м'яким приголосним основи перед закінченням: *праця, вулиця, вишня, лінія, земля, надія, суддя, Ілля, робітниця, господиня*. До *мішаної групи* (І-в) належать іменники з шиплячим приголосним основи (*/ж/, /ч/* (графічно також *щ*)*, /ш/, /дж/*) перед закінченням: *пожежа, вежа, задача, малеча, площа, хаща, тиша, лівша, раджа, паранджа*. Тип парадигми (І-в) визначають як мішаний, тому що йому властиве поєднання закінчень твердої і м'якої груп: однина – *задач-а, задач-і* (як і *пісн-і*)*, задач-у, задач-ею* (як і *пісн-ею*); множина – *задач-і* (як і *пісн-і*).

Парадигми іменників І відміни мають різні парадигматичні схеми залежно від належності іменників до істот / неістот, обчислюваних / необчислюваних іменників, власних / загальних назв. У назв істот граматичне значення Кл. в. одн. (і множ.) виражається регулярно (*сестро, Надіє*), а значення Зн. в. множ. виражене формою, омонімічною з Р. в. множ. (*сестер, душ*), натомість у назв неістот граматичне значення Кл. в. одн. (і множ.) є лакунарним (*парто*, веже**), а значення Зн. в. множ. виражене формою, омонімічною з Н. в. множ. (*парти, вежі*). В обчислюваних іменників (у загальних назвах) часткова парадигма числа є повною (*сестра – сестри, вежа – вежі*), а в необчислюваних – неповною однинною

[38] Зрозуміло, що, напр., словозмінна парадигма складеного іменника *лікар-терапевт* моделюватиметься з двох складників – перший компонент змінюватиметься за зразком ІІ відміни м'якої групи, а другий – ІІ відміни твердої групи. Натомість словотвірна (формотвірна?) парадигма роду в складених іменників, скоріш за все, буде відсутня (*лікарка-терапевтиня?*).

(*простота* – 0, *журба* – 0). Обчислювані власні назви переважно мають лакунарну часткову парадигму числа (*Одеса, Азія*).

Іменники І відміни мають специфічні флексійні набори і характеризуються такими найрегулярнішими змінами звуків основи.

У Р. в одн. іменники твердої групи мають закінчення *-и* (*школ-и, мух-и*) та *-і* у м'якій і мішаній групах (*стел-і, груш-і*). В іменниках, що мають кінцевий приголосний основи *-й,* виступає графічно флексія *-ї* (*надії, мрії*).

У Д. в. одн. в іменниках усіх трьох груп виступає флексія *-і* (*школі, стелі, груші*), яка в іменниках з основою на *-й* графічно передається флексією *-ї* (*мрії, надії*). В іменниках твердої групи, основи яких закінчуються на /г/, /к/, /х/, перед флексією *-і* відбувається перехід цих приголосних у /з'/, /ц'/, /с'/ (*нога – нозі, рука – руці, муха – мусі*).

У Зн. в. одн. в іменниках твердої і мішаної груп виступає флексія *-у* (*весну, тишу, мишу*), яка передається буквою *-ю* в іменниках м'якої групи (*вишню, тополю*).

В Ор. в. одн. іменники твердої групи мають закінчення *-ою* (*рибою, липою, смугою*); у м'якій та мішаній групах виступає флексія *-ею* (*вишнею, працею, межею*), а після кінцевого основи *-й – -єю* (*надією, грацією*).

У М. в. одн. виступає та сама флексія, що й у Д. в. одн. – (*-і (-ї)*). Відмінкове значення виражається за допомогою прийменників (*на, у (в), по, о (об)*): *на горі, у стрісі, на мрії, по хаті, о п'ятій годині*.

У Кл. в. іменники твердої групи мають флексію *-о* (*Ганно, весно*, школо*, старосто, мамо, Миколо*), а іменники м'якої і мішаної груп – переважно флексію *-е (-є)*, а в пестливих назвах – *-у (-ю)*: *Маріє, Надіє, теще, земле, радосте, доле, круче; бабусю, Галю, Ганнусю, матусю, доню*.

У Н. в. множ. іменники твердої групи мають закінчення *-и* (*дороги, гори*), а м'якої і мішаної груп – *-і* (після кінцевого основи *-й – -ї*) (*яблуні, кручі, мрії*).

Р. в. множ. переважно має нульову реалізацію флексії (*верб, тополь, вишень, меж, мрій*). Проте в деяких словах виступає флексія *-ів* як варіантна (*баб* і *бабів, губ* і *губів, легень* і *легенів*) та безваріантна (*голів, суддів*) або *-ей* (*статей, мишей, свиней*). У цій формі (за нульової реалізації флексії) може відбуватися чергування звуків [о], [е] з [і] (*гора – гір, особа – осіб, череда – черід*), але ця закономірність часто порушується (*межа – меж, лелека – лелек, тополя – тополь, основа – основ*), а також можуть з'являтися вставні голосні між двома останніми приголосними основи: а) /о/ в основах іменників із суфіксами *-к-а, -еньк-а, -оньк-а* (*говірка – говірок, записка – записок, пелюстка – пелюсток, чутка – чуток, звичка – звичок, лялька – ляльок, пісенька – пісеньок, рибонька – рибоньок*), а також у випадках *кухня – кухонь, сукня – суконь, сосна – сосон* (і *сосен*); б) /е/ в основах іменників з суфіксами *-н-я, -л-я* (*шпаківня – шпаківень, стайня – стаєнь, лікарня – лікарень, сотня – сотень, вишня – вишень, будівля – будівель, гребля – гребель, шабля – шабель, покрівля – покрівель*); в) в основах іменників на

-івн-а (*князівна – князівен, бондарівна – бондарівен*); г) при збігові приголосних в іменниках з основою на /й/ (*сім'я – сімей, стаття – статей, баддя – бадей, породілля – породілей, ескадрилья – ескадрилей,* а також у випадках *сестра – сестер, домна – домен, весна – весен, мітла – мітел, війна – воєн* (і *війн*), *судьба – судеб, борозна – борозен, вівця – овець*. Водночас поява вставних /о/ та /е/ теж не належить до обов'язкових умов словозміни, у чому переконують численні випадки збігу приголосних: *битв, пільг, легенд, кривд, верб, бомб, бульб, просьб, кобз, лінз, цистерн, ескадр, призм, казарм, айстр, сект, сакль, норм, травм, синтагм, ковдр, литавр, люстр, верст, верств*, пор. (СУМ 2002, с. 312-313).

Д. в. множ. має закінчення *-ам* (у твердій і мішаній групах: *сестрам, мишам, кручам*) та *-ям* (у м'якій групі: *пісням, мріям*).

Зн. в. множ. виражає розрізнення назв істот / неістот: у назвах істот форма Зн. в. збігається з Р. в. (*бачу, кличу сестер*), а в назвах неістот – з Н. в. (*бачу, кладу книжки*). Винятки спостерігаються у назвах комах та свійських тварин (*пасу овець* і *вівці, розводив бджіл* і *бджоли*).

В Ор. в. множ. іменники І відміни мають закінчення *-ами* (в твердій і мішаній групах: *жінками, грушами*) та *-ями* (у м'якій групі: *землями, лініями)*. У деяких словах виступає наголошена флексія *-ми* (*сльозами* і *слізьми, свинями* і *свиньми*).

М. в. множ. має флексію *-ах* (тверда і мішана групи: *у книжках, на кручах*) та *-ях* (у м'якій групі: *на полицях, на лініях*).

Кл. в. множ. не відрізняється за формою від Н. в. множ.

Іменники *І відміни жін. р.* з флексією *-а* (та графічно *-я*) в Н. в. одн. представлені в ГСУЛМ (ГСУЛМ, сс. 694-708, 750-751) як парадигми з такими буквено-цифровими кодами (тут і далі подаємо їх списком за чисельністю із вказівкою на неї):

1) 1 О РЕ1 (*кнопка, дівчинка*) (5427),
2) 1 О (*кобза, актриса*) (3664),
3) 5 О (*лілія, мідія*) (3318),
4) 3 О (*митниця, капризуля*) (1681),
5) 1 О Р (*затока, коняка*) (720),
6) 1 ОФ РЕ 1 (*писанка, ящірка*) (280),
7) 1 О Ш (*плаха, комаха*) (243),
8) 3 О W (*будівля, чапля*) (239),
9) 1 О Г (*заслуга, подруга*) (237),
10) 8 О (*мережа, регентша*) (206),
11) 1 ФкО (*множина, комиза*) (168),
12) 1 Ф О (*кислота*) (157),
13) 1 Ф (*анафора, тамада*) (155),
14) 1 мн. ОО/Ф РЕ1 (*корсетка, хазяйка*) (124),
15) 3 О Ы1 (*вітальня*) (112),
16) 3 Ф W (*потебня*) (72),

17) 1 О Я1 (*порода, корова*) (38),
18) 1 О W (*домна, царівна*) (34),
19) 1 ФО Г (*вага*) (26),
20) 12 О (*руця, матуся*) (21),
21) 20 О (*легеня*) (19),
22) 10 Ф (*алича*) (16),
23) 3 О Q (*олійня*) (13),
24) 5 О Ы2/Ь (*мантилья, дуенья*) (13),
25) 5 Ф (*паремія, манія (привид)*) (12),
26) 6 Ф (*стезя, тля*) (10),
27) 1 Ф Г (*ургa, сайга*) (9),
28) 3 Ф (*бистря, скупердя*) (7),
29) 1 Фз2к202р Я1 (*борона, голова*) (7),
30) 1 ФкО Г (*півдуга, пуга*) (7),
31) 1 ФкО Я1 (*доба, бджола*) (7),
32) 3 ФкО W (*ступня*) (7),
33) 1 ФзкО Я1 (*копа*) (6),
34) 3 О Е1 (*поверхня*) (5),
35) 8 ФкО (*межа*) (5),
36) 1 Ф РЕ 1 (*камка, тріска*) (4),
37) 1 Ф Р (*абака*) (4),
38) 1 Фз2к2О2 (*пелена, вереда*) (4),
39) 1 ФкО Р (*чека*) (4),
40) 3 ФО W (*стерня (поле)*) (4),
41) 5 ФкО (*чаплія, змія*) (4),
42) 9 О (*вечеря, тетеря*) (4),
43) 14 О (*ніздря*) (4),
44) 1 О Г1 (*дзиґа*) (3),
45) 1 О ГЯ1 (*дорога, стонога*) (3),
46) 1 О Е1 (*іскра*) (3),
47) 1 Ф Ш (*лепеха*) (3),
48) 1 ФО А2Е1 (*гра*) (3),
49) 1рр(мн.) О -/Е1 (*бритва*) (3),
50) 1рр(мн.) ФкО(р) W /W (*сестра*) (3),
51) 3 ОФ W (*шабля*) (3),
52) 3 Ф Q (*поліцайня*) (3),
53) 5 Фк2О2 (*течія*) (3),
54) 1 ОФ Е1 (*молитва*) (2),
55) 1 Ф Е1 (*корогва*) (2),
56) 1 ФзкО (*зима*) (2),
57) 1 ФкО W (*мітла*) (2),
58) 1 ФкО Ш (*доха*) (2),
59) 1 ФкО ШЯ1 (*соха, блоха*) (2),

60) 1 ФО2р Я1 (*слобода*) (2),
61) 1зз Ф(з)кО Я1 (*коса (знаряддя)*) (2),
62) 1рр(мн.) ФО2(р) Я1/Я1 (*сирота*) (2),
63) 3 О И2Q (*бійня*) (2),
64) 3 О W (*будівля, чапля*) (2),
65) 3 Ф Ы1 (*гульня*) (2),
66) 3 ФкО Q (*двійня*) (2),
67) 3 Ф Е1 (*порохня, вахня*) (2),
68) 6 О (*ерзя, гостя*) (2),
69) 13 ОФ (*баба (жінка)*) (2),
70) 18 ОФ (*пара (газ)*) (2),
71) 23 О Л/Л (*роділля*) (2),
72) 1 О Ї (*береза*) (1),
73) 1 О РИ2Е1 (*набійка*) (1),
74) 1 О РЩЕ1 (*зморшка*) (1),
75) 1 О ШЯ1 (*панчоха*) (1),
76) 1 ООр Е1 (*підошва*) (1),
77) 1 ОФ (*капуста*) (1),
78) 1 ОФ РЩЕ1 (*дошка*) (1),
79) 1 Ф W (*княжна*) (1),
80) 1 Ф Ы1 (*тьма (десять тисяч)*) (1),
81) 1 Фз3к3О3р Я1 (*сковорода*) (1),
82) 1 ФзкФнзк ГЯ1 (*нога*) (1),
83) 1 ФзкФнзк Р (*рука*) (1),
84) 1 ФкО РЕ1 (*луска, дочка*) (1),
85) 1 ФкОр Е1 (*верства (міра)*) (1),
86) 1 Фор//ООр W (*корчма́, ко́рчма*) (1),
87) 1 ФФнзк Я1 (*брова*) (1),
88) 1зз Ф(з)кО W (*весна*) (1),
89) 1зз Ф(з)кФнзк РЯ1 (*щока*) (1),
90) 1рр(мн.) ФО -/И2-/Q (*війна*) (1),
91) 1рр(мн.) ФкО -/Е1 (*драгва*) (1),
92) 1рр(мн.) ФкО -/W (*жовна*) (1),
93) 1рр(мн.) ФкФнзк -/Я1 (*стопа (ноги)*) (1),
94) 1рр(мн.) О//ФкО W/Е1 (*сосна́, со́сна*) (1),
95) 1ррр(мн.) ОФ-1 -/А1/Е1 (*плахта*) (1),
96) 1ррррр(мн.) ОФ-3 -/А1/А1/Е1/Е1 (*крихта*) (1),
97) 3 О И2W (*збірня*) (1),
98) 3 ОФ (*пшениця*) (1),
99) 3 ФзкОр W (*земля*) (1),
100) 3 ФкО В2И2W (*вівця*) (1),
101) 3 ФО Л (*рілля*) (1),
102) 3 ФО2 W (*шестерня (запряг)*) (1),

103) 3 ФО2 Ю2W (*шестерня (триб)*) (1),
104) 3 ФкО (*попадя*)
105) 3мн. ОО/Ф W (*вишня*)
106) 5рр(мн.) ФО(р) Э/Э (*сім'я*) (1),
107) 5 Фор Э (*бджолосім'я*) (1),
108) 6 Ф Ж (*баддя*) (1),
109) 6 Ф М (*стаття*) (1),
110) 6 ФкО (*пеня*) (1),
111) 8 ФО (*свіча*) (1),
112) 8мн. ОО/Ф (*тисяча*) (1),
113) 9 ФкО Я1 (*зоря*) (1),
114) 10 ОФнзк (*миша*) (1),
115) 10 О (*мульча*) (1),
116) 11 О (*майя (тканина – авт.)*) (1),
117) 13 О (*гетра*) (1),
118) 13 ФзкФнзк (*губа (у істот)*) (1),
119) 13мн. ОО/Ф (*мама*) (1),
120) 14 ФкО (*плутня*) (1),
121) 18р(обм.) ОФ (*торба*) (1),
122) 21 О (*легеня*) (1),
123) 25 ОО(о) (*воша*) (1),
124) 26 ФкОр (о) (*свиня*) (1),
125) 27 О (*парша*) (1),
126) 27рр(мн.) О (*брижа*) (1),
127) 28 ФФнз(о)к У1Я1-/У2/У2-/Я2/Я2 (*сльоза*) (1),
128) 1 Фз2к2О2 W (*борозна*),
129) 1 (мн.*) О (*дитина*),
130) 1мн. ОО/Ф (*хата*),
131) 1мн. ОО/Ф W (*макітра*),
132) 1мн. ОО/Ф Е1 (*кроква, відьма*) (?).

Іменники *І відміни чол. роду* (а також *спільного*) представлені типами парадигм з такими буквено-цифровими кодами:

1) 22 О (*хвостяра, нероба*) (116),
2) 22 О Б1 (*гарбузяка, вояка*) (76),
3) 22 О Г1 (*вітрюга, трудяга*) (59),
4) 22 О Б1Е1 (*сирітка*) (34),
5) 27 О (*убивця*) (23),
6) 22 О Д1 (*сплюха*) (16),
7) 24 О (*чинуша*) (10),
8) 29 О (*месія*) (6),
9) 22 О Я2 (*урвиголова*) (5),
10) 22 ФкО (*ґазда*) (4),
11) 25 Ф (*паша*) (4),

12) 28 О (*радця*) (4),
13) 22 Ф (*тамада*) (3),
14) 22 Ф Г1 (*дідуга*) (3),
15) 25 О (*чукча*) (3),
16) 22 Фз2к2О2р Я2 (*голова*) (2),
17) 22рр(мн.) ФО2(р) Я2 (*сирота*) (2),
18) 26 Ф (*лівша*) (2),
19) 27 О У1 (*нерівня*) (2),
20) 27 Ф (*скупердя*) (2),
21) 22 ОФ Б1Е1 (*батюшка*) (1),
22) 22 ФО (*старшина (військовий)*) (1),
23) 22 ФкО Г1 (*слуга*) (1),
24) 22 Фз2к2О2 (*вереда*) (1),
25) 23 ОФ (*староста (у весільному обряді)*) (1),
26) 23 Ф Г1 (*ага*) (1),
27) 23рр(мн.) ФкО (*мулла*) (1),
28) 23рр(мн.) Ф (*аятола*) (1),
29) 28 ФкО (*суддя*) (1),
30) 29 Ф (*судія*) (1).

Уважаємо, що ці типи парадигм потребують деяких коректівів.

По-перше, Кл. в. у них представлений переважно на прикладі форм неістот (*кнопко, кобзо, ліліє, митнице* тощо), натомість цей відмінок для назв неістот не властивий, лакунарний, але регулярно він проявляє себе в назвах істот, тому логічніше було б, на нашу думку, замінити у зразках парадигм форми Кл. в. назвами істот (*дівчинко, актрисо, фуріє, капризулю*[39] тощо) або подати паралельні форми, напр.: *кнопко*, дівчинко*.

По-друге, як неповну щодо числа однинну парадигму у ГСУЛМ подано лише парадигму типу 3 Ф Q (*поліцайня*), натомість, на нашу думку, однинними є як деякі унікальні парадигми (10 О (*мульча*) (1), 3 ФО Л (*рілля*) (1), 3 Ф Ы1 (*гульня*) (2)), так і чимало тих, що представлені великою кількістю слів. Останні варто розділити на 2 типи – тип парадигм обчислюваних іменників із повними парадигмами (1 О РЕ1 (*кнопка, дівчинка*), 1 О (*кобза, актриса*), 5 О (*лілія, мідія*), 3 О (*митниця, капризуля*), 1 О Р (*затока, коняка*) тощо) з одного боку, і тип парадигм необчислюваних іменників із неповними та лакунарними щодо числа однинними парадигмами (1 О РЕ1 одн. (*сплячка, гарячка, вівсяночка, спішка*), 1 О одн. (*бринза, бронза, цукроза, сода*), 5 О одн. (*політизація, стабілізація, синхронізація, шампанізація*), 3 О одн. (*цибуля, квасоля, воля, милостиня, гірчиця, черепиця, суріпиця, жовтяниця, ядриця, криця, суховітриця, сукроватиця*), 1 О Р одн. (*безпека, спека, містика, романтика, екзотика, нумізматика, паприка, патока, морока*) з іншого боку.

[39] Як бачимо, іменник *капризуля* представляє інший тип парадигми, ніж іменник *митниця*, адже відрізняється від нього флексією Кл. в.

Іменники ІІ відміни

До *ІІ відміни* належать іменники чол. р. та сер. р. з такими флексіями: а) іменники чол. р. з нульовою реалізацією закінчення у Н. в. одн. (*завод, робітник, стіл, день, край, обрій*); із закінченням *-о* (*дядько, парубійко, Петро, Іваненко*); б) іменники сер. р. із закінченнями *-о, -е, -а* (графічно *-я*): *вікно, дно, поле, море, віконце, життя, коріння, листя, пір'я*.

У ІІ відміні до *твердої групи* (ІІ-а) належать іменники з твердим приголосним чистої основи /г/, /к/, /х/, /б/, /п/, /в/, /м/, /ф/, /д/, /т/, /з/, /с/, /ц/, /л/, /н/ (*віл, брат, степ, міст, Роман, комбайн, берег*) та із закінченням із твердим приголосним основи *-о* (*батько, дядько, Павло, Дмитро, вікно, болото, світло*). До цієї групи належать також іменники чол. р. з кореневим /р/ (*явір, базар, жир, двір, інжир, комар, кушнір, майстер, товар*); запозичені слова на *-ор, -ар, -ир, -тор, -ор, -ер, -ур* на зразок *директор, актор, композитор, футляр, таляр, командир, авіатор, трактор, вихор, інженер, боксер, каламбур, ящур, алюр*; а також іменники *звір, комар, снігур,* які в Н. в. множ. мають закінчення *-і*, властиве іменникам м'якої групи (*звірі, комарі, снігурі*).

До *м'якої групи* (ІІ-б) належать іменники чол. р. з кінцевим м'яким приголосним чистої основи (*лебідь, лікоть, князь, хлопець, ґедзь, приятель, джміль, пень, скрипаль, учитель, місяць, обрій, водій, край*); іменники чол. р. на *-о* (графічно *-ьо*) з м'яким приголосним основи (*братуньо, дідуньо*); іменники сер. р. із закінченням *-е* (крім тих, що мають основу на шиплячий) та *-а* (графічно *-я*): *поле, сонце, море, лице, відерце, озерце, життя, знання, обличчя, полум'я, бажання, роздоріжжя, гілля*. До м'якої групи належить і частина іменників на /р/, яким властиві такі ознаки: а) словотворчі суфікси *-ар-, -ир-*; б) сталий наголос на закінченні у непрямих відмінках, напр.: *кобзáр, кобзаря́, кобзарéві, кобзарéм, кобзарí, кобзаря́ми, на кобзаря́х.* Цим ознакам відповідають, зокрема, такі іменники: *воротар, різьбар, ливар, жнивар, буквар, вівтар, лихвар, дзиґар, книгар, плугар, владар, звіздар, злидар, орендар, трудар, пролетар, секретар, ниткар, квіткар, бляхар, глухар, сухар, вівчар, поштар, ліхтар, плотар, бунтар, казкар, байкар, страйкар, косар, плугатар, поводир, пухир, багатир* тощо, однак до твердої групи належать іменники *бригадир, комісар, командир, касир, семінар.* Є також іменники м'якої групи, що мають відповідні суфікси, але позначені відхиленнями щодо наголосу, напр.: *токар* (*тóкаря, тóкарем, тóкарі* і *токарí, тóкарів* і *токарíв*), *слюсар* (*слю́саря, слю́сарем, слюсарí, слюсарíв*), *кухар* (*ку́харя, ку́харем, ку́харі, ку́харів*), *бондар* (*бóндаря, бóндарем, бóндарі, бóндарів*), *лицар* (*ли́царя, ли́царем, ли́царі, ли́царів*) та ін.

До *мішаної групи* (ІІ-в) належать іменники з шиплячим приголосним в кінці чистої основи (*сторож, масаж, товариш, виграш, ткач, читач, дощ, борщ, плющ*) та перед флексією *-е* (*плече, видовище, прізвище, явище, середовище, вовчище*). Сюди ж належить частина іменників на *-р*, а саме:

назви осіб за фахом чи діяльністю з наголошеним суфіксом *-яр-* після м'яких приголосних та сталим наголосом на флексії (*школяр, газетяр, вугляр, повістяр, каменяр, цегляр, бджоляр, смоляр, картопляр, весляр, тесляр, ковзаняр, бавовняр, оленяр, вапняр, пісняр, зброяр, дігтяр*).

Парадигми іменників II відміни (так само, як і I) мають різні парадигматичні схеми залежно від належності іменників до істот / неістот, назв обчислюваних / необчислюваних предметів, власних / загальних назв. У назв істот граматичне значення Кл. в. одн. (і множ.) виражається регулярно (*брате, хлопче, Петре, батьку, косарю, Віталію*), а значення Зн. в. одн. і множ. виражене формою, омонімічною з Р. в. (відповідно) одн. і множ. (*бачити брата (братів), косаря (косарів)*), натомість у назв неістот граматичне значення Кл. в. одн. (і множ.) є лакунарним (*столе*, держаку**), а значення Зн. в. одн. і множ. виражене формою, омонімічною з Н. в. одн. і (відповідно) множ. (*бачити стіл (столи)*, *держак (держаки)*). В обчислюваних іменників (у загальних назвах) часткова парадигма числа є повною (*брат – брати, косар – косарі*), а в необчислюваних – неповною однинною (*секретаріат* – 0, *рис* – 0, *добро* – 0). Обчислювані власні назви переважно мають лакунарну часткову парадигму числа (*Київ, Алжир*).

Іменники II відміни мають специфічні флексійні набори і характеризуються такими найрегулярнішими змінами звуків основи.

Закінчення Н. в. одн. мають насамперед морфологічне значення (вказують на рід іменника). За наявності нульової реалізації флексії іменник обов'язково належить до чол. р. Закінчення *-о, -е, -я* виступають як типові показники сер. р., за винятком тих випадків, коли іменник є назвою істоти (*дядько, хвалько, дідище*)[40] або ж є похідним, утвореним від іменника чол. р. (*вітер – вітрище, вітрисько*) (СУМ 2002, с. 314).

Р. в. одн. має закінчення *-а (-я)* (*-а* – варіанти парадигми II-а і II-в, *-я* – варіант парадигми II-б) та *-у (-ю)* (*-у* – варіанти парадигми II-а і II-в, *-ю* – варіант парадигми II-б). Якщо іменники сер. р. у Р. в. одн. мають флексію *-а (-я)* (*озера, добра, прізвища, моря, завдання*), то вибір флексії в іменниках чол. р. залежить від семантики іменника, в багатьох випадках зумовленої семантикою ЛГР як парадигматичних схем. Так, флексію *-а (-я)* мають переважно обчислювані іменники з корелятивними формами числа (*носа, ножа, стола, олівця, пирога, чобота, стільця, трактора, комбайна, пароплава, маяка, компаса*), зокрема:

1) назви істот, назви осіб, антропоніми та зооніми (*фермера, чоловіка, майстра, коваля, голуба, коня, Василя, Павла, товариша, Івана Петровича Ткачука, Мурчика, Сірка*);

2) демінутивні іменники і такі, що втратили відповідне експресивно-оцінне значення іменники з суфіксами *-ок (-к-)*, *-ик-*, *-чик-*

[40] Неістоти тут (*Дніпро*) становлять виняток.

(*вибалка, вибалочка, городчика, майданчика, ліска, садка, садочка, ставка, ярка*);

3) віддієслівні іменники на *-ок- (-к-)* зі значенням конкретного предмета або однократної дії (*кивка, зівка, кидка, обрубка, стрибка, уламка*);

4) назви річок із наголошеною флексією (*Дніпра, Дністра, Дінця, Інгульця*), однак назви річок із ненаголошеною флексією мають закінчення *-у(-ю)* (*Дону, Нилу, Дунаю, Єнісею*).

Інші семантичні групи обчислюваних іменників також часто наводять як приклади субстантивів, що в Р. в. одн. мають закінчення *-а (-я)*, але вони мають винятки. Зокрема це:

1) назви приміщень, будівель, інших споруд (*хліва, вітряка, гаража, млина, бліндажа, монастиря, тамбура, флігеля, бункера*), але є чимало таких назв із флексією *-у* (*даху, вокзалу, дому, залу, палацу, поверху, тунелю, ґанку, заводу, замку, каналу, коридору, магазину, метрополітену, поверху, тину*);

2) назви мір простору, ваги, часу тощо (*метра, гектара, грама, літра, дня, тижня, місяця, понеділка, січня, листопада*, але *року, віку*);

3) термінологічні назви (*відмінка, квадрата, трикутника, еліпса, перпендикуляра, кореня, атома, синуса, ромба, радіуса, косинуса, префікса, суфікса, сектора, синоніма, займенника, іменника, числівника, присудка, додатка, модуля*, але *синтаксису, базису*).

Флексія *-у (ю)* частіше вживається в необчислюваних іменниках:

1) речовинних – назвах речовин, маси, матеріалу, рослин (*кисню, газу, цукру, меду, квасу, сиропу, снігу, металу, гіпсу, гороху, ячменю, піску, азоту, вуглецю, алюмінію, лазуриту, аспірину, бальзаму, граніту, барвінку, бузку, вересу, деревію, очерету, полину, жасмину, глоду*, але *вівса, хліба*);

2) абстрактних – назвах процесів, властивостей, ознак (*бігу, наступу, шелесту, крику, розвитку, іспиту, відпочинку, роду, рейсу, маршруту, експерименту*);

- назвах почуттів, переживань, захворювань (*болю, жалю, гніву, суму, відчаю, настрою, суму, оптимізму, спокою, артриту, неврозу, синдрому*);
- назвах явищ природи (*вітру, грому, дощу, морозу, снігопаду, листопаду, буревію, снігу, граду, урагану, холоду, туману, тайфуну, циклону, землетрусу*);
- назвах явищ суспільного життя, ідеологічних і наукових напрямів, суспільних течій та ін. (*реалізму, розуму, цвіту, світогляду, гуманізму, романтизму, прогресу, формалізму*);
- назвах видів спорту (*футболу, тенісу, баскетболу, боксу, волейболу*).

Флексія *-у (ю)* вживається і в деяких обчислюваних іменниках:

1) назвах на позначення сукупностей (*люду, народу, загону, оркестру, хору, лісу, гаю, саду*);

2) назвах установ, закладів, організацій (*інституту, заводу, універсаму, клубу, штабу, комісаріату*);

3) назвах країв, озер, гір (*Криму, Донбасу, Байкалу, Сибіру, Алтаю, Уралу, Китаю*).

«Український правопис» 2019 р. вніс корективи у правило, що назви населених пунктів (окрім складених назв населених пунктів, другою частиною яких є іменник: *Давидового Броду, Зеленого Гаю, Кривого Рогу, Часового Яру, Широкого Лану* та ін.) мають флексію *-а* (*Миргорода, Києва, Берліна, Рима, Лондона, Тернополя, Львова, Ізмаїла*). Тепер частина з них отримала нормативне закінчення *-у (-ю)* (*Амстердаму, Гомелю, Ліверпулю, Лондону, Мадриду, Парижу, Чорнобилю*) зі збереженням флексії *-а (-я)* як варіантної (УП, с. 117). В іншій частині залишилося безваріантне закінчення *-а (-я)*. Це назви населених пунктів із суфіксами *-ськ-, -цьк-, -ець-*, формантами *-бург-, -град- (-город-), -піль- (-поль-), -мир-, -слав-, -фурт-*: *Бердянська, Луцька, Бобринця, Кременця, Трускавця; Піттсбурга, Вишгорода, Миргорода, Шаргорода, Борисполя, Тернополя, Ямполя, Житомира, Ярослава, Франкфурта*, а також назви населених пунктів, річок та інших географічних назв із суфіксами присвійності *-ів- (-їв-), -ев- (-єв-), -ов-, -ин- (-ін-), -ач-, -ич-*: *Тетерева, Києва, Колгуєва, Львова, Олеськова, Харкова, Ходорова; Батурина, Пирятина, Святошина, Снятина; Бахмача, Гадяча, Галича* (УП, с.114).

За допомогою закінчень *-а (-я)* і *-у (-ю)* розмежовуються омонімічні назви:

1) конкретних предметів і речовин, напр.: *ізумруда* (окремий камінь) – *ізумруду* (матеріал), *каменя – каменю, онікса – оніксу, рога – рогу, тиса – тису*;

2) конкретних предметів і абстрактних понять *дереворита* (окремий відбиток) – *дереворитy* (техніка виконання), *рахунка* (фінансовий документ) – *рахунку* (дія, процес), *спуска* (механізм у зброї) – *спуску* (дія, місце);

3) конкретних предметів і назв сукупностей та інших назв, яким властива флексія *-у (-ю)* у в Р. в. одн.: *ордена* (нагорода) – *ордену* (релігійне угруповання), *блока* (окремий механізм) – *блоку* (об'єднання, сукупність людей, країн), *буфета* (різновид меблів) – *буфету* (приміщення).

В окремих випадках за додаткових акцентуаційних умов можливий паралелізм у вживанні закінчень *-а (-я), -у (-ю)*: *до столá – до стóлу, з дворá – з двóру, без стидá – без стúду, з плотá – з плóту*.

Д. в. одн. має флексії *-ові* та *-у* в іменниках чол. р. твердої групи (*Петрові, Петру; столу, столові*); *-еві (-єві* – після кінцевого основи *-й)* та *-у (-ю)* в іменниках чол. р. м'якої (*-єві, -ю*) і мішаної (*-еві, -у*) груп: (*коневі, коню; Сергієві, Сергію; ткачеві, ткачу*).

Щодо характеру варіативності форм на *-у (ю)* та *-ові, -еві (-єві)* висловлювалися різні думки. Одна з них, що для назв істот та осіб найхарактерніші флексії *-ові, -еві (-єві)*, а для неістот – *-у (ю)* (СУЛМ 1969, с. 102-103). Інша точка зору стверджує паралелізм цих флексій, і не лише в чол. р., а й у сер. р., де він можливий не лише у сфері іменників – назв істот на *-о* (*пташенятку – пташеняткові, лошатку – лошаткові*), а й іменників – назв неістот (*сонцю – сонцеві, серцю – серцеві, лиху – лихові*). Але закінченню *-ові -еві, (-єві)* належить важлива роль в усуненні омонімії форм Р. в. і Д. в. на *-у (-ю)* іменників чол. р. У словосполученнях на зразок *допомога інституту* відсутня диференціація суб'єктного й об'єктного значень залежного іменника, через що можлива подвійна інтерпретація: 1) *інститут допомагає – допомога інституту*; 2) *інституту допомагають – допомога інститутові*. Форма на *-ові* однозначно виражає об'єктне відношення, у зв'язку з чим за відповідних умов вона виступає засобом подолання небажаної синтаксичної омонімії (СУМ 2002, с. 317).

Для іменників чол. р. на *-ів (-їв), -ов* з причин евфонії характерне тільки закінчення *-у*: *Львову, Києву, Харкову, острову, Кравцеву, Петрову*. Винятки з цього правила належать до раритетів: «*Я гроші лишу Яковові ...*» (В. Стефаник) (СУЛМ 1969, с. 103).

Іменники сер. р. в Д. в. одн. мають закінчення *-у*, яке в м'якій групі передається літерою *-ю*: *селу, слову, небу, колесу, прізвищу, морю, знанню*. Іменники сер. р. з суфіксом *-к-*, який виступає після суфікса *-ат-*, можуть мати паралельні закінчення *-у* та *-ові*: *телятку* і *теляткові*, *ягнятку* і *ягняткові*, *немовлятку* і *немовляткові*. В інших іменниках сер. р. закінчення *-ові* як варіантне функціонує обмежено (*лихові, серцеві, сонцеві, селові*), а в іменниках з флексією *-а* в Н. в. одн. можливе лише закінчення *-у* (графічно *-ю*) (*буттю, життю, міжгір'ю, пониззю*).

У Зн. в. одн. функціонують флексії, омонімічні закінченням Н. в. одн. та Р. в. одн. Форми іменників сер. р. збігаються з формами Н. в. одн. (*море, лихо, життя*), а форми іменників чол. р. залежать від парадигматичної схеми, зумовленої належністю іменників до ЛГР істот / неістот. В назвах істот Зн. в. = Р. в. (*зустрів (бачу) брата, батька, коня*), а в назвах неістот Зн. в. = Н. в. (*узяв (бачу) стілець, папір, Дніпро*). Проте ця закономірність в окремих контекстуальних проявах може порушуватись (*одержав лист* і *одержав листа*).

В Ор. в. одн. іменники чол. р. і сер. р. (крім тих, що в Н. в. закінчуються на *-я*) мають у твердій групі флексію *-ом* (*краном, батьком, озером*), а в м'якій і мішаній – *-ем (-єм* – після кінцевого основи *-й)* (*секретарем, днищем, краєм, полем*). Іменники сер. р. на *-я* в Ор. в. мають закінчення *-ям* (*життям, листям, пір'ям*).

М. в. одн. має флексії *-і (ї), -у (ю), -ові, -еві (єві)*, регульовані прийменниками, парадигматичним різновидом іменників та іншими морфологічними чинниками.

Закінчення *-ові, -еві (-єві)* з'явилися за аналогією до форм Д. в. і розрізняються залежно від якості приголосного основи: *-ові* виступає в іменниках твердої групи, *-еві* – в іменниках м'якої і мішаної груп. Цей тип флексій (як варіант до *-і (ї)* чи *-у (ю)*) вживається незалежно від прийменникової диференціації, причому з тенденцією (як і в Д. в. одн.) до поширення на майже всі парадигматичні різновиди II відміни, навіть на іменники – назви неістот сер. р. (крім тих, що закінчуються на *-я*): *(на, при, по) чоловікові, на товаришеві, на Андрієві, по світові, на рушникові, на коневі, у стрибкові, у страхові, на серцеві, на теляткові*.

Уживання флексій *-і (-ї)* (*-і* – варіанти парадигми II-а, II-б, II-в, *-ї* – варіант парадигми II-б – після кінцевого основи *-й*) та *-у (-ю)* (*-у* – варіанти парадигми II-а і II-в, *-ю* – варіант парадигми II-б) регульоване прийменниками. Закінчення *-і (-ї)* переважає в тих випадках, коли перед відповідним іменником вживаються прийменники *в (у), на, при*: *у лісі, на подвір'ї, на обличчі, у (на) полі, при місяці, при інституті*. Якщо перед іменником вживається прийменник *по*, то основним варіантом виступає форма М. в. із закінченням *-у (-ю)*: *по лісу, по подвір'ю, по полю, по сонцю, по інституту, по обличчю*. Але незалежно від прийменників закінчення *-у* функціонує при словозміні іменників чол. р. і сер. р., які мають у своєму морфемному складі суфікси *-ик, -ник* (*хлопчик, дощик, метелик, робітник*), *-ок* (*гвіздок, подарунок, ковток*), *-ак* (*держак, п'ятак, гончак*), *-к-о, -еньк-о* (*військо, вигадько, телятко, серденько, батенько*): (*на (по)*) *хлопчику, дощику, робітнику, держаку, війську, серденьку, телятку* тощо.

Уплив особливостей основ на відмінювання демонструють й односкладові іменники чол. р. У наголошеній позиції вони мають переважно закінчення *-у (-ю)*, напр.: *в тилу́, на льоду́, у соку́, на снігу́, в бою́, на пару́, в степу́, на шляху́* тощо, але деякі односкладові лексеми мають варіантні форми з наголосом на основі та флексією *-і (-ї)*: *в кра́ї* і *в краю́, в га́ї* і *в гаю́, в ча́ді* і *в чаду́, в ста́ві* і *в ставу́*. Варіантність флексій *-у (-ю)* та *-і (-ї)* в деяких з таких іменників спостерігається й за умов сталого наголосу, зокрема в сполуках з прийменником *по* (*по по́лю* і *по по́лі*, *по ли́стю* і *по ли́сті*, *по мі́лу* і *по мі́лі*).

Перед закінченням *-і* кінцеві приголосні основи /г/, /к/, /х/ чергуються із /з'/, /ц'/, /с'/: *луг – у лузі, берег – на березі, плуг – у плузі, кулак – у кулаці, вухо – у вусі*.

При відмінюванні власних назв з основами на /г/, /к/, /х/, серед яких багато іншомовних запозичень, як правило, виступає закінчення *-у*, що дозволяє уникнути чергування приголосних основи (*у Вітебську, у Нью-Йорку, у Дюнкерку, у Лейпцигу, у Цюріху*, але *в Петербурзі, у Кривому Розі*).

У Кл. в. одн. іменники II відміни мають флексії *-у (-ю)* або *-е*. Флексію *-у* мають іменники чол. р. твердої і мішаної груп (*діду, дядьку, котику, братику, соловейку*). Зокрема, флексія *-у* виступає в іменниках чол. р. твердої групи з суфіксами *-ик, -ок, -к-о* (*вовчику, котику, синку, батьку,*

дядьку, соловейку), а також у безсуфіксних іменниках типу *тату, діду, сину* та в іменниках мішаної групи з основою на шиплячий (*читачу, слухачу, сівачу, погоничу, товаришу*). Воно характерне й для іншомовних назв, основа яких закінчується на задньоязиковий або гортанний приголосний: *Жаку (Жак), Джеку (Джек), Фрідріху, Людвігу*. Флексію *-ю* мають іменники чол. р. м'якої групи (*лікарю, краю*, учителю, Івасю, місяцю*, ковалю*).

Решті іменників чол. р. з твердими і стверділими приголосними основи властиве закінчення *-е*: *брате, голубе, дубе, вітре, школяре, тесляре, майстре, інженере, Олександре, друже, Іване*.

Флексію *-е* мають також іменники чол. р. м'якої групи з суфіксом *-ець*: *хлопче, молодче, стрільче, кравче, шевче, женче* (але *мудрецю, бійцю, українцю*). В них, як і в іменниках із суфіксом *-ак,* відбуваються чергування приголосних основи (*юначе, батраче* – к/ч; *хлопче, шевче* – ц/ч). В окремих іменниках можливі варіанти: *повстанцю* і *повстанче*, *умільцю* і *умільче*.

Перед флексією *-е* приголосні *г, к, х* регулярно змінюються на *ж, ч, ш* (*друг – друже, Олег – Олеже (й Олегу); юнак – юначе; монах – монаше*).

Іменник *Господь* становить виняток щодо флексій Кл. в. одн., адже він зберігає відповідник флексії давнього Кл. в. *ĭ*-основ *-и* (*Господи*).

У персоніфікованих назвах сер. р. у Кл. в. одн. вживається форма, омонімічна формі Н. в. (*світло, крило, поле, плече, життя, вовчище*).

Н. в. множ. іменників ІІ відміни має флексії: *-и* в іменниках чол. р. твердої групи (*робітники, інженери, прапори*); *-і* (*ї* – після кінцевого основи *-й*) в іменниках чол. р. м'якої і мішаної груп (*учителі, портфелі, товариші, носії*); *-а* в іменниках сер. р. твердої і мішаної груп (*коліна, полотна, прізвища*) та *-я* в іменниках сер. р. м'якої групи: *моря, поля, послання, прислів'я*.

Деякі іменники чол. р. (парадигма ІІ-а) вживаються з паралельними закінченнями *-и, -а* (останнє за походженням – флексія Н. в. двоїни *о*-основ): *вуси* і *вуса, рукави* і *рукава*, *хліби* і *хліба* (нечислове значення множ.), *ґрунти* і *ґрунта* (нечислове значення множ.).

Закінчення *-і* (теж залишок колишньої форми Н. в. двоїни) властиве також кільком іменникам сер. р., що у множині (а слово *плече* і в одн.) належать до мішаної групи, а саме: *очі, плечі, уші* (хоч частіше вживається *вуха*).

Іменники сер. р. на *-я* характеризуються омонімією форм Н. в. одн., Зн. в. одн., Н. в. множ., Зн. в. множ., однак у мовленні трапляються випадки підкреслення форм множини перенесенням наголосу на закінчення: *весі́лля – весіллю́* (СУМ 2002, с. 320).

У Н. в. множ. ІІ відміни відбиті також явища, що стосуються всієї підпарадигми множини.

У цій та інших відмінкових формах множини в багатьох назвах осіб чол. р. з основою на *-ин* втрачається цей фінальний сегмент, який

функціонує як окремий словотвірний формант або ж входить до складу суфіксів *-анин, -янин, -чанин*: *молдаванин – молдавани, вінничанин – вінничани, болгарин – болгари, селянин – селяни, християнин – християни, вірменин – вірмени*, але *грузин – грузини, мордвин – мордвини, литвин – литвини, осетин – осетини*. В іменнику *хазяїн* утрачається *-ін* (*хазяї*), хоч можлива також форма *хазяїни*: *Перший він чоловік на увесь город, – казали заможні хазяїни-ремісники...* (П. Мирний).

В іменника *друг* у підпарадигмі множини відбувається чергування *г/з'* тому він відмінюється в ній за типом м'якої групи: *друзі, друзів, друзям*.

Окремі іменники сер. р. в множині приймають суфікс *-ес-* (*небо – небеса, чудо – чудеса*), що є залишком колишнього типу відмінювання основ на приголосний *-s. У слові *чудо* функціонують паралельні форми множини з суфіксом (*чудеса, чудес, чудесам, чудесами, на чудесах*) і без нього (*чуда, чуд, чудам, чудами, на чудах*).

Р. в. множ. має флексії *-ів* (*-їв* – після кінцевого основи *-й*), *-ей* або *нульову* реалізацію флексії: *столів, солов'їв, плечей, колін, прізвищ*.

Іменники чол. р. частіше мають флексію *-ів (-їв)* (*чоловіків, столів, країв, плащів, кобзарів, дощів*), за винятком таких випадків, де уживається флексія *-ей* (*коней, гостей, грошей*). Окремі іменники чол. р. можуть мати варіантні закінчення – *нульове* (*ø*) та *-ів*, напр.: *ват-ø – ватів, вольт-ø – вольтів, день-ø – днів, раз-ø – разів, партизан-ø – партизанів, солдат-ø – солдатів*, але тільки *чоловік-ø* (осіб), *чоловіків* (осіб чоловічої статі) [41]. Іменники на *-анин, -янин, -чанин*, які втрачають елемент *-ин*, приймають лише нульову реалізацію закінчення: *киянин – киян-ø, міщанин – міщан-ø, селянин – селян-ø*, а ті, в яких *-ин* залишається, мають флексію *ів-* (*грузин – грузинів, осетин – осетинів, мордвин – мордвинів*). Нульова реалізація флексії виступає в іменнику *чóбіт* з перенесенням наголосу (*чобíт*) .

Типовим для іменників сер. р. є нульова реалізація закінчення: *знань-ø, боліт-ø, відер-ø, вікон-ø, слів-ø, завдань-ø*. Однак у ряді випадків показником цієї форми є тільки закінчення *-ів*: *полів* (зрідка – *піль-ø*), *морів, життів, почуттів, подвір'їв, прислів'їв, сузір'їв*. Існують також паралельні форми іменників сер. р. із флексією *-ей* (вона, як і в іменниках чол. р., з'явилася за аналогією до відповідних форм іменників III відміни) і нульовою реалізацією закінчення: *ушей* і *вух-ø*, *плечей* і *пліч-ø*, але тільки *очей*.

З-поміж морфонологічних явищ у цих формах спостерігається: 1) чергування /о/ з /і/ у зв'язку з появою закритих складів: *слово – слів, коло – кіл, чоло – чіл, болото – боліт, долото – долiт*; 2) чергування /е/ з /і/ у закритих складах – явище спорадичне (*село – сіл, колесо – коліс, решето – решіт, плече – пліч*), в більшості випадків /е/ зберігається в закритих складах: *лезо – лез, озеро – озер, помело – помел, перо – пер, дерево – дерев,*

[41] Іменники *день, раз, чоловік* мають чисту основу лише, якщо вони стоять після слів з числовим значенням: *п'ять день (і днів), кілька раз (і разів)*.

джерело – джерел; 3) при збігові приголосних у формах з нульовою реалізацією закінчення обов'язковими є вставні /о/ або /е/: *вікон, відер, весел, ребер, озерець, волокон*; *полотен, яєць*; 4) іменники сер. р. з подовженими приголосними в кінці основи в формах з нульовою реалізацією флексії втрачають подовження: *знання – знань, завдання – завдань, засідання – засідань, запрошення – запрошень, оголошення – оголошень, обличчя – облич*.

У Д. в. множ., Ор. в. множ. і М. в. множ. і ІІ відміні функціонують такі самі флексії, як в іменників І відміни: *-ам (-ям), -ами (-ями), -ах (-ях)* (*школярам, морям; школярами, морями; на школярах, на морях*).

У Д. в. множ. іменники ІІ відміни мають закінчення *-ам* (в іменниках м'якої групи графічно *-ям*): *столам, робітникам, інженерам, батькам, школярам, товаришам, селам, прізвищам, хлопцям, учителям, кобзарям, героям, полям, питанням, обличчям*.

Форми Зн. в. множ. вживаються відповідно до поділу іменників на назви істот (Зн. в. множ. омонімічний Р. в. множ.) і неістот (Зн. в. множ. омонімічний Н. в. множ.). У синтаксичних конструкціях з обмеженою кількістю дієслів і прийменником *в* іменники на позначення осіб зберігають омонімію з Н. в.: *обрати (упхався) в депутати, піти в артисти, вийти в люди* тощо. Назви свійських тварин, у яких Зн. в. множ. збігається з Р. в. множ., можуть уживатися також у формі, спільній з Н. в. множ.: *пасу коней* і *коні, волів* і *воли*.

Значення Ор. в. множ. виражає закінчення *-ами* (для варіантів парадигми ІІ-б і ІІ-в – графічно *-ями*): *робітниками, батьками, інженерами, селами, ножами, ткачами, прізвищами, краями, хлопцями, солов'ями, місцями, морями, знаннями*. Але є низка іменників чол. р. і сер. р., де поряд із флексією *-ами (-ями)*, виступає варіантна флексія *-ми*: *гостями – гістьми, колінами – коліньми, крилами – крильми, чоботами – чобітьми, конями – кіньми*. Лексикалізованим є закінчення *-има* (воно є залишком колишнього Ор. в. двоїни): *очима, плечима, ушима* (і *вухами*).

М. в. множ. має тільки закінчення *-ах* (графічне вираження *-ях* мають іменники парадигми ІІ-б): *на столах, на ланах, на батьках, по селах, на школярах, на плечах, на кобзарях, у краях, на полях, у серцях, у знаннях*. Сучасні форми на *-ах* ІІ відміни з'явилися під впливом відповідних форм іменників І відміни.

Кл. в. множ. іменників ІІ відміни характеризує омонімія з Н. в. множ. (*козаки, друзі, учителі, носії, моря, відчуття*).

Іменники *ІІ відміни* репрезентовані в ГСУЛМ як парадигми іменників чол. р. та сер. р. (ГСУЛМ, сс. 645-693, 745-749).

Парадигми іменників *чол. р.* з нульовою реалізацією флексії у Н. в. одн. позначені такими буквено-цифровими кодами:

1) 7 О (*рапс*) (6429),
2) 1 О (*плакат, поет*) (6262),

3) 2 О (*вогник, ослик*) (3473),
4) 13мм О Є (*учень*) (689),
5) 2 Ф (*рушник, їдок*) (678),
6) 2 О А (*садочок, передок*) (578),
7) 8 О (*борщик*) (566),
8) 2 Ф А (*візок, ділок*) (444),
9) 7 О И2 (*окріп*) (373),
10) 1ФкФ (*кавун, кажан*) (265),
11) 3к О (*помаранч, валюш*) (260),
12) 16 О (*обрій*) (247),
13) 3к ФкФ (*плащ, лящ*) (244),
14) 3ммк О (*попович*) (235),
15) 8 О А (*ранок*) (221),
16) 13 О (*рояль, соболь*) (205),
17) 13 О Є (*ранець, трутень*) (171),
18) 2к ФкФ В (*будяк, юнак*) (162),
19) 13 Ф Є (*щабель, ссавець*) (160),
20) 3ммк ФкФ (*силач*) (154),
21) 10мм ФкФ (*вівчар*) (141),
22) 35 О Н (*пога́нин*) (125),
23) 14 О (*кабель*) (122),
24) 9 О (*шарж*) (116),
25) 13мм О (*житель*) (109),
26) 13мм О Й (*китаєць*) (104),
27) 1 ОФ (*парус, повар*) (101),
28) 15 О (*трофей, змій*) (90),
29) 8 Ф (*сичуг*) (88),
30) 16 О И1 (*устрій*) (78),
31) 3 ФкФ (*корж, тесляр*) (74),
32) 15мм ФкФ (*водій*) (68),
33) 13мм Ф Є (*митець*) (67),
34) 15мм О (*герой*) (65),
35) 9к О (*смерч*) (61),
36) 7 Ф А (*сон*) (49),
37) 8 Ф А (*бузок*) (49),
38) 1 О И2 (*осокір, буйвіл*) (55),
39) 7[дм] О (*вилов*) (55),
40) 7 ОФ (*штаб*) (46),
41) 14 О Є (*кахель*) (45),
42) 13мм О Ь (*зухвалець*) (45),
43) 7мм О(м)Ф (*мед*) (38),
44) 9 ФкФ (*тираж*) (38),
45) 13 ФкФ (*бриль, карась*) (35),

46) 10 ФкФ (*димар, піскар*) (34),
47) 1[дм] О (*остов, змієлов*) (32),
48) 10мм О (*лицар*) (31),
49) 13мм ФкФ (*коваль*) (30),
50) 8мм О Г2/- (*зашморг*) (27),
51) 14 Ф Є (*щавель*) (27),
52) 8мм О Б2/- (*оброк*) (26),
53) 8м О Г2 (*обсяг*) (22),
54) 2к О В (*онук*) (19),
55) 7 ФкФ (*чавун*) (19),
56) 13 О Ю1 (*корінь, лебідь*) (19),
57) 10мм ОФ (*кухар*) (18),
58) 8 О И2 (*зарік*) (17),
59) 7 О Э (*виліт*) (16),
60) 9к ФкФ (*кумач*) (16),
61) 7 О И3 (*зріст*) (15),
62) 7 О Є (*замисел*) (15),
63) 8м О Б2 (*урок*) (14),
64) 15 ФкФ (*валуй, бугай*) (14),
65) 1 ФкФ И2 (*сніп, тхір*) (13),
66) 14 О Ю1 (*щебінь*) (13),
67) 7 О Ю1 (*попіл*) (12),
68) 13 ОФ (*табель, окунь*) (12),
69) 1 ОФ И2 (*хутір, овід*) (11),
70) 1 Фк2Ф Є (*котел, бобер*) (11),
71) 8мм О Д2/- (*поверх*) (11),
72) 2 ФкФ (*гріх, лінюх*) (11),
73) 9 Ф Ю1 (*грабіж*) (11),
74) 13 О А (*кухоль, щиголь*) (11),
75) 1 О Ю1 (*причіп, ящір*) (10),
76) 1 О Є (*свердел, дятел*) (10),
77) 2мм Ф Б2/- (*язик (орган у роті)*) (10),
78) 16 ФкФ (*ручай*) (10),
79) 1 О И3 (*кадівб, ліро хвіст*) (9),
80) 2к О И2Ж (*єдиноріг, носоріг*) (9),
81) 3 О (*екіпаж (коляска)*) (9),
82) 8 ОмФ (*шовк*) (9),
83) 2мм О Б2/- (*моноблок*) (8),
84) 7 ОФ И2 (*грім*) (8),
85) 8мк О И2Б2В (*потік*) (8),
86) 1мм О(м)Ф (*чан*) (7),
87) 1 Фк2Ф А (*псалом, посол*) (7),
88) 2к О Ж (*варяг*) (7),

89) 13 Ф Ь (*стілець, ялець*) (7),
90) 13ммк Фк2Ф ЄМ (*кравець*) (7),
91) 14 Ф (*чебрець*) (7),
92) 16мм О(м)Ф (*пай*) (7),
93) 2к О К (*монах*) (6),
94) 2кк Ф(к)Ф -/В (*мандрівни́к*) (6),
95) 3мм О (*страж*) (6),
96) 11 ФкФ (*янтар*) (6),
97) 35 О1О2 Н (*погани́н*) (6),
98) 1 ФнзкФ А (*вузол*) (5),
99) 2м О Г2 (*стяг*) (5),
100) 5 ФкФ (*хабар, комар*) (5),
101) 7мм О(м)О (*чад*) (5),
102) 7мм О(м)Ф И2 (*рід*) (5),
103) 10 О (*цвинтар*) (5),
104) 13 О Ь (*палець, сизокрилець*) (5),
105) 13мм Ф Ь (*жилець*) (5),
106) 16мм О(м)Ф И1 (*стрій*) (5),
107) 1 О Э (*вертоліт*) (4),
108) 2мк О Д2К (*капелюх*) (4),
109) 2 ОФ (*показник, конюх*) (4),
110) 2 ОмФ (*гак*) (4),
111) 2м ОФ Г2 (*берег*) (4),
112) 2мк ОФ Г2Ж (*плуг*) (4),
113) 7 Ф А (*сон*) (4),
114) 13 О Я1Є (*пагонець, іноходець*) (4),
115) 13мм О Я1Є (*виходець*) (4),
116) 13мм ОФ (*зять*) (4),
117) 13 Ф (*кострець*) (4),
118) 13мм Ф (*мудрець*) (4),
119) 13 Ф Я1Є (*яворець*) (4),
120) 13ммк Фк1Ф УЕМ (*жнець*) (4),
121) 16 О1нзО1 И1 (*передпокій*) (4),
122) 1 ОФр(обм.) (*фунт*) (3),
123) 1одн. О/ФкФ (*жупан, туз*) (3),
124) 1 ФкФ И3 (*хвіст, дрізд*) (3),
125) 2мм О Г2/- (*потяг*) (3),
126) 2к ОФ В (*вовк*) (3),
127) 2 Ф Я1А (*поводок*) (3),
128) 2 Фк2Ф А (*обушо́к, сваток*) (3),
129) 2к ФкФ К (*електропастух, пастух*) (3),
130) 3мм ОФ (*паж*) (3),
131) 7 О3О1 И2 (*до́говір*) (3),

132) 7 О1нзО1 И2 (*простір*) (3),
133) 7 ФркФ (*суд*) (3),
134) 8мм О И2Б2/- (*стік*) (3),
135) 8 ОФ (*потрух*) (3),
136) 8м ОФ Г2 (*острог*) (3),
137) 13 О С (*перстень*) (3),
138) 13мм О Я3Й (*молотобоєць*) (3),
139) 13ммк О ЄМ (*хлопець*) (3),
140) 13одн.мм О/ФкФ (*дідусь*) (3),
141) 13 Ф Ю1 (*курінь*) (3),
142) 14 О Ь (*смалець*) (3),
143) 14 О И2 (*кукіль*) (3),
144) 14 Ф А (*вогонь*) (3),
145) 14 Ф Ь (*попілець*) (3),
146) 15 ОФ (*буй*) (3),
147) 16мн. ОО/Ф (*врожай*) (3),
148) 36 ОФ Х/- (*хазяїн*) (3),
149) 1 О А (*бубон*) (2),
150) 1к О (*прадід*) (2),
151) 1рр(мн.) О (*хазар*) (2),
152) 1 ОФ Ю1 (*ятір*) (2),
153) 1 ОФ Є (*майстер*) (2),
154) 1[дм] ОФ И2 (*острів*) (2),
155) 1к ОФ (*син*) (2),
156) 1рр Ф(р)кФ (*стид*) (2),
157) 1рр Ф(р)кФ И3 (*телеміст*) (2),
158) 2мк О И2Г2Ж (*поріг*) (2),
159) 2к ОФ Ж (*бог*) (2),
160) 2к ОФ АВ (*парубок*) (2),
161) 2м Ф Г2 (*вовчуг*) (2),
162) 2мм Ф Г2/- (*ланцюг*) (2),
163) 2мм Ф И2Г2/- (*пиріг*) (2),
164) 2мк ФкФ Д2К (*фартух*) (2),
165) 2кк Ф(к)Ф -/К (*верх (дах), жених*) (2),
166) 2 Фк2О2 А (*ріжок (у тварин)*) (2),
167) 3мм ОФ И2 (*не́біж*) (2),
168) 3ммк ОФ (*товариш*) (2),
169) 3к ФкФ И2 (*гріш*) (2),
170) 5 О (*пазур, звір*) (2),
171) 7 О А (*цукор*) (2),
172) 7мн. ОО/Ф (*шум*) (2),
173) 7 ОФ Є (*вітер*) (2),
174) 8 О И3 (*віск*) (2),

175) 8 ОФ А (*ярмарок*) (2),
176) 13 О Й (*ручаєць*) (2),
177) 13 О U (*скрутінь*) (2),
178) 13 ФкФ Ю1 (*кошіль, джміль*) (2),
179) 14 О А (*дьоготь*) (2),
180) 15 О И1 (*вій (жмут)*) (2),
181) 15мм О И1 (*звіробій (мисливець)*) (2),
182) 1[дм] О И2 (*гострослів*) (1),
183) 1 ОФнзк (*зуб*) (1),
184) 1 ОФр(обм.) А (*бусол*) (1),
185) 1 ОФр(обм.) Є (*бусел*) (1),
186) 1рр О(р)мФ (*гурт (група)*) (1),
187) 1кк О2(к)Ф И2 (*сокіл*) (1),
188) 1мн. ОО/Ф (*лев (тварина)*) (1),
189) 1мн. ОО/Ф А (*свекор*) (1),
190) 1[дм] Ф А (*шов*) (1),
191) 1[дм] ФкФ (*хліб*) (1),
192) 1рр Ф(р)кФ И2 (*двір (ділянка)*) (1),
193) 1ррм2м2 Ф(р)кФ И2 (*стіл (меблі)*) (1),
194) 1 ОФ-5 Є (*човен*) (1),
195) 2 О И2 (*дрік (овід)*) (1),
196) 2 О И3 (*кірх (міра довжини)*) (1),
197) 2 О ЇА (*виселок*) (1),
198) 2мн.ррмм О(рм)О/Ф И2Г2/- (*барліг*) (1),
199) 2м О Б2 (*звук (муз., лінгв.)*) (1),
200) 2м О Д2 (*гросбух*) (1),
201) 2мм О И2Г2/- (*відріг*) (1),
202) 2мн.мм О(м)О/Ф Б2/- (*глек*) (1),
203) 2мм О Ю1Г2/- (*оберіг*) (1),
204) 2мк ООдом И2Г2Ж (*ріг (у тварин)*) (1),
205) 2м ОФ Б2 (*сволок*) (1),
206) 2к ОФ К (*птах*) (1),
207) 2мн. ОО/Ф (*люк*) (1),
208) 2мн. ОО/Ф А (*ворочок*) (1),
209) 2мк ОФ Д2К (*лантух*) (1),
210) 2мк ОФ И2Г2Ж (*ріг (муз.)*) (1),
211) 2мн.мк ОО/Ф Д2К (*кожух*) (1),
212) 2кк О(к)Ф -/В (*мандрі́вник*) (1),
213) 2 Ф И2 (*лотік*) (1),
214) 2Ф ЩА (*горщок*) (1),
215) 2мм Ф Д2/- (*цибух*) (1),
216) 2кк Ф(к)Ф Л (*четвер*) (1),
217) 2мн. ФкФ/О (*кобеняк*) (1),

218) 3мн.ммк ОО/Ф (*родич*) (1),
219) 3 ФкФ И2 (*ніж*) (1),
220) 3мм ФкФ (*морж (людина)*) (1),
221) 3к ФкФ И3 (*ківш*) (1),
222) 3к ФкФ Ю1 (*леміш*) (1),
223) 4 О ЖГ3 (*друг*) (1),
224) 5 ОФ (*мочар*) (1),
225) 6 О(2-1) И4 (*чобіт*) (1),
226) 7 О1нзО1 Э (*розліт*) (1),
227) 7[дм] О И2 (*вислів*) (1),
228) 7[дм] мм О(м)Ф И2 (*рів*) (1),
229) 7мм О(м)О Э (*літ*) (1),
230) 7мм О(м)О Ю1 (*літ*) (1),
231) 7мн.мм О(м)О/Ф И2 (*хід*) (1),
232) 7мн.нн(мн.) ОО/Ф (*очерет*) (1),
233) 7 ОФ-3 (*перед*) (1),
234) 7 ОФ Э (*колір*) (1),
235) 7мм О(м)Ф Э (*лід*) (1),
236) 7рр(мн.) ОФ (*раз*) (1),
237) 7 ФркФ И2 (*двір (царський)*) (1),
238) 7 Фк2Ф Є (*чабер*) (1),
239) 8 ОмО (*пах*) (1),
240) 8 О Ю1 (*натік*) (1),
241) 8мм О(м)О И2Б2/- (*сік*) (1),
242) 8мм О(м)О Д2/- (*пух*) (1),
243) 8ммкк О Б2/-/В (*байрак*) (1),
244) 8 ОмФ И2 (*тік*) (1),
245) 8оо О(о)мФ (*шлях*) (1),
246) 8м ОФ Д2 (*порох*) (1),
247) 8мм О(м)Ф Б2/- (*вік*) (1),
248) 8мм О(м)Ф Г2/- (*торг (торгівля)*) (1),
249) 8мм О(м)Ф И2Г2/- (*стіг*) (1),
250) 8мм О(м)Ф Д2/- (*льох*) (1),
251) 8ммк ОФ Г2/-Ж (*луг*) (1),
252) 8мк ОФ И2Г2Ж (*ріг (зовнішній кут)*) (1),
253) 8ммкк О(м)Ф Д2/-/К (*дах*) (1),
254) 8мн.м ОО/Фр(обм.) И2Б2В (*рік*) (1),
255) 8ммкк О(м)Ф И2Б2/-/В (*бік*) (1),
256) 8одн. О/ФкФ (*страх*) (1),
257) 8мн. ОО/Ф (*сміх*) (1),
258) 8 Ф УА (*тернок*) (1),
259) 8 ФкФ (*смак*) (1),
260) 8 ФкФ И2 (*моріг*) (1),

261) 9одн.к О/ФкФ (*плач*) (1),
262) 9к ФкФ Ю1 (*куліш*) (1),
263) 10 ОФ И2 (*якір*) (1),
264) 10мн.мм ОО/Ф (*токар*) (1),
265) 12 ОФ (*хліб (злаки)*) (1),
266) 13мм О Ю1 (*леґінь*) (1),
267) 13 О И2 (*березіль*) (1),
268) 13 О Т (*тиждень*) (1),
269) 13мм О С (*прихвостень*) (1),
270) 13 О Я3Й (*китобоєць (судно)*) (1),
271) 13 О Е2Є (*великдень*) (1),
272) 13ммк О ЬМ (*богомолець*) (1),
273) 13 О(1-2) Е2Є (*переддень*) (1),
274) 13мн. ОО/Ф (*колодязь*) (1),
275) 13мн. ОО/Ф Є (*півень*) (1),
276) 13мм ОФ Є (*старець (жебрак)*) (1),
277) 13 ОФ Й (*заєць*) (1),
278) 13 ОФр(обм.) (*місяць*) (1),
279) 13рр(мн.) Ф Є1 (*день*) (1),
280) 13мм Ф Я1Є (*удовець*) (1),
281) 13 Ф ЇЄ (*чепець*) (1),
282) 13мм Ф Я3Й (*боєць*) (1),
283) 13 ФкФ И2 (*кріль*) (1),
284) 13мн. ФФ/О2 Ь (*валець (валок)*) (1),
285) 13 Фк2Ф U (*ступінь (крок)*) (1),
286) 13ммк Фк2Ф ЧЄМ (*чернець*) (1),
287) 13к Фк2Ф ЄМ (*горобець*) (1),
288) 14 ОФ (*госпіталь*) (1),
289) 14 ОФ Ю1 (*ячмінь*) (1),
290) 14одн.мм О/ФкФ (*жаль*) (1),
291) 14 Ф Ю1 (*кисіль*) (1),
292) 14 Ф Я1Є (*яловець*) (1),
293) 14 Ф УЄ (*вітрець*) (1),
294) 14 ФкФ (*жавель*) (1),
295) 15мм О2О1 (*злодій*) (1),
296) 15мн.мм ОО/Ф (*буржуй*) (1),
297) 15ррмм О(рм)Ф И1 (*рій (бджіл)*) (1),
298) 15 Ф Ы (*соловей*) (1),
299) 16 О Ю2 (*іній*) (1),
300) 34 О2О1 (*циган*) (1),
301) 37 О2н (*Господь*) (1),
302) 38 ФкО И5 (*кінь*) (1),
303) 38ии ОФ-1 И6 (*гість*) (1),

304) 39 О В (*чоловік (людина)*) (1),
305) 41 ОФ-3 А (*шинок*) (1),
306) 42 О(омк)Ф Д2/-К/- (*верх (верхня частина)*) (1),
307) 43 Фр(д)кФ И2 (*піл*) (1),
308) 44 О (*вус*) (1),
309) 44[дм] ФкФ(нзк) (*рукав*) (1),
310) 45 Фк2Ф/О2 ПЯ1Є (*овес*) (1),
311) 46 ОФ-2 И2 (*пліт*) (1),
312) 46 ОФ-2 И3 (*міст*) (1),
313) 47 ОФ-6 (*лад (злагода)*) (1),
314) 47 ОФ-4 И2 (*плід (бот.)*) (1),
315) 49 ОФ-4 (*знак (слід)*) (1),
316) 50 О/ФркФ ИЗ (*піст*) (1).

Парадигми іменників *чол. р.* з флексією *-о* у Н. в. одн. позначені такими буквено-цифровими кодами:

1) 17 О (*штормило, громило*) (18),
2) 19 Ф (*гнідко*) (17),
3) 20рр(мн.) О Е1/- (*конисько*) (13),
4) 20 О (*чубисько*) (12),
5) 18 О (*міняйло*) (9),
6) 21 О (*дядьо*) (9),
7) 18к Ф (*вайло*) (4),
8) 19 ОФ (*батько*) (3),
9) 17к О (*ледащо*) (2),
10) 19 ФкФ (*сватко*) (2),
11) 19 О (*батечко*) (1),
12) 19 ФкО (*тезко*) (1),
13) 40 О (*тато*) (1).

Парадигму іменників *чол. р.* з флексією *-е* в Н. в. одн. позначено таким буквено-цифровими кодом:

1) 30 О (*вітрище, вовчище*) (62).

Парадигми іменників *сер. р.* з флексією *-о* в Н. в. одн. позначені такими буквено-цифровими кодами:

1) 1 О (*блюдо, чадо*) (1339),
2) 4 О Е (*вушко*) (155),
3) 5 О Е (*звірятко*) (130),
4) 4 О (*пасовисько*) (56),
5) 1 ФО У (*ребро*) (32),
6) 1 О У (*жорно, чуперадло*) (29),
7) 1 ФО (*клеймо*) (28),
8) 1 Ф (*торжество, божество*) (24),
9) 5рр(мн.) О Е/- (*дівчисько*) (20),
10) 1 ОФ (*тіло*) (16),

11) 1 ФО Е (*вікно*) (13),
12) 1 О2О1 (*озеро*) (8),
13) 32 Ф (*вайло*) (8),
14) 1 ОФ Я (*слово*) (6),
15) 1 О Е (*пасмо*) (3),
16) 1 ФО ТЕ (*скло*) (3),
17) 1 О Я (*коло*) (3),
18) 1 О Б (*віко*) (2),
19) 1 О2О1 Ї (*решето*) (2),
20) 1 Ф Е (*барахло*) (2),
21) 1~ Ф У (*тіло*) (2),
22) 1 ФО Я (*чоло*) (2),
23) 2 ОФ (*жито*) (2),
24) 4 Ф Е (*пальтечко*) (2),
25) 6 О (*ледащо*) (2),
26) 31 Ф (*сонько*) (2),
27) 1 О Г (*благо*) (1),
28) 1рр(мн.) О -/Е (*лігво*) (1),
29) 1 ОФ С (*небо*) (1),
30) 1 ОФр У (*масло*) (1),
31) 1мн. ОФ/О (*свято*) (1),
32) 1мн. ОФ/О С/- (*чудо (явище)*) (1),
33) 1~ Ф Б (*молоко*) (1),
34) 1 ФО Ї (*село*) (1),
35) 1 ФО У1 (*дно*) (1),
36) 1рр(мн.) ФО Е/У (*стегно*) (1),
37) 1~ ФО V (*письмо*) (1),
38) 2 О (*ікло*) (1),
39) 3 О (*коліно*) (1),
40) 3ооо(мн.) ФО(о) (*крило (у птаха)*) (1),
41) 3 О2О1 Ї-/Ї1 (*колесо*) (1),
42) 4 ОФ (*військо*) (1),
43) 4 ФО Е (*плічко́*) (1),
44) 7 (*лихо*) (1),
45) 8 (*віченько*) (1),
46) 8 Ф Е (*очко́ (спорт.)*) (1),
47) 9 О Е (*о́чко (око)*) (1),
48) 10 ОО/Фнзк Д-/Ш-/К (*вухо*) (1),
49) 11 ОФнзк БВЯ1П (*око*) (1).

Парадигми іменників *сер. р.* з флексією *-е (-є)* в Н. в. одн. позначені такими буквено-цифровими кодами:

1) 17 О (*явище, чудище*) (298),
2) 12 О V (*віяльце*) (43),

3) 12 О У (*болітце*) (37),
4) 12 ФО У (*колісце*) (16),
5) 12 ФО V (*жальце*) (10),
6) 20 О (*царствіє*) (8),
7) 12 О Я (*устелиполе*) (6),
8) 12 Ф V (*чільце*) (4),
9) 12 Ф У (*слівце*) (4),
10) 14 ОФ (*море*) (2),
11) 12 О (*пряслице*) (1),
12) 12 ОФ (*місце*) (1),
13) 12рр(мн.) ОФ(р) -/У (*сонце*) (1),
14) 12 ФО (*лице*) (1),
15) 12 ФО J (*війце*) (1),
16) 12 ФОр J (*яйце*) (1),
17) 13 ОФ Х/- (*серце*) (1),
18) 15 ОФ -/Я (*поле*) (1),
19) 16 О V/- (*щупальце*) (1),
20) 18 ФО-1 -/Ї (*плече*) (1),
21) 20 Ф (*житіє*) (1).

Парадигми іменників *сер. р.* з флексією *-а (графічно лише -я)* в Н. в. одн. позначені такими буквено-цифровими кодами:

1) 23 О Z5 (*сказання*) (8802),
2) 25 Ф (*життя*) (131),
3) 26 О (*подвір'я*) (121),
4) 24 О Z1 (*обличчя*) (101),
5) 23 О Z4 (*багаття*) (90),
6) 23 О Z6 (*зусилля*) (80),
7) 23 О Z7 (*угіддя*) (74),
8) 23 О (*осердя*) (44),
9) 23 Ф Z5 (*звання*) (29),
10) 23 О Z8 (*узлісся*) (28),
11) 24 О Z2 (*підніжжя*) (25),
12) 30 Ф -/ Z4 (*покриття*) (12),
13) 24 О Z3 (*узвишшя*) (8),
14) 25 О (*плаття*) (8),
15) 26 Ф (*руків'я́*) (4),
16) 23 О Z9 (*пониззя*) (2),
17) 23 Ф (*трістя*) (1),
18) 23 Ф Z4 (*закляття*) (1),
19) 23~Ф Z6 (*гнилля*) (1),
20) 23 Ф Z7 (*колоддя́*) (1),
21) 23 Ф Z8 (*кісся*) (1),
22) 24 О У (*вістря*) (1),

23) 26 ФО (*війя*) (1),

24) 30 мн. ОО/Ф Z6 (*весілля*) (1).

Уважаємо, що ці типи парадигм, як і типи парадигм І відміни, потребують корективів.

По-перше, Кл. в. у них також представлений переважно на прикладі форм неістот (*плакате, причепе, осокоре, вогнику, садочку, трофею, блюдо, явище* тощо), натомість цей відмінок для назв неістот не властивий, лакунарний, але він регулярно проявляється в назвах істот, тому природніше було б, на нашу думку, замінити у зразках парадигм форми Кл. в. назвами істот (*поете, ящере, буйволе, ослику, предку, змію, чадо, чудище* тощо) або подати паралельні форми, напр.: *плакате*, поете*.

По-друге, як неповну щодо числа однинну парадигму у ГСУЛМ з-поміж парадигм іменників ІІ відміни подано лише парадигму типу 37 О2н (*Господь*), але, на нашу думку, однинними є як деякі унікальні парадигми (23 Ф Z7 (*колоддя́*) (1), 23~Ф Z6 (*гнилля*) (1), 1~ Ф Б (*молоко*) (1), 8 ФкФ И2 (*моріг*) (1), 8мм О(м)О Д2/- (*пух*) (1)), так і чимало тих, що представлені великою кількістю слів. Останні варто розділити на 2 типи – тип парадигм обчислюваних іменників із повними парадигмами (7 О (*костюм, фільм, технікум*), 1 О (*блюдо, чадо*), 23 О Z5 (*сказання*)) з одного боку, і тип парадигм необчислюваних іменників із неповними та лакунарними щодо числа однинними парадигмами (7 О одн. (*рапс, ізюм, сум, трагізм*), 1 О одн. (*мисливство, сусідство, християнство, нахабство, чоловіцтво, юнацтво, жіноцтво*), 23 О Z5 одн. (*додавання, споживання, тривання, дозрівання*)) з іншого боку.

Іменники ІІІ відміни

Іменники ІІІ відміни належать лише до жін. р. і в Н. в. одн. (якому омонімічні й форми Зн. в. одн.)[42] мають чисту основу на м’який приголосний (*кість, злість, сіль, тінь, осінь*) або твердий губний чи шиплячий приголосний (*любов, кров, піч, ніч, подорож*), крім іменника *мати*, який має флексію *-и*.

Порівняно з І і ІІ відміною парадигматика іменників ІІІ відміни відносно однотипна. Але вона теж структурована належністю іменників до ЛГР. Назви істот характеризує збіг Зн. в. множ. і Р. в. множ., а неістот – збіг Зн. в. множ. і Н. в. множ. та лакунарність Кл. в. Обчислювані іменники (*кість, рись, тінь*) мають повну підпарадигму числа, а необчислювані (*сіль, кров, радість, гідність*) – неповну. Власні назви (*Білорусь, Русь, Любов*) мають лакунарну підпарадигму множини.

Усі іменники ІІІ відміни в Р. в. одн., Д. в. одн. і М. в. одн. мають закінчення *-і*: *тіні, сталі, галузі, кості, радості, печі, ночі, крові, любові*. «Український правопис» 2019 р. повернув як варіантну давню, історично і діалектологічно обґрунтовану норму написання (і вимови – *авт.*) в

[42] Крім іменника *мати*.

іменниках на *-ть* після приголосного, а також у словах *кров, любов, осінь, сіль, Білорусь, Русь* у Р. в. одн. закінчення *-и*: *гідности, незалежности, радости, смерти, чести, хоробрости; крови, любови, осени, соли, Білоруси, Руси* (УП, с. 128). Крім того, він визначає лакунарність цих форм в парадигмах іменників, що означають абстрактні поняття простору (*височінь, глибочінь, далечінь, широчінь*), які уживають зрідка, натомість замінюють їх відповідними словоформи із суфіксом *-ин-(-а)*: *височина, глибочина, широчина* (УП, с. 128). Кореневий звук /і/ з давніх /о/, /е/ у цих формах (а також у Кл. в. одн.) переходить у відкритому складі відповідно в /о/ чи /е/ (*сіль – солі, осінь – осені, піч – печі, річ – речі*). Іменник *мати* у цих формах відновлює свою давню основу (на -ер-) за допомогою суфіксоподібного сегмента *-ер* (*матері*).

У Зн. в. одн. іменники ІІІ відміни мають форми, омонімічні Н. в., а іменник *мати* відновлює свою давню основу за допомогою суфіксоподібного сегмента *-ір* (*матір*).

В Ор. в. одн. іменники ІІІ відміни мають закінчення *-у* (графічно *-ю*), перед яким подовжується (на письмі подвоюється) попередній м'який приголосний, якщо він стоїть після голосного (*сіллю, міццю, тінню, міддю, річчю, суттю, подорожжю*). Не відбувається подовження у випадках, коли основа іменника закінчується двома приголосними (*вістю, радістю, якістю, жовчю, нехворощю*). Це зумовлюється евфонічними законами – поява третього приголосного утруднила б артикуляцію. У формах *любов'ю, кров'ю, матір'ю* подовження попереднього приголосного також немає. Іменник *мати* у цій формі відновлює свою давню основу за допомогою суфіксоподібного сегмента *-ір* (*матір'ю*).

Кл. в. одн. виражається за допомогою флексії *-е* (*Любове, Юдіфе, Нінеле, рисе, радосте*, старосте*, тіне*, подороже**) і лише в іменнику *мати* – за допомогою флексії *-и* (*мати*).

У Н. в. множ. і Зн. в. множ. іменники ІІІ відміни мають переважно закінчення *-і*, належачи до назв неістот: *тіні, вісті, доповіді, печі, подорожі*. Назви істот цієї відміни мають, відповідно до ЛГР належності, флексію *-ей*, як і в Р. в. множ. (*Любовей*, рисей, ланей*). Іменник *мати* (теж істота) має флексію *-ів* (*матерів*), відновлюючи давню основу в цій та інших формах непрямих відмінків множини суфіксоподібним сегментом *-ер*.

Р. в. множ. іменників ІІІ відміни має флексію *-ей* (*тіней, вістей, доповідей, областей, печей, ночей*), окрім іменника *мати*, що має флексію *-ів* (*матерів*).

У Д. в. множ. іменників ІІІ відміни виступає закінчення *-ам* (після шиплячого приголосного), *-ям* (графічно в інших випадках): *ночам, печам, сумішам, подорожам; тіням, вістям, відповідям, матерям*.

В Ор. в. множ. іменники ІІІ відміни мають закінчення *-ами* (після шиплячого приголосного), *-ями* (графічно в інших випадках): *ночами,*

печами, сумішами, подорожами; тінями, вістями, відповідями, галузями. Для іменника *кість* поруч з флексією *-ами* (*костями*) можливе варіантне закінчення *-ми* (*кістьми*).

У М. в. множ. іменники ІІІ відміни мають закінчення *-ах* (після шиплячого приголосного), *-ях* (графічно в інших випадках): *на печах, по ночах, у подорожах; у тінях, у доповідях, у відповідях*.

Кл. в. множ. має форми, омонімічні Н. в. множ. з флексією *-і* (*тіні, подорожі, матері*).

Як бачимо, сучасна парадигматика іменників ІІІ відміни свідчить про значні відмінності словозміни іменника *мати* від інших іменників цього словозмінного класу, а також про наявність, принаймні щодо писемної форми мови, двох різновидів ІІІ відміни за твердістю / м'якістю основ, що диференційовані у формах Д. в. множ., Ор. в. множ. і М. в. множ. з флексіями *-ям, -ями, -ях* (умовно синхронно – м'яка група) і *-ам, -ами, -ах* (мішана група).

ІІІ відміну представляють у ГСУЛМ іменники *жін. р.* з нульовою реалізацією флексії у Н. в. одн. (ГСУЛМ, сс. 694-708, 750-751). Вони позначені такими буквено-цифровими кодами:

1) 2 О И1 (*повинність, знаменитість*) (4755),
2) 2 О L (*бусоль, макрель*) (146),
3) 2 О N (*пустинь, вігонь*) (84),
4) 2 О (*почесть, чернь (птах)*) (63),
5) 2 О Т (*рать*) (42),
6) 2 О D (*сповідь, стерлядь*) (34),
7) 2 О Z (*зав'язь, свіязь*) (27),
8) 4 О Н (*зустріч, покруч*) (22),
9) 4 О V (*суміш*) (16),
10) 7 О Б (*верф, твар*) (12),
11) 2 О Ю1N (*повінь, гусінь*) (9),
12) 2 ОФнзк (*повість*) (9),
13) 2 О S (*вись, рись*) (8),
14) 4 О ИЗН (*неміч*) (6),
15) 4 О (*пригорщ*) (5),
16) 2 О ИЗД (*повідь*) (4),
17) 2 О Ю1L (*крутіль, жужіль (жук)*) (4),
18) 2 О ИЗТ (*похіть*) (3),
19) 2 О ИЗL (*сіль, міль*) (3),
20) 4 О J (*упряж*) (3),
21) 2 О ИЗN (*просторінь*) (2),
22) 2мн. ОФ-2 (*волость*) (2),
23) 2мм О(м)Ор В1N3S (*вісь*) (2),
24) 4 ОмОр Ю1Н (*піч*) (2),
25) 19 ОФ UЪY (*мати*) (2),

26) 2 О ИЗС (*міць*) (1),
27) 2 О ЙЕ2 (*безкраїсть*) (1),
28) 2 ОФ (*скатерть*) (1),
29) 2 ФокФ Т (*путь*) (1),
30) 2рр О(р)мОZ (*грязь*) (1),
31) 4 О ИЗJ (*дріж*) (1),
32) 4 О Ю1Н (*розтіч*) (1),
33) 4 ОФнзк ИЗН (*ніч*) (1),
34) 4 ОФнзк Ю1Н (*річ*) (1),
35) 7мм О(м)Фнзк Б (*кров*) (1),
36) 16 О2О1 ИЗV (*розкіш*) (1),
37) 24 ОФ-4 Ю1Ю3L/- (*по́стіль, пості́ль*) (1),
38) 29 О(р)мОр(о) D (*грудь*) (1).

Корективи щодо цих типів парадигм співвідносні з тими, що запропоновані для іменників І і ІІ відмін.

По-перше, Кл. в. іменників ІІІ відміни теж представлений переважно на прикладі форм неістот (*повинносте, верфе, висе* тощо), але цей відмінок для назв неістот лакунарний, а в назвах істот він проявляється регулярно, тому природніше було б, на нашу думку, замінити у зразках парадигм форми Кл. в. назвами істот (*знаменитосте, тваре, рисе* тощо) або подати паралельні форми, наприклад: *повинносте*, знаменитосте*.

По-друге, на нашу думку, слід диференціювати повні і неповні (однинні) щодо числа типи парадигм. Парадигмами singularia tantum є низка унікальних типів парадигм (2 О ЙЕ2 (*безкраїсть*) (1), 7мм О(м)Фнзк Б (*кров*) (1), 16 О2О1 ИЗV (*розкіш*) (1)), а також парадигм, представлених великою кількістю слів. З-поміж останніх варто диференціювати 2 типи – тип парадигм обчислюваних іменників із повними парадигмами (2 О И1 (*знаменитість (істота), індивідуальність (істота), першість* та ін.)) з одного боку, і тип парадигм необчислюваних іменників із неповними та лакунарними щодо числа однинними парадигмами (2 О И1 одн. (*тямущість, значущість, минущість, родючість, пахучість* тощо)) з іншого боку.

Іменники IV відміни

До *IV відміни* належать іменники сер. р. з флексією *-а (-я)* у Н. в. одн., у непрямих відмінках яких в однині й у формах множини з’являються (відновлюються) суфікси (структурні сегменти) давніх основ: на **-еп (племя, тѣмя)* і на **-t (теля, дитя)*. Як слушно зазначають історики мови, «…сучасна IV відміна – це частина, уламок, залишок колишньої групи імен на приголосний» (Історія української мови 1978, с. 119). Крізь призму синхронного сучасного стану української мови за своєю будовою і складом іменники IV відміни поділяються на дві підгрупи (іменники з суфіксом *-ен-* та іменники з суфіксом *-ат- (-ят-)*), а з діахронного погляду, перша

підгрупа – іменники із спадною продуктивністю, друга – іменники із висхідною продуктивністю (Історія української мови 1978, с. 119).

Парадигматика іменників IV відміни також структурована належністю іменників до ЛГР як парадигматичних схем, зокрема назви істот характеризує збіг Зн. в. множ. і Р. в. множ., а неістот – збіг Зн. в. множ. і Н. в. множ.

Всі іменники IV відміни у підпарадигмі однини мають омонімічні флексії Н. в., Зн. в., Кл. в. – графічно *-я* (після шиплячого – *-а*): *вим'я, галченя, голуб'я, гуся, дитя, ім'я, козеня, плем'я, сім'я, тім'я; коліща, курча, лоша*.

У Р. в. одн. іменники з формотвірним суфіксом *-ат* мають флексію *-и* (*дівчати, курчати, маляти*), а іменники з суфіксом *-ен* – флексію *-і* (*імені, сімені, вимені, тімені, племені*), а також варіантну безсуфіксну форму, омонімічну з Н. в. одн. (*ім'я, сім'я, тім'я, вим'я, плем'я*).

Форми Д. в. одн. і М. в. одн. мають закінчення *-і* та суфікси *-ат* і *-ен*: *дівчаті, теляті, курчаті; імені, племені, тімені*.

В Ор. в. одн. іменники IV відміни (давніх основ на **-t*) мають форму (без суфікса *-ат, -ят*) на *-ям* (після шиплячого – *-ам*), а іменники із суфіксом *-ен-* мають варіантні форми з суфіксом *-ен-* і закінченням *-ем* та з флексією *-ям* (без суфікса *-ен-*): *галченям, гусям; дитям, козеням; курчам, лошам; вименем (вим'ям), іменем (ім'ям), племенем (плем'ям), сіменем (сім'ям), тіменем (тім'ям)*. З названих паралельних форм у мові художньої літератури частіше вживається безсуфіксна форма на *-ам* (графічно – *-ям*).

У всіх відмінкових формах множини іменники IV відміни зберігають суфікси *-ат-*, *-ен-*, за винятком іменників *вим'я, сім'я, тім'я* (ці іменники у множині відмінюються за зразком II відміни).

У Н. в. множ. та Кл. в. множ. іменники IV відміни мають форми з флексією *-а* на *-ят-а* (після шиплячого — *-ат-а*) та *-ен-а* (*гусята, телята; курчата, лошата; імена, племена*), але іменники *вим'я, сім'я, тім'я* мають форми з флексією *-а* (графічно *-я*) без суфікса (*вим'я, сім'я, тім'я*).

У Р. в. множ. іменники IV відміни мають нульову реалізацію закінчення та суфікси *-ят* (після шиплячого – *-ат*) і *-ен* (*гусят, телят; курчат, лошат; імен, племен*), але іменники *вим'я, сім'я, тім'я* мають форми з флексією *-ів* (графічно *-їв*) без суфікса (*вим'їв, сім'їв, тім'їв*).

У Д. в. множ. іменники IV відміни мають форми з флексією *-ам* на *-ят-ам* (після шиплячого – *-ат-ам*) і *-ен-ам* (*гусятам, телятам; курчатам, лошатам; іменам, племенам*), але іменники *вим'я, сім'я, тім'я* мають форми з флексією *-ам* (графічно *-ям*) без суфікса (*вим'ям, сім'ям, тім'ям*).

У Зн. в. множ. іменники IV відміни мають форми, залежні від належності іменників до структурних схем парадигм істот чи неістот. Назви неістот мають форми однакові з Н. в. множ. (*коліщата; імена, племена; вим'я, сім'я, тім'я*), а назви істот – форми спільні з Р. в. множ.: *дівчат,*

хлоп'ят, гусят, курчат. Для назв тварин можливі паралельні форми: *гусят* і *гусята*; *курчат* і *курчата*, *ягнят* і *ягнята*.

В Ор. в. множ. іменники IV відміни мають форми з флексією *-ами* на *-ят-ами* (після шиплячого – *-ат-ами*) та *-ен-ами* (*гусятами, ягнятами; курчатами, лошатами; іменами, племенами*), але іменники *вим'я, сім'я, тім'я* мають форми з флексією *-ами* (графічно *-ями*) без суфікса (*вим'ями, сім'ями, тім'ями*).

У М. в. множ. іменники IV відміни мають форми з флексією *-ах* на *-ят-ах* (після шиплячого – *-ат-ах*) і *-ен-ах* (*на гусятах, на ягнятах; на курчатах, на лошатах; в іменах, у племенах*), але іменники *вим'я, сім'я, тім'я* мають форми з флексією *-ах* (графічно *-ях*) без суфікса (*на тім'ях, у вим'ях, у сім'ях*).

Отже, в межах IV відміни слід диференціювати продуктивний (особливо у семантичній сфері назв малят тварин) різновид іменників колишніх основ на **-t* та непродуктивний різновид іменників колишніх основ на **-en*, що розрізняються як флексіями, так і суфіксами. У межах першого різновиду варто розрізняти (умовно графічно) м'яку і мішану групи, оскільки вони мають графічно різні флексійні і суфіксальні набори форм однини (*-я* і *-а*, *-ят-и, -ят-і* і *-ат-и, -ат-і*, *-ям* і *-ам*) і різний суфікс у формах множини (*-ят* і *-ат*). У межах другого різновиду іменникам із суфіксальними формами множини (*ім'я, плем'я*, а також *стрем'я (діал.)*) протиставляються іменники без суфіксів у множині, що в цій підпарадигмі зазнали аналогійного впливу іменників II відміни (*вим'я, сім'я, тім'я*, а також *рам'я (діал.)*).

IV відміну представляють у ГСУЛМ іменники *сер. р.* з флексією *-а (-я)* у Н. в. одн. (ГСУЛМ, сс. 684-693, 749). Вони позначені такими буквено-цифровими кодами:

1) 27зз(мн.) ФрдмО D (*теля*) (130),
2) 27 ФрдмО D (*рученя, немовля*) (49),
3) 22 ФрдмО Ю (*руча, дівча*) (21),
4) 22зз(мн.) ФрдмО Ю (*лоша*) (18),
5) 28 ОФ N (*плем'я*) (2),
6) 29 О N1 (*вим'я*) (2),
7) 27 О D (*зерня*) (1),
8) 28 ФО-2 N (*ім'я*) (1).

У цей тип відмінювання входять переважно обчислювані іменники з корелятивними формами числа, але є тут також група іменників із лакунарними формами однини, функційно множинні. Ми вже зазначали, що похідні *оченята, оченятка, рученята, рученятка, ноженята* у словнику (СУ) інтерпретовані як представники парадигматичного типу з варіантною інтерпретацією форм множини як форм іменників із повною парадигмою і pluralia tantum, а іменник *зубенята* подано як множинний.

Гострота необхідності заміни форм Кл. в. неістот на форми істот у зразках парадигм цієї відміни зменшується (напр., замість *рученя** варто подати *немовля*) через омонімію цих форм із формами Н. в., але, все ж, на нашу думку, так варто зробити.

Частотність різновидів парадигм іменників IV відміни колишніх основ на *-*t*, що є назвами малят тварин, в українській мові набагато більша, аніж подає словник. Це пов'язано з неповнотою словника у галузі лексики на позначення тварин, адже у природі є близько 6400 видів лише ссавців, від більшості назв яких із граматичною обов'язковістю за моделлю творяться назви малят (*капібара – капібареня, коала – коаленя, гепард – гепарденя* тощо).

Іменники множинної відміни

До типу відмінювання *множинних іменників* відносять іменники у формі *pluralia tantum* (переважно такі, що мають у своїх парадигмах флексії іменникового типу відмінювання, оскільки за відсутності форм однини їх неможливо співвіднести з цими типами, а саме у формах однини ці типи найбільшою мірою й диференційовані). До них зараховують синхронно непохідні назви типу *сани, сіни, іменини, Чернівці, Карпати*, а також похідні від іменників з іншим лексичним значенням (зокрема мутаційним *окуляри, ваги* та модифікаційним *дітоньки, молодята*) та від інших морфологічних класів слів (напр., *заручини, оглядини*) й такі, що мають форми однини з ідентичним лексичним значенням, але основи цих форм мають інше структурне оформлення (*люди – людина, діти – дитина, радощі ← радість, гордощі ← гордість*).

У Н. в. частина множинних іменників має закінчення *-и*, напр.: *окуляри, штани, сани, сходи, ночви, іменини, обійми, відносини, люди, діти, кури, гуси, Черкаси, Прилуки, Альпи*. Іменник *люди*, як іменники II відміни типу *селяни, болгари, татари*, в сучасній літературній мові усталився з флексією *-и*, хоч у творах Т. Шевченка (і тепер в деяких діалектах) він має флексію *-е*: *Кохайтеся, чорнобриві, Та не з москалями, Бо москалі – чужі люде, Роблять лихо з вами* (Т. Шевченко).

Множинні іменники з м'якими приголосними основи та із стверділими шиплячими закінчуються на *-і* (після кінцевого основи /й/ – графічно *-ї*): *двері, граблі, гуслі, кучері, радощі, гордощі, хитрощі, манівці, Чернівці, вечорниці; помиї, Гімалаї, Піренеї*.

Низка іменників *pluralia tantum* мають флексію *-а* (після м'якого приголосного – графічно *-я*): *ворота, вила, жорна, ясла, ясна, дрова, лещата; вінця*.

У Р. в. частина множинних іменників мають закінчення *-ів* (після кінцевого основи /й/ – графічно *-їв*): *джинсів, дріжджів, кліщів, окулярів, сходів, фінансів, хитрощів, Чернівців, помиїв, Гімалаїв*. Інша частина – нульову реалізацію закінчення (крім інших, її мають усі множинні іменники з закінченням у називному відмінку *-а*): *вил, воріт, дров, збоїн, канікул,*

конопель, лещат, ножиць, ночов (і *ночв*)*, Сум, ясел, ясен*. У цих формах (з нульовою реалізацією закінчення) відбуваються фонетичні зміни в основах – чергування [о] з [і], поява вставних [о], [е], – як і в подібних формах множини іменників І і ІІ відміни.

Деякі іменники вживаються з обома вказаними флексіями: *граблів* і *грабель*, *обценьків* і *обценьок*, *чарів* і *чар*, *помиїв* і *помий*, *Чернівців* і *Чернівець*.

Невелика група множинних іменників має закінчення *-ей*: *грошей, дверей, людей, саней, сіней*.

У Д. в. усі іменники *pluralia tantum* за аналогією до відповідної форми іменників І відміни закінчуються на *-ам* (після м'яких приголосних графічно – *-ям*): *окулярам, ночвам, наймам, обценькам, сходам, вилам, дровам, радощам, Карпатам; дверям, граблям, вінцям, кучерям, манівцям, ножицям, помиям, Чернівцям, людям, дітям, курям, гусям, сіням, саням, воротям* (і *воротам*)*, штаням* (і *штанам*).

У Зн. в. у відміні множинних іменників теж диференційовані парадигматичні схеми істот / неістот. Множинні іменники назви неістот (а таких більшість) мають форму, спільну з Н. в.: *вила, вінця, граблі, коноплі, окуляри, сани, фінанси, ясла*. Форму, однакову з Р. в., мають назви істот, зокрема осіб (*людей, дітей, діточок, дітоньок, людоньок, дітлахів*). Іменник *люди* у деяких контекстах уживається у формі, спільній із Зн. в. (*пішов між люди, вийшов у люди*). Іменник *діти* має варіантні форми (*маю дітей* і рідше – *діти*). Варіантні форми властиві назвам деяких свійських тварин (*жене гусей* і *гуси*, *кури* і *курей*).

В Ор. в. іменників pluralia tantum виступає закінчення *-ами* (після м'яких приголосних графічно *-ями*): *вилами, дровами, ночвами, сходами, радощами, Прилуками, граблями, коноплями, вінцями, помиями, Гімалаями*. Іменники, що в Р. в. мають закінчення *-ей*, в Ор. в. приймають закінчення *-ми* із збереженням м'якості кінцевого приголосного основи (за винятком шиплячого та [р]): *дітьми, людьми, гусьми* (і *гусями*), *сіньми, саньми, грішми, дверми, курми, воротьми* (і *воротами*)*, штаньми* (і *штанами, штанями*). Іменники *двері, гроші*, крім форм *грішми, дверми*, мають паралельні форми із закінченням колишньої двоїни *-има*: *дверима, грошима*.

У М. в. множинні іменники мають флексію *-ах* (після м'яких приголосних графічно – *-ях*): *на сходах, у ночвах, у яслах, на воротах* (і *на воротях*), *у штанах* (і *у штанях*)*, на дверях, у граблях, на санях, у сінях, у Гімалаях*.

У Кл. в. іменники *pluralia tantum* мають форми, спільні з формами Н. в. (*діти, люди, гуси*).

Множинні іменники як окремий тип відмінювання також представлені в ГСУЛМ (сс. 710-711, 752). Вони позначені такими буквено-цифровими кодами:

1) 2 О (*джинси, котинги*) (229),
2) 19 О (*озимі, двокопиті*) (139),
3) 1 О (*оглядини, амніоти*) (95),
4) 1 О Е (*нападки, людоньки*) (59),
5) 13 О (*джунглі, новоженці*) (48),
6) 4 О (*зубенята, молодята*) (39),
7) 12 О (*гордощі*) (37),
8) 2 Ф (*дрижаки, дітлахи*) (30),
9) 1 Ф Е (*пачіски*) (16),
10) 18 О (*вакації, анамнії*) (12),
11) 4 О Е (*ворітечка*) (11),
12) 9 О (*очиці*) (10),
13) 4 Ф (*вуста*) (8),
14) 13 Ф (*штанці, людці*) (7),
15) 19 Ф (*добові, перепряжні*) (5),
16) 3 О (*шпари, придани*) (4),
17) 5 Оро̆о (*сани*) (4),
18) 10 О Ы (*давильця*) (4),
19) 16 О (*покої*) (4),
20) 9 О W (*дверці*) (3),
21) 4 О W (*ясна*) (3),
22) 11 О (*розвальні*) (3),
23) 3 О -/А (*гони*) (2),
24) 4рр О(р) W (*ясла*) (2),
25) 7 Оро (*гуси*) (2),
26) 10 О W (*ворітця*) (2),
27) 1 Ор Е (*ночви*) (1),
28) 1рр О -/Е (*пришви*) (1),
29) 1 О//Фнк Е (*дітки*) (1),
30) 3 О -/Е (*кузьмірки*) (1),
31) 4 О/Фнзк (*дрова*) (1),
32) 6 О (*перса*) (1),
33) 7 Ор (*діти*) (1),
34) 8 О(о) -/А1 (*гроші*) (1),
35) 9 Ор W (*коноплі*) (1),
36) 9 Ф W (*крупці*) (1),
37) 10 Ф W (*дровця*) (1),
38) 10рр Ф -/И W/W (*дрівця*) (1),
39) 11 Фнзк (*власті*) (1),
40) 12 Ф (*щі*) (1),
41) 14 О (*ноші*) (1),
42) 15 Фнзк (*мощі*) (1),
43) 17 Оро (*кури*) (1),

44) 20 Ф -/ W (*граблі*) (1),
45) 21 Орoo (*двері*) (1),
46) 22 О (*помиї*) (1),
47) 23 О(о) А-/А1/А1 (*ворота*) (1),
48) 24 О W (*гуслі*) (1).

На нашу думку, форми Кл. в. краще подати у словнику на прикладі назв істот, замінивши, напр., *нападки** на *людоньки*, *зубенята**, на *молодята*.

Крім того, за подальшого опрацювання цієї бази даних, варто диференціювати парадигми обчислюваних і необчислюваних іменників, адже сполуки з обчислюваними іменниками типу *одні двері, одні окуляри* (як і *троє окулярів, три пари окулярів*) будуть аналітичними засобами реалізації значень парадигми числа цих субстантивів, а в необчислюваних іменників на зразок *нападки, дріжджі* сполуки типу *одні дріжджі, одні нападки* не будуть аналітичними формами числа, а слово *один* не буде числівником, а матиме значення видільної частки (*лише, тільки*) або значення сортності речовини (як і з іншими числівниками, наприклад *двоє дріжджів*), для абстрактних же іменників сполуки з означено-кількісними числівниками взагалі неможливі. Окремий парадигматичний різновид множинних становитимуть обчислювані іменники типу *люди, діти*, що мають структурно відмінні основи в підпарадигмах однини і множини. В них систему значень однини забезпечують форми однини (для *людина, дитина* – форми І відміни), тому сполуки *одні люди, одні діти* не матимуть числових значень, а можливі лише як сполуки з видільними частками, але *п'ятеро людей, семеро дітей* будуть аналітичними формами означеної множини.

ГСУЛМ не подає парадигм власних назв, але вони теж є окремим різновидом у парадигматичному типі множинних іменників, демонструючи парадоксальне для системи мови співвідношення системи форм і системи значень у парадигмі, коли система значень відмінкових форм – це значення однини, а система відмінкових форм, що забезпечують значення однини – це форми множини (Н. в. одн. забезпечують форми *Чернівці, Черкаси, Суми, Прилуки*; Р. в. одн. – *Чернівців, Черкас, Сум, Прилук*; Ор. в. одн. – *Чернівцями, Черкасами, Сумами, Прилуками*; М. в. одн. – *у Чернівцях, у Черкасах, у Сумах, у Прилуках*).

Також, як бачимо, ГСУЛМ як множинні іменники подає парадигми не лише іменникової, але й ад'єктивної відміни (19 О (*озимі, двокопиті*) (139), 19 Ф (*добові, перепряжні*) (5)). З одного боку, ці іменники дійсно множинні і, якщо брати за основу класифікації типів парадигм наявність / відсутність форм (і значень) у парадигмах, то вони належать до множинної відміни, а, з іншого боку, якщо брати до уваги насамперед спільність флексійних наборів (та інших формальних засобів) в наявних формах (а саме так відбувається традиційно), то ці іменники варто відносити до

ад'єктивної відміни (Н. в. множ. – *навіжені, голосні, двокопиті*; Р. в. множ. – *навіжених, голосних, двокопитих*; Д. в. множ. – *навіженим, голосним, двокопитим*; Зн. в. множ. – *навіжених* (істота, особа), *голосні* (неістота), *двокопитих* і *двокопиті* (істота, тварина); Ор. в. множ. – *навіженими, голосними, двокопитими*; М. в. множ. – *на навіжених, на голосних, на двокопитих*; Кл. в. множ. – *навіжені, голосні, двокопиті*) як окремий її підтип за ознакою відсутності та лакунарності (форми типу *парнокопитий, двокопитий* в разі необхідності забезпечення значень однини без труднощів заповнюють підпарадигму однини) підпарадигми однини.

Іменники ад'єктивної відміни

Ад'єктивна чи *прикметникова відміна іменників* складається із субстантивів, що перейшли з морфологічних прикметників (прикметників (*молодий, молода, солодке*), дієприкметників (*наречений, наречена, придане*), займенникових прикметників (*нічия, мій, моя, наш, наші*)).

Тези, що вони «…відмінюються за зразком звичайних прикметників» (СУМ 1969, с. 124), «…у всіх відмінках однини і множини вони мають прикметникові закінчення» (Горпинич 2004, с. 76), вводять в оману, оскільки складається враження, що їхні парадигми ідентичні з прикметниковими. Радимо звертати увагу на інше – те, що «субстантивовані слова втрачають морфологічні ознаки ад'єктивних слів…, натомість набувають ознак іменника: незмінюваності за родом і граматичної незалежності відмінка та числа…» (СУМ 2013, с. 300). Формальні засоби словозміни, зокрема флексії, залишаються ідентичними з прикметниковими, але структура словозмінних парадигм цих іменників суттєво змінюється порівняно з парадигмами твірних прикметників, і ЛГР як структурні схеми парадигм працюють в цій відміні, мабуть, найпослідовніше.

Якщо іменник ад'єктивної відміни *обчислюваний*, то він має словозміну за числом (*учительська – учительські, голосний – голосні, вчений – вчені*).

Якщо іменник ад'єктивної відміни *необчислюваний*, то він не має словозміни за числом, а має в переважній більшості випадків однинну парадигму сер. р. (*минуле, майбутнє, смачненьке, солоне*).

Якщо іменник ад'єктивної відміни *істота*, то належність іменників цього ЛГР до обчислюваних зумовлює наявність словозмінної кореляції за числом, а належність до такого різновиду істот, як *назви осіб*, зумовлює наявність кореляції за родом (лише чол. р. і жін. р., які відбивають стать істоти): *старий – стара – старі, молодий – молода – молоді, знайомий – знайома – знайомі, Котляревський – Котляревська – Котляревські* (частіше – *родина, подружжя*).

Якщо іменник ад'єктивної відміни *власна назва*, то він має лакунарну парадигму множини (*Хмельницький, Рівне, Лозова*).

Окрему морфологічну групу становлять назви видів тварин та рослин, зокрема термінологічні назви, які мають множинну парадигму чи лакунарну парадигму однини (*хижі, парнокопиті, лускокрилі, ярові, озимі*).

Іменники *ад'єктивної відміни* у ГСУЛМ розподілені за трьома родами, а частина з них віднесена до множинних іменників. З-поміж іменників *жін. р.* за прикметниковим типом відмінювання змінюються такі іменники:

1) 22 О (*всеношна, навіжена*) (95),
2) 22 Ф (*передова, німа*) (34),
3) 15 О (*подоро́жня, подоро́жня (особа)*) (4),
4) 17 Ф (*нічия*) (1).

З-поміж іменників *чол. р.* за прикметниковим типом відмінювання змінюються такі іменники:

1) 31 О (*лютий, вчений*) (68)
2) 31 Ф (*голосний, святий*) (21)
3) 32 О (*Всевишній*) (1)

З-поміж іменників *сер. р.* за прикметниковим типом відмінювання змінюються такі іменники:

1) 19 О (*придане*) (9)
2) 19 Ф (*викупне*) (4)
3) 21 О (*майбутнє*) (1)

З-поміж *множинних* іменників за прикметниковим типом відмінювання змінюються такі іменники:

1) 19 О (*озимі, двокопиті*) (139),
2) 19 Ф (*добові, перепряжні*) (5).

На нашу думку, хоч ці іменники і не мають специфічних форм Кл. в., приклади цих форм логічніше було б подати формами назв істот – не *лютий**, а *вчений*, не *голосний**, а *святий*. Також варто диференціювати повні і неповні парадигми числа. З-поміж однинних парадигм у ГСУЛМ названа лише парадигма (32 О (*Всевишній*) (1)), але однинними є також парадигми іменників сер. р.

Різновідмінювані іменники

До *різновідмінюваних іменників* відносять два типи субстантивів: перший, який поєднує словоформи з формантами ІІ і І відміни (*бабище, гадючище*), і другий, який поєднує ознаки ад'єктивної і ІІ відміни (*Прокопів, Волошин*).

Перший тип поєднує в собі форманти, властиві іменниковим парадигмам ІІ відміни (Н. в. одн. *відьмище*, Зн. в. одн. *відьмище*[43], Кл. в. одн. *відьмище*) та І відміни (всі інші форми *відьмищі, відьмищею, на відьмищі* тощо). Його поява пов'язана із взаємодією або хитанням у

[43] В деяких джерелах пропонована цілком закономірна форма Зн. в. (*бачу бабищу, ручищу*), що зближує і цю форму з І відміною (СУМ 2013, с. 306).

граматичному роді іменників із пейоративним суфіксом *-ище*, утворених від назв жін. р. Це зумовлює наявність формальних маркерів сер. р. (що притягує форми словозміни, властиві ІІ відміні), але семантичну мотивацію жін. р. (що притягує форми словозміни, властиві І відміні). Такі іменники здебільшого зберігають паралельну парадигматику лише сер. р. та інтерпретовані як різновідмінювані лише як іменники жін. р.

Другий різновид представляють переважно чоловічі прізвища прикметникової (присвійної) структури на *-ів/їв* та *-ин*, які мають у своїй парадигмі форманти прикметникової парадигми (Н. в. одн. *Волошин, Ковалів* (як *материн, батьків*); Ор. в. одн. *Волошиним, Ковалевим* (як *материним, батьковим*); Р. в. множ. *Волошиних, Ковалевих* (як *материних, батькових*); Д. в. множ. *Волошиним, Ковалевим* (як *материним, батьковим*); Зн. в. множ. *Волошиних, Ковалевих* (збіг з формою Р. в. множ. властивий істотам); Ор. в. множ. *Волошиними, Ковалевими* (як *материними, батьковими*); М. в. множ. *на Волошиних, на Ковалевих* (як *на материних, на батькових*)) та іменникової – іменників ІІ відміни твердої групи (Р. в. одн. *Волошина, Ковалева* (як *чоловіка*); Д. в. одн. *Волошину* і *Волошинові, Ковалеву* (як *чоловіку, чоловікові*); Зн. в. одн. *Волошина, Ковалева* (як *чоловіка*) (збіг з формою Р. в. одн. властивий істотам); М. в. одн. *на Волошині (на Волошину, на Волошинові), на Ковалеві* і *на Ковалеву* (як *на чоловіку, на чоловікові*); Кл. в. одн. *Волошине, Ковалеве* (як *чоловіче, брате*); Н. в. множ. *Волошини, Ковалеви* (як *чоловіки*); Кл. в. множ. *Волошини, Ковалеви* (як *чоловіки*)).

Відповідні жіночі прізвища в однині відмінюються як прикметники. У множині відмінкові форми жіночих прізвищ цього типу збігаються з формами відповідних чоловічих прізвищ, тобто теж мають форми як прикметникового, так і субстантивного (Н. в. множ., Кл. в. множ.) типу.

Серед загальних назв до різновідмінюваних іменників першого типу належить іменник *кабельтов*. З прикметниковою парадигмою його споріднюють форми Н. в. одн *кабельтов*, Зн. в. одн. *кабельтов* (збіг з Н. в. властивий назвам неістот), Р. в. множ. *кабельтових*, Д. в. множ. *кабельтовим*, Ор. в. множ. *кабельтовими*, М. в. множ. *на кабельтових*, а з іменниковою – форми Р. в. одн. *кабельтова*, Д. в. одн. *кабельтову*, Ор. в. одн. *кабельтовом*, М. в. одн. *на кабельтові, по кабельтову*, Кл. в. одн. *кабельтове*, Н. в. множ. *кабельтови*, Зн. в. множ. *кабельтови* (збіг з Н. в. властивий назвам неістот), Кл. в. множ. *кабельтови*.

З-поміж *різновідмінюваних* іменників у ГСУЛМ серед субстантивів *жін. р.* зафіксовано перший тип, що поєднує ознаки ІІ і І відміни:

1) 20 О (*бородище, коровище*) (19).

Словник також вказує на можливість відмінювання таких іменників і за зразком парадигми сер. р. (17 О).

З-поміж іменників *чол. р.* у словнику зафіксовано і другий (прикметниковий) тип різновідмінюваних іменників:

1) 33 О (*кабельтов*) (1).

Незмінювані іменники

Довкола *незмінюваних іменників* в українській мові існує низка нерозв'язаних спірних питань і контроверсійних думок.

Незмінювані (невідмінювані) іменники, які в українській граматичній традиції розглядають також як іменники *нульової відміни* (відміни з нульовими омонімічними флексіями в усіх відмінково-числових формах парадигми) (Вихованець, Городенська 2004, с. 111; СУМ 2017, с. 214-217), представлені в українській мові насамперед запозиченою лексикою (*депо, бюро, турне, желе, меню, какаду, Бордо, Баку* тощо), незмінюваність якої пов'язують із *слабкою адаптацією* до морфологічної системи української мови, для чого необхідний «певний час» (СУМ 2013, с. 300).

Слабку адаптацію розглянемо як перший сумнівний пункт у трактуванні цього парадигматичного типу іменників української мови. Для підтвердження думки про слабку адаптацію як причину незмінюваності наводять приклад іменника *пальто*, який став повністю «морфологізованим», тобто набув змінюваності за зразком II відміни (правопис 2019 р. уводить до складу змінюваних за цим зразком також іменник *ситро*), приклади інших слів (*метро, кіно, табло* тощо), які у практиці розмовного мовлення (у також у діалектах – *авт.*) стають змінюваними (напр., СУМ 2013, с. 300).

Сумнівність цієї тези вбачаємо в тому, що, по-перше, незмінюваність іменників властива й питомій українській лексиці (*Петренко (Оксана), Ковальчук (Олена), (мешкає у місті) Ізмаїл*), а, по-друге, є чимало не менш активно уживаних за *пальто*, а тим паче *ситро*, запозичених лексем, які так само давно функціонують в українській мові, але не набули змінюваності у літературному стандарті (*депо, авто, шосе, журі, желе, пюре, рагу, меню, бюро, парі, таксі* тощо).

Інші спірні питання тісно взаємопов'язані й стосуються трактування самої незмінюваності іменників:

1) Яке відношення ці іменники мають до іменникових ГК відмінка і числа?

2) Чи мають ці іменники нульові флексії (нульові реалізації флексій), чи не мають флексій взагалі?

3) Чи мають вони морфологічні форми?

4) Їм властива омонімія словоформ чи омонімія нульових флексій?

5) Вони є незмінюваними чи змінюваними?

6) Як називати цей морфологічний клас слів (невідмінювані, незмінювані іменники, нульова відміна іменників (Вихованець, Городенська 2004), іменники з нульовою словозміною (СУМ 2002), невідмінювані іменники з нульовою парадигмою (Горпинич 2004), іменники без флексій (СУМ 2013))?

На нашу думку, відповідь на перше питання очевидна – ці іменники мають ГК відмінка і числа (як і ГК роду), адже це – іменники. Загалом таку ж відповідь на це питання знаходимо і в інших джерелах, але подальшому правильному трактуванню субстантивів цього словозмінного класу заважає ототожнення мовної граматичної форми з морфологічною формою. Мовознавців спантеличує думка, що, якщо припустити, що в цих іменників немає морфологічних форм ГК роду, числа і відмінка, то це означатиме, що вони не мають ні парадигм цих категорій, ні самих цих категорій. Саме це веде до визнання в них морфологічних форм і суперечливих висновків на зразок того, що «іменники з нульовою парадигмою є змінюваними» (СУМ 2013, с. 300).

Насправді незмінювані іменники не мають морфологічних форм ГК роду, числа і відмінка, адже мовна форма, ГФ, це те, що має формальні засоби протиставлення значень в межах категорії, що дозволяє відрізнити одне значення від іншого, а таких засобів на морфологічному рівні ці іменники не мають. Їхні «морфологічні форми» словозміни є переважно омонімічними одне одному, і сам термін, відповідно, щодо них уживаємо умовно, на позначення форм (звукових, графічних проявів), які не виражають значень, і цю умовність слід усвідомлювати. Незмінювані іменники отримують справжні ГФ за допомогою «лексичних морфем», аналітичних засобів (напр., форми з прийменниками *без авто, біля авто, від ательє, для бюро* самодостатньо виражають Зн. в., а форми з числівниками *одне бюро, два авто, три ательє* самодостатньо виражають число) та синтаксичних (*нове авто під'їхало – нові авто під'їхали – бачу нові авто*). Саме ці засоби у комплексі й формують парадигматику (синтагматичну парадигматику) незмінюваних іменників, виражаючи значення роду, числа і відмінка.

Таким чином, незмінювані іменники не мають нульових закінчень, омонімічних в усіх морфологічних формах, як не мають і самих морфологічних (омонімічних) форм як різновиду граматичних форм. Звукові та графічні їх форми морфологічного рівня в усіх грамемах у них дійсно омонімічні, але вони не мають морфологічної парадигматики, натомість мають синтагматичну, що виявляє як компенсаційний (компенсує недостатність морфологічних форм: *це ательє працює – ці ательє працюють* (синтагматичні форми протиставляють ГЗ однини і множини)), так і формальний надлишковий характер (*це пюре смачне* (форма однини не виражає значення однини, а є системно зумовленою)).

Що стосується відношення незмінюваних іменників до системи словозміни, до словозмінних класів іменника, вважаємо, що відсутність морфологічної словозмінної парадигматики вже є достатньою підставою для виділення окремого типу відмінювання – незмінюваних іменників, який протиставляється усім іншим відмінам змінюваних іменників.

До незмінюваних іменників належать: 1) іменники іншомовного походження на *-а* з попереднім голосним: *амплуа, боа, буржуа; Бенуа, Валуа, Джошуа, Нікарагуа, Папуа*; 2) односкладові іменники іншомовного походження на *-а, -я*: *бра, па, спа, фа, ля*; 3) іменники іншомовного походження на *-е, -є*: *валіде, желе, кабаре, каберне, кафе, кашне, негліже, пенсне, піке, суфле, турне, шале, шосе; ательє, сомельє; Гейне, Гете, Данте, Туапсе; Готьє, Рамбує*; 4) іменники іншомовного походження на *-и, -і, -ї*: *віскі, ефенді, колібрі, парі, поні, таксі; Алмати, Тбілісі; Анрі, Гальвані, Россіні, Фірдоусі, Шеллі; Віньї*; 5) іменники іншомовного походження на *-о*: *бюро, депо, жабо, євро, казино, какао, кімоно, кіно, кредо, лото, маестро, метро, радіо; Макао; Антоніо, Арно, Базіліо, Вано, Віардо, Дідро, Джо, Маріо, Лао, Пікассо, По, Тассо; Вольво, Пежо*; 6) іменники іншомовного походження на *-у, -ю*: *какаду, рагу, рандеву, фрау, шоу, Баку, Катманду, Палау; інженю, інтерв'ю, меню, Кюсю, Сю*; 7) топоніми іншомовного походження з компонентами *-лейн, -ривер, -роуд, -сквер, -стріт*: *на Дрорі-лейн, біля Парк-лейн, біля Фолл-Ривер, на Еббі-роуд, на Монтріол-роуд, на Таймс-сквер, на Адам-стріт, біля Риджент-стріт*; 8) етикетні означення жінки іншомовного походження, що закінчуються на приголосний: *мадам, мадемуазель, міс, місіс, фрекен, фройляйн, ханом*; 9) жіночі особові імена іншомовного походження, що закінчуються на *-й* і на твердий приголосний (крім губних): *Беатріс, Гюльчатай, Долорес, Енн, Жаннет, Ірен, Кармен, Кім, Клодін, Ленор, Маргарет, Мерседес, Монік, Фарах*; 10) українські жіночі прізвища на *-о* і приголосні: *(Галина) Денисенко, (Надія) Поліщук; (Тетяна) Грищенко, (Марія) Жовтобрюх, (Наталія) Вихованець, (Оксана) Валюх*; 11) російські прізвища на *-их, -ово* (*Черних, Дурново*); 12) деякі абревіатури буквеного, звукового та змішаного типу, зокрема й запозичені: *СТО, СБУ, НЛО, ХТЗ, ООН, НПЗ, ГЕС, США, ЗМІ, райво, сільпо*.

Незмінювані іменники словник ГСУЛМ (у паперовій версії) лише співвідносить із частиною мови, родом (*памперо* – ч, *сомбреро* – с) та вказує на належність до істот (*мачетеро* – чі). Електронна версія ГСУЛМ подає ще код парадигми – 0 0 0. На нашу думку, цієї інформації недостатньо.

Класифікація різновидів парадигм в межах цього парадигматичного типу (див.: СУМ 2017, с. 214-217; СУМ 2013, с. 299-301) стосується не морфологічної парадигматики, а синтагматичної, але вона дуже важлива для граматики і здійснювати її важливо саме на морфологічному рівні (де звукові і графічні форми фонетичних і графічних слів у потоці мовлення, описувані у граматиці, співвідносні з лексемами, фіксованими у словниках), моделюючи при цьому синтагматичну парадигматику.

Парадигматичні схеми незмінюваних іменників також, як і змінюваних, перебувають у залежності від того, чи належить іменник до обчислюваних чи необчислюваних (обчислювані матимуть компенсаційну синтагматичну парадигматику числа (*одне шосе – два шосе, нове авто їде –*

нові авто їдуть), а необчислювані набуватимуть лише деяких формальних надлишкових переважно однинних синтагматичних форм (*це рагу смачне*)), істот чи неістот та осіб чи неосіб (істоти, зокрема особи, звичайно матимуть семантично навантажене протиставлення синтагматичних форм за родом (*мій протеже – моя протеже*) і повну відмінкову парадигму (з Кл. в.), а неістоти матимуть лише формальні надлишкові синтагматичні форми роду (*смачне рагу, смачна салямі*) і відмінкову синтагматичну парадигму з лакунарною формою Кл. в.), власних чи загальних назв (власні назви матимуть лише або переважно значення однини і лакунарну чи неповну підпарадигму множини (*Хонсю, Тбілісі, Торонто*). Варто враховувати й те, що незначна частина незмінюваних іменників мають множинну синтагматичну парадигматику (*командос, барбудос, ультрас, праймеріз, равіолі, медіа, США, ОАЕ, ЗМІ*), а також варіантні (множинні і повні щодо числа) синтагматичні парадигми (*галіфе, капрі, таро*). Якщо множинні незмінювані іменники належать до обчислюваних, вони теж реалізують референтну семантику числа, але більш обмеженими, порівняно з іншими незмінюваними обчислюваними субстантивами, засобами (*представник барбудос, один із ультрас, одна пара модних капрі*), власні ж назви (*США, ОАЕ*) закономірно всупереч синтагматичній множинній парадигматиці передаватимуть синтагматичними формами значення однини (*ОАЕ завершили переговори*).

Займенникові іменники

Центр *займенникових іменників*, становлять дві групи слів: 1) *особові займенникові іменники*: власне особові (*я, ти, ми, ви*), що співвідносяться лише з автосемантичними назвами осіб, і предметно-особові (*він, вона, воно, вони*), співвідносні з автосемантичними назвами істот і неістот, а також зворотний займенник *себе*; 2) *питально-відносні займенникові іменники хто* і *що*, які також через синтаксичний зв'язок диференціюють автосемантичні назви істот і неістот.

Питально-відносні займенникові іменники поділяються за функцією на первинні *питальні* (*хто, що*) і похідні *відносні*, коли вони використовуються у функції сполучних слів складнопідрядних речень. Структурно вторинними є трансформації питальних займенників у заперечні (*ніхто, ніщо*) та неозначені (*хтось, щось; хто-небудь, що-небудь; дехто; дещо; абихто, абищо*).

До периферії належать похідні заперечні займенники *ні́кого* – 'немає кого' (співвідносний з назвами істот) і *ні́чого* – 'немає чого' (співвідносний з назвами неістот), що мають неповну відмінкову парадигму – без Н. в. і Кл. в. (Вихованець, Городенська 2004, с. 202). Відсутність Н. в. у цих займенникових слів зумовлена їхнім значенням, тим, що вони, уживаючись з інфінітивом, вказують на відсутність (для *ні́кого*) особи – виконавця дії, об'єкта, адресата дії тощо (*нікого спитати, нікому написати*), (для *ні́чого*)

– об’єкта або знаряддя дії (*нічого взяти, нічого втрачати*) (СУМ 2017, с. 251).

До займенникових іменників відносять також низку субстантивованих займенникових прикметників, які теж внаслідок своєї похідності є периферією цього морфологічного різновиду слів. Вони становлять прикметниковий (ад’єктивний) тип відмінювання займенникових іменників. З-поміж займенникових іменників ад’єктивного типу є *узагальнювальні* (що перейшли з означальних займенникових прикметників): *весь (вся, все, всі), кожний (кожен), усякий (усяк)* (Вихованець, Городенська 2004, с. 190). Також до займенникових іменників транспонуються й інші *означальні* (*сам, інший*), деякі інші групи займенникових прикметників: *вказівні* (*той, та, те, ті, цей, ця, це, ці*), окремі форми *присвійних* (*наші, мій, моя, свій, свої*), інші вторинні займенникові слова з прикметниковою парадигмою (*один, другий*), коли вказують на осіб і предмети (*Цей (один) зайшов, а той (другий) вийшов. Той поклади на стіл, а цей візьми. Наші перемогли. Моя сьогодні відпочиває. Хто це? – Свої*).

Також до займенникових іменників (*зворотних*) відносять конструкцію *один одного (один другого)* (СУМ 2017, с. 238). Уважаємо, що він теж периферійний та має неповноту парадигми не лише щодо форми Кл. в., а й Н. в.

Зразок відмінювання особових і зворотного займенникового іменника

Відмінок	І особа		ІІ особа		ІІІ особа				зворотний
	одн.	множ.	одн.	множ.	одн.			множ.	
					чол. р.	жін.р.	сер.р.		
Н. в.	я	ми	ти	ви	він	вона́	воно́	вони́	-
Р. в.	мене́, (до) ме́не	нас	тебе́, (до) те́бе	вас	його́, (до) нього́	її́, (до) не́ї	його́, (до) нього́	їх, (до) них	себе́, (до) се́бе
Д. в.	мені́	нам	тобі́	вам	йому́	їй	йому́	їм	собі́
Зн. в.	мене́, (на) ме́не	нас	тебе́, (на) те́бе	вас	його́, (про) нього́	її́, (про) не́ї	його́, (про) нього́	їх, про них	себе́, (про) се́бе
Ор. в.	мно́ю	на́ми	тобо́ю	ва́ми	ним	не́ю	ним	ни́ми	собо́ю
М. в.	(на) мені́	(на) нас	(на) тобі́	(на) вас	(на) ньо́му, (на) нім	(на) ній	(на) ньо́му, (на) нім	(на) них	(на) собі́
Кл. в.	-	-	ти	ви	-	-	-	-	-

Зразок відмінювання питально-відносних займенникових іменників

Відмінок	істота	неістота
Н. в.	хто	що
Р. в.	кого́, (від, до) ко́го	чого́, (від, до) чо́го
Д. в.	кому́	чому́
Зн. в	кого́, (на) к-о́го	що
Ор. в.	ким	чим
М. в.	(на) ко́му, (на) кім	(на) чо́му, (на) чім
Кл. в.	-	-

Зразок відмінювання неозначених і заперечних займенникових іменників

Відмінок						
Н. в.	хтось	будь-що́	що-не́будь	аби́хто	ніхто́	ніщо́
Р. в.	кого́сь, (від, до) ко́гось	будь-чого́, будь (від, до) чо́го	чого́-не́будь, (від, до) чо́го-не́будь	аби́кого, аби́ (від, до) ко́го	нико́го, ні (від, до) ко́го	нічо́го, ні (від, до) чо́го
Д. в.	кому́сь	будь-кому́	кому́-не́будь	аби́кому	нико́му	нічо́му
Зн. в.	кого́сь, (на) ко́гось	будь-що́, будь на що	що-не́будь	аби́кого, аби́ (на) ко́го	нико́го, ні (на) ко́го	ніщо́, ні на що́
Ор. в.	кимсь, ки́мось	будь-чи́м, (з) будь-чи́м, будь із чим	чим-не́будь	аби́ким, з аби́ким, аби́ з ким	ніки́м, (з) ніки́м, ні з ки́м	нічи́м, (з) нічи́м, ні з чи́м
М. в.	(на) ко́мусь, (на) кімсь, (на) кі́мось	(на) будь-чо́му, (на) будь-чі́м, будь на чо́му, будь на чім	(на) чо́му-не́будь, (на) чім-не́будь	(на) аби́кому, (на) аби́кім, аби на ко́му, аби́ на кім	(на) нико́му, (на) нікі́м, ні на ко́му, ні на кі́м	(на) нічо́му, (на) нічі́м, ні на чо́му, ні на чі́м
Кл. в.	-	-	-	-	ніхто́*	-

Зразок відмінювання займенникових іменників *ні́кого, ні́чого*

Відмінок		
Н. в.	-	-
Р. в.	ні́кого, ні́ до кого	ні́чого, ні́ до чого
Д. в.	ні́кому	ні́чому
Зн. в.	ні́кого, ні́ на кого	ні́ на що, ні́чого
Ор. в.	ні́ким, ні́ з ким	ні́чим, ні́ з чим
М. в.	ні́ на кому, ні́ на кім	ні́ на чому, ні́ на чім
Кл. в.	-	-

Зразок відмінювання займенникових іменників прикметникового типу (*той, та, те, ті*)

Відмінок	чол.	жін.	сер.	множ.
Н. в.	той	та	те	ті
Р. в.	того́, (з) то́го	то́ї, тіє́ї	того́, (з) то́го	тих
Д. в.	тому́	тій	тому́	тим
Зн. в.	того́ (істота), той (неістота), (про) то́го	ту	те	тих (істота), ті (неістота)
Ор. в.	тим	то́ю, тіє́ю	тим	ти́ми
М. в.	(в) то́му, (в) тім	(в) тій	(в) то́му, (в) тім	(на) тих
Кл. в.	-	-	-	-

Зразок відмінювання займенникових іменників прикметникового типу (*цей, ця, це, ці*)

Відмінок	чол.	жін.	сер.	множ.
Н. в.	цей	ця	це	ці
Р. в.	цього́, (від) цьо́го	цієї	цього́, (від) цьо́го	цих
Д. в.	цьому́	цій	цьому́	цим
Зн. в.	цей (неістота), цього́, (про) цьо́го	цю	це	ці (неістота), цих (істота)

Ор. в.	цим	ці́єю	цим	ці́ми
М. в.	(на) цьо́му, (на) цім	(на) цій	(на) цьо́му, (на) цім	(на) цих
Кл. в.	-	-	-	-

Зразок відмінювання взаємно-зворотного займенникового іменника *один одного*

Відмінок	чол.	жін.	сер.	множ.
Н. в.	-	-	-	-
Р. в.	оди́н о́дного	одна́ о́дної	одне́ о́дного	одні́ о́дних
Д. в.	оди́н о́дному	одна́ о́дній	одне́ о́дному	одні́ о́дним
Зн. в.	оди́н о́дного	одна́ о́дну	одне́ о́дного	одні́ о́дних
Ор. в.	оди́н о́дним	одна́ о́дною	одне́ о́дним	одні́ о́дними
М. в.	оди́н (на) о́дному, оди́н (на) о́днім	одна́ (на) о́дній	одне́ (на) о́дному, одне́ (на) о́днім	одні́ (на) о́дних
Кл. в.	-	-	-	-

Зразок відмінювання займенникових іменників прикметникового типу (*один, другий*)

Відмінок	чол.	жін.	сер.	множ.
Н. в.	оди́н, дру́гий	одна́, дру́га	одне́, одно́, дру́ге	одні́, дру́гі
Р. в.	одного́, дру́гого	одні́єї, одно́ї, дру́гої	одного́, дру́гого	одни́х, дру́гих
Д. в.	одному́, дру́гому	одні́й, дру́гій	одному́, дру́гому	одни́м, дру́гим
Зн. в.	оди́н, дру́гий (неістота), одного́, дру́гого (істота)	одну́, дру́гу	одне́, дру́ге	одні́, дру́гі (неістота), одни́х, дру́гих (істота)
Ор. в.	одни́м, дру́гим	одні́єю, одно́ю, дру́гою	одни́м, дру́гим	одни́ми, дру́гими
М. в.	(на) одному́, (на) дру́гому, (на) одні́м, (на) дру́гім	(на) одні́й, (на) дру́гій	(на) одному́, (на) дру́гому, (на) одні́м, (на) дру́гім	(на) одни́х, (на) дру́гих
Кл. в.	-	-	-	-

Зразок відмінювання займенникових іменників прикметникового типу (*сам, інший*)

Відмінок	чол.	жін.	сер.	множ.
Н. в.	сам, і́нший	сама́, і́нша	само́, саме́, і́нше	самі́, самѝ, і́нші
Р. в.	само́го, і́ншого	само́ї, і́ншої	само́го, і́ншого	самѝх, і́нших
Д. в.	само́му, і́ншому	самі́й, і́ншій	само́му, і́ншому	самѝм, і́ншим
Зн. в.	само́го, і́нший (неістота), і́ншого (істота)	саму́, і́ншу	само́, саме́, і́нше	самѝх, і́нші (неістота), і́нших (істота)
Ор. в.	самѝм, і́ншим	само́ю, і́ншою	самѝм, і́ншим	самѝми, і́ншими
М. в.	(на) само́му, (на) самі́м, (на) і́ншому, (на) і́ншім	(на) самі́й, (на) і́ншій	(на) само́му, (на) самі́м, (на) і́ншому, (на) і́ншім	(на) самѝх, (на) і́нших
Кл. в.	-	-	-	-

Зразок відмінювання займенникових іменників прикметникового типу (*все (усе), всі (усі), кожний (кожен), всякий (усякий, всяк)*)

Відмінок				
Н. в.	все	всі	ко́жний, ко́жен	вся́кий, всяк
Р. в.	всьо́го	всіх	ко́жного	вся́кого
Д. в.	всьо́му	всім	ко́жному	вся́кому
Зн. в.	все	всі (неістоти), всіх (істоти)	ко́жного	вся́кого
Ор. в.	всім	всіма́	ко́жним	вся́ким
М. в.	(на) всьо́му, (на) всім	(на) всіх	(на) ко́жному, (на) ко́жнім	(на) вся́кому, (на) вся́кім
Кл. в.	-	-	-	-

Зразок відмінювання займенникових іменників прикметникового присвійного типу (*наше, наші, мій, моя, свій, своє, свої*)

Відмінок							
Н. в.	на́ше	на́ші	мій	моя́	свій	своє́	свої́
Р. в.	на́шого	на́ших	мого́	моє́ї	свого́	свого́	свої́х

Д. в.	на́шому	на́шим	моє́му	мої́й	своє́му	своє́му	свої́м
Зн. в.	на́ше	на́ших	мого́	мою́	свого́	своє́	свої́х
Ор. в.	на́шим	на́шими	мої́м*, свої́м	моє́ю*, своє́ю	свої́м	свої́м	свої́ми
М. в.	(на) на́шому, (на) на́шім	(на) на́ших	(на) моє́му, (на) мої́м	(на) моє́му, (на) мої́м	(на) своє́му, (на) свої́м	(на) своє́му, (на) свої́м	(на) свої́х
Кл. в.	-	-	-	-	-	-	-

Відмінювання особових займенникових іменників структуроване, окрім числа і відмінка, категоріями особи і роду. Його характеризує суплетивізм: *я (мене, мною), ти (тебе, тобі), ми (нас), він (його, на нього), вона (її, на неї), вони (їх, на них)*. Форма (і значення) Кл. в. наявна лише в займенникових іменників ІІ особи (на позначення співрозмовника / співрозмовників). Форми займенникових іменників ІІІ особи в Р. в., Зн. в. і М. в. у постприйменниковій позиції мають початковий звук [н]: *до нього, до неї; в нього, в неї; на ньому, на нім; на ній; до них, у них, на них*. Форма з початковим [н] постійно (незалежно від прийменника) виступає в Ор. в.: *ним, нею, ними*. Також особовим займенниковим іменникам властиві варіантні основи відмінкових форм *мен-і / мн-ою, теб-е / тоб-і, себ-е / соб-і*.

Парадигматика питально-відносних займенникових іменників структурована, окрім відмінка, належністю цих слів до розрядів істот (*хто*) та неістот (*що*). Неозначені і заперечні займенникові іменники відмінюються за парадигмою питально-відносних *хто, що*, а в прийменникових сполуках прийменник ставиться між формантом неозначеності і заперечення та власне займенниковим іменником (*ні до кого, ні з ким, ні при кому; будь до кого, будь з ким, казна з ким, казна на чому*), але в окремих випадках можливі варіантні форми (*на будь-чому, на будь-чім, будь на чому, будь на чім*).

Відмінювання займенникових іменників *ні́кого, ні́чого*, а також зворотних (*себе, один одного*) характеризує неповнота форм і значень Н. в. і Кл. в. Займенниковим іменникам *ні́кого, ні́чого*, як і їх заперечним відповідникам із Н. в., властиве уживання прийменника між заперечним і основним компонентами (*ні́ до кого*).

Відмінювання частини займенникових іменників прикметникового типу (*той, та, те, ті, цей, ця, це, ці; один, другий, сам, інший*) зберігає формальну структуру парадигм відповідних займенникових прикметників, але протиставлення за родом втрачає статус словозміни.

Два останні розглянуті різновиди займенникових іменників прикметникового типу (стверджувально-узагальнювальні (СУМ 2017, с. 250) і присвійного різновиду) використовують лише окремі форми

парадигм своїх прикметникових відповідників: сер. р. і множини (*все, всі; наше, наші*), чол. р. (*кожний (кожен), всякий (всяк)*), чол. р. і жін. р. (*мій, моя*), чол. р., сер. р. і множини (*свій, своє, свої*).

У словнику ГСУЛМ в Табл. 30 (сс. 715-716) представлені словозмінні парадигми займенникових іменників: *що, щось, ніщо, будь-що, дещо, що-небудь, хто, хтось, абихто, ніхто, бозна-хто, хто-небудь, нічого, нікого, скільки, скількись, скільки-небудь, себе, я, ти, він, вона, воно, ми, ви, вони, той, те, та, ті, цей, це, ця, ці*. Електронна версія ГСУЛМ подає ще парадигму займенникового слова *стільки*. На нашу думку, слова (*скільки, скількись, скільки-небудь*) все ж є займенниковими числівниками і парадигма слова *скільки* як займенникового числівника продубльована у Табл. 32. Числівники (ГСУЛМ, с. 722). Також у ГСУЛМ не враховано Кл. в. іменникових займенників[44] та залежність відмінкових форм від належності лексем до ЛГР істот та неістот.

Запитання. Завдання

1. Завершіть речення: «Відмінювання іменників – це…».
2. Яке з двох понять ширше, парадигматика чи відмінювання?
3. Які засоби вираження ГЗ містить іменникова парадигматика?
4. Скільки типів відмінювання іменників виділяють у шкільній класифікації?
5. Скільки типів іменникових парадигм виокремлено в ГСУЛМ?
6. Опишіть іменники І відміни.
7. Схарактеризуйте субстантиви ІІ відміни.
8. Які іменники складають ІІІ відміну?
9. У чому полягають особливості парадигматики іменників ІV відміни?
10. Назвіть іменники, що належать до множинної відміни. Прокоментуйте особливості їхньої словозміни.
11. З чого складається ад’єктивна відміна іменників?
12. Які два типи субстантивів відносять до різновідмінюваних іменників?
13. Висвітліть статус незмінюваних іменників в українській мові. Які спірні питання стосуються їхньої парадигматики?
14. Опишіть типи відмінювання займенникових іменників в українській мові.

[44] В деяких інших джерелах форми Кл. в. навпаки пропоновані для тих займенникових лексем, яким вони не властиві (СУМ 2013, с. 308-311).

ЛІТЕРАТУРА

1. *Бевзенко С. П.* Історична морфологія української мови. Ужгород: Закарпатське обл. вид-во, 1960. 415 с.
2. *Бевзенко С. П.* Українська діалектологія. Київ: Вища школа, 1980. 246 с.
3. *Вихованець І. Р.* Прийменникова система української мови. Київ: Наукова думка, 1980. 286 с.
4. *Вихованець І. Р.* Теоретична морфологія української мови: Академічна граматика української мови /І. Вихованець, К. Городенська; За ред. І. Вихованця. Київ: Унів. вид-во «Пульсари», 2004. 400 с.
5. *Вихованець І. Р.* Частини мови в семантико-граматичному аспекті. Київ: Наукова думка, 1988. 255 с.
6. *Горпинич В. О.* Морфологія української мови: Підручник для студентів вищих навчальних закладів. Київ: ВЦ «Академія», 2004. 336 с.
7. *Граматика* сучасної української літературної мови. Морфологія. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. 752 с.
8. *Делюсто М. С.* Граматика говірки у світлі тексту: дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Київ, 2010. 236 с.
9. *Жилко Ф. Т.* Нариси з діалектології української мови. 2-е вид. перероб. Київ: Радянська школа, 1966. 307 с.
10. *Жовтобрюх М. А.* Українська літературна мова. Київ: Наукова думка, 1984. 255 с.
11. *Історична граматика* української мови: навч. посібник для студ. філол. ф-тів ун-тів і пед. ін-тів / М. А. Жовтобрюх, О. Т. Волох, С. П. Самійленко, І. І. Слинько. Київ: Вища школа, 1980. 318 с.
12. *Історія української мови*. Морфологія: монографія / С. П. Бевзенко, А. П. Грищенко, Т. Б. Лукінова та ін. Київ: Наукова думка, 1978. 539 с.
13. *Колесников А.* Граматична категорія роду іменника в українській мові: парадигмологічна дескрипція. *Лінгвістичні студії.* 2024. Вип. 47. С. 25–43.
14. *Колесников А. О.* Морфологія українських південнобесарабських говірок: генеза і динаміка. Ізмаїл: СМИЛ, 2015. 676 с.
15. *Колесников А.* Парадигмологія української мови: теоретичні питання: навчальний посібник. Ізмаїл: «ІРБІС», 2020. 204 с.
16. *Кучеренко І. К.* Теоретичні питання граматики української мови: Морфологія. Ч. ІІ. Київ: Вид-во Київ, ун-ту, 1964. 159 с.
17. *Лукінова Т. Б.* Числівники в слов'янських мовах: (порівняльно-іст. нарис); відп.ред. О. С. Мельничук; НАН України, Ін-т мовознав. ім. О. О. Потебні. Київ: Наукова думка, 2000. 370 с.
18. *Павленко Л. П.* Історична граматика української мови : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Луцьк: Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2010. 208 с.

19. *Степаненко Н.* Прийменник к/ік/ко і його семантико-синтаксичні функції в «Енеїді» Івана Котляревського. *Рідний край.* 2019. № 2 (41). С. 143–147.
20. *Сучасна* українська літературна мова: підручн. / За ред. А. П. Грищенка. 3-тє вид. Київ: Вища школа, 2002. 439 с.
21. *Сучасна* українська літературна мова.: підручн. / За ред. М. Я. Плющ. Київ: Вища школа, 2000. 430 с.
22. *Сучасна* українська мова. Морфологія.: підручник / За ред. А. К. Мойсеєнка. Київ: Знання, 2013. 524 с.
23. *Сучасна* українська літературна мова : морфологія / за заг. ред. акад. І. К. Білодіда. Київ: Наукова думка, 1969. 583 с.
24. *Kuryłowicz J.* Derivation lexicale et derivation syntaxique. (Contribution à la théorie des parties de discours). *Bulletin de la Société Linguistique de Paris*. 1936. XXXVII. P. 79–92.
25. *Saussure F. de.* Cours de linguistique générale. Paris: Payot, 1931. 331 S.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

ДЖЕРЕЛА

АТС – Словник української мови / Білодід І. К. та ін.: в 11 томах. Київ: Наукова думка, 1970–1980. URL: http://sum.in.ua.

ГСУЛМ – Граматичний словник української літературної мови. Словозміна: Близько 140 000 тис. слів / Відп. ред. Н. Ф. Клименко. Київ: Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2011. 760 с.

ГСУЛМЕ – Граматичний словник української літературної мови. MOVA.info. URL: http://www.mova.info/grmasl.aspx

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови: В 7 т.: Т. 1–6 / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні; Редкол. О. С. Мельничук (головний ред.) та ін. Київ: Наукова думка, 1982–2012. URL: http://litopys.org.ua/djvu/etymolog_slovnyk.htm

ЕУМ – Українська мова. Енциклопедія. К., 2007. 684 с.

СУ – Словники України online. URL: http://lcorp.ulif.org.ua/dictua/

СУП – Словник українських прийменників. Сучасна українська мова. Донецьк: ТОВ ВКФ «БАО», 2007. 416 с.

УП – Український правопис. 2019. URL: https://mon.gov.ua/storage/app/media/ zagalna%20serednya/05062019-onovl-pravo.pdf

ГЗ – граматичне значення;
ГК – граматична категорія;
ГФ – граматична форма;
ЛГР – лексико-граматичний розряд;
МК – морфологічна категорія;
Н. в. – називний відмінок;
Р. в. – родовий відмінок;
Д. в. – давальний відмінок;
Зн. в. – знахідний відмінок;
Ор. в. – орудний відмінок;
М. в. – місцевий відмінок;
Кл. в. – кличний відмінок;
авт. – автори;
див. – дивись;
діал. – діалектний;
док. в. – доконаний вид;
жін. р. – жіночий рід;
заст. – застаріле;
ін. – інший;
книжн. – книжне;
літ. – літературний;
майб. ч. – майбутній час;

мин. ч. – минулий час;
множ. – множина;
нак. сп. – наказовий спосіб;
напр. – наприклад;
недок. в. – недоконаний вид;
одн. – однина;
ос. – особа;
осн. – основний;
под. – подібний;
пор. – порівняйте;
поч. – початок;
прийм. – прийменник;
р. – рік;
рис. – рисунок;
розм. – розмовне;
рр. – роки;
сер. – середина;
сер. р. – середній рід;
ст. – століття;
табл. – таблиця;
теп. ч. – теперішній час;
укр. – український;
умовн. сп. – умовний спосіб;
чол. р. – чоловічий рід.

АНДРІЙ КОЛЕСНИКОВ
МАРИНА ДЕЛЮСТО

ПАРАДИГМОЛОГІЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ: ІМЕННИК

Навчальний посібник для здобувачів
філологічних спеціальностей
закладів вищої освіти

При створенні обкладинки були використані такі джерела:
Історія української мови. Морфологія. К., 1978.
Сучасна українська літературна мова / За ред. А.П. Грищенка. К., 2002.
Теоретична морфологія української мови / За ред. І. Вихованця. К., 2004.
Ющук І.П. Практикум з правопису української мови. К., 2000.
Граматичний словник української літературної мови. Словозміна. К., 2011.
Словники України он-лайн: http://lcorp.ulif.org.ua/dictua/
Граматичний словник української мови: http://www.mova.info/grmasl.aspx
Делюсто М.С. Українська наддунайська говірка. Ізмаїл, 2016.

Робота з комп'ютерного набору, літературне та технічне редагування авторські
Підписано до друку 23.09.2024 р.
Формат 60х84/16. Папір офсетний. Друк офсетний.
Друк. арк. 18,0. Наклад 100 прим. Зам. 157.

ТОВ РВА «Ірбіс».
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів видавничої справи ДК № 5198 від 05.09.2016 р.
68600, м. Ізмаїл, вул. Паркова, 73.
Тел. 04841-63-915. E-mail: maligina@ukr.net